

**МАЪНАВИЯТ
ЮЛДУЗЛАРИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

МАЪНАВИЯТ ЮЛДУЗЛАРИ

(Марказий осийлик машҳур сиймолар,
алломалар, адиблар)

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар)// Тупловчи ва масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев/.—Тулдирилган қайта нашр.— Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.— 408 б.

Садрлавҳада: ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институти.

Шарқ мамлакатлари... Шарқ фалсафаси... Шарқ мўъжизаси... Жаҳон цивилизациясининг бугунги тараққиётига тамал тошини қўйган буюк Шарқ юзлаб, минглаб даҳоларни етиштиргани ҳеч кимга сир эмас. Бу даҳоларнинг купчилиги ҳақида тулиқ ёки қисман маълумотга эгамиз. Лекин яна бир қанча буюк мутафаккир ва донишмандларимиз борки, улар тўғрисида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмасмиз. Ушбу китоб худди шу йўналишга хизмат қилиб, бугунгача ўқувчилар нигоҳидан деярли пинҳон ётган, IX асрдан XX аср бошигача Марказий Осиёда яшаб ижод этган кўплаб аждодларимиз — машҳур шоирлар, фалакшунослар, риёзиётчилар, муҳаддислар ҳаёти ҳақида қисқача маълумот бериб, уларнинг қиёфасини намоён этиши билан маданият ва илм-фан оламига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

Китоб олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиққан кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)+72.3

Тулдирилган қайта нашр

Тупловчи, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — ЎЗР ФА академиги
М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

Тақризчилар: *ЎЗРФА академиги А. МУҲАММАДЖОНОВ,
фалсафа фанлари доктори О. ФАЙЗУЛЛАЕВ,
тарих фанлари номзоди О. ЖАЛИЛОВ,
филология фанлари доктори Э. КАРИМОВ*

Китоб Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат қумитасининг моддий ёрдами билан тайёрланди.

М 4702620100—261

M361(04)—2001

ISBN 5-86484-072-6

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001 йил

МУҚАДДИМА

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви миллий маданиятимиз тарихини урганишга, у ҳақида холисона фикр билдиришга катта имкониятлар яратди, осори-атиқа ёдгорликларимизни асраш, миллий қадриятларимизни тиклаш, қадимий бой тарихимизни бир ёқламали ёритиш, чегаралаш, маълум жараён ва илм-фан арбобларининг фаолияти ва хизматини инкор этишдек нотўғри ғоялар ва усуллардан тозалашга, ҳур фикрлиликка шароит туғдирди.

Маданий меросимизни, утмиш қадриятларимизни кенг ва ҳар томонлама урганиш Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг маърузаларида бир неча бор таъкидланганидек, ҳозирги миллий маънавиятимизнинг чуқур тарихий илдизларини, шаклланиш босқичлари ва хусусиятларини очиб бериш учун зарурдир. Бу эса, ўз навбатида, миллий оғ, миллий ғурур, тарихимиз, утмиш авлодлар хизматига ҳурмат-эътиборни, халқ меҳнатига, ватанга севги туйғусини шакллантириш, янги жамиятимизнинг тўғри ривожини, келажагини оқилона белгилаш, юксак демократик давлат қуриш учун хизмат қилади.

«Маънавият юлдузлари» китоби IX асрдан XX асрнинг бошигача бўлган даврда Марказий Осиёда яшаб ижод этган энг йирик мутафаккирлар, шоир-ёзувчилар, донишманд-олимлар, арбоблар ҳақида қисқача маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган мақолалар шаклида баён этилгандир.

Китоб 1995—1997 йиллар давомида нашр этилган уч китоб «Буюк сиймолар, алломалар» тўпламларининг кенг ўқувчилар оmmasининг истакларини назарга олган ҳолда тузатиш ва қушимчалар билан яхлит бир китоб шаклига келтирилиб, нашрга тайёрлашнинг натижасидир.

1999 йилда нашр этилган ушбу китоб кенг омма томонидан жуда яхши қабул қилиниб, қўлма-қўл бўлиб кетди. У маданиятимиз, маънавиятимиз тарихи буйича қўлланма манбаи сифатида ҳам ўқув юртлирида фойдаланиб келинмоқда. Китобга бўлган катта эҳтиёж ва тақлифларни инобатга олиб, «Маънавият юлдузлари» китоби янги материаллар, маданиятимиз тарихида машҳур, лекин кам урганган сиймолар ҳақидаги маълумотлар, мақолалар билан бойитилиб, қайта на-

шарга тайёрланди. Китобдаги булимлар шарқшунос, тарихчи, файласуф, адабиётшунос, тилшунос олимлар иштирокида ёзилиб, ташкилий, тақриз, муҳокама ва бошқа ишлар эса Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида бажарилган. Биз китобни яратишда иштирок этган барча мутахассис олимларимизга, моддий ва маънавий жиҳатдан яқиндан ёрдам курсатган Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат қўмитаси ва унинг ходимларига ўз миннатдорчилигимизни билдириб, бизнинг ҳаракатларимизни қўллаб-қувватлаганликлари учун мамнун эканлигимизни алоҳида таъкидлаб утамиз.

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ,
академик

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX—XX АСР БОШИДА МАДАНИЯТ РИВОЖИ ТАРИХИДАН

1. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX—XII АСРЛАРДА ИЛК МАДАНИЙ УЙҒОНИШ

Марказий Осиё халқлари узоқ тарихга эгадир. Эрамиздан аввалги I мингинчи йилларда бу ўлкада, юнон манбаларида кўрсатилишича, скиф(сак)лар деб номланган халқлар истиқомат қилган. Лекин аҳоли ўзи яшаган жойнинг номига қараб турлича аталгани ҳам адабиётларда келтирилади. Масалан, Амударёнинг қуйисида яшаганлар — хоразмликлар, Зарафшон водийсида яшаганлар — суғдлар, Мурғоб дарёси водийсида яшаганлар — маргианлар, Фарғона водийсида яшаганлар — парканлар каби номлар билан маълум бўлган.

Марказий Осиёнинг шу водийларида эрадан аввалги VIII—VII асрларда бошланғич маданият марказлари вужудга келган. Шу даврларда энг йирик динлардан — Зардуштийлик шаклланган. Тахминан шу даврлардан бошлаб Марказий Осиёда шаҳарлар ва шаҳар маданияти ҳам ташкил топа борди. Эрамиздан аввалги V—IV асрларга келиб бу ўлкалар Эрон давлати томонидан босиб олинган. IV асрларда эса Марказий Осиё Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) томонидан босиб олингач, бу ерда юнон ва ерли халқларнинг қоришган давлатлари вужудга келди. Ерли маданиятга юнон маданияти, афсоналари маълум даражада таъсир кўрсатди ва аксинча, халқларимиз ҳаёти, афсоналари ҳақидаги маълумотлар қадимги юнон муаллифларининг асарларига кириб борди. Масалан, Климент Александрский, Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот асарларида қадимги халқларимиздаги турли маданий-маънавий қадриятлар, халқ қаҳрамонлари: Тумарис, Спаретри, Зарина, Широқ ҳақидаги маълумот ва афсоналар келтирилади.

Бу даврда Марказий Осиёда кенг тарқала бошлаган Зардуштийлик фақат соф дингина бўлиб қолмасдан, уз даври маънавиятининг энг муҳим йўналишини ташкил қилди, уша даврдаги халқларнинг маданияти, маънавияти, урф-одати, ахлоқи каби масалаларни ўзида акс эттирди ва уларга таъсир ҳам кўрсатди.

Зардуштийликнинг асосий қондалари Хоразмда яратилган «Авесто»да уз ифодасини топган. Зардуштийлик дастлаб меҳнаткаш халқ-

нинг ахлоқий қоидаларини ўзида ифодалаган бўлса, кейинроқ руҳонийлар қўлида сиёсат юргизишнинг асосий қуролига айланиб қолди. Бу даврга келиб Хоразмдаги ерли халқларнинг давлатчилиги шакллана бошлаган.

Эрамиздан аввалги I мингинчи йиллар ҳамда эрамизнинг I—II асрларида Мони асослаган манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келди. Бу таълимот ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимотидан фарқли улароқ, муҳим маънавий қадриятлар — бошланғич адолат, эркинлик, меҳнатга интилиш кабиларни тарғиб қилди.

V—VI асрларга келиб ҳукмрон руҳонийларга, зардуштийликка қарши қаратилган Маздак бошлаб берган маздакизм таълимоти шаклланди. Бу таълимот деҳқонларни, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб, тенглик, адолат ўрнатишга хизмат қилди. Маздакнинг ўзи эса, 529 йили жазоланди. VI—VII асрларда шимолда Турк ҳоқонлиги вужудга келиб, у Эрондаги сосонийлар билан узоқ кураш олиб борди ва Марказий Осиё халқларини ўзига қаратди. Қадимги туркий тил кенг тарқала бошлади.

Қадимги давр маданияти, маънавияти, жумладан, ахлоқ, маърифат, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлар халқ оғзаки адабиётида, фольклорда, турли халқ анъаналарида ҳам ўз аксини топиб келган. Гуруғли, Алпомиш, Рустам ҳақидаги дostonларда халқимизнинг қадимги урф-одатлари, руҳияти, хулқ-одобларининг ифодасини учратишимиз мумкин. Бундай маълумотлар қадимги суғд, манихей, хоразм, туркий ёзувлар намуналарида сақланиб қолган манбаларда ҳам учрайди.

Бу даврда Марказий Осиё қадимги Суғд, Хоразм, Фарғона, Усрушана, Чағониён каби улкалардан иборат бўлиб, Фарб билан Шарқ мамлакатларини боғловчи «Ипак йули» марказида жойлашган ва маданий жиҳатдан анча ривожланган минтақани ташкил этар эди.

Ислomнинг вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда янги шаклланган араб давлати — Халифат номини олди. VIII асрда Марказий Осиё ҳам араблар томонидан (Кутайба ибн Муслим бошчилигида) босиб олинди, халифатга бўйсундирилди. Араблар ўзлари билан янги дин — Ислomни олиб келдилар, босиб олинган халқлар орасида турли йуллар билан бу динни тарқата бошладилар. VIII асрнинг охирларида Атлантика океанидан Тянь-Шангача, Кавказдан Ҳинд океанигача бўлган улкан ҳудудда, турли тилда гаплашувчи халқларни ўз ичига олган Араб империяси вужудга келди. Албатта, Марказий Осиёни араблар томонидан босиб олиниши осонлик билан бўлмади. Улар босқинчилик сиёсатини юритиш билан бирга қадимги маданият, динлар, ёзувлар, билимдонларга қарши ҳам кескин курашни авж олтирдилар. Ислom орқали бу ерларда араб тили ва араб ёзуви ҳам тарқалди. Қадимги ёзувлар: хоразм, суғд, турк ёзувлари йўқотилиб, уларнинг ҳимоячилари жазоланди.

Араб босқинчиларига қарши Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ал-Хориж, Рафи ибн Лайслар бошчилигида қатор халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. Бу кўзғолонлар айрим ҳолларда диний тус олди. Айниқса, Муқанна бошлиқ «Оқ кийимлилар» кўзғолони мустақиллик учун олиб борилган узоқ йиллик ҳаракат сифатида халқ онгида чуқур из қолдирди. VIII аср охирига келиб Марказий Осиёда араб халифалигининг ҳукмронлиги ва ислом дини ўрнатилиб, у мустамлакага айлан-тирилди.

Ислом дини ўрнатилган Осиёнинг жуда катта ҳудуди кейинчалик мусулмон Шарқи номини олди. Халифалик кучсизланиб, фақат Яқин Шарқ доираси билан чегараланиб қолса-да, исломнинг бошқа халқлар орасида тарқалиши давом этди.

VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ислом ичида шиалар, хорижитлар, мутаъзиллийлар, жабарийлар каби турли оқимлар вужудга келди. XI асрларда ислом ва бошқа таълимотлар таъсирида тасаввуф шаклланди ва мусулмон Шарқига тарқалди. Араблар Амударё ва Сирдарё ўртасидаги бой водийни Мовароуннаҳр деб атай бошладилар.

VIII аср охири IX аср бошида халифаликнинг маркази Бағдодда илм-фан ривожланди, қадимги юнон олимлари Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Сократ (Сукрот), Гиппократ (Букрот), Гален (Жолинус), Евклид (Иқлидус) кабиларнинг асарлари араб тилига таржима этилди. Христиан ва ислом олимлари ўртасида ҳамкорлик ишлари авж олди. Халифа Хорун ар-Рашид вафот этгач (809 йил), унинг ўғиллари Амин, сўнг ал-Маъмун халифа вазифасини бажарди. Маъмун илм-фан, маданиятга қизиққан одам бўлиб, унга қадар халифаликнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйича вакили сифатида Марвда (харобалари ҳозирги Мари яқинида) ҳокимлик қилар эди. Отасининг улиmidан сўнг акаси Амин билан кураш олиб бориб, 813 йили халифаликни қўлга киритади. Лекин 819 йилга қадар Марвда туради. Шу йиллар ичида Марв халифалик маркази мавқеинга эга бўлади. Маъмун халифа сифатида Бағдодга кўчгач (819 й), у ерда илмий Марказ ташкил этиб, унга барча мусулмон ўлкалари, жумладан, Мовароуннаҳрдан ҳам олиму фозилларни тўплади.

Манбаларда Маъмун Марвдалик вақтида туркий аскарлардан ташқари Мовароуннаҳр, Хуросон шаҳарларидан ёш истеъдодли олим-фозилларни танлаб ўз саройига жалб этганлиги, уларни ўзи билан Бағдодга олиб кетганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Бу олим-фозиллар орасида Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фаргоний, Абу Мансур, Марвазий, Жавҳарий, Сағоний, Марварудий кабилар бўлгани ва улар Бағдодда шаклланган илм Марказида улкан илмий тадқиқотларни амалга оширгани, шу илмий Марказнинг шухратини кўтаришга, ўз даври маданияти ривожига буюк ҳисса қўшганликлари маълумдир. Улар, хусусан, астрономия, астролябия, астрономик

асбоблар яратиш, шунингдек, математика ва унинг алгебра, геометрия каби соҳаларида жаҳоншумул ишларни амалга ошириб машҳур булганликлари, ном қозонганликлари ҳақида ҳам тарих гувоҳлик беради. Бу илмий Марказ тарихда «Байт ул-ҳикма» (Донишмандлар уйи) номи билан машҳур бўлиб, унинг фаолиятида йирик ютуқларни қўлга киритишда Марказий осиёлик йирик олимлар олдинги сафда гуриб, изчил иш олиб бордилар.

Марказий Осиёда араб халифалигининг таъсири сусайиб, ерли феодаллар, хусусан Тоҳирийлар ҳамда Сомонийларнинг нуфузи кучая борди. IX асрнинг охирига келиб Марказий Осиё мустақилликка эришди ва бу ерда араблар таъсиридан қутулган биринчи давлат — Сомонийлар ҳукмронлиги шаклланди. Сунг бу ҳудудда Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар давлатлари фаоллик кўрсатди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўҳна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида маълум бўлди. Бу ерларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳамда маданий алоқалар, билим учоқлари ривож топди. Бундай иқтисодий-маданий марказлар улкан мусулмон Шарқининг турли ўлкаларини, Ғарб ва Шарқ, Шимол ва Жануб мамлакатларини боғлаб турувчи қадимги «Ипак йули» аънаналарини давом эттирган ҳолда, алоқа учоқлари сифатида машҳур бўлди. Мовароуннаҳр феодал давлатлари бошқа мусулмон ўлкалар билан яқиндан алоқа ўрнатдилар, ерли олимлар ўзга мамлакатларга бориб илм олиш, ҳамкасблари билан яқиндан мулоқот қилиш имкониятига эга бўлдилар.

Бу даврда Марказий Осиёдан Хоразмий ва Фарғоний, Исмоил Бухорий ва Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Журжоний, Марғиноний, Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий каби улкан олимлар етишиб чиқди. Улар ижодлари, асарлари билан ўз халқларини дунёга машҳур қилдилар.

Адабиёт соҳасида ҳам Марказий Осиё дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар билан машҳур бўлди. Рудакий, Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб кабилар шулар жумласидандир. Бадиий адабиётда форс, турк ва араб тилларида ижод қилиниб, манбаларда жуда кўп шоирлар ҳақида маълумотлар сақлангандир. Бу даврда яшаб ижод этган Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038) Бухоро ва Хоразмда яшаб, араб тилида ижод этган қатор шоирлар ҳақида маълумотлар келтиради. Марказий Осиёда илм-фан, маданият ривожиди X аср охири — XI аср бошида фаолият кўрсатган Хоразмдаги шоҳ Маъмун бошчилигидаги илмий жамоа — марказ муҳим роль ўйнади.

Ерли феодал давлатларининг ўзаро урушларига қарамай меъморчилик, қурилиш ишлари, ҳунармандчилик, ободончилик, маданий алоқалар ҳам тез суръатлар билан авж олди. Маданиятнинг турли соҳаларидаги бундай юксалиш авваламбор араб мустамлакачилигидан қутулиш, ерли мустақил феодал давлатларнинг вужудга келиши, бой маданий аънаналарнинг тикланиши натижаси эди. Шу билан бирга

Марказий Осиёнинг жуда катта минтақадаги мусулмон Шарқи давлатлари билан дин ва тил асосида маданий алоқаларининг кучайиши ҳам бу маданий юксалишда муҳим сабаб бўлиб хизмат қилди.

XI асрлардан бошлаб Марказий Осиёда ҳам тасаввуф кенг тарқала бошлади. Хусусан, Юсуф Ҳамадоний (1048—1140) Бухорода тасаввуф таълимотини ургатиш ва тарғиб этишга киришди. Биринчилардан бўлиб унинг қулида Хожа Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) таълим олди, тасаввуф сирларини урганди ва Туркистонга бориб, у ерда тасаввуфни тарғиб қилди. Унинг таълимоти Яссавия номини олди.

Ҳамадоний таълимоти асосида Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг «Хожагон» тариқати вужудга келади. Сунг шу тариқат Баҳоуддин Нақшбанд (XIV аср) даврида кенг ёйилиб, Нақшбандия йуналишини ташкил этади.

XII асрда Хоразмда ҳам тасаввуф кенг ёйила бориб, Нажмиддин Кубро (1146—1221) бошчилигида тасаввуфнинг Кубравия оқими шаклланиб, Марказий Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг ёйилди.

Тасаввуф таълимотлари бошқа мусулмон мамлакатларида булганидек, Марказий Осиё халқлари маданияти ва маънавиятининг сунгги ривожига катта таъсир курсатди.

Қадимги араб ва форс тилидаги манбаларда бу даврда яшаб ижод этган жуда кўп олиму фузалолар, қомусий билим эгалари, бадийий сўз усталари ҳақида маълумотлар келтирилган. Масиҳий, Ҳабаш ал-Ҳосиб, Байҳақий, Исҳоқ ал-Бухорий, Дақиқий, Ас-Сухайлий ал-Хоразмий, Абдулла Хоразмий Абу-л-Фадл, Ал-Хоразмий ал-Адолий, Аҳмад ал-Ахсикотий, Саолибий ал-Музаффар ал-Найсабурий, Рашидиддин ал-Ватвот, Закария ал-Форобий кабилар шулар жумласидандир. Бу алломаларнинг ҳаммаси ҳақида ҳикоя этиш имкони йўқ, нимагаки, уларнинг кўпчилигининг ҳаёти ва ижоди ҳали ўрганилмаган ва улар ҳақида кам маълумотга эгамиз.

Жуда кўп манбаларда VIII—XIII асрларда ҳунармандчилик, савдо-сотик, савдо йўллари, деҳқончилик, қурилиш ишларининг авж олганлиги, шунингдек, Самарқанд, Бухоро, Шош, Бискент, Ахсиқат, Фарғона, Куба, Марғинон, Ўш, Ўзканд, Усрушона, Хавоканд, Хожанд, Жанд, Урганч, Хива, Марв, Термиз каби қатор ривож топган шаҳарлар, улардаги меъморий ёдгорликлар, бозорлар, ободончилик ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллар кенг тарқалганлиги, аҳоли ўртасида, айниқса, туркий ва форсий тилдан кенг фойдаланилганлиги ҳақида ҳам ноёб маълумотлар серобдир.

Араб тили Марказий Осиёни ислом дини, араб дунёси, бу тилда яратилган маданий-маънавий бойликлар, қилинган таржималар ёрдамида қадимги ислом илмий-маданий бойликларидан баҳраманд бўлишга олиб келган булса, форс тили қадимги ва ўрта асрдаги Эрон

маданиятини, шеърятини чуқур ўрганиш, маданий алоқаларни ривожлантириш имконини берди.

Кенг тарқалган туркий тил Ўрта Шарқ ва шимолдаги, Шарқий Туркистондаги барча туркий тилли қабилалар билан тарихий алоқада бўлишга олиб келди. Кўп тиллилик бу давр ривожланган маданиятининг муҳим хусусияти ва муҳим сабабларидан бири ҳамдир.

IX—XII асрлар давомида Мовароуннаҳр бутун мусулмон оламида илмий-маданий жиҳатдан энг ривож топган улка сифатида машҳур бўлиб, бу ерда қадимий анъаналар билан араб, форс, қисман ҳинд ҳамда қадимги юнон илмий-маданий анъаналари қоришуви асосида исломий, фалсафий ва табиий илмлар — астрономия, математика, тиббиёт, кимё, доришунослик, жуғрофия қабилар ривож топди. Бу ерда машҳур ҳадисшунослик ва ислом фикршунослик мактаблари шаклланиб, тарихшуносликда ҳам муҳим асарлар вужудга келди.

Бу давр маънавиятининг муҳим томонларидан бири шундаки, олим, донишманд, шоирларнинг кўпчилиги қомусий билимларга эга бўлиб, илмлар бир-биридан ажралмасдан, узвий боғлиқ ҳолда мавжудлиги характерли эди. Шунинг учун ҳам ал-Форобий, ибн Сино, ал-Беруний, аз-Замахшарий, Исмоил Журжонийлар жуда кўп соҳаларда ижод этиб, учмас из қолдирдилар. Шу билан бирга математика, астрономия, тиббиёт, мантиқ, тилшунослик, тарих каби илмлар, маданият, маънавиятнинг ривожига ниҳоятда муҳим аҳамият касб этганини, ислом динининг назарий масалалари билан бирга ахлоқий томонлари ҳам кенг ривож топганини кураимиз.

IX асрда маҳсус ислом илмлари шаклланди. Бу даврда айрим муаллифлар келтирган илмлар таснифида дунёвий (анъанавий) илмлар билан бирга араб (ислом) илмлари ҳам қайд этилади. Биринчисига юнонлардан ўтган фалсафа, математика, физика ва бошқа қатор илмлар киритилган бўлса, ислом илмлари сифатида калом, ҳадис, фикр каби илмлар санаб ўтилади. Мовароуннаҳр бу даврда фақат дунёвий илмларнигина эмас, балки ислом илмларининг ҳам ривожланиш марказига айланган эди. Исмоил ал-Бухорий, ат-Термизий, Могуридий, Марғиноний, Косоний каби алломалар бу соҳада машҳур бўлдилар. Умуман, бу даврда ислом мусулмон Шарқда нафақат дин сифатида, балки яхлит маданият, маънавиятнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. У маданиятнинг бошқа соҳалари: илм-фан, санъат, ахлоқ, сиёсат қабиларнинг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Мусулмон Шарқи, шунингдек, Марказий Осиё уйғониш даври маданияти юқорида кўрсатилган ўзига хос хусусиятларни ифодаладики, бу хусусиятлар бу ерда маданият, маънавиятнинг сўнгги ривожини белгилашда улкан роль ўйнади.

Ўша давр муаррихлари, сайёҳлари Қифтий, ибн Усайба, ибн Халлақон, Ёқут Ҳамавий, Арузий Самарқандий, Саолибий, Байҳақий ва бошқалар Марказий Осиё шаҳарларидаги маданий ҳаёт, олим,

шоир, адиб, турли маданий арбобларни тасвирловчи араб тилида турли асарлар ёзиб қолдирганлар.

IX—XII асрларда Марказий Осиёда тарқалган ва ривожланган таълим ва таълимчилари, оқимлари ҳам жамият маънавий ҳаётининг ривожини учун хизмат этиб, унинг ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамият касб этди.

Маълумки, Фарб адабиётларида Оврўпо мамлакатларида кескин маданий юксалишга олиб келган XV—XVII асрларни Ренессанс — Уйғониш даври номи билан юритадилар. Бироқ кўпчилик муаллифлар Шарқда шундай жараён бўлганлигидан куз юмадилар. Ҳолбуки, IX—XII асрларда Марказий Осиёда Оврўподан бир неча аср илгари маданий юксалиш юз берганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. У Оврўподагидек янги сиёсий-иқтисодий жараён, яъни буржуа муносабатларининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлмаган бўлса-да, маданият тарихида сунмас из қолдирди ва Оврўпо Ренессансининг вужудга келишига катта таъсир кўрсатди.

Шунинг учун биз IX—XII асрлардаги Марказий Осиё маданий юксалишини Уйғониш даври, аниқроғи, илк Уйғониш даври деб аташга ҳам тўла асосимиз бор. Бу илк Уйғониш даври маданияти сиёсий-иқтисодий жиҳатдан Оврўпо мамлакатларидан фарқли улароқ мустақилликка эришиш ва бу минтақада мустақил давлатларнинг вужудга келиш жараёни билан узвий боғлиқдир.

Бу давр маданий юксалиши ҳақида гап борар экан, маънавиятга, Уйғониш даври маданиятига хос қуйидаги характерли томонларни қайд этиб ўтиш мумкин:

— коинотнинг вужудга келиши, босқичлари, оламнинг тузилиши, модда ва руҳнинг хусусиятлари каби умумий илмий-фалсафий масалаларга қизиқиш, илм-фан, маърифат, маънавиятга интилиш ижтимоий ривожланишнинг муҳим мезонига айланиши;

— инсонни коинотни Яратгучининг энг олий маҳсули деб баҳолаш. Аввало илм, инсон аҳли тафаккурини улуғлаш, унга ишонч билдириш, тарғиб-ташвиқ этиш, уларни Яратгучининг энг улуғ ва юксак ижоди деб баҳолаш, маърифат тарқатиш, жамият, жамоани яхшиликка элтиш инсоннинг муҳим вазифаси деб билиш;

— ахлоқ, одоб, муомалани инсон тарбиясининг асосий мақсадларидан деб билиш. Инсоннинг адолат, юксалиш, маънавиятга интилишига йўл очиш, имконият яратиш. Ақлда, ахлоқда, маънавиятда етук бўлиш, комил инсонни яратиш, инсонпарварлик, ватанга, одамларга хизмат қилиш, инсонлар орасидаги дўстлик, ўзаро ёрдам, кумаклашувга чақириш бу давр маданиятининг етакчи жиҳатларидандир;

— комил инсон ривожланган давлатчиликда шаклланади. Бундай давлатчилик эса ақл ва илмга, ўзаро келишув, бирликка эга бўлиш натижасида амалга оширилади. Мустақкам давлатчилик турли илм-фан тармоқларининг ривожини таъминлайди;

— мустақкам давлатчилик фозил жамоани вужудга келтира олади — бу давлат, жамоага раҳбарлик, ҳокимлик қилаётган шахснинг маърифатли, илмли, ахлоқли бўлиши, жамоани келишиб бошқара олишига боғлиқдир. Маърифатли шоҳ, жамоа яратиш, давлатчиликни мустақкамлаш бу давр ижтимоий таълимотларининг муҳим хислатидир.

Марказий Осиёда илк Уйғониш даври ҳақида суз борганда, қуйидаги омилларни алоҳида кўрсатмоқ зарур: а) IX—XII асрларда араб халифалигидан қутилиб, ерли мустақил давлатларнинг вужудга келгани; б) Ягона дин — ислом туфайли катта ҳудуд — Яқин ва Урта Шарқдаги турли халқлар, мамлакатлар уртасидаги алоқаларнинг ривож топиши, маданият, маънавиятда маълум умумийлик вужудга кела боргани; в) Олдинги «Ипак йўли» аҳамиятининг ошуви, мамлакатлараро савдо-сотиқнинг, ҳунармандчиликнинг кўпайгани, шаҳарларнинг ривожини; г) Жаҳон маданияти аввал эришган ютуқлар, хусусан, қадимги юнон, ҳинд, эрон маданияти, илм-фани ютуқлари инкор этилмай, аксинча, ворислик давом қилгани, ундан кенг фойдаланилгани.

XIII асрнинг бошида Марказий Осиё халқлари Чингизхон бошлиқ мўғуллар босқинига учради. Бу босқин катта ҳудудни узига буйсундирган Хоразмшоҳлар давлатига қарши шиддатли жанглар билан бошланди, деярли икки йил давомида Мовароуннаҳр ҳам босиб олинди, кўп шаҳарлар, маданий ёдгорликлар вайрон этилди. Олиму фозиллар ўлдирилди, бошқа мамлакатларга қувғин бўлди, илм-фан, маданият кескин тушкунликка юз тутди. Лекин илк Уйғониш, IX—XII асрлардаги маданий юксалиш Марказий Осиёнинг сўнгги маънавий ривожига ўчмас из қолдирди.

XIII аср бошида Марказий Осиё яна уз мустақиллигини йўқотди, у мўғуллар томонидан босиб олинди. Шунинг учун илк Уйғониш даври дейишимизга сабаб, бундай жараён — маданий юксалиш Марказий Осиёда XIV—XV асрларда мўғул мустамлакачилигидан қутулиб, Амир Темури ва Темурийларнинг мустақил давлати барпо этилиши билан боғлиқ ҳолда ва яна бир бор юз берганини кўраимиз.

2. XIV АСР ОХИРИ — XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОНДА СЎНГГИ МАДАНИЙ УЙҒОНИШ

(Темури ва Темурийлар даври)

Жаҳон маданиятини Мусо Хоразмий, Исмоил Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Замахшарий каби номлар билан беаган Марказий Осиёнинг IX—XII асрлардаги маданияти — Уйғониш даври кескин рўй берган тарихий воқеалар туфайли бирдан узилиб қолди.

XIII асрнинг бошида Хоразмшоҳлар давлати Чингизхон қўшинларининг даҳшатли ва аёвсиз ҳужумига учради. Бу ҳужум 1219 йилда Хоразмшоҳларнинг шимолий чегарасидаги Утрор қалъасини забт этишдан бошланди ва 1220—21 йилларда Хоразмшоҳлар маркази Кўҳна Урганч душман қўлига ўтди. Хоразмшоҳ қўшинлари яхши қуролланган бўлишига қарамай, ички низолар ва келишмовчиликларнинг кучайганлиги, қўшиннинг шаҳарлар ҳимояси учун бўлиб юборилганлиги, бирликнинг йўқлиги Чингизхон ҳужумига бардош бера олмай тезда барбод бўлишига олиб келди. Шаҳарлар, маданий марказлар вайрон этилди, аҳоли қирғинга учради. Улка тулигича мўғуллар мустамлакасига айланди. Марказий Осиёни турли туманларга бўлиб юборган мўғул хонлари ўртасидаги узаро низолар ва курашлар ҳам авж олди — булар ҳаммаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига салбий таъсир курсатди, маданият уюқлари сунди. Жуда қўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинди, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъмор ва мусаввирлар ўлдирилди, тасодифан омон қолганлари эса Шимолий Ҳиндистон, Фарбий Эрон ва Хуросоннинг турли вилоятларига қочиб, жон сақлаб қолдилар.

Шундай шароитда мўғуллар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва жабр-зулмнинг кучайиб бориши халқ оммасининг қутарилишига олиб келди. Бу халқ кўзғолонларининг энг йириги — 1337 йилда Сабзавор шаҳрида бошланиб, қарийб 45 йил давом этган сарбадорлар чиқишидир.

Халқ оммасининг ажнабий истилочилар ҳамда маҳаллий ёзувчиларга қарши аёвсиз кураши, Марказий Осиёда мўғуллар ҳукмронлигини анча заифлаштирди ва уларга қарши кескин кураш кучайиши учун қўлай замин яратиб берди. Шундай шароитда Амир Темур (1336—1405) майдонга чиқди ва ижтимоий жараёнда тезда кўзга ташланди ҳамда мамлакат ҳаётида жуда катта роль ўйнади.

Амир Темур тарқоқ ва узоқ урушлардан хонавайрон булган Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини мўғуллар мустамлакасидан озод этиб, ягона, мустақил ва мустаҳкам давлатга бирлаштирди. Унинг маркази этиб Самарқанд шаҳри танланди.

Амир Темур давлати ўз даврида Оврўпо ва Осиёдаги энг йирик, мустаҳкам ва ривожланган давлат сифатида танилди.

Темур вафотидан сўнг ҳам XVI аср бошига қадар унинг авлодлари мамлакатга ҳукмронлик қилдилар. Темурийлар даврида марказий давлат иккига — Мовароуннаҳр ва Хуросонга ажратилиб идора этилди. Самарқанд ва Хирот бу икки давлатнинг маркази бўлиб хизмат қилди. Айниқса, Темурийлардан узоқ вақт ҳукмронлик қилган Шоҳрух, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро даврларида маданият гуллаб-яшнади.

Мусулмон Шарқи, айниқса, Марказий Осиёнинг маданияти тарихида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик даври — XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошларигача булган давр сўнгги умумий тарихий ривожланишга жуда катта таъсир кўрсатган ёрқин, сермазмун, самарали давр ҳисобланади.

Бу даврда ўзбек тили адабий тил сифатида узил-кесил шаклланди ва Марказий Осиёнинг сўнгги маданий ривожига катта таъсир кўрсатди.

Бу юксалиш биринчи навбатда Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқ булса, унинг ўғиллари, набира ва бошқа авлодлари у бошлаб берган ижтимоий-маданий ҳаётдаги йўналишларни давом эттиришга, Темурийлар салтанатининг анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар.

Марказий Осиёдаги IX—XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гуркираб яшнаши Марказий Осиё халқлари тарихида илк Уйғониш даврини ташкил этган булса, XIV аср охири ва XV аср мўғуллар мустахлақчилигидан қутулиб, мустақил давлатнинг шаклланиши ва ривож асосида маданиятда яна кўтарилиш ва кескин ривож рўй берди. Бу даврни маданиятдаги кескин равишда бўлиниб қолган Уйғониш даврининг якуни — сўнгги Уйғониш даври деб аташ мумкин. Бу кўтарилиш аввалги маданий ютуқларга, уларни янада юксалтириш ва замона маънавий талаблари асосида янгилаш натижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили дин ва қисман фан тили бўлиб қолса-да, асосан илм ва бадий адабиёт, санъат тили сифатида туркий ва форсий тилларнинг мавқеи кучайиб, асосий уринга чиқди. Давлат ишлари ҳам шу тилларда олиб борилди.

Темур ва Темурийлар даври деярли бир ярим аср Осиё, айниқса, Марказий Осиё тарихида ниҳоятда кўп, серқирра, ранг-баранг маданий-маънавий бойликларни яратгани, халқ талантилари учун имконият ярата олганлиги, туркий халқлар маданияти тарихида тамоман янги, узоқ асрларга озуқа берган қатламлар, янги саҳифалар вужудга келтиргани билан машҳурдир.

Темур мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишга ҳаракат қилди. У ишғол қилган хорижий мамлакатлардаги илм аҳлини ўз панохига олди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларининг ободончилиги учун жон куйдирди. Рус олими А. Ю. Якубовский Темурнинг бу соҳадаги ишлари ҳақида ёзган эди: «У яхши ҳисоб-китоблик хужайин эди. У Мовароуннаҳрга нафақат турли-туман бойликларни, балки хунарманд, мусаввир, меъмор ва олимларни ҳам олиб келди. Тўғри, Мовароуннаҳрнинг узи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, хунармандлар қанча кўп бўлса, хунармандчилик, маданият, илм-фан ҳам шунча тез ривожланади».

XIV асрнинг охирига келиб Самарқанд Шарқнинг энг гузал, обод шаҳарларидан бирига айланди. Бу ерда улкан бинолар, кенг хиёбон-

лар қуришга катта эътибор берилди. XV аср бошида Мовароуннаҳрга келган испан сайёҳи Руи Ганзалес де Клавихонинг маълумотига қараганда, Самарқанднинг бойлиги фақат озиқ-овқатнинг муллиги билан эмас, балки, шойи матолари, атласи, мўйнадан қилинган кийимлари, турли мамлакатлардан келтирилган сон-саноксиз моллари, бозор ва майдонлари, кучаларининг кенг ва куркамлиги билан кузга ташланади.

Айниқса, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида мамлакатда ҳар хил қурилиш иншоотлари барпо қилиниб, ирригация шаҳобчалари тузатилиб, Муғон чўли ўзлаштирилди. Хуросонда ва бошқа жойларда каналлар утказилди, кўприклар қурилди, йўллар таъмирланди. Турли хил хунармандчилик — ип газлама, шойи ва жундан туқилган матоларни ишлаб чиқариш, кийим-кечак тикиш кенг йўлга қўйилди. Олача, духоба, кимхоб ва бошқа матоларни туқийдиган, уларга безак берадиган махсус усталар пайдо булди. Бу даврда пахтадан тайёрланган матоларга, хусусан, дағал матолар ва полотноларга бўлган талаб кучли эди. Заргарлик, кулолчилик хунарлари кенг ривожланди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички ва ташқи савдо равнақ топа бошлади. Самарқанд қадимдан Шарқнинг савдо маркази бўлиб, бу ердан бошқа мамлакатларни боғловчи «Ипак йўли» ўтар эди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Россия, араб мамлакатлари билан савдо алоқаларининг ўрнатилиши Темур давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Амир Темур савдонинг ривожига, карвон йўлларини яхшилаш, уларни турли талон-тарождардан ҳимоя қилиш, четдан келтириладиган молларга солинадиган солиқларни тартибга солиш, савдогарларга имкониятлар туғдириш ишларига катта эътибор берган эди. Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришнинг ривожига катта таъсир кўрсатди ва моддий бойликларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Бу ҳақда Темур «Тузуқлар» да шундай деган эди: «...Агар касбу хунар ва маърифат ишларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсинлар. ...Сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, унга ёрдам берилсин» («Темур тузуқлари», Тошкент, 1991, 66—67- бетлар).

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қурилиш ва ободончилик ишлари тез тараққий эта бошлади. Хусусан, Самарқандда Бибихоним, Кўксарой масжиди, Шоҳизинда мақбараси, Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрида Оқсарой, Самарқанд атрофида Боғи Шамол, Боғи Дилкушо,

Боғи нав, Боғи Чинор каби боғлар, Амударё ва Сирдарёга куприклар, карвон саройлари, рабоглар қурдирилди, куплаб мадраса ва хонақоҳлар, ҳаммомлар барпо қилинди.

Улуғбек даврида Самарқандда 1417—1420 йилларда улкан мадраса, шу йилларда Бухорода, 1432—1433 йилларда Ғиждувонда мадрасалар барпо қилинди. Булардан ташқари, Улуғбек Темур даврида қурила бошлаган Бибихоним масжиди, Гури Амир мақбарасини қуриб битказди. Лекин бу даврдаги энг нодир меъморчилик санъати намунаси — Улуғбекнинг фалакиёт расадхонасидир.

Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларида ҳам катта қурилишлар руй берди. Хусусан, Ҳиротда «Дорушшифо» шифохонаси, Курбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кўкалдош мадрасалари, «Боғи байт ул-имом», «Боғи хамса оройи» каби боғлар бунёд этилди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросонда 40 га яқин иншоотлар вужудга келган.

Марказий Осиёда маданиятнинг ривожланишида қўшни мамлакатлар билан маданий алоқалар муҳим роль ўйнади. Айниқса, Марказий Осиё Эрон билан қадимдан мустақкам алоқа ўрнатган бўлиб, XIV—XV асрларда бу икки мамлакат ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар ҳам кучая бошлади. Бу даврда Хитой билан ҳам алоқа кучайди. 1420 йили Шоҳрух машҳур рассом Ғиёсиддин Наққош бошчилигида Хитойга элчилар юборди. Улар Хитой халқининг урф-одати, турмуш тарзи, маданий ҳаёти, давлатни бошқариш услуби билан танишиб қайтдилар. Шунингдек, Шоҳрух даврида Ҳиндистон билан ҳам алоқа яхшиланиб, 1442 йилда у томонга элчилар юборилди.

Темурийлар даврида маданият янги босқичга кутарилиб, Марказий Осиёда қадимги юнон ва ҳинд олимларининг фалакиёт, риёзиёт, тиббиёт, кимё ва бошқа фан соҳаларидаги тадқиқотлари кенг тарқалди. Илк урта асрларда юнон олимларининг рисоалари араб тилига таржима қилиниб, уларга куплаб шарҳлар битилган эди. Шунинг учун қадимги юнонларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари, хусусан, Арасту, Афлотун, Птолемей ва бошқаларнинг табиий-илмий ва фалсафий асарлари XIV—XV асрларда ҳам Марказий Осиё олимлари учун янгилик эмас эди.

XIV—XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустақкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шарият асосида олиб борилар эди. «Темур тузуклари»да дин арбоблари, шайх, саййид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги иштироки махсус ва бир неча бор қайд этилиб утилади. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходим-

лари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замона талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишга интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади.

Марказий Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг яссавия, кубравия, қодирия ва айниқса, нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Ғиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳоуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб, у сарой аҳли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатди.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчи-ларидан Саййид Мир Кулолни (Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 йил) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкалардаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг Ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Саййид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаларда кўрсатиб ўтилган.

«Тўзуқлар»да: «...машойихлар, суфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охираат фойдаларини олдим. Улардан тангри таолонинг сузларини эшитиб қароматлар қурдим», — деб ёзади Амир Темур.

XIV—XV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Хожа Аҳрор, Маҳдуми Аъзам каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор рисолалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши нуқтида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир утқаздилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда мусаввирлик, наққошлик санъатининг моҳир усталари пайдо бўлди. Хусусан, «Шарқ Рафъазли» деб танилган Камолиддин Беҳзод уз ижоди билан бутун Шарқдагина эмас, балки Оврупода ҳам машҳур бўлди. Хаттотлик ва муқовасозлик санъати ҳам тараққий этиб, бу соҳада янги услублар пайдо бўлди. Масалан, Мир Али Табризий хаттотликнинг настаълик услубини ихтиро қилди. Бу услуб кейинчалик бутун Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди.

«Рафиқий» тахаллусини олган Мир Али Мажнун ибн Камолиддин Маҳмуд, самарқандлик хаттот Хожа Абдулқодир Руюнда, «Хаттотлар султони» номини олган Султон Али Машҳадий ва бошқа хаттотлар ижодини ҳам алоҳида қайд этиш лозим. Устод Шайх Фоний Найи, Мавлоно Қосим Раббоний, Ҳусайн Удий, Хожа Юсуф Андижоний, Шоҳқули Ғижжакий, Дарвиш Аҳмад Қонуний, Устод Шодий каби мусикашунослар ҳам шу даврда яшаб ижод этганлар. Улуғбек, Навоий, Жомий, Биноий каби буюк мутафаккирлар ҳам мусиқа соҳасида маълум ишларни амалга оширганлар.

XIV—XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараққий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят — назм соҳасида ижод қилувчи машҳур шоирлар етишиб чиқди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саккокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хожа Сугдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Ҳилолий, Гадоий, Атоий, Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърий ва насрий асарлар яратдилар.

XV асрда ўзбек тили ва адабиёти, шеърят, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий тимсолида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Навоий ўзбек адабий тилининг фазилатларини ҳар томонлама очиб, асослаб берди. Жомий ва Навойдан ташқари, тил муаммолари билан шуғулланган Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий, Абул-л-Қосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий ҳамда Исо-муддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфароний каби йирик олимларнинг номларини келтириш мумкин.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиёда фалакиёт ва риёзиёт фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чиқди. Улар Мансур Коший, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Кушчи, Ғиёсиддин Жамшид ва бошқалардир.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам узининг йирик намояндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларидан Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Кирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV—XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожи, асосан икки йирик мутафаккир — Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда уша даврда

Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Уз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисолалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Ҳусайн Воиз Қошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шаҳзодалар уз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини урганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Аbru, Натанзе, Фосих Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар Темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, бу асарлар ҳозирда биз учун уша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини урганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда руй берган маданий юксалиш бутун мусулмон Шарқинигина эмас, Оврупо мамлакатларини ҳам ҳайратга солди. Бу юксалиш Марказий Осиёнинг сунгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қушни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди. Темурий шаҳзода Заҳририддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни 1525—26 йилларда узига қаратиб, «Муғуллар империяси» деб ном олган давлатга асос солди ва бу давлатда XV асрдаги Марказий Осиё маданиятининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди.

Темур ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шуни курсатадики, улар узаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалишни юзага келтира олган.

Булардан **биринчи** навбатда сиёсий-ижтимоий омилни курсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқоқ, узаро низо, урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгинди ҳукмронлар — мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг мустамаккачиликдан қутилиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбилармончилик каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи — иқтисодий омил — Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик иш-

лаб чиқаришнинг сунгги ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи — маънавий омил — аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишни амалга оширишдан иборат булди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX—XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан; мусулмон Шарқи маънавий меросида катта аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида булган ва булмаган бошқа мамлакатлар уртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни узаро алмашишга кенг йул очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан булган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи — ғоявий омил — бу омил маънавий омилнинг узвий давоми булса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга булганлиги ва уз даври маънавий ҳаётида катта роль уйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўриш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф — хусусан нақшбандия таълимоти дидир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абдухолиқ Фиждувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV—XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль уйнади, маънавий ўзгаришлар маълум эркинлик учун ғоявий асос, омил булиб хизмат қилди. Темур ва Темурий шаҳзодалар, куп олим-фозиллар, хунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, уз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар.

XV асрда яшаб ижод этган нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хужа Аҳрор Вали фақат маданий ҳаётдагина эмас, сиёсий-иқтисодий тинчлик ва ривожланиш ишида муҳим ижобий роль уйнади.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти, маънавийтининг тез ҳамда юксак даражада кутарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари сунгги узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа булди.

* * *

XIV асрнинг охири XV аср Марказий Осиё, аниқроғи, Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида — урта аср учун олий даражадаги маданий-маънавий юксалиш даври бўлди. Бу юксалишни Марказий Осиё заминида IX—X асрда рўй берган ва сунъий равишда узилиб қолган маданий-маънавий юксалиш — Уйғониш даврининг тикланиши ва олий даражаси деб аташ мумкин. Бу юксалишлар бир жараённинг икки хил бир-бирига боғлиқ бўлган даврининг бошланиши ва якунидир. Чунки улар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ниҳоятда ўхшаш, айрим ҳолларда бир хил асосларга эгадир.

Биринчи давр араблар истилосидан сўнг мустақилликка эришув ва ерли давлатларнинг вужудга келиши заминида шаклланди. Шунингдек, сўнгги XIV—XV аср маънавий-маданий ривожланиш даври муғуллар истилосидан қутулиб, мустақил давлатнинг вужудга келиши заминида юзага келди. Ҳар икки ҳолда ҳам ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, Шарққа хос бўлган институтларнинг ривожини ва мустақамланишини ва уларнинг маданий юксалишга катта таъсир кўрсатганлигини кўрамиз. Ҳар икки ҳолда ҳам ислом дини ва унинг қоидалари маънавий ҳаётда устунлик ва белгиловчи аҳамият касб этди. Лекин шу билан бирга даврнинг ижтимоий-сиёсий омиллари, маънавий мазмунида тафовутлар ҳам кўзга ташланади.

IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида араб мустамлакачилигидан қутулиш ва мустақил давлатни барпо этишга интилиш жараёни маҳаллий давлатларнинг пайдо бўлиб, сўнг йўқола бориши, улар уртасидаги узаро курашларнинг узлуксиз давоми билан характерланади. Уч аср давомида Тоҳирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ҳазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатларининг вужудга келиб, кейин тарих саҳнасидан сурилиб кетгани бунинг ёрқин мисолидир.

XIV—XV асрда муғуллар мустамлакачилигига қарши курашда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудида яхлит, йирик ва мустақам давлат қад кутарди. Бу — юксак давлат арбоби, саркарда соҳибқирон Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқдир. Маданиятнинг юксалиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар фаолияти, ҳаракати, сиёсатининг натижасидир.

IX—XII асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда ислом тарқалганига эндигина икки-уч аср бўлган, у маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига сингиб бормоқда эди. XIV—XV асрларга келиб ислом, шарият мустақамланиши билан, тасаввуф, айниқса, унинг халқ ҳаётига жуда яқин қуриниши — Нақшбандия тариқатининг устун бўлиши билан кўзга ташланади. Бу давр маънавий ҳаётида араб тилига нисбатан туркий ва форсий тилнинг роли кучайди. Ҳозирги ҳақиқий узбек

тили ва адабиёти шу даврдан бошланди. Бу масалалар махсус урганиш, тадқиқотни талаб этади.

Лекин мазмун жиҳатдан ҳар икки давр маънавиятида, яъни умуман Уйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуғлаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-саодат, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, донишманд, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилдилар.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишида катта замин яратди.

3. XVI—XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ТУРКИСТОН МАДАНИЯТИ ҲАҚИДА

XVI аср бошларига келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички низоларнинг авж олиши бу ерларга ташқи ҳужумларнинг кучайишига имкон туғдирди. Айниқса, шимолда Дашти Қипчоқ томондан Мовароуннаҳр шаҳарларини босиб олишга булган ҳаракат борган сари ортиб борди.

1500—1510 йиллар орасида Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари Шайбонийхон бошлигидаги қўшинлар ҳужуми туфайли унинг тасарруфига утди. У узининг сунгги юришида кескин қаршиликка дуч келди ва 1510 йил Марв учун бўлган урушда қурбон булди. У Мовароуннаҳр мадрасаларида таҳсил қурган, темурийлар билан учрашган, олим ва адиблар билан мулоқатда бўлган, маданият тарихидан яхши хабардор, темурийларга ухшаб ижод аҳлига раҳнамолик қилган, узи ҳам шеърлар ёзган давлат бошлиғидир.

Унинг олимидан сунг авлодлари 1601 йилга қадар ҳукмронлик қилдилар. Сунгги йилларда унинг авлодлари уртасидаги курашлар натижасида давлат парчаланиб, Хуросон Сафавийлар қўлига утди. Шайбонийлар эса фақат Мовароуннаҳрга ҳумрон бўлиб қолдилар. Ҳокимият аста-секин унинг авлодлари уртасидаги низолар туфайли парчаланиб кетди, Бухоро хонлиги, сунг ғарбда Хива хонлиги вужудга келди. Ҳукмронлик учун олиб борилган узоқ курашлардан сунг Абдуллахон II (1557—1598) даврида Бухоро хонлигининг мавқеи анчамунча ортди.

Абдуллахон II даврида Бухоро хонлигида иқтисодий-маданий ҳаёт бир мунча жонланди. Хусусан, деҳқончилик тез ривожланди, қатор сув иншоотлари, каналлар барпо этилди, йирик шаҳарларда хунармандчилик равнақ топди. Самарқанд қозикалонининг XVI асрдаги

хужжатларидан маълум бўлишича, ҳунарнинг 61 тури мавжуд бўлган, турли-туман темир буюмлар, ип ва ипак матолар, юқори навли қоғозлар ишлаб чиқарилган. Бухоро шаҳри кенгайтирилиб, девор ва ҳарбий истехкомлари қайтадан қурилган, шаҳарда кўп мадрасалар, хонақоҳлар, карвонсарой, бозорлар барпо этилган. Бу даврда ички ва ташқи савдо, хусусан, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Россия каби мамлакатлар билан алоқалар кенгайди.

Унинг вафотидан сўнг яна ўзаро низолар авж олди. 1601 йилдан бошлаб Бухоро хонлиги янги Аштархонийлар сулоласи ҳукмронлигига ўтди.

Аштархонийлар сулоласи бир ярим аср (1601—1753) Бухоро тахтида ҳокимлик қилди, улар даврида хонликда ўзаро низолар ҳамда қорақалпоқлар, мустақил бўлган Хива хонлиги, Эрон кабилар билан узлуксиз урушлар давом этди, мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий ҳаётида парокандалик авж олди, хонлик тахти учун талашувда ака-ука, ота-уғил, қариндошлар уртасида курашлар кучайди. Хонликдаги зулмнинг ортиши, солиқларнинг ошиб бориши натижасида тез-тез халқ қузғолонлари рўй бериб турарди. Бухоро тахтида узоқ хонлик қилган Имомқулихон (1611—1642) даврида ҳокимиятнинг нисбатан мустаҳкамланганлигини назарга олмаганда, бошқа Аштархонийлар даврида хонликка ҳар томондан ҳужумлар, турли шаҳарлар, ўлкаларнинг хонликдан ажраб кетишга интилиши кучайди. Бу интилиш, айниқса, Убайдуллахон даврида авжга чиқди. Бундан фойдаланган Нодиршоҳ Бухоро хонлигига қарашли кўп ерларни Эронга қўшиб олди. Сўнгги йилларда Аштархонийлар сулоласининг нуфузи сусайиб, манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким оталиқнинг таъсири кучая борди ва у 1753 йили узини амир деб эълон қилди. Бу даврда Туркистонда Бухоро хонлигидан ташқари Амударёнинг қуйи оқимида Хива хонлиги мустақил ривожланаётган эди. XVIII асрнинг охирига келиб Фарғона водийсида Қўқон хонлиги ҳам узини мустақил хонлик сифатида кўрсата бошлади.

Туркистондаги XVII—XVIII аср маданияти мавжуд иқтисодий-сиёсий, ижтимоий аҳвол таъсирида турли тебранишлар, йўқотишларни бошидан кечирди.

XVI асрда Ҳиндистонда Бобурийлар давлатининг вужудга келиши билан Темурийлар даврида шаклланган маданиятнинг қисман Ҳиндистон томон оқиб ўтганини кузатамиз. Бобурий подшоҳлар Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий қадриятларидан кенг фойдаланишга интилдилар, уларни Ҳиндистон ерида кенг тарғиб этдилар. XVI асрда кўпгина Марказий осийлик донишманд, аллома, санъаткорларнинг ўзлари ёки Бобурийлар таклифи билан Ҳиндистон шаҳарларига кетиб қолдилар. Бобурийлар саройида туркий, айниқса, форсий тилдаги адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. Бу Марказий Осиё, хусусан, Туркистон ва Ҳиндистондаги Бобу-

рийлар давлати ўртасидаги маданий алоқаларнинг кучайишига, уларнинг узаро таъсири орта боришига олиб келди. Бобурийлар узларини Темурийлар даври маданиятининг меросхўри, давомчиларидан деб билдилар. Айниқса, Бобурийлардан Акбаршоҳ, Шоҳжаҳон, Аврангзеб даврида Ҳиндистонда Марказий Осиё маънавий қадриятларига асосланган мусулмон маданияти кенг ривож топди ва муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Темурийлар даврида ривож топган маданий бойликлар таъсирида янги маънавий-маданий қадриятлар вужудга келди, айниқса, адабиёт, санъат, қисман илм-фан, хусусан, тарих фанида маълум ютуқлар қўлга киритилди. Тасаввуф бу даврнинг дунёқараши, тасавури ва маънавиятида муҳим аҳамиятга эга булди. Ўзбек ва форс тилида қатор тарихий, адабий, шеърӣ асарлар яратилди. Ўз даврининг етук адиби, давлат арбоби ва шайхулисломи Подшохожа (1480—1547) оиласида туғилиб, тарбия топган Ҳасанхожа Бухорий Нисорийнинг «Музаккир ал-аҳбоб» ҳамда шоир Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» тазкираларида XVI асрда яшаб ижод этган жуда кўп адиб, шоирлар, уларнинг ижоди ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан: Нисорий Бухоро мадрасаларида ўқиб, ўз даврининг илмларидан хабардор булган, аруз сирларини эгаллаган, сунг мадрасаларда сабоқ берган, давлат арбоби сифатида ҳам хизмат қилган, унинг шоир сифатидаги доврӯғи кўп улкаларга таралган, «Малик уш-шуаро» унвонига сазовор булган. У ўз давридаги турли шоир, адибларнинг асарларини урганиб, «Музаккир ал-аҳбоб» тазкирасини яратган. У асосан Темурийлар, Шайбонийлар ҳамда Бобурийлардан етишиб чиққан, шунингдек, марказий осӣлик, хуросонлик, шарқӣ туркистонлик, ҳиндистонлик, озарбайжонлик шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирган. Унда Подшохожа, Муҳаммад Солиҳ, Мутрибий, Фитратий, Шухий каби шоирлар ҳақида муҳим маълумотларни учратиш мумкин. Нисорий 1597 йили вафот этган ва Баҳоддин Нақшбанд мақбараси ёнига дафн этилган.

Бу даврда ўзининг ўзбек тилидаги шеърлари билан машҳур булган шоир, тарихчи, давлат арбобларидан бири Муҳаммад Солиҳдир (1455—1535). У Хоразмда туғилиб, бошланғич маълумотни уша ерда олган. Сунг Ҳирот шаҳрида ўз илмини давом эттирган, шоиру уламолар билан илмий-ижодий баҳс этиб турган. Хуросонда, сунг Самарқанд, Бухорода Темурийлар хизматида булган.

1507—1510 йилларда Муҳаммад Солиҳ Ҳиротда яшаб маданий ҳаёт ичида бўлган, ўз ижоди билан адабий муҳитга кенг танилган. Унинг ижодига Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Лутфий, Нисорий каби шоирлар яхши баҳо берганлар.

XVI асрнинг иккинчи ярмидаги энг йирик шоирлардан Мушфикийни курсатиб ўтиш зарур. Шоир Абдуллахон II даврида сарой шоири

сифатида маълум булса-да, халқ орасида унинг ҳажвий, ҳуррият-парвар шеърлари кенг тарқалган.

XVI—XVIII асрларда ўзбек ва тожик тилларида шеърини асарлар битган, Туркистоннинг турли шаҳарларидан чиққан шоир, адибларни курсатиб ўтиш мумкин. Сайидо Насафий, Турди Фароғий, Машраб, Суфий Оллоёр шулар жумласидан бўлиб, уларнинг ижоди турли йўналишда эканлиги ўз даврининг тушкунликлари, зиждиятлари, қийинчиликларини ўзида ифодалаши билан кузга ташланали. Бу даврда Ҳиндистонда яшаб ижод этган, ўз асарларини форсийда ёзган Мирзо Абдулқодир Бедилнинг (1644—1720) чуқур ижтимоий-фалсафий мазмундаги шеърлари Туркистон зиёлилари орасида эътибор қозонди.

XVII асрда Субҳонқулихон даврида тазкира тузилиб, унда ўз замонасининг икки юзта шоир, адиб. адабиётшунослари ҳақида маълумотлар берилади. Умуман XVI—XVIII асрлар маънавий ҳаётида Туркистонда тасаввуф таълимотлари, хусусан, Нақшбандия, Яссания, Кубравия таълимотларининг кенг тарқалгани, уларнинг адабиёт, санъат, ижтимоий билимларга катта таъсир курсатганини кураимиз. Санъаткорлар тасаввуфдан замонга қийинчиликларини енгизиш, зулм-адолатсизликка қарши кураш, ҳақиқий инсоний муносабатларни тарғиб қилиш йўлида фойдаланишга интилдилар.

XVI—XVIII асрлар давомида адабиёт, шеърини билан бир қаторда тарихшунослик, фикр, фалсафа, ҳаттотлик илми каби соҳаларда ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Бу даврда айрим тарихий асарлар форс тилидан ўзбек тилига таржима этилди. Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Абдулла ибн Муҳаммаднинг «Зубдат ул-асрор» («Асрлар қаймоғи»). Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон Исфажонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» («Бухоро меҳмони ҳақида китоб»), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллахон II даврининг тарихига бағишланган улкан асари «Шарафномаи шохий» («Шоҳ шарафи ҳақида китоб») ёки «Абдуллонома» каби тарихий асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларда ўша даврнинг мураккаб жараёнлари ўз ифодасини топган.

Шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асари назм аралаш қофиялаштирилган насрда, форс тилида ёзилган бўлиб, асосан Шайбонийларнинг ўз давлатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлар тарихини, сиёсий-ижтимоий масалаларни ўз ичига қамраб олган катта асардир.

Тарихий асарлар далилий ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларида тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш кузга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган «Тарихи Муқимхоний» («Муқимхон тарихи»), Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи»), Мирмуҳаммад Амин ул-Бухорийнинг «Убайдуллонома» («Убайдуллахон ҳақида китоб»), Му-

ҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замони Бухорийнинг «Муҳит ут-таво-рих», Абдурахмон Толенинг «Тарихи Абулфайзхон» каби асарларида ҳам учрайди.

Тарихшунослик илмининг маълум даражада ривожини албатта бошқа ижтимоий фанларга ҳам ижобий таъсир курсатди.

XVI—XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикр-шунослик соҳасида ҳам янгилар келди, уз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Уз юрти Эронни ташлаб кетишга мажбур булган ва Бухорода хоннинг эътиборига сазовор булган Мирзажон Шерозийнинг асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикр илмларидан сабоқ бериш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний кабиларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди. Мирзажон Жалолоддин Давонийнинг бевосита шогирди булиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга «Фи таърифил илм» («Илмлар таърифи»), «Анмузаджул фунун» («Санъатлар намуналари»), «Фи аксил мустафа» («Акс эттириш ҳақида») каби қатор рисоалари ҳам бизгача етиб келган, улар УзР ФА Беруний номи Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида сақланган.

Мирзажоннинг шогирди булмиш, асли озарбайжонлик Юсуф Қорабоғий ҳам XVII асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик файласуф ва мантиқшунос олимларидан булиб танилди. Бухоро хони Имомқулихон эътиборида булди. У Самарқанд, Бухоро мадрасаларида мударрислик қилди, фалсафа, араб грамматикаси, фикр, мантиқ соҳасида қатор асарлар ёзиб қолдирди. Қорабоғий фалсафа, араб тили буйича шогирдлар етиштирди.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 20 дан ортиқ асари сақланаётган Муҳаммад Шариф Бухорийнинг ижоди ҳам диққатга сазовордир.

XVI—XVIII асрларда табиий-илмий фанлар ўзининг аввалги анъаналарини йўқота бошлади, уларнинг ривожини борган сари сусайиб борди. 1593 йилда Амир Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» номи географик-биографик луғати, деярли шу йилларда Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро»сига илова этилган дунё харитаси вужулга келди. Айрим тарихий маълумотларда айтилишича, бу даврларда тиббиёт соҳасида қатор амалий ишлар, турли табиблар, куз духтирлари, синган суякларни тузатувчилар фаол иш олиб борган (Султон Али деган табиб «Табобат буйича қўлланма» ёзиб қолдирган), йирик шаҳарларда касалхоналар мавжуд булган. Лекин XVIII асрларга келиб табиий фанларга эътибор сусайиб, умумий ижтимоий, сиёсий тарқоқлик биринчи навбатда шу илмларга салбий таъсир курсатиб, диний дунёқарашнинг таъсири кучайган. Адабиёт, шеърят билан боғлиқ ҳолда

мусиқашунослик, мусиқа илми ривожига ҳам эътибор берилган. Бухорода Мавлавий Кавкабий мусиқа илми, мақомлар бўйича рисола ёзган.

Китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги анъаналар XVI—XVIII асрларда ҳам давом этгани, айрим хонлар махсус кутубхоналар яратгани ва унда кўплаб қўлёзмалар тўпланганлиги ҳақида маълумотлар сақлангандир. Масалан, шайбонийлардан Абдуллахон II, Абдулазизхонлар, аштархонийлардан Субҳонқулихон ўз саройларида — Бухорода катта кутубхоналар ташкил этганлар. Умуман китоб санъати, ҳуснихат — хаттотлик, миниатюра соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бухоро мактаби фаол равишда ўзини танитди.

XIV асрдан бошлаб шаклланиб келган Бухородаги ҳуснихат ва миниатюра XVII—XVIII асрларга қадар Шарқда ўз етакчи мавқеини сақлаб келди ва бошқа мусулмон Шарқидаги бу санъат ривожига катта таъсир кўрсатди. XVI—XVII асрларда ижод этган машҳур ҳуснихат ва миниатюра ижодкорларидан Султон Али Машҳадий, Мир Али Хевравий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий, Абдулла, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Дўст Муҳаммад Бухорий кабиларни курсатиб ўтиш мумкин. Дўст Муҳаммад Бухорий ҳуснихат назарияси бўйича махсус рисола ҳам ёзган. Хусусан, шу даврларда «Тарихи Абдулхайрхон» («Абдулхайрхон тарихи»), «Таворихи гузидаи нусратнома» («Ғалаба ҳақида танланган тарихлар»), Алишер Навоий асарлари рўйхати кабиларнинг чиройли кучирмалари ва уларга ишланган миниатюралар ўз даври санъатининг олий намуналари ҳисобланади.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фан, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Кошғар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, узаро таъсирда ривож топди. Бошқа улкалардан Мовароуннаҳрда турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим, донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар.

Масалан, Туркияда миниатюра санъатининг ривожига Маркавий осийлик санъаткорлар пешқадамлик қилдилар. Академик В. В. Бартольд бу ҳақда шундай дейди: «Туркистоннинг Олд Осиёга булган таъсири қанчалик узоқ давом этгани шу фактдан маълум: «Султон Боязид II даври (1481—1512) да рассомлик санъатини дастлаб Туркияга келтирган киши ўзбек санъаткори Бобонаққош эди». Бобонаққош турк миниатюрачиларининг устози бўлиб танилган эди. Шайбонийхон томонидан наққош Фулом Шоди Қозон хони Муҳаммад Амин саройига унинг илтимосига биноан юборилади. Шунингдек, XVI асрнинг иккинчи ярмида буюк бобурий шоҳлардан Акбар саройига Самарқанд усталари Муҳаммад Мурод ва Муҳаммад Нодирлар сафарбар этилган эди. Эрондан қатор олим-фозиллар, санъаткорлар диний шароитнинг ноқулайлигидан қочиб ёки ўз ихтиёрла-

ри билан Мовароуннаҳр шаҳарларига келиб жойлашиб қолдилар. Ширлар Файзуллоҳ ибн Рузбеҳон, Зайниддин Восифий, машҳур хатотлар Хужа Маҳмуд, Саид Аҳмад Машҳадий, юқорида қайд этилган Мирзажон Шерозий, Қорабоғий кабилар шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳрда сунгги асрлардаги тахт учун курашлар, парокандалик аста-секин ягона давлат таркибидан турли шаҳарларнинг ажраб кетиши, мустақил Хива ва Қуқон хонликларининг ташкил топиши, улар уртасидаги уруш-зиддиятнинг авж олиши ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ёмон оқибатларга олиб келиши билан бирга, маданий-маънавий ҳаётга ҳам салбий таъсир курсатди, унинг ривожига гов. орқага кетувига сабаб булди.

XVIII асрнинг иккинчи ярми Туркистон тарихида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан ўзаро низолар, урушлар, бошбошдоқлик, парокандалик, аҳолининг ниҳоятда қашшоқлашган, маданий-маънавий жиҳатдан тушкунликка учраган даври эди. Ўзаро ички низоларнинг кучайиб кетганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йиллар Бухорони ва Хивани босиб олиб узига қарам қилди. Бухоро тахтига ўз одами Муҳаммад Ҳаким оталиқни ўтказиб қайтди. Лекин Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) Ҳакимхоннинг ўғли Муҳаммад Раҳим аштархонийлар сулоласини умуман четлатиб, 1753 йили узини амир деб эълон қилди. Шундай қилиб, Бухорода манғит қабиласидан чиққан сулола ҳукмронлиги бошланди.

Ўзбек хони Элбарсхон 1512 йили Хива хонлигини барпо этиб, унга Хоразмнинг қатор шаҳар, қишлоқлари, туркман ерлари ва Хуросоннинг шимолий қисмини қўшиб олган эди. Лекин бу хонликда узлуксиз ўзаро курашлар, хонликнинг туркманлар, қорақалпоқлар, Бухоро хонлиги, Эрон билан урушлари давом этганлиги иқтисодий-сиёсий аҳвол, маданий ҳаётнинг қашшоқланишига олиб келди. Абдуллахон II даврида Хоразм Бухоро хонлиги томонидан босиб олинди. Абдуллахон II вафотидан сўнг Хива хонлиги яна мустақиллигини тиклаб олди. Шунингдек, 1598 йили Субхонқулихон яна Хоразмни Бухоро хонлигига қарам қилади. Узоқ вақт ўтмай Хива яна мустақил хонликка айланди. XVII асрда Хива хонлиги маданияти тарихида энг йирик арбоб сифатида иш қурган хон Абулғозихонни курсатиб ўтиш мумкин. У фақат йирик давлат арбобигина бўлиб қолмай, машҳур тарихчи ва табиб ҳам эди. Абулғозихон Бухоро, Тошкент, Эрон шаҳарларида қувғинда, бир неча бор қамоқда бўлган, ниҳоят 1643 йили Орол ўзбеклари уни хон қилиб кутарадилар ва 1645 йили Хива тахтига чиқди. У деярли йигирма йиллик (1645—1663) хонлик даврида марказлашган давлат тузишга, мамлакат ривожини таъминлашга интилди, маданиятга эътибор берди. 1663 йили тахтни ўғли Анушахонга топширди. Абулғозихон фан тарихида машҳур олим, Хоразм тарихнависилигининг асосчиси сифатида ном қолдирди. Унинг қала-

мига мансуб «Шажарайи тарокима» («Туркманлар тарихи») ва «Шажарайи турк» («Турклар шажараси») каби асарлар Марказий Осиё тарихига оид муҳим манба ҳисобланади. Бу асарлар немис, француз, рус тилларига таржима этилган ва шарқшунос олимлар орасида маълумдир. XVIII асрнинг охириларида келиб Фарғона бутунлай Бухородан мустақил бўлиб ажраб чиқди ва Қўқон хонлиги вужудга келди. Бу хонликнинг асосчиси Минг қабиласидан чиққан Шоҳрухбий бўлиб, у XVIII аср бошларида Фарғонада мустақил давлат барпо этди. Бу давлат аста-секин атрофдаги қишлоқ ва шаҳарларни босиб олиш ҳисобига кенгая боради.

Норбўтабий (1769—1800) йилларда Қўқон хонлигидаги зиддиятларни тинчитиб, уз ҳокимиятини мустақкамлади. Бу хонлик XIX асрнинг биринчи ярмида анча ривож топди. У Тошкент ва унинг атрофидаги шаҳарларни, жанубий Қозоғистонни босиб олди. Шунингдек, Фарғона шарқидаги вилоятлар ҳам унга қарам бўлди, ҳатто Қошғар чегараларига бориб етди, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Али, Шералихон, Худоёрхонлар даврида Қўқон хонлигида ўзаро кескин курашлар давом этиб турди. Шу билан бирга Қўқон хонлигининг Қошғар, Хитой, Россия, Бухоро билан савдо-маданий алоқалари ривожланди. Шундай қилиб, ўзаро урушлар вақти-вақти билан кўтарилиб турса-да, XVIII асрнинг охири — XIX асрнинг бошига келиб Туркистонда уч мустақил давлат: Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келди. Мазкур уч давлатда маданият, адабиёт, илм-фан, санъат узига хос равишда ривожланди.

Қўқон хонлигида XIX аср бошларида меъморчилик ривож топди, жуда кўп қурилиш ишлари олиб борилди. хусусан, Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон каби йирик шаҳарларда турли бинолар: мадраса, масжид, хонақо, бозор, ҳаммом кабилар барпо этилди, каллашлар ўтказилди, биноларни безаш ишларидан кенг фойдаланилди, ҳунармандчилик равнақ топди. Масалан, шу даврда мадрасаи Муҳаммад Ясовул, мадрасаи Ризқулбек, мадрасаи Офтоб ойим, мадрасаи Мингойим, мадрасаи Ҳақимхон тура, мадрасаи Хужа додхоҳ, мадрасаи Ҳаққули мингбоши каби мадрасаларнинг бир нечтаси қурилди. Қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Қўқон қозоқи бутун Марказий Осиё шаҳарларида узининг сифати билан ном қозонди. Китоб ёзиш ва безаш ишлари, хаттотликка алоҳида эътибор берилди, утмиш машҳур шоирларнинг асарлари кўчирилиб, махсус ранг ва чизмалар билан безатилди. Лутфий, Навоий, Умархонларнинг девонларидан иборат «Муҳаббатнома» деган бир мажмуа махсус, чиройли қоғозга безаклар билан, гузал хатда кўчирилиб хон томонидан Туркияга совға қилиб жўнатилган.

Қўқон хонлиги сиёсий мавқеининг ошиши, иқтисодий-ижтимоий ривожи маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келди. Адабиёт, санъат, тарихшунослик ва бошқа муҳим ижтимоий фанларда

жонланиш юз берди. Бу жиҳатдан айниқса, Амир Умархон ҳокимияти (1809—1822) даврида анча ишлар амалга оширилди. У хонликни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш, ташқи мамлакатлар билан иқтисодий, дипломатик алоқаларни ривожлантириш билан бирга адабиёт, санъат равнақиға катта эътибор берди, саройиға шоирларни, адабиётчиларни туплаб мушоиралар, учрашувлар ўтказиб турди. Ўзи ҳам «Амирий» таҳаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзди, рафиқаси машҳур шоира Нодирабегим эса аёл шоира-адабиётчиларға раҳнамолик курсатди. Умархон топшириғи билан Фазлий Намангоний адабиётчи шоирларнинг «Мажмуат уш-шуаро» («Шоирлар туплами») тупламини тартиб этиб, унга ўша даврда ижод этган жуда кўп шоирларнинг асарларидан намуналар киритди. Бу даврда Нодира, Увайсий, Адо, Ғозий, Маҳзуна, Махмур, Маъдан, Дилшод, Баҳринисо, Мунтазир, Туробий, Нусрат, Гулханий каби адиблар етишиб чиқдилар. Уларнинг асарларида хонлар саройи ҳаётидан тортиб, оддий халқнинг кундалик турмуши, қийинчиликлари, халқ орасида вужудға келган норозиликлар, ахлоқ, инсонпарварлик, халқпарварлик масалалари ўз аксини топган. Бу адибларнинг кўплари Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро»сидан жой олгандир. Улар асосан ўзбек тилида, кўпинча икки тилда, ўзбек ва тожик тилларида ижод этганлар. Фазлийнинг ўзи ҳам ўзбек ва тожик тилларида ёзилган қатор шеърӣ асарларнинг муаллифидир. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, ўзининг ҳажвий халқчил руҳдағи шеърлари билан ном қозонган талантли шоирлардан бири Махмурдир. Бу давр адибларидан Гулханий шеърлар билан бирға насрда «Зарбулмасал» деб номланувчи асар ёзган бўлиб, унда машҳур хинд асари «Калила ва Димна»нинг таъсири яққол кўринади. Асарда қушлар ҳаёти орқали ўз давридағи олий табақаға мансуб бўлганларнинг кирдикорлари фош этилган. Асар ўзбек адабиётидағи масал жанрини бойитишға муҳим ҳисса қушди. Бу даврда Қуқон хонлиғида тарих илми соҳасида ҳам қатор асарлар яратилди. Улар XIX аср Туркистон тарихини урганишда муҳим аҳамиятға эгадир. Хужа Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихлардан сайланма»), Ашур Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳрухий», Жунайд Мулла Аваз Муҳаммаднинг «Тарихи жаҳонномаий» («Жаҳонни курсатувчи тарих»), Эшон хужа Қори Тошкандийнинг «Хулосат ул-аҳвол» («Аҳволлар хулосаси»), шунингдек, Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг «Тарихи жадиди Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи»), Мулла Олим Маҳдумнинг «Тарихи Туркистон» («Туркистон тарихи») каби китоблари шулар жумласидандир. Уларда ўша даврда хонликлар уртасидағи курашлар, Қуқон хонлигини кенгайтириш соҳасида олиб борилган урушлар, унинг ерларини аста-секин рус аскарлари томонидан босиб олиниши ҳақидағи маълумотлар билан бирға маданият соҳасида олиб борилган ишлар ҳақида ҳам турли факт ва ахборотлар келтирилгандир. Маълумки,

Қўқон хонлиги шимолдан босиб келган рус аскарларининг биринчи ҳужумига учради ва унга бир неча йил давомида қаршилик курсатиб келди. Бу воқеалар ҳам шу тарихий асарларда қисман ўз ифодасини топгандир.

Хужа Муҳаммад Ҳақимхонтуранинг «Мунтахаб ат-таворих» асарида Фарғона ва Бухоро тарихи аксини топган Ҳақимхонтура хонга яқин кишилардан булган. 1822 йили Мадалихон тахтга чиққандан сунг ўзи бирга ўсиб улғайган Ҳақимхонтурани аввал сийлаб, сунг Қўқондан чиқариб юборади ва у Сибирга йўл олади. У Семи-палатинск, Омск, Оренбург, Астрахон шаҳарларида булади, рус тилини ҳам ўрганади, рус амалдорлари, зобитлари билан бир неча бор учрашади. Ҳақимхонтура ҳақида ахборот рус подшосига бориб этади ва Александр I уни Петербургга таклиф этади, у бормайди. Бунинг сабабини тушунтириб: «Ўзимнинг хешу ақраболаримдан булган подшоҳлардан нима кўрдиму, бегона мамлакат подшоҳидан нима курардим», деб ёзади Ҳақимхонтура ўз китобида. Александр I Оренбургга келганда Ҳақимхонтуранинг шу шаҳардалигини эшитиб, уни ўз ҳузурига чақириб, узоқ суҳбат қуради. Ҳақимхон рус подшосида яхши таассурот қолдиради. Ҳақимхон Астрахон орқали Кавказга, ундан Туркия ва Мисрга боради. Сунг Қизил денгизда параходга утириб бир қанча шаҳарларда булади, Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, Арабистон саҳролари орқали Мисрга қайтади. Ҳақимхонтура Ироқ орқали Эронга утиб, унинг қатор шаҳарларини кўради, куп қийинчиликлардан сунг Бухорога келади. У сафарда Туркия султони ва Эрон шоҳи ҳузурига суҳбатда бўлади. Бухорога қайтгач, шайхулислом ҳузурига таклиф этилишига қарамай, Шаҳрисабзга қайтиб келади ва қолган умрини ўша ерда утказди. У ўзининг бошидан кечирганларини «Мунтахаб ат-таворих» деган асарида батафсил баён этган. Китобда уша даврдаги Туркистон маданияний ҳаёти, Қўқон, Бухоро хонликларидаги воқеалар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган, уларга муаллифнинг муносабати билдирилган. Бир суз билан айтганда, Ҳақимхонтура ўз даврининг етук давлат арбоби, адиби, тарихчиси, сайёҳидир. Унинг асари эса хотиранома адабиётига, тарих ва жуғрофия илмига қушилган муҳим ҳиссадир.

Ҳақимхонтура ўз даврининг билимдони, маданиятли зиёлиси, маърифатпарвар, қатор тилларни яхши билган ҳар томонлама маълумотли арбоб сифатида тарихда ном қолдирди. «Мунтахаб ат-таворих»нинг ўзбекча ва тожикча нусхалари мавжуд.

Муҳаммад Солиҳхужа Тошкандий ўзининг «Тарихи жаиди Тошканд» асарида Қўқон хонлигининг XIX аср урталаридаги шимолий чегаралари аҳволи, русларнинг ҳужумлари, аёвсиз урушлари, ерли халқларнинг қаҳрамонона қаршилиги, Тошкент қамали, Самарқанд, Андижон, Марғилоннинг босиб олиниши, Қўқон хонлигининг Рос-

сияга буйсундирилиши каби воқеаларни иштирокчи сифатида баён этади.

XIX асрнинг бошида, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон даврида Хива хонлиги мустақкамланди, сўнг унинг ерлари кенгайди. Савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқалар кучайди. Хивада, Хазорасп каби шаҳарларда мадраса, масжидлар қурилди. меъморчилик санъати, маданиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан тараққийси учун имкон вужудга келди. Бу даврда меъморлик юксак даражада ривож топди. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ёнидаги мажмуа, Куня аркидаги бинолар, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Жума масжиди, Оллоқулихон саройи, Ичан қалъа мажмуаси каби қатор бинолар шу даврда вужудга келди. Ҳозирги Хива шаҳри, ундаги бой ва ранг-баранг бинолар, миноралар асосан XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмида бунёд этилган. Бу даврда Хивада илм-фан, адабиёт, санъат аста-секин ривож топа бошлади. Мунис Хоразмий, Комил Хоразмий, Огаҳий, Аваз Утар каби етук қалам эгалари, шоир ва адабиётчи, тарихчилар етишиб чиқиб, миллий адабиётни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Бу даврда қатор тарихий асарлар, жумладан, Шарқнинг машҳур тарихчилари Маъсудий ва Ибн Асрнинг асарлари арабчадан, Мирхонд, Хондамирларнинг асарлари форсчадан ўзбек тилига таржима этилди. Абулғозий Баҳодирхондан бошланган Хоразм тарихнавислик мактаби XIX асрга келиб янги bosқичга кўтарилди. Мунис, Огаҳий, Баёнийлар «Фирдавс ул-иқбол» («Бахт жаннати»), «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи»), «Риёз уд-давла» («Давлат боғлари»), «Шоҳиди иқбол» («Иқбол шоҳиди»), «Шажараи Хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳлар шажараси») каби тарихий асарлар ёзиб қолдирдилар ва Хоразм, умуман Туркистон тарихига оид муҳим давр воқеаларини ёритиб бердилар.

Бухоро амирлигида (1753—1920) узоқ давом этган узаро курашлар, парокандалик, мамлакат иқтисоди ва маданияти ривожига катта зарар етказди. Амир ҳокимиятни мустақкамлаш, марказлаштириш ва кенгайтириш соҳасида тўхтовсиз кураш олиб борди. Айниқса, Мирза Ҳайдар замонида беклар уртасидаги курашлар, турли халқ қўзғолонлари кучайди. Унинг вориси амир Насрулло (1826—1860) замонида зиддиятлар тинчителиб, бир мунча юмшаб, у уз давлатини жанубга томон анча кенгайтирди.

Бухоро амирлигида узаро низолар, бошқа хонлик билан курашлар тўхтовсиз давом этиб туришига қарамай қурилиш, маданият соҳасида айрим ишлар амалга оширилганини курамыз. Бу даврда табиий илм, фаннинг куп соҳалари ўзининг олдинги мавқеини йўқотган, диний илмларнинг таъсири кучайган бўлса-да, Бухоро Марказий Осиёда ўзининг маърифат маркази мавқеини сақлаб қолди. Бу ерда қўшлаб мадрасаларда уз даври талабларига биноан ўқитиш иш-

лари давом этди. Куп булмаса-да бинолар барпо этилди. Бухородаги аввалдан ҳукм суриб келган тарихнавислик соҳасида айрим асарлар вужудга келди.

XVIII аср охирлари ва XIX асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Вафой Карминағийнинг «Тухфаи хоний», («Хон тухфаси»), Муҳаммад Шарифнинг «Тож ут-таворих» («Тарихлар тожи»), Мир Олим Бухорийнинг «Фатҳномаи султоний» («Султоннинг галаба китоби») асарлари яратилди. Уларда уша даврдаги Бухоронинг ички ва ташқи сиёсати, давлат тузилиши, халқ ҳаракатлари, маданий ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумотлар баён этилгандир.

Бу даврда ўзбеклар билан қардош булган бошқа қўшни халқлар маданий ҳаётида халқларни бирлашувга чақирувчи, дустлик, биродарликни тарғиб этувчи етук ва машҳур арбоблар, адиб-шоирлар этишиб чиқдилар. Улар ўзаро урушларни, низоларнинг олдини олишга чақирувчи асарлар ёзиб, халқ манфаатларини ҳимоя этдилар. Қорақалпоқ Бердақ, туркман Махтумқули, қозоқ Чўқон Валихонов, Абайлар шулар жумласидандир.

4. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЙ ҲАЁТ

(Рус мустамлакаси даври)

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётида катта тарихий ўзгаришлар руй берди. Россия купдан бери Туркистоннинг табиий бойликларига эга булиш, мустамлакасини янада кенгайтиришга интилиб келарди.

XIX асрнинг 60—70- йилларига келиб Россия шу қабиҳ ниятини амалга оширишга киришди. У Туркистон хонликлари ерларини босиб ола бошлади. Қўқон хонлиги қўшини биринчи булиб рус босқинчиларига Сирдарё соҳилларида қаҳрамонона қаршилиқ кўрсатди. Рус қўшинлари барча воситаларни ишга солиб: қамал, қирғин, босқинчилик, аҳолини ҳайдаш, аллаш-авраш каби турли йўللар билан XIX асрнинг 60- йиллари давомида Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигининг куп ерларини ўзларига тобе этдилар. Босиб олинган ерларда 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлиги урнатилди. Бухоро билан сулҳ тузилиб, у Рус чоризмининг вассалига айлантилди.

Хивага уч томондан рус қўшинларининг бостириб келиши, вайроналик, талон-тарож, қувғинлар 1873 йилдаги сулҳ билан якунланди ва Хива хонлиги ҳам Россиянинг вассалига айланди. Рус зобитлари, улар билан бирга келган амалдорлар томонидан талон-тарожлар туфайли қўлга киритилган жуда куп маданий-маънавий бойликлар, бе-

заклар, матолар, ёдгорликлар, ноёб қулёзма китоблар, миниатюра-лар Петербургда олиб кетилди.

Туркистоннинг қисқа вақт ичида Россия томонидан босиб олин-ши шафқатсиз урушлар, аҳолини талон-тарож этиш, қирғинлар уюш-тириш, қуролсиз халқни хонавайрон этиш, алдаш, хуллас, бос-қинчиликка хос бўлган барча воситалардан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилди. Ҳақиқатда ёзилган тарихий китобларда рус ас-карлари, генералларининг қирғинлари, ерли аҳолининг қаттиқ қар-шилиги, ўз шаҳарлари учун жон олиб, жон бериб жанг қилганлари ҳаққоний равишда тасвирланган. Масалан, хоразмлик машҳур та-рихчи — бундай урушларнинг бевосита гувоҳи Баёнийнинг «Шажар-аи Хоразмшоҳий», юқорида айтиб утилган Муҳаммад Солиҳ Тош-кандийнинг «Тарихи жадиди Тошканд» каби асарларида Хоразмда рус аскарлари қирғинларидан жон сақлаб қочган аёл ва болаларни қувиб етиб, қиличдан ўтказиб, найза билан санчиб ташлагани ёки рус босқинчиларига қаршилик курсатган Тошкент аҳолисини 42 кун сувсиз қолдириб, қамал қилгани каби даҳшатли воқеалар баён этил-ган.

Россия қуддан бери Туркистонга қуз олайтириб келар эди, уни босиб олишдан асосий мақсад бу ернинг табиий, жуғрофий бойлик-ларини қулга киритиш — олтин, пахта, пилла каби дунё бозоридаги қимматли молларга хужайинлик қилиш ҳамда ривожланиб келаёт-ган рус капитализми учун янги бозорга эга бўлиш эди. Бундан таш-қари Туркистонни босиб олиш Россиянинг Марказий Осиё, уму-ман, Шарқдаги мавқеини мустаҳкамлар эди.

Чор ҳукумати босиб олган ўлка, жумладан, Туркистон халқини ҳам иқтисодий, сиёсий қолоқликда, қарамлик ва нодонликда сақ-лаб туришдан жуда манфаатдор эди. Россия бу ерда халқни тўлиқ мустаамлакада сақлаш, бойликлардан фойдаланиш сиёсатини амалга оширишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий тизимни ўрнатиб, бар-ча идора этиш йўллари, усул ва воситаларини кенг амалга оширди. Лекин Туркистоннинг босиб олинishi ривожланиб келаётган рус капитализмининг ва у орқали Оврупонинг турли иқтисодий, мада-ний ютуқлари беихтиёр равишда бу ерда ҳам кенг тарқала бориши-ни тезлаштирди, шаҳарларда янги маданият ташкилотлари ривож-лана бошлади, янги савдо, банк, тиббиёт корхоналари, темир йул, телеграф, электр, телефон кабилар вужудга келди, газеталар, китоб босиш йўлга қўйилди ва ҳ. к. Бу борада дунё миқёсида, Яқин ва Урта Шарқ, Осиё мамлакатларида ҳам ўзгаришлар рўй берди. Капитализм-нинг кўп жойда узил-кесил ғалабаси Шарқ ўлкаларида ҳам феодал қолоқликка қарши миллий ҳаракатларни кучайтирди, маърифат ва маданий тараққиётни тезлаштирди.

Туркистонда мавжуд тартибларни ўзгартириш, маданий юкса-лишга бўлган интилиш рус капиталистик муносабатларининг кириб

келиш даврига туғри келди. Туркистондаги маърифатпарварлик ҳаракати олдинги тартибларга янги маданий ютуқларни қарши қўйиш, сунг унинг устуңлигини тарғиб қилишдан бошланиб, аста-секин сиёсий тус ола борди ва Туркистонда Россиядан фарқ қилувчи, ерли халқнинг маънавияти хусусиятларини назарга олувчи тартиблар ўрнатиш талаб даражасига кутарила борди.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Оврупонинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кутариш каби масалалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз Утар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жадидизм ушиб чиқдики, у эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгаллаш, маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кутарилди. Жадидчилик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кутарилишига туртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Беҳбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Ибрат, Ҳамза кабилар бу соҳада жонбозлик курсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жадидлар бошқа ўлкалардаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жадидчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, укув-уқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса узининг ривож топган босқичида Туркистонда узга юртлардаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йулини қидириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига зарар келтиришидан чучиган чоризм амалдорлари уни чегаралаш ва буғиб қўйиш чора-тадбирларини кура бошладилар.

XIX асрнинг охири — XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухорликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун Россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси бўлмиш Туркистонда ҳам тўнтаришларга олиб келди.

1918 йилда Туркистон Автоном Социалистик Республикаси ташкил этилди, лекин унинг умри узоққа чўзилмади. 1920 йилларга келиб Бухоро ва Хива хонликлари ҳам узил-кесил тугатилди. 1924 йилда Туркистонда большевиклар, РКП(б) ва унинг Урта Осиё бюроси томонидан ишлаб чиқилган ягона Совет давлати доирасидаги миллий-давлат чегараланиши амалга оширилди. Урта Осиёда вужудга келган миллий республикалар Совет Иттифоқи таркибига киритилиб, зўрлик билан умумий сиёсатга буйин сундирилди.

IX—XII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОНДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

VIII—XII- асрлар давомида Марказий Осиёда катта ва муҳим ўзгаришлар рўй берди. Мовароуннахр ва Хуросон араблар томонидан тулиғича босиб олиниб, араб халифалиги — империяси таркибига киритилди.

Ерли халқ араб мустамлакачилигига қарши тўхтовсиз кураш олиб борди ва аста-секин IX—X асрларга келиб бу ерда мустақил давлатлар вужудга кела бошлади. Мустақил давлатчилик соҳасида ўзаро урушлар давомида Сомонийлар, Қорахонийлар, Маъмунийлар, Фазнавийлар, Хоразмишохлар бирин-кетин ҳукмронлик қилиб, тарих саҳнасига келиб-кетдилар. Лекин шунга қарамай бу давр маданияти, маънавий ҳаётида жуда катта ижобий ўзгаришлар рўй бердики, улар нафақат Мовароуннахр, балки бутун мусулмон Шарқи тарихида учмас из қолдирди.

Маънавий ҳаётда эски динлар ўрнига ислом мустаҳкам ўрин эгаллади. У фақат дингина эмас, балки янги маънавий йуналиш сифатида бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг кучаявига ҳам катта таъсир кўрсатди. Бу даврда маънавиятда ҳурфикрлик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устунлик қилди. Диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ ҳолда ривож топди. Қадимги юнон, ҳинд ва бошқа илмий анъаналаридан ҳам кенг фойдаланилди. IX аср бошлари ва биринчи ярмида араб халифалиги пойтахти Бағдоддаги «Байт ул-Ҳикма» илмий марказининг довуғини кўтаришда Ўрта Осиёдан борган Хоразмий, Фарғоний, Жавҳарий, Абу Мансур, ат-Туркий, Марвазий каби ёш олимларнинг аниқ ва табиий фанлар соҳасидаги фаол хизматлари улкан аҳамиятга эга бўлди.

Мовароуннахрдаги қадимги бой маданий қадриятлар ислом билан боғлиқ бўлган янги маънавий анъаналарнинг шаклланиши, ривож топишида муҳим роль ўйнади. XI—XII асрларга келиб Мовароуннахр, унинг қадимий шаҳарлари — Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч, Аксикет, Хива, Шош ва бошқа бутун мусулмон Шарқидаги маданий марказлар қаторида машҳур бўлди. Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллар кенг тарқалганлиги, аҳоли ўртасида, айниқса, туркий ва форсий тилдан кенг фойдаланилганлиги ҳақида маълумотлар серобдир.

Араб тили Марказий Осиёни ислом маданияти, араб дунёси, араб тилида яратилган маданий-маънавий бойликлар, юнон тилидан қилинган илмий таржималардан баҳраманд бўлишга олиб келган бўлса, форс тили Эрон маданиятини чуқур ўрганиш, маданий алоқаларни ривожлантириш имконини берди.

Кенг тарқалган туркий тил Ўрта Шарқ ва шимолдаги, Кошғардаги барча туркий тилли халқлар билан тарихий-маданий алоқаларни янада кучайтувига олиб келди. Кун тиллилик бу давр маданиятининг муҳим хусусияти ва ривожланишининг муҳим сабабларидан бири ҳамдир.

Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон бутун мусулмон дунёсига ўзларининг асарлари билан танилган алломаларни, дин арбобларини, адибларни етиштирди. Бу буюк сиймолар илм-фан, адабиёт, ислом дини, ахлоқ-одоб, давлатчилик, сиёсат соҳаларидаги илғор фикр-ғоялари учун аждодлар томонидан зўр ҳурмат билан тилга олиниб келинадилар. «Маъмур академияси» деб номланган Хоразмдаги илмий марказ ҳам шу даврда фаолият кўрсатди.

Исмоил Бухорий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Марғинович, Аҳмад Ясавий кабилар бу давр маънавиятининг юлдузлари бўлиб, IX—XII асрлар маънавий юксалишида ниҳоятда муҳим роль уйнадилар.

Бу асрлар Марказий Осиё маданиятида Ренессанс — Уйғониш даврини ташкил этиб, бу жараён тусатдан муғуллар босқинчилиги натижасида кескин узилиб қолди. Лекин бу давр IX—XII асрлардаги Мовароуннаҳр ва Хуросон маданияти ютуқлари мусулмон Шарқи, жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ

(783—850)

Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Бу даврда Марказий Осиё араб халифалиги таркибига кирар эди.

Ривожланиб келаётган мавжуд тузум тақозо қилган ижтимоий-иқтисодий талаблар бу даврдаги тараққиёт жараёнининг асосий омилларидан бири бўлди. Қурилш, савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ҳақиқатда аниқ тасаввурга эга бўлиб, Муҳаммад ал-Хоразмий эса шу олимларнинг пешқадами ва йулбошчиси эди.

Хоразмий дунё фанига гоят катта ҳисса қўшди. У алгебра фанининг асосчиси бўлди. «Алгебра» сўзининг ўзи эса унинг «Ал-китоб

ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала» номли рисоласидан олинган. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги кунда биз фойдаланадиган ўнлик позицион ҳисоблаш системаси ва шу системадаги амалларнинг Оврўпода тарқалишига сабаб бўлди. Олимнинг «ал-Хоразмий» номи эса «алгоритм» шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг географияга доир асарлари эса араб тилида унлаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди. Хоразмийнинг «Зиж» и Оврўпода ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлини кўрсатиб берди. Лекин афсуски, фаннинг бир неча тармоқларига асос солган, «ўз даврининг энг буюк математиги ва агар барча шарт-шароитлар назарга оласа, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюкларидан бири» (Ж. Сартон) бўлган бундай сиймонинг ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган.

Хоразмий Хоразм ўлкасида туғилиб, ўсди. Адабиётларда 783 йил унинг туғилган йили деб қабул этилган. У дастлабки маълумот ва турли соҳадаги билимларни асосан ўз юртида, Марказий Осиё шаҳарларида қўпгина устозлардан олган, деб билмоқ мумкин.

Манбаларда Хоразмийнинг исмига яна ал-Мажусий ва ал-Қутруббулий деган атамалар ҳам қўшиб айтилади. Буларнинг биринчиси олим Хоразмнинг асли маҳаллий аҳолисидан, яъни оташпарастилар (арабча — «мажус» — оташпарасти дегани) оиласидан, балки шу оташпарастилик динининг қўқинлари оиласидан келиб чиққанлигини, шу билан бирга олимнинг ўзи ёки отаси мажусий бўлиб, улар исломни кейин қабул қилганлигини кўрсатади. Хоразмда мажусийлар исломдан кейин ҳам узоқ муддат ўз диний урф-одатларини сақлаб келган. Бу ҳақда Беруний ўзининг «Осори боқия» асарида гувоҳлик беради. Келтирилган исмларнинг иккинчиси, Хоразмий мўйсафидлик йилларини Бағдод яқинида Дажла бўйидаги ал-Қутруббул даҳасида ўтказганлигини кўрсатади. Одатда араблар бирор кишининг характерли хусусиятлари, ҳунарлари, сеvimли одатлари ёки яшаш жойларига қараб, унга бир неча хил исм — «нисбатлар» берадилар. Хоразмийнинг ал-Қутруббулий исми ҳам шу тариқа пайдо бўлган.

Хоразм жуда қадимги маданиятга эга бўлиб, унинг қишлоқ ҳужалиги суғорма деҳқончиликка асосланар, бу ўз навбатида, астрономия ва хронологиянинг ривожланган ҳисоблаш усулларининг мавжуд бўлишини тақозо этар эди. Ҳақиқатан ҳам, қадимги Хоразмда астрономия жуда ривожланган, хоразмликлар осмон «сирлари»ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Археологик қазилмалар Хоразмда қадимда исломдан бир неча аср аввал ҳам расадхоналар бўлганлиги ва у ерда муттасил астрономик кузатишлар олиб борилганлигидан гувоҳлик беради. Хоразмийнинг бизгача етиб келган асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, у юнон, ҳинд ва эрон астрономияси ва математикасини яхши билган.

Маълумки, ал-Маъмун 809 йилдан Марвда дастлаб халифа Хорун ар-Рашиднинг ноиб, сўнг 813 йилдан бошлаб халифа булади ва 819 йили Бағдодга кучади. Ал-Маъмун Марвда бўлганида Хоразмийни, мовароуннаҳрлик ва хуросонлик бошқа олимларни ўз саройига жалб қилган.

Халифа ал-Маъмун даврида Бағдодда Марказий Осиё ва Хуросондан келган бир гуруҳ йирик олимлар ижод этган. Улар орасида Хоразмий билан бир қаторда Марвдан Яҳё ибн Абу Мансур, ал-Фарғоний, Ҳабаш ал-Марвазий, Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий, Форобдан Абул Аббос ал-Жавҳарий ва бошқа олимлар бор эди.

Бағдодда ал-Маъмун отаси томонидан асос солинган илмий марказ — «Байт ул-ҳикма» фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштириб, унга йирик давлат муассасаси тусини бериб, аввалига таржимонлик фаолиятини кенг қуламда ривожлантирди. Византия, Ҳиндистондан куплаб китоблар келтирилиб, «Байт ул-ҳикма»нинг фаолият доираси бирмунча кенгайтирилади, унинг қошида иккита йирик расадхона: биринчиси 828 йилда Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида, иккинчиси Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида 831 йилда барпо этилади. Иккала расадхонанинг ҳам фаолиятини Марказий Осиё ва Хуросондан келган олимлар бошқаради. Хоразмий бу илмий марказнинг мудури сифатида унинг фаолиятини кузатиб туради.

Хоразмий даврида «Байт ул-ҳикма»да ишлаган йирик таржимонлар орасида Ҳажжож ибн Юсуф ибн Матар, Абу Закариё Юҳанно ибн ал-Битриқ, Ҳунайн ибн Исҳоқ ва Кусто ибн Луқо ал-Баъалбаккийлар бор эди. Бағдодга келган Марказий осиелик олимлар орасида машҳур астроном Аҳмад ибн Касир ал-Фарғонийнинг номини эслаш лозим. Марвлик Яҳё ибн Абу Мансур Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласидаги расадхонанинг асосчиси ва раҳбари бўлди. Расадхонадаги ишлар ҳақида у «Байт ул-ҳикма»нинг мудури Хоразмийга ҳисобот бериб турарди. Яҳё 831 йили вафот этганидан сўнг Хоразмий бу расадхонани ҳам бошқаради ва у ердаги кузатишларда фаол қатнашади. Яҳёнинг қаламига мансуб «Зиж ал-мумтаҳан» («Синалган зиж») номи астрономик асари маълум. Дамашқ яқинида Касиюн тоғидаги расадхонани Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий бошқаради. У ҳам ўз «Зиж» ини тузади. Холид Ер меридианининг узунлигини ўлчаш ишларига бошчилик қилади.

Марвлик машҳур астроном ва математик Ҳабаш ал-Ҳосиб («Ҳисобчи ҳабаш») лақаби билан маълум бўлган Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий ҳам Бағдодда Хоразмий билан ҳамкорликда ишлаган. У иккита «зиж» тузган бўлиб, булар Ўрта аср астрономлари томонидан кенг фойдаланилган. Тадқиқотчиларнинг курсатишича, у тангенс ва котангенс, косеканс функцияларини киритиб, уларнинг жадвалларини ҳам келтирган.

Хоразмий билан Бағдодда, кейинчалик «Маъмун академияси» деб танилган «Байт ул-ҳикма»да ижод этган олимларнинг барчасини ҳам Марказий осийлик ёки хуросонлик дейиш хато буларди. У ерда Сурия, Ироқ, Эрон ва халифаликнинг бошқа ерларидан келган олимлар ҳам ишлаган. Бироқ улар орасида Марказий осийликлар салмоқли уринни эгаллаган. Хоразмий ана шундай илмий муҳитда яшаб ижод қилди ва 850 йилда Бағдодда вафот этди.

Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган. Булар «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»— алгебраик асар, «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб» ёки «Қушиш ва айириш ҳақида китоб»— арифметик асар, «Китоб сурат-ул-арз»— географияга оид асар. «Зиж», «Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб», «Астурлоб ясаш ҳақида китоб», «Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида», «Китоб ар-руҳома», «Китоб ат-таърих», «Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола». Бу асарларнинг турттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи қачон ёзилгани номаълум. Бироқ унда олим алгебраик рисоласини эслайди. Демак, бундан Хоразмий арифметик рисолаани алгебраик рисоладан кейин ёзгани маълум бўлади. Бу рисола XII асрда Испанияда лотин тилига таржима қилинган. Таржиманинг XIV асрда кучирилган ягона қўлёзмаси Кембриж университети кутубхонасида сақланади. Рисола «Диксиг Алгоризми», яъни «Ал-Хоразмий айтди» ибораси билан бошланади. Бундан кейин Хоразмий тўққизта ҳинд рақамининг сонларни ифода-лашдаги афзалликлари ва улар ёрдамида ҳар қандай сонни ҳам қисқа қилиб ва осонлик билан ёзиш мумкинлигини айтади. Асарнинг лотинча қўлёзмасида ҳинд рақамлари купинча ёзилмай, уларнинг ўрни бўш қолдирилган ёки ахён-ахёнда 1, 2, 3, 4, 5 сонларга мос келадиган ҳинд рақамлари ёзилган. Купинча эса ҳинд рақамлари ўша даврда Оврупода кенг тарқалган рим рақамлари билан алмаштирилган.

Хоразмий ҳинд рақамлари асосида ўнлик позицион системада сонларнинг ёзилишини батафсил баён қилади. У сонларнинг бундай ёзилишидаги қулайликлар, айниқса, нол ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Кейин Хоразмий арифметик амалларни баён қилишга ўтади. Бунда Хоразмий сонларнинг мартабаларини, яъни разрядларини эътиборга олишни ҳамда нолни ёзишни унутмасликни ўқтиради, акс ҳолда натижа хато чиқади, дейди у.

Рисоланинг бошланишида Хоразмий ундаги масалалар ўз даврининг амалий талабларига жавоб сифатида вужудга келганлигини қайд қилади.

У шундай дейди: «...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида

қисқача китоб»ни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда, (амалий) геометрия ва бошқа шунга ухшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир».¹

Рисоланинг Кембриж университети кутубхонасида сақланаётган лотинча қўлёмасининг матнини 1857 йили Б. Бонкомпаньи нашр этган. Мазкур қўлёманинг фоторепродукциясини тарихчи А. П. Юшкевич ҳам нашр этган.² Ундан ташқари, А. П. Юшкевич уз рисо-ласида Хоразмий рисоласига алоҳида параграф бағишлаган.³ Б. Бонкомпаньининг нашри асосида Ю. Х. Копелевич ва Б. А. Розенфелдлар рисо-ланинг русча таржимасини нашр этишган.⁴ Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан 1983 йили бу асарнинг қайта нашри ва ўзбекча таржимаси чоп этилди.⁵

Хоразмийнинг арифметик рисоласи XII асрдаёқ Испанияда се-вилиялик Иоанн томонидан қайта ишланган. Кейинчалик то янги давргача Оврупо олимлари Хоразмий рисоласига қайта-қайта муро-жаат қилиб, у асосида дарсликлар ёзганлар. Бу қайта ишланган нус-халар ва дарсликларнинг номида «Алгоризм китоби» деган ибора булган.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асослан-ган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг Оврупода, қолаверса, бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Оврупога ҳинд рақамлари араблар орқали ўтганлиги учун улар «араб рақамлари» деб аталади ва ҳозир ҳам шундай деб аталиб келинмоқда. Оврупо-ликлар узоқ вақтгача ҳинд рақамларига асосланган ҳисоб тизимини «алгоризми» деб атаб келдилар. Фақат XVI аср ўрталаридагина бу ном «арифметика» ибораси билан алмаштирилади. Шундан кейин то ҳозирги кунгача «алгоризм» ёки «алгоритм» деганда ҳар қандай мун-тазам ҳисоблаш жараёни тушуниладиган бўлди. Бу ибора билан ал-Хоразмийнинг номи фанга абадий кириб қолди.

Хоразмийнинг алгебраик рисоласининг тўлиқ номи — «Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала». Рисоланинг номида-ги «ал-жабр» ва «ал-муқобала» сўзлари «тулдириш» ва «рупара қуйиш» — ўрта аср алгебрасининг иккита асосий амалини англатади. «Ал-жабр» сўзи лотинча транскрипцияда «алгебра» бўлиб, Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебраик

¹ *Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий*. Танланган асарлар. Тошкент. «Фан», 1983, 78-бет.

² *Юшкевич А. П.* Арифметический трактат Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми. Труды института истории естествознания и техники, АН СССР, вып. 1, М., 1964.

³ *Юшкевич А. П.* История математики в средние века. М., 1961.

⁴ *Мухаммед ал-Хорезми*. Математические трактаты. Т., 1964.

⁵ *Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий*. Танланган асарлар. Т., «Фан», 1983.

рисоласи уч қисмдан иборат: 1) алгебраик қисм, бунинг охирида кичик бир бўлим — савдо муомаласидаги боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидаги қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан «Васиятлар китоби» деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

Асарнинг бошида Хоразмий ўз олдига қўйган мақсад — комплекс масалаларни акс эттирган. Шу билан бирга Хоразмий халифаликда кун тартибида турган эҳтиёжлар, ислом ва шариат талабларига кура юзага келадиган масалалар, меъморчилик ва ирригация билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишни ҳам кўзда тутганлигини билдиради. Умуман олганда, Хоразмий алгебраси — бу сонли квадрат ва чизикли тенгламаларни ечиш ҳақидаги фандир.

Хоразмийнинг айтишича, алгебрада уч хил сон билан иш қўрилади: илдиз (жизр) ёки нарса (шай), квадрат (мол) ва оддий сон ёки дирҳам (пул бирлиги). Яна унинг айтишича, илдиз ўзини ўзига кўпайтириладиган миқдордир, квадрат эса илдизни ўзига кўпайтиришда ҳосил бўлган катталиқдир. Хоразмий иш қўрадиган тенгламалар мана шу уч миқдор орасидаги муносабатлардир. У аввал рисолада кўриладиган олтига чизикли ва квадрат тенгламанинг таснифини келтиради. Бундан кейин аниқ мисоллар билан бошқа ҳар қандай тенгламалар рисола моҳиятидаги асосий амаллар — ал-жабр ва ал-муқобала амаллари ёрдамида олти кономик кўринишга келтирилади.

Хоразмий асос солган алгебра фанини ундан кейинги Шарқ олимлари муваффақиятли ривожлантирдилар.

Хоразмийнинг бошқа асарларидан фарқли ўлароқ, унинг алгебраик рисоласининг учта қўлёмаси сақланган. Улар Кобул, Мадина ва Оксфорд университетининг Бодлеян кутубхонасида сақланади.

Рисола 1145 йили Севилияда (Испания) Роберт Честер томонидан лотин тилига таржима қилинган. Асарнинг арабча қўлёмалари ва лотинча таржималари XIX ва XX аср олимлари томонидан чуқур ўрганилган.

Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари — унинг «Зиж»идир. Олим бу асарини 830 йил атрофида ёзган.

Хоразмийнинг «Зиж»и 37 боб, 116 жадвалдан иборат. Асарнинг аввалиги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб, «туфон», «исқандар», «сафар» ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6- бобда айлана — 12 буржга, бурж — 30 даражага, даража — 60 дақиқага, дақиқа — 60 сонияга ва ҳаказо майда булакларга бўлиниши баён этилади. 7—22- боблар Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган. Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср ҳинд астрономик маълумотларидан, Эрон ва Юнон маълумотларидан моҳирона фойдалан-

ган ҳолда Птолемейнинг геомарказ системасига асосланиб, планеталар ҳаракатини баён этган. 23- боб тригонометрияга бағишланган, унда Хоразмий «текис» ва «аксланган синус» тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради. 25—27- боблар математик географияга бағишланган. Бу ерда географик жойларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координатларнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик, кеча-кундузлик ҳаракатида эклиптик, экваториал координатларнинг ўзгариши билан боғлиқлиги кўрсатилади.

28- бобда Хоразмий яна тригонометрик масалаларга мурожаат қилади ва тангенс, котангенс тушунчаларини киритади ҳамда уларга мос жадвалларни келтиради. 29- бобда планеталар ҳаракатининг тезлиги аниқланади. 30- бобда Қуёш ва Ой қуринмас кучларининг улчами келтирилади. 31—32 ва 36—37- боблар мунажжимлик масалаларига бағишланган, 33—35- боблар Қуёш ва Ой тутилиши ва параллакс (ёритгичнинг кўриниш фарқи) масалаларига бағишланган.

Хоразмий «Зиж» и халифаликдаги дастлабки астрономик асарлардан эди. Асар ёзилиши билан олимларнинг диққатини ўзига жалб этди. Унга Хоразмийнинг замондошларидан Фарғоний, Ал-Ҳошимий ва бошқалар юксак баҳо беришган. Абу Райҳон Беруний бу «Зиж»ни шарҳлашга учта асарини бағишлаган. Фан тарихида испаниялик араб астрономи Маслама ал-Мажритий томонидан 1007 йили кўчирилган нусха диққатга сазовор. Бу нусхани 1126 йили Аделард Бат Испанияда лотинчага таржима қилди. Хоразмий «Зиж» и ҳозир мана шу лотинча таржимада мавжуд. Шу таржиманинг тўрт қўлёзма нусхаси асосида 1914 йили Х. Зутер «Зиж»нинг лотинча танқидий матнини, шу матн асосида О. Нейгубауэр эса 1962 йили унинг инглизча таржимасини нашр этган. Мана шу икки нашр асосида «Зиж»нинг тўла русча ва қисман ўзбекча таржималари нашрга тайёрланди.

Хоразмий «Зиж»ининг Оврупо фанига таъсири Х. Зутер, К. А. Наллино ва И. Ю. Крачковскийлар томонидан яхши ўрганилган. Тадқиқотчилар яқдиллик билан таъкидлашича, Хоразмийнинг бу асари унинг арифметик ва алгебраик рисолалари каби бундай асарларга эҳтиёж туғилган пайтда юзага келади ва бу асари билан олим астрономик асарлар ёзилиш услубини стандартлаштирди, бу стандарт эса то Улуғбек «Зиж»игача ўз кучини сақлади.

Хоразмий ўз «Зиж»ида бошланғич меридиан сифатида, ҳинд анъанасига кўра, Арин (ҳозирги Ҳиндистондаги Ужайн) шаҳридан ўтган меридианни танлаган. Оврупода XIII асрда Рожер Бекон ва Буюк Алберт ҳам Арин меридиани ғоясининг тарафдорлари бўлганлар. Арин ғоясига кўра, Айялик Петр (Франциядан) 1410 йили ўзининг «Ер тасвири» номли асарини ёзди. Бу асарнинг 1487 йили чоп этилган бир нусхасидан Христофор Колумб фойдаланган. Колумбнинг ўзига тегишли нусха ҳошиясига ёзган эслатмаларига кўра, Арин ғояси унда

Ернинг ноксимон эканлиги ва ернинг Аринга диаметрал қарама-қарши тарафида Аринга ухшаш жой булиши кераклиги ҳақида та-саввур ҳосил қилган.

Шундай қилиб, Хоразмийнинг «Зиж»и география соҳасидаги буюк кашфиётларга ҳам алоқадор бўлди.

Хоразмий географик асарининг ёзилган йили аниқ маълум эмас. Академик В. В. Бартольд бу асар 836—847 йиллар орасида ёзилганли-гини аниқлаган.¹

Асар 1037 йили кучирилган ягона арабча нусхасида бизгача етиб келган бўлиб, бу нусха Страсбург университети кутубхонасида сақ-ланади.

Китобда шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёлардаги 2402 та географик жойнинг координатлари келтирилади. Шаҳарлар, дарёлар, тоғлар, ороллар ва бошқа объектлар иқлимлар бўйича тақ-симланган. Иқлим сузи аслида юнонча клима — «оғиш» сўздан ке-либ чиққан бўлиб, уни фанга Гиппарх (эрамыздан олдинги II аср) киритган. Гиппарх Ернинг одамлар яшайдиган қисмини 12 та иқлимга ажратган. Ундан сунг Птолемей иқлимларнинг сонини 8 тагача ка-майтиради, лекин ўз «География»сида у иқлимлар назариясига тўла риоя қилмайди, чунки географик жойларни минтақалар ва епархия-лар бўйича тақсимлайди.

Географияни иқлимлар назариясига тўла риоя этган ҳолда би-ринчи марта Хоразмий баён қилади. У ернинг маъмур, яъни инсон-лар яшайдиган обод қисмини етти иқлимга ажратади. Хоразмий қадимги юнон олими Птолемейдан фарқли ўлароқ, минтақалар, мамлакатлар ва улардаги географик жойларни эмас, балки 1- иқлим-дан то 7- иқлимгача жойлашган жойларни тавсиф этади.

Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта асрлардаги энг биринчи географик асар эди. Шунинг учун унинг иқлимлар назарияси кейин-ги даврларда географиянинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Хусусан, унинг иқлимлар назарияси Ернинг маъмур қисмини иқлим минтақалари бўйича ўрганишни осонлаштирди.

Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Капар оролларидан бошлаб ҳисоблайди. Хоразмий экватордан жанубда 8 шаҳар, 1- иқлим-да 64 шаҳар, 2- иқлимда 54 шаҳар, 3- иқлимда 59 шаҳар, 4- иқлим-да 146 шаҳар, 5- иқлимда 79 шаҳар, 6- иқлимда 63 шаҳар, 7- иқлим-да 25 шаҳар ва 7- иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координатлари-ни келтиради.

Рисоланинг иккинчи бобида иқлимлардаги тоғлар тавсифланади. Тоғларнинг боши ва охирининг координатлари келтирилади. Хораз-мий Яқин ва Ўрта Шарқдаги ҳамда Кавказ ва Марказий Осиёдаги

¹ Бартольд В. В. Введение к изданию Худуд Ал-адам. Сочинение: т. VIII, М., 1973, стр. 504—545.

тоғларни ҳам у ерлардаги шаҳарлар каби батафсил баён қилади. Шунга қараганда, олим у ерларнинг географияси билан шахсан таниш бўлган куринади.

Рисоланинг учинчи бобида Хоразмий денгизларни, тўртинчи бобида оролларнинг қирғоқ чизиқлари ва улардаги пунктларни, бешинча бобда эса мамлакатларни, олтинчи бобида эса дарёлар ва булоқларни тавсифлайди.

Хоразмийнинг «Китоб сурат-ул-арз» асари куп олимлар томонидан урганилган. Лекин асар шу пайтгача тула равишда бирорта ҳозирги замон тилига таржима қилинмаган. 1983 йили олимнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан бизда бу асарнинг ўзбекча таржимаси Хоразмийнинг «Танланган асарлар»и таркибида чоп этилди.

Хоразмийнинг юқорида келтирилган асарлариёқ у фаннинг қатор тармоқларининг асосчиси бўлганлигини курсатади. Унинг ғоялари математика ва астрономиянинг оёққа туриши, ривожланишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда унинг хизматлари жаҳон афкор оммаси томонидан эътироф этилган.

Хоразмий асарлари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Турли ғарб ва шарқ тилларига таржима этилган. У ўз асарлари, ихтиролари билан нафақат ўз ватанини, балки араб халифалигининг илмий ютуғи, ўз даври маданиятининг юксак натижаларини бутун дунё ва барча асрларга машҳур этди. Ҳозирда унинг номига турли мамлакатларда (Эрон, Туркменистон, Ўзбекистон ва бошқалар) мукофот ва медаллар таъсис этилган, куча, муассасаларга номлари қўйилган.

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

(Тахминан 797—865 йиллар)

Ўрта асрларда яшаган Марказий осийлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фарғоний салмоқли урин эгаллайди.

Олимнинг тулиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир. Манбаларда унинг фарғоналик эканлигидан ташқари деярли бошқа маълумотлар сақланмаган. Лекин шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўрта асрларда мусулмон ўлкаларида бўлган анъанага биноан, мамлакат пойтахти ёки марказини ҳам мамлакат номи билан аташган. Масалан, 995 йилгача Хоразмнинг пойтахти бўлган Котни, кейинги пойтахти Гурганжни ҳам Хоразм дейишган. Баъзи араб мамлакатларида бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган. Мисрнинг пойтахти Қоҳирани — Миср, Шом (Сурия)нинг пойтахти Дамашқни — Шом дейилиши шундан. Ана шу одатга кўра, ўрта асрлардаги Фарғона водийсининг марказий шаҳри Ахсиқатни ҳам Фарғона дейишган. Ал-Фарғоний Фарғона водийсининг Кубо (Кува) қишлоғида туғил-

ган. Шуниси маълумки, ал-Фарғоний халифа Хорун ар-Рашиднинг шарқий ерларидаги муовини, ўғли Абдуллоҳнинг (булажак халифа ал-Маъмуннинг) Марвдаги олимлари доирасига кирган. Эҳтимол, Абдуллоҳ ёшлигидан билимга чанқоқ бўлгани учундир, 806 йили Марвга нойиб бўлиб тайинланганида, Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразмдан олимларни ва истеъдодли ёшларни тўплай бошлаган. Бу олимларнинг асосий қисми Абдуллоҳ у ерга келганидан аввалроқ тупланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас, чунки Марв аввалдан, Сосонийлар давриданок йирик илмий марказ ҳисобланган. 615 йили энг сўнги Сосоний шаҳаншоҳ Яздигард ибн Шаҳриёр араблар таъқибидан қочиб бу ерга келганида пойтахтдаги кутубхона китобларини ҳам олиб келганлиги маълум. Марв араблар қўл остида ҳам ўз мавқеини йўқотмади, аксинча, то мўғул исилосигача ўсаборди. Шунга кура, унинг IX аср бошида халифаликнинг йирик илмий ва маданий маркази бўлганлиги табиийдир.

Халифа Хорун ар-Рашид 809 йили Тусда тўсатдан вафот этади ва унинг васиятига кўра, Бағдодда тахтга катта ўғли — Муҳаммад ал-Амин номи билан ўтиради. Саройдаги хуросонлик аъёнлар эса Абдуллоҳни тахтни қўлга олишга даъват этадилар. 811 йилдан 813 йилгача ака-ука Муҳаммад ва Абдуллоҳ уртасида тахт учун олиб борилган кураш Абдуллоҳнинг ғалабаси билан тугайди ва Муҳаммад қатл қилинади. Ўша йили Абдуллоҳ тахтга ал-Маъмун номи билан ўтиради. Лекин у Бағдодга бормаи 819 йилга қадар Марвда яшайди. Натижада, Марв 813 йилдан то 819 йилгача халифаликнинг вақтинча пойтахти бўлиб туради. 819 йили ал-Маъмун бутун сарой аъёнлари ва уламолари билан бирга Бағдодга кўчади. Улар орасида ал-Фарғоний ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам ал-Маъмун қўл остида у тузган илмий марказ «Байт ул-ҳикма»да ишлаган олимлар орасида ал-Фарғонийнинг номи эслатилмайди. Бунинг сабаби, бизнингча, шундай бўлиши мумкин: у даврда халифаликда иккита расадхона фаолият олиб борарди, бири Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида ва иккинчиси Дамашқ яқинидаги Касиюн тепалигида эди. Бу расадхоналарнинг ҳар бирида «Байт ул-ҳикма» олимларининг иккита доимий гуруҳлари ишлар эди. Ана шу олимларнинг ўзи расадхоналари ҳожатидан келиб чиқиб, илмий экспедициялар уюштирардилар ва умумий раҳбарлик Бағдоддан туриб бошқариларди. Балки ал-Фарғоний Дамашқдаги олимлар гуруҳида бўлиши, ал-Маъмун уни Бағдодга келиши биланок у ерга юборган бўлиши мумкин. Абу Райҳон Берунийнинг бир хабари шундай тахминга асос бўлади. Унинг айтишига кўра, Бағдод расадхонасининг ишида Яҳё ибн Абу Мансур, ал-Хоразмий ва бошқа олимлар, Дамашқ расадхонасида эса Холид ибн Абдумалик ва ал-Фарғоний билан бирга иккинчи гуруҳ олимлар ишлаганлар. У шунингдек, ал-Фарғонийнинг Сурия шимолида, Синжор саҳросида 832—833 йиллар Тадмур ва ар-Раққа оралигида ер

меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этганини ҳам айтган.

Ниҳоят, ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги энг сўнгги ва энг аниқ хабар 861 билан боғланади. Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили Қоҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи ускунани ясаган ёки таъмирлаган. Бироқ ал-Фарғоний қандай қилиб ва қандай шароитда Мисрга бориб қолгани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ.

Маълумки, ал-Маъмун Марвдан Бағдодга нафақат олимларни, балки ғуломлари бўлмиш турк аскарларини ҳам олиб келган эди. Бағдодга келиши билан у маълум маънода лашкарни турклаштирди: ана шу турк аскарларидан лашкарбошилар тайинлади. Турк ғуломларидан бири бухоролик Тўлунни халифа Сурия, Фаластин ва Мисрдаги лашкарларнинг амири этиб тайинлади. Унинг ўғли Аҳмад эса Сурия ва Мисрни мустақил деб эълон қилиб, Тулунийлар сулоласига асос солди. Ал-Хоразмий халифа ал-Маъмуннинг яқин одами ва маслаҳатчиси бўлгани каби ал-Фарғонийнинг Мисрда пайдо бўлганидан ажабланмаса ҳам бўлади.

Ал-Фарғоний ҳаётининг муддати ҳақида ҳам қиёслар қилиш мумкин. Агар унинг ҳаётини ал-Хоразмийнинг ҳаёти билан қиёс қилсак, куйидаги хулосага келамиз. Маълумки, ал-Хоразмийнинг номи ёзма манбаларда охириги марта 847 йили халифа ал-Восиқнинг ўлими муносабати билан эслатилади ва шундан сўнг учрамайди. Шунга кўра, унинг ўлган йили деб 850 йил қабул қилинган. Ал-Фарғонийнинг номи охириги марта 861 йили Нилнинг сатҳини ўлчагич ускунасини таъмирлаш муносабати билан эслатилади. Яна бир маълумотга кўра, ал-Фарғоний Мисрда насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у қатл қилинганлиги қайд этилади. Лекин қатл қилинган йили эслатилмайди. Лекин бу «ал-Фарғоний» ўша машҳур астроном ал-Фарғонийми ё бошқасими — бу номаълум. Ҳар ҳолда ал-Фарғоний 861 йилдан кейин кўп яшамаган ва унинг ўлган (ёки қатл қилинган) йили деб 865 йилни қабул қилиш мумкин. Агар у ал-Маъмун билан 819 йили Марвдан Бағдодга кетаётганда 20—25 ёшлар чамасида бўлган десак, у ҳолда унинг туғилган йили деб 797 ёки 798 йилни қабул қилиш мумкин. У ҳолда унинг ҳаёт муддати 67—68 ёшни ташкил қилади. Демак, 1998 йили унинг туғилганига 1200 йил тўлди.

Ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар жуда кам бўлганлигига қарамай, урта асрларда Шарқда унинг номи машҳур бўлган. Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Қифтий (XII—XIII асрлар), Абул Фараж Бар Эбрей (XIII аср), Ҳожи Халифа (XVII аср) каби Шарқ фикристчилари уни ўз асарларида эслатадилар.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари «Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби» («Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва

жавомий илм ан-нужум») XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилингандан сунг, унинг лотинлаштирилган номи «Алфраганус» шаклида Фарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади. 1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сунг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири булган машҳур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эсланган.

Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар.

Ҳозирги кунда ал-Фарғонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган. Улар қуйидагилардир: юқорида тилга олинган асар, одатда уни «Астрономия асослари ҳақида китоб» номи билан ҳам аташади — қўлёзмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. «Астурлоб яшаш ҳақида китоб» — қўлёзмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, «Астурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб» — биргина қўлёзмаси Рампурда (Ҳиндистон), «Ал-Фарғоний жадваллари» — қўлёзмаси Патнада (Ҳиндистон), «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола» — қўлёзмалари Гота ва Қоҳирада, «Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб» — қўлёзмалари Ҳалаб ва Қоҳирада сақланади. «Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қарашларини асослаш» асари Беруний томонидан эслатилади, лекин қўлёзмаси гопилмаган.

Ал-Фарғонийнинг бу рўйхат бошидаги икки асаридан бошқалари ҳали ҳеч ким томонидан урганилмаган. Шубҳасиз, улар урганилиб таҳлил қилиниши билан ал-Фарғоний ижодининг янги қирралари очилади ва олимнинг урта асрларда, ундан кейин Шарқ ва Фарбда бу қадар машҳур бўлиши сабаблари ҳам аён бўлади.

Айтганимиздек, мазкур асарларнинг биринчиси 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча марта таржима қилинган. Бу таржималарнинг барчасида ал-Фарғоний исми лотинчада «Алфраганус» шаклида ёзилиб, шу шаклда фанга абадий кириб қолди.

Ал-Фарғонийнинг бу асари астрономиядан энг содда дарслик булиб, унда мураккаб геометрик шакллар ва математик формулалар, ҳисоблашлар келтирилмаган. Бу эса астрономиядан бошланғич маълумотларни узлаштиришни анча осонлаштирган. Балки буюк Региомонтан асарнинг шу хусусиятини англаб, ўзининг университетлардаги маърузалари учун қўлланма сифатида ал-Фарғонийнинг ана шу асарини танлагандир.

Шундай қилиб, буюк аждодимизнинг бу асари Оврупо Уйғониш давридаги ва ундан анча кейинги даврдаги маданият ривожига сезиларли роль ўйнади. Асарнинг иқлимлар назариясига кўра баён қилинган географик бўлими диққатга сазовордир. Мамлакат ва шаҳарларнинг номларига қараганда, ал-Фарғоний ал-Хоразмийнинг географик асари билан таниш бўлган ёки у ҳам ал-Хоразмий фойдаланган манбадан фойдаланган, чунки иккала муаллифда ҳам бу номлар бир хил.

Географик бўлим (9- боб) бундай аталган: «Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иқлимдаги нарсалар ҳақида». Бундан сўнг, етти иқлимнинг ҳаммаси улардаги мамлакатлар вилоятлари ва шаҳарлари билан бирга тавсифланади. Шуни ҳам айтиш керакки, урта асрларда араб тилида ёзилган географик асарларнинг энг биринчиси ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат-ул-арз» асари эди. Унда ал-Хоразмий етти иқлимдаги денгизлар, мамлакатлар, тоғлар, дарёлар, қўллар ва шаҳарларнинг тавсифини келтирган эди. Бунда у тавсифни рубъи маъмурнинг энг ғарбий чеккасидан, яъни Африканинг Атлантика океани қирғоғига, яъни Тинч океанидаги Япония ороллариغا, давом эттиради. Тавсиф кенглама йўналишида экваториал ерлардан то шимолий қутбий ерларга давом этади.

Иқлимларнинг ал-Фарғоний келтирган тавсифлаш усули ал-Хоразмийникидан фарқ қилади. Ал-Хоразмий ўзининг тавсифлаш усулида Птолемей аъъанасига асосланган бўлса, ал-Фарғоний ҳиндларнинг аъъанасига асосланиб, рубъи маъмурнинг тавсифини энг шарқий чеккасидан бошлайди. Унинг иқлимлар тавсифида 3, 4, 5, 6 ва 7- иқлимларнинг тавсифи диққатга сазовордир. Чунки буларда Марказий Осиёнинг ва унга туташ ерларнинг шаҳар ва вилоятлари тавсифланади. Шунинг учун қўйида ўша тавсифларни ўз ичига олган парчани келтирамиз.

«Учинчи иқлим Шарқдан бошланиб, Хитой мамлакатининг шимолидан, сўнг Ҳинд мамлакатидан ва сўнгра Кобул ва Кермон вилоятларидан ўтади.

Туртинчи иқлим Шарқдан бошланади ва Тибетдан, сўнгра Хурсондан ўтадики, бунда Хужанд, Усрушона, Фарғона, Самарқанд, Балх, Бухоро, Ҳирот, Амуя, Марварруд, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур шаҳарлари бор. Ундан сўнг Журжон, Кумис, Табаристон, Демованд, Қазвин, Дайлам, Рай, Исфаҳондан ўтади.

Бешинчи иқлим Шарқда Яжуж мамлакатидан бошланади, сўнг Хуросоннинг шимолидан ўтади, унда Тороз шаҳри — савдогарлар шаҳри бор, Навокат (Навкат), Хоразм, Исфижоб (Сайрам), Турарбанд (Утрор—ҳозирги Арис) ва Озарбайжон, Армения (Арманистон) вилояти, Бардаъа (Барда), Нашава (Нахчивон) шаҳарлари бор.

Олтинчи иқлим Шарқдан бошланади ва Яжуж мамлакатидан ўтади, сўнг Хазар мамлакатидан (Шимолий Кавказ ва Куйи Волга бўйи), Журжон (Каспий) денгизининг ўртасидан кесиб ўтади ва Рум (Византия) мамлакатигача боради.

Еттинчи иқлим Шарқда Яжуж мамлакатининг шимолидан бошланади, сўнг туркий мамлакатлардан (Марказий Осиё), сўнг Журжон денгизининг шимолидан, сўнг Рум денгизини (Қора денгиз) кесиб, сақлаблар (славянлар) мамлакатидан ўтади ва Фарб денгизига (Атлантика) тугайди».

Келтирилган парчадан қуринадики, ал-Фарғоний катта кенгликдаги улкаларни тавсифлаган бўлса ҳам, ўзининг асл ватани Моваруннахрни муфассалроқ тавсифлаган. Ундан ташқари шуни ҳам таъкидлаш керакки, ал-Фарғонийнинг рубъи маъмур ҳақидаги тасаввурини анча аниқ бўлиб, ҳар хил афсонавийликдан холидир. Чунончи, у Яжуж мамлакати деб Шарқдаги афсонавий ерни эмас, балки ҳозирги Муғулистоннинг шарқи ва Хитойнинг шимоли-шарқига мос келадиган аниқ географик ҳудудни айтган.

Фарғонийнинг номи Хоразмий каби бутун Шарқ ва Фарбда машҳурдир. Ўрта асрда табиий-илмий билимларнинг ривожига улкан ҳисса қўшган олим сифатида манбаларда, сўнгги Фарб ва Шарқ муаллифлари асарларида, уз юрти Ўзбекистонда, айниқса, зур гурур ва ифтихор билан тилга олинади, ўрганилади, ҳозирги кунда кучалар, ўқув юртларига унинг номи берилган. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан алломанинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

АҲМАД АЛ-МАРВАЗИЙ

(Тах. 780—880)

Маълумки, Ўрта асрда Бағдодда вужудга келган илмий мактаб — «Ҳикматлар уйи» («Байт ул-ҳикма») Шарқ халқлари фани тарихида аҳолида аҳамият касб этди. Бу марказда фаолият кўрсатган алломалар ўша давр илмлари, хусусан, аниқ фанларнинг ривожига салмоқли ҳисса қўшиб, қадимги юнон, ҳинд ва бошқа халқлар илмий меросини ўқиб ўргандилар, уларни таҳлил қилиб, янги ғоялар билан бойитдилар. Натижада, уларнинг қаламига мансуб бўлган қатор асарлар пайдо бўлдики, бу асарлар Ўрта аср илмининг ноёб дурдоналарига айланди.

IX—XI асрларда бутун муслмон Шарқи фани ва маданияти тараққиётида Марказий Осиё донишмандлари етакчи мавқени эгаллаган бўлса-да, муслмон маданиятининг «олтин даври» деб эътироф этилган ушбу даврда яшаган бу алломаларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳозирга қадар тулиқ аниқланмаган. Марказий осийлик олимларнинг маълум қисми халифа ал-Маъмун тарафидан танлаб олиниб, пойтахт Бағдодга олиб кетилган. Улар орасида хоразмлик буюк аллома Муҳаммад ал-Хоразмий, фаргоналик машҳур астроном Аҳмад ал-Фарғоний, уша даврдаги Фороб (ҳозирги Гавҳартепа) минтақасидан чиққан йирик астроном ва математик ал-Аббос ал-Жавҳарий, Бағдод ва Дамашқ шаҳарларидаги астрономик тадқиқот ва кузатишларнинг ташкилотчиси марвлик Яҳё ибн Абу Мансур ва бошқалар бўлган.

Бағдод илмий мактабида фаолият кўрсатган йирик астроном ва математиклардан яна бири Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий бўлиб, у «Ҳабаш ал-Ҳосиб» («Ҳабаш ҳисобчи») лақаби билан танилган. Унинг исмидаги ал-Марвазий рутбаси эса муаллифни ҳозирги Туркманистоннинг Байрам Али шаҳри яқинидаги Марвдан эканлигини кўрсатади. Олимнинг исми ва баъзи асарлари урта аср муаллифларидан Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Қифтий (1173—1248) ва Ҳожи Халифалар (1609—1657) томонидан зикр этилади. Жумладан, Ибн ан-Надим уни юз йилдан ортиқ яшаган, деб маълумот бериб, Марвазийнинг еттита китобининг номини санаб ўтади¹. Ибн ал-Қифтий эса унинг асли марвлик бўлиб, халифа ал-Маъмун ва ал-Муътасим замонида Бағдодда фаолият кўрсатганлигини айтади². Олимнинг яшаган умрини Ибн ал-Қифтий юз йиллар атрофида, деб хабар беради. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Аҳмад ал-Марвазий узоқ умр кўрган. Фан тарихига оид библиографик китоблардан бу олимни 770—870 йиллар мобайнида яшаб ўтган деб тахмин қилинади³. Аҳмад ал-Марвазий «Зиж» («Астрономик жадваллари») деб аталадиган «Дамашқ зижи» («аз-Зиж ал-маъруф би-д-Димашқий»), «Зиж»⁴ (бу зиж Бағдод шаҳри учун тузилган) ва «ал-Маъмуннинг текширилган зижи» («аз-Зиж ал-Маъмуний ал-мумтаҳан») асарларининг муаллифидир. Ибн ал-Қифтий ал-Марвазий «Шоҳ учун зиж» («аз-Зиж ал-Шаҳий») номли яна бир кичик ҳажмдаги рисоланинг ҳам муаллифи, деб кўрсатади⁵. Лекин бу рисола юқоридаги зикр этил-

¹ *Ибн ан-Надим*. Китаб ал-Фихрист. Тадқиқотчи Рада ал-Хаирий ал-Мазандараний, Байрут, 1988, 334-бет.

² *Ибн ал-Қифтий*. Ихбар ал-улама би ахбар ал-ҳукама. Қоҳира, 1908, 117-бет.

³ *Матвеевская Г. П., Розенфельд Б. А.* Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды. (VIII—XVIII вв.). М., 1983, Кн. 2, С. 47.

⁴ *Булгаков П. Г.* Урта Осиё олимларининг Бағдоддаги фаолияти. Шарқшунослик. Т., 1990, № 1, 24-бет.

⁵ *Ибн ал-Қифтий*. Уша асар.

ган «зиж»ларнинг бирортаси булиши мумкин. «Дамашқ зижи» ҳозирда Истамбулда сақланмоқда. Ал-Марвазий узининг бу асарини уша даврда «Синдҳинд» номи билан машҳур бўлган ҳинд астрономик жадвалларини қайта ишлаш асосида ёзган. Ундаги баъзи масалалар Иброҳим ал-Фазарий, Муҳаммад ал-Хоразмийнинг «зиж»ларидан фарқланади¹. Олимнинг Бағдод шаҳри учун ёзилган иккинчи «Зиж»и Берлинда сақланмоқда. Бериунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» ва «Геодезия» асарларидаги маълумотларга қараганда, бу китоб кейинги давр астрономлари тарафидан ҳурмат билан тилга олинган. Учинчи «ал-Маъмуннинг текширилган «зижи» ҳам ўз вақтида катта шуҳрат қозонган бўлиб, халифа ал-Маъмун бир гуруҳ олимларга қадимги юнон астрономларининг китобларида келтирилган маълумотларни тажрибалар асосида қайтадан текшириб чиқиш вазифасини юклаган ва тажриба натижалари улароқ, ушбу асар дунёга келган. Бу асарда уша давр астрономиясининг барча ютуқлари мужассам этилган ва Урта аср манбаларида, баъзан Яҳё ибн Мансур ва Аҳмад ал-Марвазий, баъзан эса уша даврнинг бошқа астрономлари тарафидан битилган, деб келтирилади. Бундай асарнинг яратилишида кўпчилик иштирок этган булиши керак, деган хулоса келиб чиқади. Шунга қарамасдан, мутахассислар ал-Маъмун «зижи»ни Яҳё ибн Мансур бошлаб, Аҳмад ал-Марвазий якунлаган бўлиши керак, деган тахминни қиладилар². Умуман эса, ал-Марвазий ал-Маъмун даврида олиб борилган тажриба ва илмий тадқиқотларда энг фаол иштирок этган олимлардан бўлиб, 832—833 йилларда Синжар саҳросида ер меридианининг бир даражасини улчаш ишларида ҳам қатнашган.

Ал-Марвазийнинг йигирмага яқин номдаги асарлари рўйхатида биз астрономик жиҳозлар — астролябиялар, куёш соати ва зат ал-ҳалақларга бағишланган рисоаларни учратишимиз мумкин. Афсуски, уларнинг катта қисми бизгача етиб келмаган.

Олимнинг астрономиядаги ютуқларига қарамасдан, унинг асосий хизматлари тригонометрияда деб топилган. Бу фикримизнинг маъзини ал-Марвазийнинг фанга биринчи бўлиб олиб кирган тангенс ва котангенс тушунчалари ва уларнинг функциявий жадваллари ташкил этади. Олимнинг асарларида баён қилинган тангенс, котангенс ва косеканс тушунчалари тригонометрия ривожига қўшилган улкан ҳисса бўлди³.

Ибн ан-Надим узининг «ал-Фихрист» китобида ал-Марвазийга оид яна икки муҳим маълумотни келтиради. Улардан бири ал-Мар-

¹ Уша жойда.

² Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Уша асар, 48- бет.

³ Булгаков П. Г. Уша мақола, 24- бет.

вазийнинг Абу Жаъфар ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳабаш исми угли бўлиб, у ҳам астрономия билан шуғулланган ва «Ясси астролябия» («Китаб ал-астураб ал-мусаттаҳ») номли китобнинг муаллифи эканлигидир. Иккинчиси эса, IX асрдаги машҳур астролог ва астрономлардан бири Муҳаммад ибн Базйар биз ҳикоя қилаётган ал-Марвазийнинг ўқувчиларидан деб эътироф этилишидир. Бу эса Аҳмад ал-Марвазийни нафақат машҳур олим, балки етук шогирдлар тайёрлаган моҳир устоз бўлганидан ҳам далолат беради.

ЯҲЁ ИБН АБУ МАНСУР (IX асрнинг биринчи ярми)

Яҳё ибн Абу Мансур Ўрта аср Шарқ астрономияси тарихидан, асосан, Бағдоднинг аш-Шаммосия минтақасида 828 йили бунёд этилган кучма расадхонанинг асосчиси, илмий тадқиқотлар ва амалий тажрибаларнинг ташкилотчиси ҳамда «ал-Маъмуннинг текширилган зиж» китобининг муаллифларидан бири сифатида муносиб ўрин олган. У Марв шаҳрида туғилиб ўсган ва Маъмун хизматида бўлган, кейинчалик халифа уни Бағдодга ўзи билан олиб кетган.

Халифа ал-Маъмуннинг топшириғига биноан олиб борилган астрономик тажрибаларнинг натижаси бўлмиш «ал-Маъмуннинг текширилган зиж» асари ўша даврнинг муҳим илмий воқеаси бўлди. Асар кейинги давр астрономлари Ибн Юнус ас-Садафий, Абу Райҳон Бериуний ва бошқа олимлар ижодида ўзига хос ўрин эгаллади. Асарда қадимги юнон олимларининг астрономик тажрибалари қайтадан текширувдан ўтган ҳолда ўз мужассамини топган. Маълумки, ўша давр донишмандларидан Муҳаммад ал-Хоразмий, Яҳё ибн Абу Мансур, Аҳмад ал-Марвазий, Аббос ал-Жавҳарий, Холид ал-Марваррудий, Аҳмад ал-Фарғоний каби олимлар Бағдод яқинидаги расадхонада амалга оширилган тажрибалар ва уларнинг натижаларини қайд этиб бориш, бу қайдларни китоб шаклида жамлаш заҳматини ўз зиммаларига олганлар. Мана шундай қийин ва масъулиятли тажрибаларни бошқариш ва ташкил этиш вазифасини халифа Яҳё ибн Абу Мансурга топширганки, бу ўз навбатида олимнинг Шарқ халқлари астрономиясидаги ёрқин сиймолардан бўлганидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам Яҳё ибн Абу Мансур ал-Маъмун ҳузурини фаолият курсатган астрономларнинг фозили бўлиб, катта обрў ва мавқега эга бўлган. Олим халифа тасарруфига ўтган ва унинг ҳузуринидаги астрономия илмида (синаъат ан-нужум ва тасйир ал-кавкиб) етук мутахассисга айланган. Ал-Маъмун юлдузларни кузатишга қарор қилганда, у Яҳё ибн Абу Мансур ва исмлари керакли ҳарфлар тартибида келтириладиган (бошқа) бир гуруҳ олимларга мурожаат этган. Ал-Маъмун уларга кузатув ишларини олиб бориш ва (зарурий) жиҳозларни ўрнатишни топши-

ради. Мазкур олимлар бу ишларни 215—216 ҳижрий (830—832- милодий) йиллари Бағдоднинг аш-Шаммосия минтақаси ва Дамашқ яқинидаги Касийун тоғида амалга оширганлар. Астрономик тажрибалар 218 ҳижрий йилида ал-Маъмун вафоти сабабли тугатилади. Яхё ибн Абу Мансур Румда вафот этган. У икки таҳрир (нусха)дан иборат «Текширилган зиж», «Мадина ас-салом (Бағдод) шаҳрининг кенглиги учун (Куёш) баландлигини соатнинг олтидан бири орқали (улчаш) амали» («Китаб ал-ъамал ли судс саъат фи-л-иртифаъ би мадинат ас-салам») асарларининг муаллифидир¹.

Ибн ан-Надим ҳам Яхё ибн Абу Мансурнинг таржимаи ҳоли ва авлодларига оид баъзи бир муҳим маълумотларни келтирадики, олим ал-Маъмун аъёнлари орасида бўлиб, аввалига у халифанинг вазири ал-Фадл ибн Саҳл билан алоқада булади ва унинг раҳнамолигида астрология билан шуғулланади. Ал-Фадл ибн Саҳл улдирилгандан сўнг, халифа ал-Маъмун Яхёни танлаб олади ва уни оташпарастлик динидан ислом динига ўтишга мажбур этади². Олим баъзи адабиётларда 830³, баъзиларида эса 845⁴ йили Тарсус шаҳрида вафот этган деб кўрсатилади. Унинг жасади Ҳалаб шаҳрининг Курайшлар қабристонида дафн этилган. Ибн ан-Надимнинг курсатишича, Яхёнинг Муҳаммад, Али, Саъид ва Ҳасан исмли ўғиллари булиб, Муҳаммад адабиёт, шеърят ва мусикадан ташқари астрономия билан ҳам қизиққан. У «Шоирлар ҳақида» китоби муаллифи. Яхёнинг кейинги ўғли Али эса аввалига ал-Маъмун миршабларининг бошлиғи Исҳоқ ал-Мусъабий ҳузурда фаолият курсатади. Сўнг ёзувчи ва муаррих ал-Фатҳ ибн Ҳоқоннинг нусха кучирувчи котиби булиб ишлайди. Жумладан, унинг Хорун ибн Али исмли ўғли узининг астрономик жадвалларини тузган ва бу фанга оид жиҳозлар яратиш билан шуғулланган. Яхё ибн Абу Мансурнинг бошқа баъзи ўғиллари, набиралари ҳам ўз давридаги адиб ва мутакаллимларидан бўлиб етишади⁵. Ўрта аср манбалари ва замонавий адабиётларда Яхё ибн Абу Мансурнинг қаламига қуйидаги асарлар мансуб бўлган деб зикр этилади:

1. «Ал-Маъмуннинг текширилган зиж» («Аз-Зиж ал-Маъмуний ш-л-мумтаҳан»).

2. «Осмон фалаклари ҳақида мулоҳазалар» («Ал-Ибана ан ал-фалак»). Бу асар Берунийнинг «Геодезия» китобида зикр этилган.

¹ *Ибн ал-Қифтий*. Ихбар ал-уламан би ахбар ал-ҳукама. Қоҳира, 1908, 234- бет.

² *Ибн ан-Надим*, Китаб ал-Фихрист. Тадқиқотчи Рада ал-Хаирий ал-Мазандаранин Байрут, 1988, 160- бет.

³ *Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А.* Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды. М., 1983. Кн. 2. С. 38.

⁴ *Аз-Зирикли Хайр ад-Дин*. Ал-Аълам, Байрут, 1986, 8- жилд, 173- бет.

⁵ *Ибн ал-Қифтий*. Уша асар.

3. «Мадинат ас-салом (Бағдод) шаҳрининг кенглиги учун (Қуёш) баландлигини соатнинг олтидан бири орқали (ўлчаш) амали» («Китаб ал-ъамал ли судс саъат фи-л-иртифаъ би мадинат ас-салам»).

4. «Унинг (Яҳё ибн Мансурнинг) кузатишлари жамланган китоб ва бошқаларга кузатишлар ҳақидаги рисоалари» («Китаб йаҳтавий ала арсад лаҳу ва расаил ила жамаъа фи-л-арсад»).

Муаллифнинг юқоридаги асарларидан фақат «ал-Маъмуннинг текширилган зиж» бизгача етиб келган бўлиб, у Испаниянинг Эскуриал кутубхонасида сақланади. Бу китобнинг ёзилишида Яҳё ибн Абу Мансурдан ташқари ўша даврдаги Аббос ал-Жавҳарий, Холид ал-Марваррудий каби астрономлар ҳам иштирок этишган.

Яҳё ибн Абу Мансур нафақат таниқли олим, балки Бану Мусо (Мусонинг ўғиллари) сингари ёрқин сиймоларни тарбиялаган мураббий ҳамдир. Ибн ал-Қифтийнинг маълумот беришича, халифа ал-Маъмун марвлик Мусо ибн Шокир исмли шахснинг етим қолган ўғиллари Муҳаммад, Аҳмад ва ал-Ҳасанларни «Байт ул-ҳикма»га чақириб, уларга илм беришни Яҳё ибн Абу Мансурга топширади¹. Маълумки, бу уч ака-ука кейинчалик машҳур олим ва илм ҳомийлари бўлиб етишади. Ака-укалар механика, математика, астрономия, геометрия ва бошқа илмларга оид йигирмага яқин асарларнинг муаллифидир. Уларнинг энг машҳур асари «Механика китоби» («Китаб ал-хийал») деб аталади. Бу асар мусулмон дунёсидаги механикага оид биринчи китоб бўлиши эҳтимоли бор. Бану Мусоларнинг фаолияти улар яратган илмий асарлар билан чегараланмайди. Ака-укалар юнон олимлари асарларини «Байт ул-ҳикма»да тўплаш ва уларни араб тилига таржима қилишда ҳам кўп жонбозликлар кўрсатишган. Шундай қилиб, Яҳё ибн Абу Мансур ўз даврининг етук сиймоларига айланган уч ака-уканинг илмий камолотида устозлик ҳам қилган.

Машҳур аллома Абу Райҳон Беруний Яҳё ибн Абу Мансурнинг исмини осмон экваторини эклиптика билан кесишиш бурчагини аниқлаш² ва кузги тенгкунлик вақтини кузатиш³ муносабати билан биринчилар қаторида эслайди.

АҲМАД АС-САРАХСИЙ

(835—899)

Олимнинг тўлиқ исми Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Марвон ас-Сарахсий бўлса-да, Аҳмад ибн ат-Таййиб лақаби билан танилган. Баъзан кейинги ном, яъни Аҳмад ибн ат-Таййиб олимнинг ис-

¹ *Ибн ал-Қифтий*. Ўша асар 287- бет.

² *Абу Райҳон Беруний*. Избранные произведения. Т. III. Т., 1966. С. 125.

³ Ўша асар. 267- бет.

ломни янги қабул қилган оиладан эканлигини, бу лақаб унинг му- сулмон бўлмаган ота-онасининг исмини яшириш мақсадида қабул қилинган, деган фикрлар ҳам учраб туради. Аллома исмидаги ас- Сарахсий рутбаси унинг насл-насабини англатади ва уни Ўрта аср- ларда Туркменистоннинг Сарахс деб аталган шаҳридан эканлигини биширади. Ас-Сарахсий 835 йиллар атрофида таваллуд топган ва асо- сан халифалик маркази Бағдодда яшаб фаолият курсатган. У ўз дав- рида фалсафа, физика, табобат, математика, астрономия, астроло- гия ва мусиқа каби фанлар билан шуғулланиб, машҳурлик шоҳсупа- сига кутарилган.

Ас-Сарахсийнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий мероси бугунги кун- гача жуда кам урганилган манба ҳисобланади. Хорижий тадқиқотчи- лар орасида алломага бағишланган махсус тадқиқот Франс Розен- таль қаламига мансуб¹.

Урта аср манбаларида Аҳмад ас-Сарахсийнинг Бағдодга қандай қилиб бориб қолганлиги ҳақида маълумот учрамайди, лекин унинг таржи- май ҳоли билан боғлиқ бўлган икки муҳим маълумот сақланиб қолган. Улардан биринчиси, алломанинг машҳур қомусий олим ва «араблар- нинг файласуфи» деб шуҳрат қозонган Ёқуб ал-Киндийга шогирд бўлганлиги. Устоз ва шогирд дастлаб 850- йиллар атрофида Бағдодда танишгани эҳтимолга яқин. Аҳмад ас-Сарахсий ўша вақтда 10—15 ёш- лар атрофида бўлиши мумкин. Адабиётларда ас-Сарахсийнинг олим бўлиб шаклланишида ал-Киндийнинг хизматлари катта бўлганлиги эътироф этилади. Шу билан бирга география, адабиёт, санъат тарихи каби соҳалар борки, уларда ас-Сарахсий ўз устозидан баъзи жиҳатла- ри билан фарқланади. Маълумки, халифалар ал-Маъмун ва ал-Муъта- сим даврида катта эътибор ва ҳурматга эга алломалар ал-Мутаваккил даврига келиб бошқа диний ва илмий арбоблар билан бирга таъқиб остига олинган. Ас-Сарахсий ҳам бу таъқиблардан четда қолмаган.

Унинг таржимаи ҳолига оид иккинчи маълумот шундан иборат- ки, у Аббосий халифаларидан — 892 йили халифалик курсисига ўлтирган ал-Муътададга устозлик қилиш билан бирга аста-секин ха- лифанинг ҳам мамлакат, ҳам шахсий ишларидаги маслаҳатчисига айланган. Аллома ўша даврнинг йирик сиймолари — шоир ибн ал- Муътаза, машҳур олим Собит ибн Курра, ал-Муътадад вазирининг ўғли ва отасининг вафотидан сўнг вазир вазифасини эгаллаган шоир ва давлат арбоби ал-Қосим ибн Убайдуллоҳ ибн Сулаймон ва бошқ- лар билан яқин мулоқотда бўлган. Кўп утмай ал-Муътадад ва Аҳмад ас-Сарахсий муносабатларига путур етиб, халифа уни 896 йили бан- ди қилади ва 899 йили вазир ал-Қосимнинг хайрихоҳлигида қатл қилинади. Ас-Сарахсий ҳақидаги маълумотлар Урта аср муаллифла-

¹ *Rosenthal Frans. Ahmad al-Tayyib as-Sarahci. New Hawen. 1943.*

ридан Ибн ан-Надим, Ибн ал-Қифтий, Ибн Абу Усайба, Бар Эбрей, Ёқут ал-Ҳамавий, Ҳожи Халифа ва бошқаларда учрайди. Хусусан, Ибн ал-Қифтий у ҳақда қуйидаги сўзларни келтиради: «Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Марвон ибн ат-Таййиб ас-Сарахсий ислом дунёсидаги файласуфлардан бири бўлиб, у Ёқуб ал-Киндийнинг шогирди эди. Бинобарин, у фалсафий илмлардаги ноёб истеъдод соҳибларидан ҳисобланиб, мантиқ, мусиқага оид йирик асарларнинг муаллифи, қадимги юнон ва араб илмларининг аксариятида нодир салоҳият эгаси, шу билан бирга жуда билимдон, юксак қобилиятли, ўтатиқ ва қалами ўткир бир инсон эди. У аввалига халифа ал-Муътададга устозлик қилган, сунгра унинг ҳамроҳи (надим) ва дўстига айланган. Ал-Муътадад Аҳмад ас-Сарахсийга яқин сирларини ҳам айтиб, давлатни идора этиш ишларида у билан маслаҳатлашар эди...»¹.

Ибн ал-Қифтий олим қаламига мансуб йигирмадан ортиқ асарларнинг номини келтирадики, бу рўйхатни тулиқ деб бўлмайди ва уни бошқа муаллифлар, жумладан, Ибн ан-Надим, Ёқут ал-Ҳамавий, Хожа Халифаларнинг маълумотлари билан тулдириш мумкин. Аҳмад ас-Сарахсийнинг барча рисоаларининг номларини зикр этиш имконияти бўлмагани учун, унинг фалсафа, физика, мусиқа, табобат каби фанларга оид баъзи асарларининг номини келтириш мумкин:

1. «Фалсафа асослари» («Аркан ал-фалсафа»).
  2. «Атмосфера ҳодисалари ҳақида китоб» («Китоб фи-аҳдас ал-жавв»).
  3. «Туманнинг моҳияти ҳақида китоб» («Китоб фи кави ад-дабаб»).
  4. «Тоғларнинг фойдаси ҳақида китоб» («Китаб манфаъат ал-жибал»).
  5. «Йуллар ва мамлакатлар ҳақида китоб» («Китаб ал-масалик вал-амалик»).
  6. «Астрономияга кириш» («ал-Мадҳал ила синаъат ан-нужум»). Аҳмад ас-Сарахсийнинг Бакуда сақланаётган бу рисоласидаги Зухал ва Миррих сайёраларининг бир-бири билан учрашиш жойи ҳақида мулоҳазалари Абу Райҳон Берунийнинг «Хронология» асарида иқтибос қилиниб, танқид остига олинган².
  7. «Арифметика китоби» («Китаб ал-арисматика фи-л-аъдал»).
  8. «Мусиқа ҳақида катта китоб» («Китаб ал-мусиқа ал-кабир»).
  9. «Ашула айтиш сирларига йуриқлар» («Китаб ал-далала ала асрар ал-ғина»).
  10. «Табобатга кириш» («ал-Мадҳал ила синаъат ат-тибб»).
- Аҳмад ас-Сарахсий асарларининг катта қисми бизгача етиб келмаган.

¹ Ибн ал-Қифтий. Ихбор ал-улама би ахбар ал-ҳукама. Қоҳира, 1908, 55—56-бетлар.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т., 1968, ж. 1. 239—240-бетлар.

АББОС АЛ-ЖАВҲАРИЙ

(IX асрнинг биринчи ярми)

Халифа ал-Маъмун даврида Бағдод ва Дамашқда фаолият кўрсатган йирик астроном ва математиклардан бири — ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий аслида Фороб шаҳри (ҳозирда Гавҳартепа)да дунёга келган. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар сақланмаган. Ал-Жавҳарийнинг 830- йиллар атрофида Маъмун академиясидаги астрономик кузатишларда иштирок этганлиги инобатга олиниб, уни IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган деган хулосага келинган.

Ўрта аср Шарқ халқлари фани ва маданияти тарихига оид илк библиографик асар — «Китаб ал-Фихрист»нинг муаллифи Ибн ан-Надим юнон олими Евклиднинг «Негизлар» («ал-Усул») номли китоби ҳақида гапирар экан, унга ёзилган шарҳлардан бирини ал-Жавҳарий битган, деб маълумот беради¹.

Ал-Жавҳарийнинг фаолияти ҳақидаги асосий маълумотлар Ибн ал-Қифтийнинг машҳур «Олимларни ҳакимлар ҳақидаги маълумотлар билан таништириш» («Ихбар ал-улама би ахбар ал-ҳукама») китобида сақланиб қолган. Унда шундай дейилади: «Ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий мунажжим бўлиб, у астрономия ва астрономик ҳисобларда моҳир мутахассис ҳисобланган. (Шу билан бирга) у астрономик жиҳозлардан фойдаланишда ҳам ноёб истеъдод соҳибидир: У халифа ал-Маъмунга ҳамроҳ бўлган ва ал-Маъмун уни Боғдодда аш-Шамосия минтақасидаги тажриба ишларига масъул олимлар билан астрономик кузатишларни олиб боришга ундади. Ал-Жавҳарий баъзи сайёралар, Қуёш ва Ойнинг ўрнини аниқлаган. Натижанда ушбу соҳа аҳллари орасида машҳур бўлган ўз зижини ярата олди. Унинг ўзи ва ҳамкасблари — Санад ибн Али, Холид ибн Абд ал-Малик ал-Марваррудий, Яҳё ибн Абу Мансурлар мусулмон дунёсида биринчи бўлиб астрономик кузатиш ва тажрибалар олиб борган шахслардан бўлган. Ал-Жавҳарий қуйидаги асарларнинг муаллифидир: «Зиж китоби», «Евклид китобига шарҳ» («Китаб тафсир китаб Уқлидис»), «Евклиднинг «Негизлар» асарининг биринчи китобига у (ал-Жавҳарий) қўшган шакллар» («Китоб ал-ашкал аллати задаҳа фи-л-мақала ал-увла мин Уқлидис»)». Ибн ал-Надим ва Ибн ал-Қифтийларнинг ал-Жавҳарий ҳақидаги юқоридаги маълумотларини XVII аср турк библиографи Ҳожи Халифа асосан ўзгартирмас қайтаради.

Ал-Жавҳарий ўз давридаги бошқа етук астрономлар билан ҳамкорликда халифа ал-Маъмуннинг топшириғига биноан режалаштирилган

¹ Ибн ан-Надим. Китоб ал-Фихрист. Байрут, 1988, 327-бет.

² Ибн ал-Қифтий. Ихбар ал-улама би ахбар ал-Хукама. Қоҳира, 1908, 148-бет.

«ал-Маъмуннинг текширилган зижи»ни ёзишда фаол иштирок этган. У Бағдоддан ташқари, Дамашқ шаҳридаги астрономик кузатишларда қатнашиб, астрономиядан ташқари математикада ҳам катта натижаларга эришди. Унинг Евклиднинг «Негизлар» китобига ёзган шарҳи ва бу асарнинг биринчи китобига қўшган шакллари, параллел чизиқлар ҳақидаги ғоялари олимни геометрия соҳасида ҳам чуқур билимлар соҳиби бўлганидан далолат беради. Бундан ташқари, ал-Жавҳарий «Негизлар» китобини ислоҳ қилиш» («Ислаҳ ли китаб ал-Усул») асарининг ҳам муаллифидир. Мазкур асар бизгача етиб келмаган бўлса-да, унинг мазмуни ҳақидаги гулиқ маълумотлар XIII асрда яшаган қомусий олим Насириддин Тусийнинг «Параллел чизиқлар ҳақидаги шубҳаларни даволаш» («ар-Рисола аш-шафиййа ан шакк фи-л-хутут ал-мутавазиййа») рисоласида баён этилади. Ал-Жавҳарий ўзининг бу китобида Евклиднинг «Негизлар» асаридаги V постулатни исботлашга ҳаракат қилади. Маълумки, «Негизлар» асарининг бу қисмида параллел чизиқлар ҳақида мулоҳазалар юритилади. Бу мавзу устида бош қотирган ал-Жавҳарий бурчак ичида жойлашган ҳар қандай нуқтадан бурчакнинг икки тарафини бирлаштирувчи чизиқ чизиш мумкин, деган хулосага келади. Муаллиф қўллаган параллел чизиқлар назарияси шуниси билан аҳамиятлики, ундан 1800 йили франциялик геометрияшунос олим А. М. Лежандр V постулатни исботлашда фойдаланган¹.

Ал-Жавҳарийнинг юқорида санаб ўтилган асарларидан ташқари яна икки асар ёзганлигидан далолат берувчи қўлёзмалар сақланган. Улардан биринчиси, «Евклиднинг «Негизлар» асарининг бешинчи китобига қўшимчалар» («Зийадат фи-л-мақала ал-ҳамиса мин китаб Уқлидис») номи билан аталиб, у ҳозирда Америка, Туркия, Эрон, Тунис ва Ҳиндистон кутубхоналарида мавжуд. Иккинчи, «Куёшнинг ер марказидан узоқлигини аниқлаш» («Рисола фи маърифат буъд аш-шамс ан-марказ ал-ард») рисоласи ягона нусхада Байрутда сақланмоқда.

АБДУЛЛОҲ ИБН АМАЖУР АТ-ТУРКИЙ

(IX—X аср)

Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркий ва унинг ўғли Абу-л-Ҳасан Али фарғоналик фалакиётчи олимлардан бўлиб, бизнинг адабиётларда уларнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий мероси деярли ўрганилмаган.

Урта асрларнинг машҳур, энг ишончли деб тан олинган библиографла эидан Ибн ан-Надим ва Ибн ал-Қифтийлар ўзларининг «ал-Фихриёт» ва «Ҳақимлар тарихи» («Тарих ал-хукама») китобларида бу олим ҳақида шундай деб ёзадилар:

¹ Юшкевич А. П. История математики в средние века. М., 1961, С. 268.

«Абу ал-Қосим Абдуллоҳ ибн Амажур ал-Ҳаравий Фарғона халқининг фарзандларидан. У замонасининг фозил ва ўз мавқеига эга булган уламоларидан бўлган. Олим қуйидаги фойдали асарларнинг муаллифидир: «[Хатолардан] холис зиж китоби» («Китоб аз-зиж ал-маъруф би-л-халис»), «Боғлаб турувчи зиж китоби» («Китоб аз-зиж ал-маъруф би-л-музаннир»), «Ғаройиб зиж» («аз-Зиж ал-бадиъий»), «Ўтмишлар зиж» («Зиж ал-мамаррат»), «Синдҳинд зиж» («Зиж ас-Синдҳинд»), «Қулнинг зиж» («Зиж ал-қини»), «Мусофирга фойдали китоб» («Китаб зад ал-мусафир»), «Форс эраси буйича Миррих [Марс] сайёраси учун зиж» («Китаб зиж ал-Миррих ала ат-тарих ал-фариси»)»¹.

Манбалардан маълумки, бу олимнинг Абу ал-Ҳасан Али ибн Абу ал-Қосим исми ўғли бўлиб, у ҳам астрономияга қизиққан. Бундан ташқари Ибн ал-Қифтий Амажур оиласига тегишли учинчи шахс, яъни Али ибн Амажурнинг ҳам астрономик кузатиш ишлари билан шуғулланганини эътироф этади².

Ўрта асрларнинг йирик астрономларидан Ибн Юнус ас-Садафий (950—1009) олимга нисбатан унинг туркий насабдан бўлганлигини англатувчи «ат-Туркий» сўзини ҳам ишлатади ва ўз рисоаларининг бирида Амажурлар томонидан амалга оширилган Қуёш ва Ойнинг тугтилиши ҳамда баъзи сайёраларни кузатиш тажрибаларини баён этади. У келтирган маълумотларга қараганда, олимлар баландликда жойлашган турт томонни кузатиш мумкин бўлган махсус масканда иш олиб борганлар. Унда кузатиш ишларида мўлжалланган маълум белгиланган йўналишни кўрсатувчи махсус узун туйнук ҳам мавжуд бўлиб, бу бино расадхона вазифасини бажарувчи зарурий қулайликларга эга бўлган. Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркий, унинг ўғли ва ёрдамчиси Муфлиҳ ибн Юсуфлар Қуёш тугтилишини кузатиш жараёнида ўн икки даража ва бир даражанинг тўққиздан бирини кўрсатиб берган жиҳоздан фойдаланганлар. Жиҳоздан бир даражанинг тўққиздан бир қисмини аниқлаш имконияти борлиги унинг мукамал мослама эканлигидан далолат беради. Амажурлар Қуёш, Ой, турғун юлдузлар ва сайёраларни кузатиш билан боғлиқ бўлган тажрибаларини асосан Бағдод ва қисман Шероз шаҳарларида олиб борганлар (Олимнинг исмига қушиб айтиладиган «ал-Ҳаравий», яъни «ҳиротлик» сўзи у Ҳирот шаҳрида ҳам фаолият кўрсатган, деган тахминни билдиради). Юқоридаги тажрибаларни бажариш ўз моҳиятига кўра узоқ вақтни талаб этганлиги

¹ *Ибн ан-Надим*. Ал-Фихрист. Тадқиқотчи Рада ал-Хаирий ал-Мазандараний. Байрут, 1988. 388-бет. *Ибн ал-Қифтий*. Ихбар ал-улама би ахбар ал-хукама. Қоҳира, 1908, 149-бет.

² *Ибн ал-Қифтий*. Ўша асар. 155-бет.

учун ҳам баъзи адабиётларда мазкур алломалар ўз тажрибалари устида эллик йилга яқин ишлаганлар, деб кўрсатилади¹. Улар ўз тажрибаларининг натижаси сифатида юқорида номлари зикр этилган қатор астрономик рисоалар ва жадвалларни таълиф этганлар. Бу асарларнинг аксарияти бизгача етиб келмаганига қарамасдан, Амажурларнинг икки қўлёзма асари хорижий мамлакатлар кутубхоналарида сақланади ва улар қуйидагилардан иборат:

1. «Сайёраларнинг тутилиши ва боғланиши ҳақида (астрологик) олдиндан айтиб беришлар мажмуаси» («Жавамий аҳкам ад-кусуфат вал-қирани ал-кавакиб»). Рисола Париж ва Лейденда сақланади.

2. «Тайласан зижи» («Зиж ат-Тайласан»). Бу қўлёзма фақат Парижда сақланиб қолган. Юқоридаги «тайласан» сўзи араб тилида — буйинни қуёш нуридан ҳимоя қилиш мақсадида салла устидан елкагача ташлаб юриладиган румолни англатади. Шу сабабдан баъзи адабиётларда муаллифнинг бу рисоласи «Румол зижи» деб таржима этилган. Бу зиж ҳозирга қадар ўрганилмаганлиги сабабли унга нима мақсадда бундай ном берилганлиги аниқланмаган.

Манбаларда Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркийнинг таваллуд топган ва вафот этган йили ҳақида маълумотлар сақланмаган. Шунинг учун ҳам унинг яшаган даврини IX—X асрлар деб тахмин қилиш мумкин.

АҲМАД АС-САҒОНИЙ

(Вафоти 990)

Аҳмад ас-Сағонийнинг тулиқ номи Абу Ҳамид Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Астурлобий бўлиб, Ўрта аср манбаларида «Сағонийан», Форс манбаларида эса «Чағонийон» деб юритилган жойда туғилган. Ўша даврдаги Сағонийон бугунги Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри атрофларини ўз ичига олган. Олимнинг туғилган йили номаълум. У ёшлигида ўз даврининг энг йирик илм маркази Бағдодга бориб қолган ва йирик астрономларидан бири бўлиб етишган. Аҳмад ас-Сағонийнинг исмига қўшиб айтиладиган «Астурлобий» рутбаси уни астулоблар, умуман, астрономик жиҳозлар ясашда ва уларни қўллашда муҳим мутахассис бўлганидан далолат беради. Аллома астрономиядан ташқари геометрияга оид бир неча асарларнинг муаллифи ҳамдир.

Ибн ал-Қифтийнинг Аҳмад ас-Сағоний ҳақидаги қуйидаги фикрлари диққатга сазовордир: «Абу Ҳамид Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Астурлобий ўз вақтида геометрия ва астрономия соҳала-

¹ Ўша асар. 102—103-бетлар.

ридаги аксарият муваффақиятларнинг соҳиби бўлган фозил олимлардан эди. У Бағдодда астролябиялар ва бошқа астрономик жиҳозлар ясашда катта ютуқларга эришган. У яратган жиҳозлар ўша вақтдаги астрономларга яхши маълум бўлган. Унинг бир қанча шогирдлари катта шуҳрат қозонганлар ва ўз устозлари билан фахрланганлар. Аҳмад ас-Сағоний қадимги жиҳозларни такомиллаштиришда ҳеч ким амалга ошира олмаган натижаларга эришган»¹. Ибн ал-Қифтий яна шуларни маълум қиладики, Бағдод ҳукмдори Адуд ад-Давланинг ўғли Шараф ад-Давла (951—989) Бағдодни бошқарган йилларида у ерда расадхона сифатида фойдаланиш учун бир уй қурдиради ва унда куёш ва сайёралар ҳаракатини урганиш бўйича кузатишлар утказилади. Кузатишлар натижаси яқунлаганда, Аҳмад ас-Сағоний Куёшнинг икки бурж бўйича ботишини ўз қўли билан ёзган ва баъзи тузатишлар киритган².

Аҳмад ас-Сағонийнинг илмий мероси Беруний, Ибн Ироқ, ас-Сижжизий каби олимлар томонидан ҳурмат билан эсланиши, унинг асарлари нақадар шуҳрат қозонганлигидан далолат беради. Жумладан, Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарининг яҳудий йиллари ва даврларини аниқлаш қисмида ас-Сағоний ҳисобларидан фойдаланганини айтади³. Беруний худди шу асарда доиралар ва нуқталардан иборат курраларни сатҳга айлантириш мумкинлиги ҳақида гапирар экан, шундай дейди: «Абу Ҳамид ас-Сағоний конуслар бошини иккала кутбдан кучириб, уни уқлар бўйича қараб, курранинг ичига ё ташига қўйган. Шунда курра тўғри чизиқлар, доиралар ас-Сағоний истаган кайфиятда, етарли ва ортиқча парчалар ташкил этган. Бу ажойиб сатҳни ундан олдин ҳеч ким ишламаган»⁴.

Беруний ўзининг «Геодезия» асарида Аҳмад ас-Сағоний қаламига «Астрономия илмининг қонунлари» («Каванийи илм ал-ҳайа») китоби мансублигини кўрсатади ва унда ас-Сағоний 965 йили Бағдоднинг ғарбий тарафидан «Биркату Залазал» деган жойда диаметри олти қарич ва айланаси беш минутлик бўлимларга тақсимланган ҳалқа ёрдамида ўлчаш олиб бориб, тулиқ оғишни 23 даража 35 минут ва Бағдоднинг кенгламасини 33 даража 21 минут топганини таъкидлайди⁵.

¹ *Ибн ал-Қифтий*. Ихбар ал-улама би ахбар ал-ҳуқама. Қоҳира, 1908, 56-бет.

² *Ўша асар*, 57-бет.

³ *Абу Райҳон Беруний*. Танланган асарлар. 1-жилд. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Т., 1968, 415-бет.

⁴ *Ўша жойда*.

⁵ *Абу Райҳон Беруний*. Танланган асарлар. 3-жилд. (Геодезия). Т., 1982, 101-бет.

Ас-Сағонийнинг «Осмон сферасини текисликда тасвирлаш» («Кайфийят тастийҳ ал-кура») рисоласи Патна ва Стумбулдаги кутубхоналарда сақланади. Баъзи манбаларда бу асар «Китаб ат-тастийҳ ат-тамм» номи билан тилга олинади. Рисола ўн икки бобдан иборат бўлиб, унда осмон сферасининг астролябия сатҳида тасвирланиш масалалари устида мулоҳазалар юритилади¹. Аллома юқоридагилардан ташқари «Доира ичига жойлаштирилган тўғри тарафли етти бурчакнинг томонини яшаш» («Рисола фи ʻамал диль ал-мусаббаъ ал-мутасавий фи ад-даира») ва «Масофалар ва ҳажмлар ҳақида» («Мақала фи-л-ажрам») номли (Париж ва Дамашқда сақланмоқда) асарларнинг муаллифи ҳамдир. Оксфорддаги Бодлеан кутубхонасида олимнинг «Астролябия пластинкаларида ясалган соатлар ҳақида» («Фи ас-саъат ал-маъмула ала сафаиҳ ал-астурлаб») ва «Меридиан чизигини топиш» («Истихраж хатт нисф ан-наҳар») рисолалари мавжуд. Фикримизча, «меридиан чизигини топиш» (Бодлеан кутубхонасидаги инвен. рақами MS. Thurston 3(f. 94)) рисоласи олим асарлари рўйхатига ҳозирга қадар киритилмай келинмоқда. Ас-Сижиззий номини келтирган «Бурчакнинг учга бўлиниши» («Таслийс аз-завиййа») рисоласи ас-Сағонийнинг бизгача етиб келмаган асарларидан ҳисобланади.

Ас-Сағоний 990 йили Бағдодда вафот этган.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

(810—870)

Ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланган ҳижрий учинчи (милодий тўққизинчи) асрда ҳадисшуносликда катта муваффақиятлар қўлга киритилган. Чунончи, бутун ислом дунёсидаги энг нуфузли манбалар деб тан олинган олтита ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-сиҳоҳ ас-ситта) муаллифлари яшаб ижод қилганлар. Яна шуниси диққатга сазоворки, мазкур олти муҳаддиснинг деярли ҳаммаси Марказий осийлик бўлиб, улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (206/819—261/874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (209/824—279/892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (202/817—275/880), Имом Аҳмад Ан-Насоий (215/830—303/915), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (209/824—273/886) каби сиймолардир. Шулар ичидан

¹ Рисоланинг тўлиқ мазмуни учун қаранг: *Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А.* Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды. (VIII—XVII вв.). М., 1983. Кн. 2. С. 162.

«Ҳадис илмида амир ал-муминийн» деган шарафли номга сазовор бўлган Имом ал-Бухорий алоҳида эътиборга молик буюк олимдир.

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Мағйра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорий бўлиб, у ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13- кунини (810 йил 20 июл)да Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Бошқа купгина олимлардан фарқли улароқ ал-Бухорий туғилган сана аниқ курсатилишига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илми одамларидан бўлиб, углининг туғилган кунини ўз қўли билан ёзиб кетган қоғоз замондош олимлар ихтиёрига етган ва шу хусусда ҳам унинг аниқлигига ҳеч шубҳа йўқ. Ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўсган. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўткир зеҳли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зур қизиқиш билан эгаллайди. Манбаларда курсатилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларни, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб, ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақидаги қизғин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл тутади, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшаб, ҳадис илмидан уз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олади, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва илм толибларига дарс ҳам беради. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда, мусофирчиликда ўтди. Бу ҳақда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопатамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман», деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчирар эди. Муаллифнинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ойнинг нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзар экан.

Илм ошириш мақсадида ал-Бухорий жуда кўплаб олимлардан таълим олади. Нишопурлик ал-Ҳакимнинг (1015 йилда вафот этган) ёзишича, устозларининг сони туқсонлар атрофида бўлиб, улар: Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ғарйобий, Убайдулла ибн Муса ал-Абасий, Абу Бақр Абдулла ибн аз-Зубайр ал-Ҳамийдий ибн Роҳавийҳ номи билан машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Маданий ва бошқалардир.

Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина шогирдларига устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халиф ибн Қутайба, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шогирдларидир.

Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ал-Бухорийга ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро муносабатлари ибратли бўлган. Узоқ йиллар Шарқнинг турли-туман мамлакатларига сафар қилгандан кейин умрининг охирларида ал-Бухорий беш (863—868) йил Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида унутилмас, қизгин илмий баҳслар, кўпдан-кўп ижодий, дустона учрашувлар бўлиб ўтади. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бугун умри давомида ҳурматлаб, унга самимий садоқатда бўлган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг (1274—1374) «Тазкират ул-Ҳуфоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишича, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб «кўп йиғлаганидан ҳатто кўзлари кўр булиб қолиб, узоқ йиллар кузи ожиз ҳолда яшади».

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги, ҳимматлилиги ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шухрат қозонган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадгўй, қораниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас эдилар. Натижада ҳасадгўйларнинг хатти-ҳаракати туфайли Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий билан ал-Бухорийнинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан ҳузурига келиб «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-таърих» китобларини ўқиб беришни талаб қилади. Лекин ал-Бухорий «Мен илми хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормаيمان, кимга илм керак бўлса, ўзи изласин. Лекин Аллоҳ охираат куни илми яширмай уни толибларга сарф қилгани учун мени кечира-

ди», деган жавобни айтади. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бўҳтонкор шахсларнинг гапига кириб ал-Бухорийга шахарни тарк этишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга қараб йўл олади ва бирмунча муддат Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшагандан кейин оғир касалга чалиниб, ҳижрий 256 йил (мелодий 870 йил 1 сентябр) 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-таърих ас-сағий», «Ат-таърих ал-авсот», «Ат-таърих ал-кабир», «Китоб ал-илал», «Барр ул-волидайн», «Асоми ус-саҳоба», «Китоб ал-куна» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асари, шубҳасиз, «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳийҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур. Унинг гоят аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлиб, уларнинг ишончлиларини ажратиб, алоҳида китоб яратди.

Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат.

Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берган бўлиб, кейин қатор олимлар унга тақлид қилиб, шу зайлда ҳадислар тўпламини яратганлар. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари ёзилганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Куръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда. Имом ал-Бухорийнинг ушбу асарининг кўплаб нусхалари турли шахарларда тарқалган. Ҳатто ўрта асрларда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи аң-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) ал-Бухорийнинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотган. 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат гузал бир нусхаси ҳозир Истамбулда сақланмоқда. «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ»га кўпдан-кўп шарҳлар битилган бўлиб, муҳим манба сифатида у қайта-қайта нашр ҳам қилинган. Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмайди. Улар меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалолликка даъват этиш каби

ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзни тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насихат ва ўғитлар акс эттирилган.

1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ташаббуси билан жумҳуриятимизда бутун ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилеи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» ва «Ал-адаб ал-муфрад» китоблари Тошкентда қайтадан нашр қилиниши ал-Бухорий меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номи билан аталиши бундан ўн икки аср муқаддам илм-фан йулида беқиёс катта хизмат қилган буюк олимга чуқур ҳурмат-эътиборнинг рамзидир. Алломанинг Хартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбараси энг обод ва кўркем қадамжолардан бири сифатида ардоқланиб, ислом аҳли ва барча меҳмонлар учун табаррук зиёратгоҳ сифатида машҳурдир. 1998 йилда Ўзбекистон республикаси Президенти фармони билан буюк ҳадисшунос алломанинг 1225 йиллик таваллуд куни кенг жамоатчилик томонидан катта ҳурмат ва эҳтиром ила нишонланиб, унинг мақбараси қайта қурилди.

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ

(824—892)

Ўрта асрларда яшаган кўпгина олимлар илм-фаннинг турли соҳаларига оид дунёвий фанлар билан бирга диний илмлар ривожига ҳам катта эътибор берганлар. Зотан диний илмлар жамият тараққиётида, инсонларнинг камол топиши ва уларнинг дунёқарашининг шаклланишида алоҳида роль ўйнаган.

Жаҳоншумул аҳамиятга эга асарлар яратган буюк алломалардан бири — машҳур муҳаддис (ҳадис илми олими) Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийдир. Унинг тулиқ исми Абу Исо Муҳаммад ибн Савра ибн Мусо ибн ад-Даҳҳок ас-Суллабий (умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигидан ад-Дарийр таҳаллуси билан ҳам аталган) ат-Термизий бўлиб, у ҳижрий ҳисобда 209 (милодий 824) йилда Термизда, унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топди. Марказий осийлик машҳур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (113/1167) «Ал-Ансоб» номли асарида ёзишича, ат-Термизий Буг (ҳозирги Шеробод тумани) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига ал-Бугий таҳаллуси ҳам кўшилган. Унинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтиб, дастлабки маълумотни ҳам шу шаҳарда олган. Чунончи, ёзма манбалар, тарихий осори-атиқалардан

маълумки, ўрта асрларда Термиз ҳам Марказий Осиёнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд сингари илм-фан ва маданияти ривожланган шаҳарлардан бири бўлган. Мана шундай маданий муҳитда ўсган ат-Термизий ёшлигидан турли илмларни эгаллашга зўр қизиқиш билан интиланган. Болалигидан ўта зийраклиги, ёдлаш қобилиятининг кучлилиги, ноёб қобилияти билан ўз тенгқурларидан ажралиб турган ат-Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаб, бу борадаги ўз билимларини муттасил ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларини зиёрат қилган. Жумладан, у узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий илм-фаннинг турли соҳаларидан — илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ўзи ёшлигидан қизиққан ҳадис илмидан ўз даврининг йирик олимлари — машҳур муҳаддисларидан таълим олади. Унинг устозларидан имом ал-Бухорий, имом Муслим, имом Абу Давуд, Қутайба ибн Саъийд, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Файлон ва бошқа машҳур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин. Манбаларда ёзилишича, ҳадисларни тўплашда ва ўрганишда ат-Термизий ҳар бир қўлай фурсатдан унумли фойдаланган. У йўлда, сафарда бўлганда ҳам ёки бир жойда муқим турганда ҳам ўз устозларидан, учратган ровийларидан эшитган ҳадисларни дарҳол ёзиб олиб, уларни тартибли равишда алоҳида-алоҳида қайд қилиб борган.

Ўз даврининг етук муҳаддис олими сифатида танилган ат-Термизий кўпдан-кўп шогирдларга устозлик қилган. Ҳадис илмидаги унинг шогирдларидан Махҳул ибн ал-Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд, Анбар, Ҳамад ибн Шоқир, Абд ибн Муҳаммад ан-Насафюн, ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий ва Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубийларни санаб ўтиш мумкин. Мусофирчиликдан қайтган ат-Термизий ўз юртида йирик муҳаддис олим сифатида шуҳрат қозонди ва ижодий иш, шогирдлар тайёрлаш билан машғул бўлди. У 279 ҳижрий (милодий 892) йилда Термиздан узоқ бўлмаган Буғ қишлоғида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Ўз ижодий ва илмий фаолияти даврида ат-Термизий бир қанча ҳисарлар яратдики, уларнинг аксарият қисми бевосита ҳадисларга бағишланган. Гап шундаки, VII асрнинг биринчи ярмида давр жihatдан қисқа муддатда юзага келган Куръони қарим ислом таълимотида катта маданий ва тарихий аҳамиятга эга асосий манба бўлса-да, мусулмон дунёсининг ижтимоий, ҳуқуқий ва ахлоқий томонларига оид жамики масалаларни ҳар томонлама тўла-тўқис қамраб ололмаган, албатта. Шу боисдан ҳам ислом дини чегараларининг кенгайиши, унинг қонун-қоидаларига асосланган жамият ривожланган сари

турли-туман янги ғоявий фикр-мулоҳазалар ва курсатмаларга эҳти-
ёж тобора кучая борган. Шу сабабдан ҳам барча жиҳатлардан наму-
нали зот ҳисобланган пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзла-
ри айтган ибратомуз панд-насиҳатлар, диний, ахлоқий масалаларга
доир қарашлари, курсатмалари ҳамда пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти,
фаолияти хусусида қариндош-уруғлари, саҳобалари, яқин сафдош-
лари айтган ҳикоят ва ривоятлари — ҳадисларни туплаш кенг кўламда
авж олган. Шунга кура, ислом таълимотида ҳадислар Қуръондан ке-
йин турадиган муҳим манбалар ҳисобланади. Ислом уламолари ўрта-
сида илк даврдан бошлаб ҳадисларнинг тўғрилиги, уларни ишончли
манбаларга асосланишига катта эътибор берилган. Чунончи, ўша
даврнинг ўзидан бошлабоқ ноаниқ, чала-чулпа, ҳатто сохта ҳадис-
лар ҳам эл орасида тарқай бошлаган. Шундай пайтларда улар қайта-
қайта текширилиб, муҳаддисларнинг бетиним меҳнати натижасида
асл ҳолига қайтарилиб, ёзма равишда қайд қилинган. Натижада ис-
ломшунос йирик уламолар орасида ишончли манбалар асосида
тўпланган ва тартибга келтирилган олтига ҳадислар тўплами (Ас-
сиҳоҳ ас-ситта) муаллифлари энг нуфузли ва мўътабар муҳаддислар
деб тан олинган. Мана шу эътироф этилган машҳур муҳаддислардан
бири — Имом ат-Термизийдир.

Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб
келган. «Ал-жомий» («Жаъмловчи»), «Аш-шамоил ан-набавийа»
(«Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»), «Ал-илал фи-л-ҳадийс»
(«Ҳадислардаги оғишишлар»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал»
(«Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Аттарих» («Та-
рих»), «Китоб аз-зуҳд» («Тақво ҳақида китоб»), «Китоб ул-асмо ва-
л-куна» («Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб») каби асарлар шулар
жумласига киради.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-
жомий» бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳисса-
ломга доир олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу
асар илмий адабиёт ва манбаларда «Ал-жомий ал-кабир» («Катта
тўплам»), «Ал-жомий ус-саҳийҳ» («Ишончли тўплам»), «Жомий ат-
Термизий» («Термизий тўплами»), «Сунан ат-Термизий» («Терми-
зий суннатлари») номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом
ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур таълифларидан яна бири «Аш-Шамо-
ил ан-набавийа» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») бўлиб,
баъзи манбаларда «Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолуху
алайҳи васаллам» номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўри-
ниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаёт-
лари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одат-
ларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу

ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фази-латлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида «Аш-шамоил ан-набавийа» азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келди. Араб тилида ёзилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Шу билан бир қаторда ушбу асарнинг тили равон, услуби ғоятда оддийлигини ҳам қайд қилиб ўтиш ўринлидир. Асарнинг форс ва турк тилларига таржима қилиниши ҳам унга бўлган қизиқишнинг катталигидан далолат беради.

«Аш-шамоил ан-набавийа»нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи васалламнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёларию ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

«Аш-шамоил ан-набавийа»нинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги Диний бошқарма буюртмаси билан «Аш-шамоил ан-набавийа»нинг ушбу қўлёзмаси офсет услубида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган.

«Аш-шамоил ан-набавийа» сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари алломанинг 1200 йиллик юбилейи (1990) муносабати билан газета ва журналларда у ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

Хулоса қилиб айтганда, буюк ватандошимиз Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий бизга бой ва катта илмий мерос қолдирган. Афсуски, ҳозирча бу қимматбаҳо мерос жумҳуриятимизда етарлича ўрганилгани йўқ. Кенг жамоачилик оммаси ҳам унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ғоятда оз маълумотга эга.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

(873—950)

Форобий унинг таҳаллуси бўлиб, тулик номи Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон — жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган Марказий осиелик машҳур файласуф, қомусий олим. Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, умуман Яқин ва Ўрта

Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожининг номи билан боғлиқ. Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукамал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, «Ал-Муаллим ас-соний» — «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастузи» деб юритилган.

Форобий туркий қабилалардан бўлган ҳарбий хизматчи оиласида, Сирдарё қирғоғидаги Фороб — Утзор деган жойда туғилган. У туғилган ҳудуд Сомонийлар томонидан бошқарилиб, араб халифалигининг шимолий чегараси ҳисобланган. Форобий бошланғич маълумотни она юртида олди. Сўнг Тошкент (Шош), Бухоро, Самарқандда ўқиди. Кейинроқ ўз маълумотини ошириш учун араб халифалигининг маданий маркази бўлган Бағдодга келди. Бағдодда бу даврда мусулмон дунёсининг турли ўлкаларидан, хусусан Марказий Осиёдан келган кўп илм аҳллари тупланишган эди. У ерга бора туриб Форобий Эрон шаҳарлари — Исфаҳон, Ҳамадон, Райда ва бошқа жойларда бўлди. Форобий Бағдодда ал-Мутадил (829—902), ал-Муқтафий (902—908), ал-Муқтадир (908—932) халифаликлари даврида яшади. У бу ерда ўрта аср фани ва тилининг турли соҳалари, юнон фалсафий мактаблари билан чуқур танишиб, ўзга диний эътиқод, фалсафий фикрдаги кишилар билан илмий мулоқотда бўлди. Абу Башар Матта ибн Юнусдан (870—940) юнон тили ва фалсафасини, Юҳанна ибн Хийлон (860—920)дан табобат ва мантиқ илмини ўрганди. Айрим маълумотларга қараганда, у 70 дан ортиқ тилни билган.

Тахминан 941 йилдан бошлаб Форобий Дамашқда яшаган. Шаҳар чеккасидаги боғда қоровул бўлиб, камтарона кун кечириб, илм билан шуғулланган. Сўнгги йиллар у Ҳалаб (Алеппо) ҳокими Сайфуддавла Ҳамдамид (943—967) илтифотига сазовор бўлди. Тадқиқотчилар унинг Ҳалабдаги ҳаётини энг самарали давр ҳисоблайдилар. Чунки бу ҳоким ҳурфикрлиги, илм-фанга эътибор берганлиги билан ажралиб турган. У Форобийни саройга таклиф этади, лекин Форобий бунга кунмайди, оддий ҳаёт кечиришни афзал куради.

Форобий 949—950 йилларда Мисрда, сўнг Дамашқда яшаб, шу ерда вафот этган ва «Боб ас-сағир» қабристонига дафн қилинган дейилади.

Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларида 160 дан ортиқ асар яратган. У турли билимларнинг назарий томонлари, фалсафий мазмуни билан кўпроқ қизиққанлиги учун унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар; 2) фаннинг турли соҳаларига оид мавзулардаги асарлар.

Форобий қадимги юнон мутафаккирлари — Платон, Аристотель, Эвклид, Птолемей, Порфирийларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса, Аристотель асарлари («Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» ва б.)ни батафсил изоҳлаб, қийин жойларини тушунтириб бера олган, камчиликларини кўрсатган, айтилиши вақтда бу асарларнинг умумий мазмунини очиб берувчи махсус асарлар яратган. Форобий шарҳлари Ўрта ва Яқин Шарқ илғор мутафаккирларининг дунёқаришини шакллантиришда, уларни Аристотель гоёлари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Абу Али ибн Сино Форобий шарҳлари («Метафизика» — «Мобъдий табиат»)ни ўқиб, Аристотель асарларини тушунганлигини алоҳида таъкидлайди. Форобийнинг шарҳ ёзиш фаолияти фақат Шарқнигина эмас, урта аср Оврупосини ҳам юнон илми билан таништиришда катта роль ўйнади. Бу фаолият унинг илмий фаолияти тараққиётининг биринчи босқичини ташкил этади. Бу босқич Форобийга узига хос мактаб хизматини ўтаган ва янги мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш учун замин ҳозирлаган.

Форобийнинг бундай асарларини мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) фалсафанинг умумий масалаларига, яъни билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари ва турли категорияларига бағишланган асарлар: «Субстанция ҳақида сўз» («Калом фи-л жавҳар»), «Масалалар манбаи» («Уюнул масоил»), «Қонунолар ҳақида китоб» («Китоб фи-л навомис»), «Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида» («Китоб фи-л ҳаракат ал-фалака доиматун») ва б.;

2) инсон билиш фаолиятининг фалсафий томонларига бағишланган, яъни билишнинг шакллари, босқичлари, усуллари ҳақидаги асарлар. Мантиқ (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари ҳам шунга киради: «Катталарнинг ақли ҳақида сўз» («Калом фи-л ақл ал-Кабир»), «Ёшларнинг ақли ҳақида китоб» («Китоб фи-л ақл ас-сағир»), «Мантиқ ҳақида кагта қисқартма китоб» («Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи-л мантиқ»), «Мантиққа кириш котиби» («Китоб ал-мадхал ила-л мантиқ»), «Исбот китоби» («Китоб ал-бурхон»), «Силлогизм шартлари китоби» («Китоб шароит ал-қиёс»), «Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола» («Рисола фи моҳият ан-нафс») ва б.;

3) фалсафа ва табиий фанларнинг фан сифатидаги мазмуни, тематикаси ҳақидаги асарлар: «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи» («Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф», қисқача номи «Ихсо ал-улум»), «Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз» («Калом фи маъони исм ал-фалсафа»), «Фалсафани урганишдан олдин нимани билиш кераклиги ҳақида китоб» («Китоб фи ашә аллати яхтожу анталлама кабл ал-филсафа»), «Фалсафага изоҳлар» («Таолиқ фи-л ҳикмат») ва б.;

4) модданинг миқдори, фазовий ва ҳажмий муносабатларини урганишга бағишланган, яъни математика фанлари — арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқага оид асарлар: «Ҳажм ва миқдор ҳақида

сўз» («Калом фи-л хийз ва-л миқдор»), «Фазо геометриясига кириш ҳақидаги қисқартма китоб» («Китоб ал-мадҳал ила-л ҳандасат ал-вахмияти мухтасарсан»), «Астрология қондалари ҳақида мулоҳазаларни тўғрилаш усули ҳақида мақола» («Мақола фи-л жиҳат алляяти яссехху алайҳо ал-қавл би ахком ан-нужум»), «Мусиқа ҳақида катта китоб» («Китоб ул-мусиқа ал-кабир»), «Мусиқа ҳақида сўз» («Калом фи-л мусиқий»), «Ритмлар туркумлари ҳақида китоб» («Китоб ул фи ихсо-ил-иқо») ва б.;

5) модда хоссалари ва турларини, ноорганик табиатнинг, ҳайвонлар ва инсон организмнинг хусусиятларини ўрганувчи, яъни табиий фанлар — физика, кимё, оптика, тиббиёт, биологияга бағишланган асарлар: «Физика усуллари ҳақида китоб» («Китоб фи усул илм ат-табиат»), «Алкимё илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия ҳақида мақола» («Мақола фи вужуб саноат алкимё ва-р радд ала мубтилуҳо»), «Инсон аъзолари ҳақида рисола» («Рисола фи аъзо ал-инсония»), «Ҳайвон аъзолари тўғрисида сўз» («Калом фи аъзо ал-ҳайвон») ва б.;

6) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати, хаттотликка оид асарлар: «Шеър ва қофиялар ҳақида сўз» («Калом фи шеър ва-л қавофи»), «Риторика ҳақида китоб» («Китоб фи-л хитоба»), «Лугатлар ҳақида китоб» («Китоб фи-л лугат»), «Хаттотлик ҳақида китоб» («Китоб фи санъат ал-китобат») ва б.;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалаларига, ахлоқ, тарбияга бағишланган, яъни ҳуқуқшунослик, этика, педагогикага доир асарлар: «Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола» («Рисола фи-т танбиҳ ала асбоб ас-саодат»), «Шаҳарни бошқариш» («Ас-сиёсат ан-мадания»), «Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб» («Китоб фи маойиш ва-л хуруб»), «Фазилатли хулқлар» («Ас-сийрат ал-фазила») ва б.

Форобийнинг илмий мероси, умуман, ўрта аср Шарқининг маданий-маънавий ҳаётидан, табиий-илмий, ижтимоий-сиёсий масалаларидан жуда бой маълумот беради. Мутафаккир ўз асарларини ўша даврда Шарқ мамлакатларида илмий-адабий тил ҳисобланган араб тилида ёзади. Форобий шунингдек, араб ва форс тилларида фалсафий мазмундаги шеърлар ҳам ёзган.

Форобий асарлари XII—XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий, форс тилларига, кейинчалик бошқа тилларга таржима қилиниб, дунёга кенг тарқалган. Сўнгги асрларда кўчирилган нусхалари кўп мамлакатларнинг кутубхона ва муассасаларида сақланади. Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида қадимги Шарқ файласуфлари асарларидан жами 107 рисола, жумладан, Форобийнинг 16 рисоласини (арабча) ўз ичига олган «Ҳакимлар рисолалари тўплами» («Мажмуат расоил ал-ҳукамо», Қўлёзмалар фонди, 2385-ин.) бор. Бу ноёб қўлёзма Форобий асарларини ўрганишда муҳим

аҳамиятга эга. Тўпلامдаги Форобий рисолалари 1975 йили қисман ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилди.

Форобийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи» асарида батафсил ёритилган. Китобда Ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим — грамматика, орфография, шеърят); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, мусиқа, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим — башорат қилиш, тиббиёт, алкимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар — сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукамал шакли бўлиб, билимларнинг кейинги ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Шу нарса диққатга сазоворки, Форобий табиий ва ижтимоий фанларни вазифасидан келиб чиқиб тўғри фарқлаган. Унинг талқинича, математика, табиатшунослик, метафизика фанлари инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилса, грамматика, мантиқ, шеърят каби илмлар фанлардан тўғри фойдаланишни, билимларни бошқаларга тўғри тушунтириш, яъни ақлий тарбия учун хизмат қилган. Сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар эса кишиларнинг жамоаларга бирлашувини, ижтимоий ҳаётга тегишли қондаларни ўргатади.

Форобий инсоннинг амалий фаолияти учун табиий фанларнинг аҳамиятини яхши тушунади. Бундай фанларни у реал нарсалар ҳақидаги илмлар деб атайди. У юнон табиатшунослари Эвклид, Птолемей, Гален китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга доир китобида антик дунё, Ўрта аср математик ғояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқди, математиканинг бир қанча мураккаб категориялари ва мавҳум тушунчаларини илмий нуқтаи назардан ҳал этиш йўллари кидирди, хусусан, сон ҳақидаги эҳтимоллик назарияси тўғрисидаги ғояларни бойитди.

Форобий «Юлдузлар ҳақидаги қондаларда нима тўғри ва нима нотўғрилиги тўғрисида» рисоласида осмон жисмлари билан ердаги ҳодисалар ўртасидаги табиий алоқаларни, хусусан, булутлар ва ёмғирлар пайдо бўлишининг Куёш иссиқлиги таъсирида буғланишга сабабий боғлиқлигини ёки Ой тутилиши Ернинг Куёш билан Ой ўртасига тушиб қолишига боғлиқ эканлигини кўрсатган эди. Бу билан у осмон жисмларига қараб «фол очувчилар»ни фол қилди. Форобий арзон металларни қимматбаҳо металларга айлантиришга уринувчиларни (қ. Алкимё) танқид қилиб, кимёга табиий илмларнинг бир қисми сифатида қарали. Форобий табиблик билан бевосита шугулланмаган бўлса-да, наза-

рий тиббиётни яхши билган. Унинг тиббий қарашлари «Инсон аъзолари ҳақида» рисоласида баён қилинган. У инсон аъзоларини, турли хил касалликлар сабабини, уларнинг пайдо бўлиш шароитларини алоҳида-алоҳида ўрганишни, организмнинг саломатлигини тиклаш учун керакли озиқ-овқатларга эътибор беришни қайд этади. Инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолати ташқи омиллар муҳит таъсирига боғлиқлигига эътибор беради. Унинг тиббиёт вазифаси, мақсади ҳақидаги қарашлари Ибн Синонинг бу ҳақдаги қарашларига катта таъсир кўрсатди.

Форобий дунёқарашининг шаклланишига асосан Шарқнинг қадимги илғор маданияти анъаналари, араб халифалигига қарши халқ ҳаракатлари, Ўрта аср табиий-илмий тафаккур ютуқлари, Юнонистоннинг фалсафий мероси таъсир кўрсатди. Форобий авваламбор Аристотель таълимотини тиклаш, асослаш ва илғор томонларини сўнгги илмий ютуқлар асосида ривожлантиришга ҳаракат қилиб, Шарқ аристотелизм оқимини вужудга келтирди. Бу оқимнинг услуби, муҳим масалалари, категорияларини ишлаб чиқди.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт — каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий фалсафасига кўра, олам ягона мавжудотдан иборат, ягона вужуд — вужуди вожиб, яъни азалий вужуд — биринчи сабаб ҳамда вужуди мумкин — яратилган, келиб чиққан вужудлар натижаларидан иборатдир. Аллоҳ — азалий вужуд (вужуди вожиб) ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар — вужуди мумкин ундан аста-секинлик билан поғонама-поғона келиб чиқади, бунинг сўнгги поғонаси моддадир. Унинг фикрича, табиат модданинг турли шакллариининг пайдо булиши, сабаб-оқибат муносабатлари асосида, муайян изчиллик ва зарурат бўйича кечадиган тадрижий жараёндир. Форобий «Масалалар моҳияти», «Ўзгарувчан нарсалар ҳақида» рисолаларида модда фазода ҳам, вақтда ҳам чекланмаган, интиҳосиз деган фикрни илгари суради. Шу тарзда пантеизмнинг Шарқдаги кўриниши вужудийон таълимотини янги ғоялар билан бойитди.

Борлиқнинг келиб чиқиши ҳақида Форобий таълимотида — мавжудот 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топади; осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Моддий жисмларнинг узаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов — иссиқлик сабаби; сув — совуқлик, намлик; тупроқ — қаттиқлик сабаби. Форобий бутун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб) га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал-аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ — вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса — вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган.

Форобий учун дунё гунча бўлиб, аста-секин ўзининг ранг-баранг томонларини ва битмас-туганмас бойликларини тобора кўпроқ намоён қилиб очила боради. Борлиқнинг бундай талқини табиий-илмий ғояларнинг янада ривожланиши учун кенг йўл очди. Абу Али ибн Сино ва ундан кейинги мутафаккирлар ўзларининг фалсафий қарашларида шу борлиқ тизими асосида иш олиб бордилар.

Илм, билиш ва ақл ҳақидаги таълимот Форобий асарларида изчил ва мукамал ишланган. Илм олиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қаради.

Форобий фикрича, инсоннинг билишини, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминловчи марказдир, барча руҳий «қувватлар», жумладан билиш қобилияти муайян аъзога боғлиқ.

Форобий «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида табиатни билишнинг чеқсизлигини, билим билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга, сифатлардан акциденция (ал-ораз)дан субстанция — моҳият (жавҳар)га қараб илмнинг борган сари ортиб, чуқурлашиб боришини таъкидлайди.

Инсоннинг ибтидосида, аввало «озиклантирувчи қувват» пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади. Шундан сўнг «ташқи қувват», яъни бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келувчи «қувват»лар — 5 турлидир: тери-бадан сезгиси; таъм билиш сезгиси; ҳид билиш сезгиси; эшитиш сезгиси; кўриш сезгиси. Буларнинг ҳаммасини Форобий «ҳиссиёт қуввати» («қувваи ҳиссийя») деб атаб, ҳиссий билиш қисмлари сифатида қарайди. «Ички қувват»га эса олиб қолиш, хаёл (хотира, тасаввур), ҳис-туйғу, нутқ (фикрлаш) «қувват»лари киради. «Ички қувват»да Форобий ақлий билиш босқичини назарда тутди. Илмни эгаллаш шу қувватлар орқали амалга оширилади.

Форобий билиш жараёни ҳар 2 босқичга боғлиқлигини, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. У ақл бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир — таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқдиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват — руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутди. «Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, — деб ёзган эди у, — бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга урганади». Форобий мантиқ илми билан грамматика уртасидаги муштарақликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби,

мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақл-ни туғрилаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқдаги сунгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди.

Форобийнинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари унинг инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади, унга буйсундирилгандир. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгалик билан яқунланиши керак.

Форобий ақлли инсон ҳақида гапириб бундай ёзади: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, утқир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳнидрокка эга бўлганларни ақлли деб булмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим».

Форобий Ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазибалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари — давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Форобий «Фозил шаҳар аҳолисининг маслағи» рисоласида жамият («инсон жамоаси»)нинг келиб чиқиши ҳақида бундай ёзади: «Ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда, уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди».

Форобий шаҳарни ижтимоий уюшишнинг етук шакли, инсоният камолотга эришишининг зарурий воситаси, деб ҳисоблайди. Бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни тинчликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. Мутафаккир инсон қадр-қимматини камситувчи жамиятга қарши чиқади. «Давлат арбобининг ҳикматлари» рисоласида эса у доимий урушлар ва босқинчиликка асосланувчи жамиятни адолатсиз, жонил жамият сифатида қоралайди.

Форобий ўзининг фозил жамоасида одамларни турли белгиларга қараб гуруҳларга бўлади. Кишиларнинг диний мазҳабига, миллатига, ирқига қараб эмас, балки табиий хусусиятларига, қобилиятларига, аввало ақлий иқтидорига ҳамда илмларни ўрганиш, ҳаётий тажриба

туғлаш жараёнида орғатирган билим ва куникмаларига катта аҳамият беради. Итоаткорликка даъват этувчи таълимотларни кескин қоралайди.

Форобий «Бахт-саодатга эришув йуллари ҳақида рисола», «Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола» асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, — деб ёзади у, — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қулга киритилади». Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади.

Форобий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шаҳар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.

У шундай ёзади: «Фозил жамият ва фозил шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар... Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади». Форобий бундай фозил жамоани бошқарувчи подшоҳ, раҳбарларга ҳам маълум талаблар қояди. У халқ ҳақида доимо ғамхўрлик қилиши, бошқалар манфаатини уз манфаатидан устун қўя билиши зарур. Бундай жамоани идора этувчи ёки идора этувчилар гуруҳи узларида муҳим олти хислатни ифодалашлари керак, яъни адолатли, доно бўлиши, қонунларга риоя этиши ва қонунлар ярата олиши, келгусини олдиндан кура билиши, бошқаларга ғамхўр бўлиши керак.

Форобийнинг фозил жамоа ҳақидаги таълимоти, унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари билан узвий боғланиб кетади. Фозил жамоада комил инсон хислатлари вужудга келади. Масалан, ахлоқ-одобли етук инсон ўн икки фазилатга эга булмоғи лозим. Бу фазилатлар инсонларнинг узаро муносабатлари мустаҳкамланиб, яхшилик томон йуналишида вужудга кела боради. Форобийнинг фозил жамоа ва комил инсон ҳақидаги таълимотлари сўнгги олим-мутафаккирларга катта таъсир кўрсатди.

Умуман олганда Форобийнинг фозил жамияти, комил инсони бахт-саодат, ўзаро ёрдам, доно бошлиқ, тенглик ҳақидаги фикрлари ўз даври учун ҳаёлийдир. Лекин инсонни маънавий озод этишга, унинг имкониятларини очишга, гуманистик йуналишни асослашга қарама-қарши бу таълимот илғор ижтимоий тафаккур тараққиётига буюк ҳисса бўлиб кўшилди. Умумбашарий интилишларни ифодалади. Унинг ижтимоий ғоялари кейинчалик сўнгги мутафаккирлар: Абу Райҳон Беруний, ибн Сино, ибн Рушд, Бахманёр, Низомий, Саъдий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил, Иқбол, Аҳмад Дониш ва бошқалар ижодида ривожлантирилди.

Форобий «Муסיқа ҳақида катта китоб» деган кўп жилдли асари билан Урта асрнинг йирик муסיқашуноси сифатида ҳам машҳур бўлди.

У мусиқа илмини назарий, амалий тармоқларга, куйларнинг ички тузилиши, қонуниятларини ҳисобга олиб таъриф ва илми иқога ажрагани.

Форобий мусиқа назариясида товушлар вужудга келишининг табиий-илмий таърифини берибгина қолмай, куйлар гармониясининг математик принципларини очади, турли жадваллар, геометрия қондалари асосида кўплаб мураккаб чизмалар келтиради. У Шарқ мусиқасининг ритмик асосини далиллар билан шарҳлаб беради. У ритмларни ташкил этган зарб бирликлари бўлмиш нақралар, уларнинг бирикмасидан ҳосил этиладиган рукнларнинг турли хиллари асосида яратиладиган ритм улчовлари ва турларини ёритиб берган.

«Мусиқа ҳақида катта китоб»да фақат мусиқа назарияси ва тарихи баён этилмай, Шарқда маълум бўлган рубоб, танбур, ногора, уд, қонун, най каби мусиқа асбоблари ҳамда уларда куй ижро этиш қондалари тафсилоти ҳам берилган. Форобийнинг ўзи моҳир созанда, бастакор, манбаларда янги мусиқа асбобини ихтиро этганлиги, унда ниҳоятда таъсирчан куйлар яратгани қайд этилади. Форобий мусиқага инсон ахлоқини тарбияловчи, сиҳат-саломатлигини мустаҳкамловчи воҳита деб қараган. Унинг мусиқа соҳасида қолдирган мероси мусиқа маданияти тарихида оламшумул аҳамиятга эга.

Форобий ўз давридаёқ буюк олим сифатида машҳур бўлган. Шарқ халқларида у ҳақда турли ҳикоя, ривоятлар вужудга келган. Урта аср олимларидан ибн Халликон, ибн ал-Қифтий, ибн Аби Усабиъа, Байҳақийлар ўз асарларида Форобий ижодини ўрганиб, унинг ғояларини ривожлантирганлар. Хусусан, ибн Рушд Форобий асарларини ўрганибгина қолмай, уларга шарҳлар ҳам («Силлогизмга нисбатан ал-Форобийнинг фикри», «Абу Насрнинг мантиққа доир асарида ифодаланган фикрнинг баёни» «Ал-Форобий, хусусан, унинг «Органон» изоҳлари» ва б) ёзди. Аверроизм номи билан машҳур бўлган унинг фалсафий таълимотининг шаклланиши дастлаб Форобий ва ибн Сино фаолияти билан боғлиқ. Аверроизм илмий тенденцияларни ифодаловчи илғор йўналиш сифатида кенг ёйилган ва Уйғониш даврининг кўп илғор мутафаккирлари дунёқарашига таъсир курсатган.

Тараққийпарвар инсоният Форобий ижодига ҳурмат билан қараб, унинг меросини чуқур ўрганади. Оврупо олимларидан Б. М. Штрэнц, нейдер, Карра де Во, Т. У. Буур, Р. Хаммонд, Р. де Эрланже, Ф. Детериди, Г. Фармер, Н. Ришар, Г. Лей, Шарқ олимларидан Нафисий, Умар Фаррух, Туркер, М. Маҳди ва бошқалар Форобий меросини урганишга муайян ҳисса қўшдилар. Кейинги йилларда унинг ижоди ва таълимотига бағишланган бир қанча тадқиқотлар, асарлар юзага келди.

Ўзбекистон ва Қозоғистонда Форобий номига қўйилган куча, мактаб ва кутубхоналар мавжуд.

АБУ БАКР НАРШАХИЙ

(899—959)

Абу Бакр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шухрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати ҳукмдори Амири Ҳамид, яъни Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954)га бағишлаган. «Бухоро тарихи»нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига доир бирор кенгроқ маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг тула исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 ҳижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келган эмас. Бизга насиб бўлгани — бу форс тилига таржима қилиниб, қарийб уч аср давомида бир неча бор таҳрир, қисқартиш ва қўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир.

Асарнинг сўз бошисида айтилишича, 1129 йили асли ҳозирги Кува шаҳаридан булган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини қисқартирган; аммо, шу билан бирга айрим қўшимчаларни ҳам киритган. Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан таҳрирга учраган; 1178—1179 йиллар давомида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни иккинчи марта қисқартириб баён этган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда мазкур 1178 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлиб утган тарихий воқеалар ҳақида ҳам қисқа-қисқа маълумотларни учратамиз. Бу ҳол шуни курсатадики, Муҳаммад ибн Зуфарнинг қисқартиришидан (яъни 1178 йили) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани таҳрир қилганлар. Улар асарни яна қисқартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди.

«Бухоро тарихи»нинг қўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги таҳрирчилар орқалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Аҳмад асардаги баъзи жойларни қисқартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни киритган. Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср му-

аллифи Абулҳасан Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» номли асаридир. Бундан ташқари таржимон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муқаннаъ» асаридан, Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асаридан қўшимчалар келтирган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги таҳрирчи, қайта ишловчилар ҳам «Тарихи Бухоро» матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида сақлаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган «бу китобнинг мусаннифи айтади» (Техрон нашри, 1939 й., 4-бет) деган таъкидлар буни яққол исботлайди. Лекин шунга қарамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган 944 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва таҳрирчиларни танимоғимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи аслида асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у қўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Таҳқиқ ул-вилоят», «Ахбори Бухоро», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпроқ ишлатиладигани «Тарихи Бухоро»дир.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқирози, Муқанна — «Оқ кийимликлар» ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига онд маълумотлар бор. «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни «деҳқонлар», яъни «қишлоқ ҳокимлари», зироатчиларни «кашоварлар», яъни «ер ҳайдовчи» — «қўшимчалар», йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини «кадиварлар» номлари билан атайди. VIII—X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шуҳрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар «занданийча» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шаҳрининг ўзида «Байт ут-тироз» номли тўқимачилик корхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Ҳиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниҳоятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни «кашқашон» деб атайди. Савдо муноса-

батлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳарига «Маданият ут-тужжор» яъни «Савдогарлар шаҳари» деб лақаб берилган.

Китобда Бухоро воҳасини суғорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, работлар ва кўшклар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII—XII асрларда Кармана, Шопурком, Ҳарқонат ул-Улё, Ҳарқонруд, Овхитфар, Сомжон, Байконруд, Фаровизи Улё, Коми Даймун, Арвон, Кайфур, Руди Зар каби суғориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойканд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ булган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан мудофаа этиш мақсадида унинг барча деҳқончилик музофотлари бир неча юз фарсахга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782—831 йиллар мобайнида қуриб битказилган ва у «Кампирак» номи билан машҳур бўлган.

Асарда Бухоро шаҳрининг тарихий топографияси туғрисида ҳам қимматли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг «Дари Регистон» ва «Дари Ғуриён» номли икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшоҳлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган». 850 йилда Бухоро шаҳри янгидан девор билан ўраб олинган. Унинг етти та дарвозаси бўлган. Бухоро қадим замонларда, Нумижкат, Бумискат, Фохира, Мадинат ус-суфрия, яъни «Мис шаҳар» номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Кубовийнинг қўшимчалари XIX асрданоқ кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар хазиналарида кўплаб учрайди. Биргини Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд. Асарнинг форсий матни бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Техронда нашр қилинган. «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изоҳлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда, Насруллоҳ Тарозийнинг араб тилига илмий изоҳли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча қўлёзма ва нашрлар матни солиштирилиб, тафовутлар қайд этилган илмий изоҳли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изоҳлар Д. Юсупованики) «Фан» нашриётида нашр этилди. «Тарихи Бухоро»нинг матнини ва маълумотларини бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуқтаи назаридан таҳлил этиш ишлари ҳали давом этмоқда.

ҚАФФОЛ АШ-ШОШИЙ

(903—976)

Тошкент — ўрта аср араб манбаларида эса Шош — тарих жараёнида кўплаб шоир ва адиблар, алломалар, риёзат ва табобат аҳдларини етиштирган. Ана шундай алломалардан бири Қаффол аш-Шошийдир.

Қаффол аш-Шошийнинг тўла исми Абу Бакр ибн Али Исмоил Қаффол аш-Шоший бўлиб, араб манбаларида унинг ҳурматини бажо келтириш учун номига катта, улуғ ё муҳтарам маъносини ифодалайдиган «ал-Кабир» сўзини қўшиб ёзадилар. Бу билан утмишдошларимиз Қаффол аш-Шошийга нисбатан буюк эҳтиромни ифода этганлар.

Қаффол аш-Шоший ҳунарманд оилада дунёга келган куринади. Шу сабабдан «Қаффол» — қулфсоз деб машҳур бўлган.

Қаффол аш-Шоший асли қулфсоз уста бўлиб, кичик ва нозик қулфлар ясайдиган, кўли гул киши бўлган.

Аш-Шоший дастлабки таълимни ўз юртида, кейинчалик Марказий Осиёда мавжуд маърифат ўчоқларида олади. Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларни кезади. Бу ерларда ундан сал олдинроқ ўтган ва анчагина мерос қолдирган Имом Исмоил ал-Бухорий (810—870), Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824—892) каби йирик мутафаккир олимлар мероси билан танишади, улардан баҳраманд бўлади. У бир-мунча вақт Самарқандда яшаб, у ерда таълим олди. Қаффол аш-Шоший қаттиқ киришиб, фикршуносликни ўрганади. Зеро бу фан мусулмон Шарқ улкаларида жуда кенг тарқалган ва ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу фанни эгаллаган кишилар ҳамма жойда қадрланар, уларга зарурат ҳам катта, чунки ижтимоий ҳаётда қонуншуносликка талаб катта бўлиб туриши табиий эди. Қаффол аш-Шоший фикр илмини эгаллаш билан бирга фикр доираси ўта кенг, фалсафа, мантиқ, адабиёт соҳаларини ҳам пухта эгаллаган, бу соҳаларда энг билимдонлар билан мунозара қила оладиган қудратга эга бўлган бир зот эди.

Қаффол аш-Шоший доимо илм-маърифат истагида кўним топмай, бир улкадан иккинчисига — илм чашмаларидан баҳраманд бўлиш ниятида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини кезади, Ҳижоз, Бағдод, Дамашқ каби шаҳарларга боради, у ерларда замонасининг кўзга қуринган олимларидан илм-маърифат ўрганади.

Қаффол аш-Шошийнинг устозларига қараб ҳам унинг билими, қандай фанларни ўрганганлигини билиш мумкин. Манбаларнинг кўрсатишича, Қаффол аш-Шошийнинг қонуншунослик ва тарих соҳасидаги устози машҳур олим ат-Табарий (839—923) эди. Маълум бўлишича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий мусулмон Шарқ мамлакатларининг энг йирик тарихчиси бўлиб, кўп жыллик асарлар муаллифи эди.

Қаффол аш-Шошийнинг иккинчи йирик устози Абул-Ҳасан Али ибн Абу Мусо ал-Ашъарий (873—941) эди. Бу киши Шарқда калом-

чилар оқимининг асосчиси бўлиб, бу соҳада анчагина асарлар ёзган эди. Аш-Ашъарий аслида ислом фалсафасида машҳур бўлган ашъария оқими асосчиси саналади. Тожиддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ас-Субкийнинг (туғилган йили 1327) хабар беришича, «Қафғол аш-Шоший олим ал-Ашъарийдан калом илмини ўрганар ва ўз навбатида ал-Ашъарий ундан қонуншунослик соҳасини ўрганар экан».

Араб олими ва библиографи ибн Халликон (1211—1282) ўзининг «Вафоёт ал-азён» («Улуғ кишилар вафоти») деган асарида Қафғол аш-Шоший ҳақида тўхтаб шуларни ёзади: «Қафғол аш-Шоший ҳадис илмини билган, тилшунос, шоир одам эди. Уша вақтда Мовароуннаҳрда у кишига тенг келадиган олим йўқ эди. Бу киши Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом (Сурия) ва бошқа ўлкаларга саёҳат қилиб, ҳамма ерда ҳам ном таратди... у кишининг кўп асарлари бўлган».

Қафғол аш-Шоший қонуншунослик, мантиқ каби соҳаларга оид асар ёзган. Унинг «Одоб ал-қози» («Қозининг феъл-атвори»), «Одоб ал-бахс» («Баҳс одоби») деган таълифи бўлиб, араб тилидаги шеърлари маълум. Бу хусусда юқорида зикр қилинган араб олими ибн Халликон ёзади: «Қонуншунослардан дастлаб отилиб чиқиб «Ҳусни жадал» («Диалектика гўзаллиги») деган асар ёзган киши ҳам шу Қафғол аш-Шоший эди».

Қафғол аш-Шоший яхши шоир ҳам бўлиб, ўз шеърларини араб тилида ёзган. Аммо унинг шеърий ижоди давримизгача етиб келмаган, фақатгина ас-Субҳийнинг «Табақат аш-Шофиййа» («Шофиййа маънаби даражалари») деган китобда шеърларидан парчалар сақланиб қолган. Уша шеърларда шундай сатрлар ҳам бор:

«Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча ноз-неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади.

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишга) нарса тополмасак, у ҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда беғараз, кунгли очик одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; бордию бахил бўлса, у ҳолда уни мен тузата олмайман».

Қафғол аш-Шошийнинг қонуншуносликка доир асари давр тақозасига кўра ислом гарқалган мамлакатларда кенг қуламда ёйилди.

Қафғол аш-Шошийнинг қаламига мансуб бўлган шеърлар ас-Субҳий асарига кириб қолган. Бу парчадан маълум бўлишича, Византия императори билан араб халифаси ўртасида жанжалли ёзишмалар бўлади. Бу ёзишмаларда Византия императори араб халифалигига дўқ ва пуписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар унинг ерлари булган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, осонликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубни баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар. Шеър ҳошимийлар хонадонидан бўлмиш ҳукмрон халифага деб аталган. Мактубда шундай сатрлар ҳам бор:

«Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ улкаси эса ота-боболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз, Мисрни ҳам қиличимиз тиғи билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарқу Фарб ҳаммасини эгаллаймиз», деб халифа ва унинг саркардаларига дағдаға солади, уларни айёрлик билан қўрқитмоқчи ва ниҳоят уларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезде Қаффол аш-Шоший Бағдод шаҳрида бўлади. У халифаликда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонуншунос, забардаст шоир сифатида танилган эди. Шу сабабдан Византия ҳукмдорининг лашкарбошиси Тағфур (араб манбаларида Такфур) хатига жавоб ёзиш халифалик номидан Қаффол аш-Шошийга топширилади. Бу ҳам аллома аш-Шошийга нисбатан катта эҳтиром эди.

Қаффол аш-Шоший мактубни ўқиб кўриб, ўша мактуб ёзилган шеър вазнида ва ўша тарздаги қофияда Тағфур номига араб тилида жавоб шеърини ёзади. Византияликларга мана шу аш-Шоший ёзган жавоб хатининг етмиш тўрт байти (148 йўли) юқорида зикр қилинган Тожиддин ас-Субҳийнинг «Табақат аш-Шофиййа» асари ичида сақланиб қолган. Ас-Субҳийнинг ёзишича, византияликлар, хусусан, унинг лашкарбошиси Тағфур аш-Шошийнинг бу жавоб шеърини ўқиб, даҳшатга тушади. Сўнг лашкарбошилар бундан таажужбга тушиб, бир-бирларидан сўрашибди:

— Бу жавобни ёзган киши ким бўлди экан, у қайси юртдан экан, халифаликда биз бундай истеъдодли зот борлигини билмас эдик-ку?

Хуллас, Византия лашкарбошиларини Қаффол аш-Шошийнинг дипломатия тарзида ёзилган жавоб мактуби эсанкиратиб қўяди. Воқеанинг нима билан туташининг бугунги кунда аҳамияти йўқ, лекин бу биргина мисол орқали Қаффол аш-Шошийнинг забардаст давлат арбоби, ҳозиржавоб шоир эканлиги маълум бўлади.

Қаффол аш-Шоший шундай улуғвор ва довюррак шоир, ажойиб бир шахс бўлган. Афсуски, унинг адиблик, шоирлик, тилшунослик, мантиқшунослик фаолияти билан деярли ҳеч ким шуғулланмади, унинг жадал диалектикага оид асари ҳам ўрганилган эмас.

Манбаларнинг кўрсатишича, бағдодлик Хўжа Муҳаммад Номий деган олим Қаффол аш-Шоший қўлида ўқиган, натижада у билан қалин дўст бўлиб қолган экан. Шу киши ўз оиласи билан бирга аш-Шошийга эргашиб Тошкентга келган, умрининг охиригача шу ерда қолиб кетган. Қаффол аш-Шоший 976 йили Тошкентда вафот этган ва шу ерда дафн этилган. Ҳозир Тошкентнинг халқ орасида «Ҳастимом» деб аталадиган жой шу мўътабар зотга нисбатан айтиладиган ном «Ҳазрати имом»нинг қисқаргани бўлади. Аслида бу жойнинг номи Ҳазрати Имом Қаффол аш-Шошийдир. У кишининг қабрлари теграсида Тошкентда машҳур бўлган мўътабар зотлар дафн этилган.

Қаффол аш-Шоший мақбараси Тошкентнинг қадимий, кўзга кўринган табаррук бир қадамжоси саналади.

АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ

(Вафоти 945)

Абу Мансур ал-Мотуридий сунний эътиқодидаги икки йирик оқимлардан бири бўлмиш Мотуридийа оқимининг асосчиларидан ҳисобланади. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда оз. Тулиқ номи Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир. Буюк калом имоми ва фикҳ олими асли Самарқанднинг Мотурид қишлоғидан (ҳозирги Жонбой туманида жойлашган) бўлиб, унинг таҳаллуси шу қишлоққа нисбатан олингандир. Абу Мансур ал-Мотуридий дастлабки таълимни шу қишлоқда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандда давом эттиради.

Ал-Мотуридий яшаган давр Сомонийлар ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. Самарқанд дастлаб бу давлатнинг пойтахти бўлиб, сўнгра IX асрнинг охиридан бошлаб пойтахт Бухорога кўчирилди. Бироқ ўша вақтда ҳам Самарқанд Бухоро билан бир қаторда Мовароуннаҳрнинг иқтисодий-маданий маркази бўлиб қолаверди.

Абу Мансур ал-Мотуридий туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У Самарқандда 944–945 йилда вафот этган ва шаҳар чеккасидаги Чокардиза деган қабристонга дафн этилган.

Баъни манбаларда унинг Самарқанддаги ал-Айозий мадрасасида таълим олгани қайд этилган. Ал-Мотуридий Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ал-Ийодий, Имом Аъзам мазҳабидаги буюк олим Наср ибн Иахйо ал-Балхий, Муҳаммад ибн ал-Фадл кабиларни ўзининг устози деб билган.

Ал-Мотуридий фикҳ ва калом масалалари билан қизиқиб, Ҳанифия мазҳаби олимларидан дарс олиб ўз билимини оширади. Шу вақт давомида кўплаб машҳур фақиҳлар ва муҳаддислар билан мулоқатда бўлган ва мунозаралар қилган. Бутун умри давомида шу соҳага оид асарлар ёзиб қолдиргандир. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг (вафоти 1582 йил) «Катоиб ул-аълom ал-ахёр фи табоқот ва машаойих мазаҳаб ан-Нуъмон» («Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб») номли китобида ал-Мотуридий ва унинг асарлари ҳақида айрим маълумотлар берилади. Масалан, қуйидаги асарлари номлари келтирилган: «Китаби Тавҳид», «Китаб Мақомат», «Китаб рад авомил лил адила лил кабий» («Казбий залолатларининг бошланишини рад қилишга бағишланган китоб»), «Китаб байон ва ҳум ул-маътазила» («Муътазила гавғолари ва ундан кўрқмаслик ҳақидаги китоб баёни»), «Китаб Таъвилот ал-Қуръон» («Қуръон таъвили китоби»).

Лекин Ҳожи Халифанинг (1609–1659) «Кашф аз-зунун ан-асомил кутуб ва-л-фунун» («Китоб ва фанлар номлари ҳақидаги шубҳаларни бартараф этиш китоби») китобида эътироф этилишича, яна

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Ма ҳази аш-шарийъа» («Шариат асослари сараси»), «Китаб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») каби асарлари ҳам бўлган. Булардан ташқари ал-Мотуридийнинг «Китаб ал-усул» («Диний-таълимот усули китоби») асари ҳам маълум.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг кўп асарлари бизгача етиб келмаган, етиб келганлари ҳам асосан хорижий мамлакатлар кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади.

Ал-Мотуридий ислом оламида жуда нозик ҳисобланган «Китаб Тавҳид» — асари бизнинг давримизга етиб келган ва у 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф томонидан Байрутда нашр этилган.

У ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини урганиб, фикҳга ва каломга оид асар ёзади. Бу ал-Мотуридийнинг «Таъвилот аҳл ас-сунна» ёки бошқа бир номи «Таъвилот ал-Қуръон» деб номланади. Ал-Мотуридий бу асарида сунний ақидадаги (таъвилда) зид қарашларни рад қилишга ҳаракат қилади ва Абу Ҳанифанинг қарашларига суянган ҳолда иш кўради. Бу асар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. «Таъвилот»нинг биринчи жилди Қоҳирада 1971 йилда Иброҳим Авадайн ва ас-Саид Авадайнлар томонидан нашр этилган.

Ал-Мотуридийнинг бу биргина асари тарих жараёнида кўп алломалар асарларига асос солган, улар ижодига тўртки бўлган.

Шулардан бири Аловуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандийнинг шарҳидир. У «Шарҳ таъвилот аҳли ас-сунна» деб номланиб, Институт фондида бу асарни иккита нусхаси сақланади.

Шу билан бирга ал-Мотуридий номи остида ёзилган бир неча сохта асарлар ҳам маълумдир. Масалан: «Фавоид» (қоидалар), бошқа номи «Панднома», «Китоб ал-Усул», «Шарҳ ал-Фикҳ ал-Акбар» асарлари шулар жумласидандир. Бу ал-Мотуридийнинг диний илмлар намояндалари орасида қанчалик машҳур бўлганлигидан далолат беради.

Ал-Мотуридий кўп шогирдлар етиштирди, улар орасида ислом оламига машҳур алломалар: Абу-л-Ҳасан ар-Рустуфаний (вафоти 961), Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абду-л-Карим ал-Паздавий (вафоти 999), Абу Аҳмад ал-Йюдий каби олимлар бор эди. Шогирдлари ўз устозларининг таълимотини давом эттиришганлиги туфайли Ҳанафия мазҳабадагилар ичида Мотуридийа оқими вужудга келган.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг замондошлари ҳамда ҳамфикрларидан машҳур фикҳ олими Абу-л-Қосим Ҳақим ас-Самарқандийни алоҳида курсатиб ўтиш лозим. Бу олим Самарқандда туғилиб, бутун умрини шу ерда ўтказган. Фикҳ ва калом соҳасида машҳур бўлган.

Абу Мансур умри давомида фақихлар, муҳаддислар билан мулоқатда бўлган ва мунозарлар олиб борган. У ислом дини Ҳанафия

мазҳабини Мовароуннаҳрда гарқатиш ва ўзидан кейинги авлодларга кусурсиз етказиш ишига муҳим ҳисса қўшди.

Ал-Мотуридий нафақат фикр, калом илмига оид, балки бошқа фанларга оид асарлар ҳам ёзган деб айтиш мумкин. ЎзР ФАнинг Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ал-Мотуридийнинг овчиликка оид асари бунга далил бўлади. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси «Рисола жонвор дорий» («Жонворларга оид рисола») деб номланган бўлиб, унда овчи қушларни боқиб ҳақида фикр юритилади. Бу асарда овчи бургутларнинг ҳар хил зотлари, уларнинг ташқи кўринишлари, озиқлантириш, овга яроқлилиги билан бир қаторда кўпайтириш, изи ва чаптириш усуллари каби масалалар ҳақида гап боради.

Ал-Мотуридий ўз даврининг исломий илмлари соҳасида энг етук билим соҳиби ҳисобланиб, мусулмон дунёси олимлари томонидан тан олинган ва ҳозирда ҳам турли диний асарларда зўр эҳтиром билан тилга олинади.

Ал-Мотуридийни улуғлаб «Имом ал-Худа» ва «Имом ал-мутакаллимин» (Ҳидоят йўли имоми ва мутакаллимлар имоми) каби номлар билан ҳам атаганлар.

Мовароуннаҳр — Марказий Осиё халқлари турли фалсафий, табиий, аниқ фанлар, адабиёт, санъат соҳаларида дунёга машҳур сиймолар, алломалар билан бирга ислом назарияси, диний илмлар бўйича ал-Мотуридийдек бутун мусулмон оламида ном қозонган олимларни ҳам етиштириб чиқардилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 декабрда қабул қилган қарорига биноан 2000 йилда алломанинг 1130 йиллик таваллуд санаси нишонланди.

АБУ БАКР АЛ-ХОРАЗМИЙ

(935—993)

Абу Бакр ал-Хоразмий 323 ҳижрий (935 милодий) йили Хоразмда туғилиб, илк таълимни шу ерда олади. Умрининг гуллаган даврида (20—25 ёшларида) ватандан чиқиб, Ироқ ва Шомга боради, етук олим ва шоирлар билан танишиб, улардан таълим олади. Кейин Ҳалабга бориб, машҳур Ҳамдамийлар амири, шоир ва олимлар ҳомийси Абулҳасан Сайфуддавла (944—967) билан танишиб, унинг саройида хизмат қилиб, сўнг Бухорога келади, Сомонийлар саройида яшаб, вазир Абу Али ал-Балъамий (960—974 ва 992—996) билан дўстлашади, лекин у билан муносабати ёмонлашиб, Нишопурга йўл олади. Бу ердаги таниқли шоирлар Абулҳасан ал-Казвиний, Абу Мансур ал-Бағавий ва Абулҳасан ал-Ҳакамийлар билан дўстлашиб, уларнинг шоирлик маҳоратидан баҳраманд бўлади.

Умуман Хоразмийнинг умри фожиалар ва роҳатбахш этувчи онларга тўла. У турли шаҳарларда бўлиб, қамокда ҳам ётиб чиқади, амирларнинг эътиборига тушиб бойлик ҳам орттиради, амалдорларнинг ғазабига учрайди ва ҳ. к. Абу Бакр ал-Хоразмий Нишопурга келиб, бу ерда муқим яшай бошлайди. Талабаларга сабоқ беради, шеър ёзишни ўргатади, нишопурлик машҳур адиб, шоир ва олимлар, шулар қатори ас-Саолибий билан дўстлашиб, уларнинг мажлисларида иштирок этади. Яна Сомонийлар вазири ал-Утбий сиқувидан қутилиш учун қочишга мажбур бўлади. Шоир бир неча вақтдан сўнг яна Нишопурга қайтади, умрининг охирида яккаланиб қолади ва ҳаётининг кейинги даври оғир мусибатлар билан ўтади. У ҳижрий 383 (милодий 993) йили Нишопурда вафот этади.

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг адабий меросидан араб тилидаги катта девони ва «Рисолалари» бизгача етиб келган. Абу Бакр ал-Хоразмий «Рисолалари» X аср насрий адабиётининг машҳур ёдгорлиги ҳисобланади. Тил ва услуб жиҳатдан ниҳоятда пухта ишланган бу асар сажъ (қофияли наср) билан ёзилган бўлиб, шоир замонасидаги машҳур кишилар: амир, вазир, лашқарбоши, қози, амалдор, фақиҳларга, адиб ва тилшунос олимларга, яъни ал-Хоразмийнинг дўстлари ва ҳомийларига ёзилган хатлардир. Рисолалар мазмуни турли байрамлар, юқори мартабага кўтарилиш ва бирор муваффақиятни қўлга киритиш, ўлим, мансабдан четлатилиш, касаллик ёки уруш хавфи каби муносабатлар билан табрик ёки қайғу изҳор этиб, тасалли бериш, тўхфалар учун ташаккур айтиш қабилардир. Рисолалар орасида ал-Хоразмийнинг ўз шогирдларига ёзган мактублари ҳам кўплаб учрайди.

Ал-Хоразмий рисолаларининг аксарияти илм-фан, ақл-одоб, адолат, ҳиммат, дўстлик каби муҳим ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб, уларда қўлланган иборалар халқ ҳикматли сўзларига айланиб кетган.

Шоир рисолаларидан манбаларда келтирилган баъзи бир парчалар таржимасини берамиз: «Ҳурмат эҳсон билан баробардир... Дўстлашиш мурожаат эмас, хушмуомалаликлар, хушмуомалалик эса чуқур текшириш ва ўрганишни узоққа чўзмайди ҳам, ҳисоб ва сарфни кўтармайди ҳам. Карамли киши таҳқирланса ҳам азиздир... Сабабсиз уэр гуноҳдир, ишонч йўқолиши билан қилинган тақаллуф ҳақоратдир. Эҳтиётсиз (қилинган) дори-дармон касалликдир, унга ҳожат тушгандагина, у шифо бўлади... Олижаноб киши агар (бирова) жароҳатланса, (уни) боғлаб қўяди, йиртса — ямайди, агар бир томондан зарар келтирса, ҳар томондан фойда келтиради... Олийҳиммат зафарининг каромати (шундаки), агар қўлга киритса, (бошқаларга) беради, пасткаш зафарининг қабихлиги шундаки, агар қўлга киритса, кўпроқ қўлга киритишни истайди... Оталар ики хил: туғилиш отаси ва таълим бериш отаси, биринчиси жисмоний ҳаёт сабаби, иккин-

чиси руҳий ҳаёт сабабидир... Карамли киши гўзаллик билан савдо қилади, мол билан савдо қилмайди... Ғазабли ҳурматни унутади, яхшиликларни кўмиб юборади ва гуноҳсизлар учун жиноятлар вужудга келтиради. Қалбаки мақташ ҳақоратлашдир. Пойдеворсиз қурилган бино қулайди... Муҳаббат ҳар қандай қиммат нарсанинг баҳосидир ва ҳар қандай юқори нарсанинг шотисидир... Агар ҳокимият атрофида адолат ҳукм сурмаса, у инқирозга юз тутаяди... Ростгўй тил ёлгон сўзласа, тутилиб қолади».

Яна бир бошқа рисоласида шундай ёзади: «Одамлардан шундайлар борки, (ҳокимиятни) бошқарганда, нафси уни амалдан туширади, одамлардан шундай борки, лавозимдан бўшаганда, фазилати уни яна ўрнига ўтказаяди», «Кимки одамлар қалбларини овлайман деса, унга эҳсон ва мурувват донларини сепиши, фазл ва олижаноблик тузоқларини қўйиши керак».

Ал-Хоразмий шеърлари асосан қасида, ғазал, васф ва ҳажвийётдан иборат. Агар унинг қасидалари амир ва вазирларга бағишланган бўлса, ҳажвий шеърлари эса асосан амалдорларга ҳамда ўз рақиб шоир ва адиб, мақома жанрининг асосчиси Абулфазл ал-Ҳамадонийга (вафоти 1007 й.) қарши қаратилган. Ишқий мисралар, маҳбубни тараннум этиш ҳам ал-Хоразмий ижодида асосий ўринни эгаллайди.

Унинг шеърларига хос нарса шуки, шоир тазминни (ўз шеърига бошқа шеърни киритиб кетиш) жуда кўп қўллаган.

Уша вақт шоирларида кексаликдан шикоят қилиш жуда кенг тарқалган эди. Ал-Хоразмийнинг ҳам қариликдан нолиб ёзган шеърлари анча учрайди. Масалан: «Соч оқидан шикоят қилиб, унга зулм қилаётганини кўриб турибман, соч оқи бир экин (бўлса), унинг уруғи умрдир. У гўё шароб, хумор уни ўзига жалб қилади, ахир хумори ҳажв қилиниб, шароб мақталарди-ку».

Ал-Хоразмий ижодида шаробни мақтаб ёзилган шеърлар ҳам учрайди, лекин шоир майнинг киши ҳаёти учун зарарли эканини ҳам унутмаган:

«Коса ва чўнтакнинг иккаласини (баробар) тўлдиришга ҳукм қилмаган, косани тўлдириш учун чўнтак бўшатиш керак», дейди шоир.

Жамият учун иллат бўлган ишбўқмас, дангаса кишилар ҳақида ёзар экан, улардан ҳазар қилишга даъват этади:

«Дангасанинг ҳолатида унга ҳамроҳ бўлма, қанча солиҳ кишилар бошқанинг фасоди билан бузилиб кетмадилар». Бошқа бир шеърда ёзади:

«Улуғ одам кичик одамнинг суҳбати билан кичик бўлмайди, балки кичик одам улуғ одам хизматида улуғ бўлади». Яна бир шеърда:

«Икки нарса кишида бирлаша олмайди: динорларга муҳаббат ва дўстга муҳаббат».

Бошқасида:

«Қачон замонани койсанг, сабр қилувчини койган бўласан, сен йиғлайсан, койилаётган (замона) эса кулади» в. б.

Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмийнинг бой ижодий мероси барча Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан қизғин ўрганилган ва ўрганилмоқда.

Ас-Саолибий «Йатимат ад-Даҳр» асарида ал-Хоразмий ҳақида маҳсус тўхтаб, уни «Замонасининг энг доноси, одоб денгизи, наср ва назмнинг туғи, фазл ва идрок оламидир. Ажойиб ва ибратли балогатни (ўзида) мужассамлаштирганди», деб таърифлайди.

Ас-Саолибий ал-Хоразмийнинг ўз мулоҳазасининг ўткир, гузал ва ишонарли бўлиши билан ҳар қандай йиғилишда голиб чиқиши, унинг рисолалар девони жилдларга ажратилиб кенг тарқалган, шеърлар девони ҳам худди шундайлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Урта аср муаллифлари Утбийнинг «Тарихи ал-Йамини», ибн ал-Асирнинг «Комил фи-тарих», ибн Халликоннинг «Вафайат ал-аъй-ан» ва Қаҳҳолнинг «Муъжам ал-муъаллифин» каби асарларида Абу Бакр ал-Хоразмий асарларига юқори баҳо берилиб, у ҳақида қимматли маълумотлар келтирилгандир.

Шунингдек, ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Оврўпо олимлари В. Альвардт, К. Брокельман, Х. Гибб ва бошқалар ўз ишларида эслаб ўтишган.

Абу Райҳон Беруний ўз ижодида ал-Хоразмийнинг бой ижодий меросидан кенг фойдаланган.

Ал-Хоразмий Марказий Осиёда X аср адабий ҳаётидаги араб тилида ижод этган машҳур адиб ҳамда сўнгги бадиий жараёнга катта таъсир кўрсатган ижодкор сифатида тилга олинади.

АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙ

(Вафоти 997)

Милоднинг IX–XI асрлари Марказий Осиёда илм-фан юксак тараққий этган ва буюк алломалар даври эди. Уша даврнинг кенг билимли, пешқадам олимларидан бири Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий бўлган.

Бу олим ҳақида сақланиб қолган маълумотлар жуда кам. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурда котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у «ал-китоб ал-Хоразмий» номи билан ҳам танилган. Ўз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва қўлгина алломалар билан ҳамсуҳбат бўлган. Айни

вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Олимнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бахр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, купчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган, ягона маълум асари — «Мафотиҳ ал-улум» («Илмлар калитлари») — дир. «Мафотиҳ ал-улум»нинг қўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Амриқолик олим К. Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари Ўрта асарлардаги фанлар ривожланиши тарихига онд камёб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим — голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, К. Брокельман, Э. Видеман, Г. Сартон, М. М. Хайруллаев, У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Х. Ҳасанов, А. Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

«Мафотиҳ ал-улум» ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муаллиф Ўрта асарлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали гушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларга «араб — шаръий» ва «араб бўлмаган»ларга ажратади. Бу ҳол олим ўз даврининг намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш анъанасига содиқ қолганлигини кўрсатади.

Унинг биринчи анъанавий «араб» илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топгандир. Иккинчи қисмига эса «араб бўлмаган» қуйидаги илмлар киритилган: улар — уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимёдир.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли куйидагича:

I. *Шариат ва у билан боғлиқ «араб» илмлари:*

1. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
2. Калом, яъни дин асослари.
3. Грамматика.
4. Иш юргизиш.
5. Шеърят ва аруз.
6. Тарих.

II. *«Араб бўлмаган» илмлар (юнон ва бошқа халқлар):*

1. Назарий фалсафа:

а) табиий илмлар — тиббиёт (тиб, самовий ҳодисалар — метеорология, минералогия, алхимия, механика) — куйи;

б) риёзиёт илмлари (арифметика, ҳандаса, илм ан-нужум, муסיқа) — ўртанчи;

в) илоҳий, яъни метафизика — олий илм;

г) мантиқ.

2. Амалий фалсафа:

а) ахлоқ — этика (одамни бошқариш);

б) уйшунослик (уйни бошқариш);

в) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш).

«Мафотиҳ ал-улум»да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предмети аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қисқа ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Бу ерда, биз зикр этганимиздек, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий уз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

АНЪАНАВИЙ «АРАБ» ИЛМЛАРИ. Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури Қуръон, пайгамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини акс эттирувчи Суннат, Ҳадис ва унинг хиллари; Ижмоъ — ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтади.

Иккинчи бўлим каломда ўша даврда Яқин ва Урта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан бу мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазиллийлар ҳақидаги мукамал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган

баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилади. Бу маълумотлар Яқин ва Урта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини урганишда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърини ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфассал гўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиниши, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва туланадиган маошлари, ирригация шаҳобчаларида фойдаланиладиган атамалар, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё. — Р. Б.) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Урта асрларда одамлар жамоасини табақаларга бўлиниши ҳам шу бўлимда зикр этилади.

АНЪАНАВИЙ БЎЛМАГАН — «АРАБ БЎЛМАГАН» ИЛМЛАР. Бу илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топади. Унда муаллиф Яқин ва Урта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинта сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимида Урта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини урганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда уша давр табобатида маълум булган ва кенг тарқалган миждоз ҳамда қон томири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган.

Кимё бўлимида ҳам Хоразмий Урта аср Шарқидаги кимёвий билимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларни келтирадики, улар Шарқда табиий фанлар ривожини урганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида Урта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонлари, предметлар муносабатларининг инъикоси деб талқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий ғояларини давом эттириб, арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир қаторда шаклий сонларни қуриб чиқиш билан назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди. Ҳандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам қуриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қушади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро мутаносиблиги, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот қуриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади. Хоразмий дунёвий илмлар устида тўхтаганда, уларнинг амалий аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан, бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интилганлиги ўз ифодасини топган. Ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асари Ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980–1037)

Марказий Осиё халқлари маданиятини Ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан буюк мутафаккирлардан бири — Абу Али ибн Сино бўлиб, у Оврўпода Авиценна номи билан машҳурдир.

Ибн Сино (асл исми Ҳусайн, отасининг исми Абдуллоҳ) Бухоронинг Афшонга қишлоғида, ҳижрий 370 (980) йилнинг сафар ойида, амалдор оиласида туғилди. 986 йилда ибн Сино оиласи Бухорога кўчиб келади ва шу вақтдан бошлаб ёш Ҳусайн бошланғич маълумот олишга, илм-фанни ўрганишга киришади. Унинг ёшлиги, йигитлик чоғлари Сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларига, хусусан, Нуҳ II ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976–997) га тўғри келади.

Ибн Сино истеъдодли, хотираси кучли, зеҳри ўткир бўлганлигидан ўз даврида маълум бўлган илмларни тездан эгаллай бошлади. 10 ёшидаёқ Куъони каримни бошдан-оёқ ёд ўқир эди. 13 ёшларидан бошланғич математика, мантиқ, фикҳ, фалсафа илмлари билан

шуғуллана бошлайди. Ибн Сино ёш бўлишига қарамай, Абу Абдуллох Нотилий раҳбарлигида фалсафани, Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийдан тиббиёт илмини ҳар томонлама ўрганади, аста-секин табиблик билан ҳам шуғулланади. У узидан аввал ўтган Шарқ мутафаккирларининг асарларини чуқур ўрганиш билан бирга, қадимги юнон табиий-илмий, фалсафий меросини, хусусан Аристотель, Евклид, Птолемей, Гален, Гиппократ, Пифагор, Порфирийларнинг асарларини ҳам кунт билан ўрганди. 16–17 ёшидаёқ ибн Сино машҳур табиб — ҳаким бўлиб танилди. 999 йилда Бухоро Қорахонийлар томонидан забт этилгач, Сомонийлар ҳокимияти инқирозга учради. 1000 йилда ибн Сино Бухородан чиқиб кетди ва маданият марказларидан бири ҳисобланган Хоразмга борди, у ерда Хоразм ҳокими Али ибн Маъмун саройидаги олимларни бирлаштирган ўз замонасининг академиясига қабул қилинди. Ибн Сино Беруний, ибн Мискавайх, Абу Саҳл Масихий, Абулхайр Ҳаммор, Абу Наср ибн Ироқ каби етук олимлар билан яқиндан танишди. Лекин бу даврда кучайиб бораётган Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибидан қочиб, Хоразмни ташлаб кетишга ва Хуросон, Эроннинг турли шаҳарларида сарсон-саргардонликда юришга мажбур бўлди. Абивард, Тус, Нишопур шаҳарлари орқали Журжон шаҳрига келган ибн Сино ҳоким Қобус ибн Вашмгир саройида машҳур табиб сифатида яшади, бўлажак шогирди Жузжоний билан танишди. 1019–21 йилларда Ҳамадонда вазир лавозимида хизмат қиларкан, ҳоким билан келиша олмай, 4 ой қамоқда ётиб чиқди. 1023 йилда Исфаҳонга қочди ва бутун умрини илмий асарлар ёзишга бағишлади. Ибн Синонинг «Китоб ал-қонун фитибб», «Китоб ун-нажот», «Китоб ул-инсоф» каби машҳур асарлари, геометрия, астрономия, усимлик, ҳайвонот олами, мантиққа оид рисолалари, «Ҳайй ибн Яқзон» фалсафий қиссаси сўнгги йилларда ёзилган. У Исфаҳонда расадхона қуриш билан машғул бўлди. Умрининг сўнгги йилларида феодал урушлар кучайиб кетганлиги, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўзи ҳам фаол қатнашганлиги туфайли у Исфаҳон, Рай, Ҳамадон шаҳарлари орасида сарсон-саргардонликда юриб, 1037 йил 18 июнда Исфаҳон шаҳрида 57 ёшида қулунж касаллигидан вафот этди.

Ибн Синонинг ҳаёт йули ўзи ёзган таржимаи ҳоли ва шогирди Жузжоний томонидан қолдирилган манбалардан маълум. Ибн Синонинг илмий қизиқишлари, дунёқарашининг шаклланишида қадимги Шарқ маданияти, юнон илми, фалсафаси, Марказий Осиё халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашлари муҳим роль ўйнади. Ибн Сино таржимаи ҳолида Форобийнинг «Метафизика мақсадлари», «Фусус ул-ҳикам» каби муҳим рисолаларини кунт билан ўрганганлиги, улардан кенг фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади.

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган, холос. Кўп рисолалари

шаҳарма-шаҳар кучиб юриш, феодал урушлари, сарой туполонлари, турли фалокатлар туфайли йўқолиб кетган. Кўп манбаларда ибн Сино аввало табиб сифатида талқин этилади, ҳолбуки табобат унинг илмий соҳалари орасида энг муҳимларидан биридир. Ибн Сино асарларининг асосий қисми Яқин ва Ўрта Шарқнинг ўша давр илмий тили ҳисобланган араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган. Унинг бизга маълум бўлган катта асари «Китоб уш-шифо» («Шифо китоби») 22 жилддан иборат бўлиб, 4 та катта бўлимини мантиқ, физика, математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Оврўподаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима қилинган. 20 жилддан иборат бўлган «Китоб ул-инсоф» («Инсоф китоби») бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. «Китоб ун-нажот» («Нажот китоби») 4 катта қисмдан — мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, «Китоб лисон ул-араб» («Араб тили китоби») 10 жилдни ташил этади. «Донишнома» форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисми — мантиқ, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади (Рус тилига таржима этилган, бир қисми ўзбек тилида босилган).

Ибн Сино асарлари Ўрта асрларда Оврўпода илмий тил ҳисобланган лотин тилига, у орқали Оврўпонинг бошқа тилларига таржима этилган. Ибн Сино илмий рисоалардан ташқари, чуқур фалсафий мазмунли бадиий образлар ва маълум воқеалар орқали ифода этувчи «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон» каби фалсафий қиссалар яратган.

Ибн Сино замонасининг етук шоири ҳам бўлган. У Шарқ, хусусан, форс поэзиясида рубоий жанрининг асосчиларидан бири бўлиб, рубоийлари узида чуқур фалсафий хулосаларни ифодалайди. Ибн Сино арабча қитъалар ҳам ёзган (Унинг шеърӣй мероси қисман рус ва ўзбек тилларида нашр этилган). Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи «Уржуза» номли тиббий асар яратди. Унинг Аристотель (Арасту) таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний билан ва ўзининг шоғирди — озарбайжонлик мутафаккир Баҳманёр билан ёзишмалари фан оламида машҳур. Айниқса, табобат, у билан боғлиқ ҳолда анатомия, психология, фармакология, терапия, хирургия, диагностика, гигиена каби илмлар ибн Сино ижодида бир қанча янги ихтиролар билан бойиди ва янги босқичга кўтарилди. Булардан ташқари, кимё, минералогия, астрономия, математика, ўсимлик дунёси, геологик жараёнларни ўрганиш соҳасида ҳам у янги-янги фикрларни олға сура олди. Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги асарларидан «Китоб ал-қонун фит-тибб» («Тиб қонунлари»), «Китоб ул-қуланж» («Ичак санчиқлари»), «Китоб ун-набз» («Томир кўриш ҳақида китоб»), «Фуж ул-тиббийа жориа фи мажлисиҳ» («Тиб ҳақида ҳикматли сўзлар»), «Тадбир ул-манзил» («Турар

жойнинг тузилиши»), «Фил-ҳиндубо» («Сачратқи усимлиги ҳақида»), «Рисола фи-дастур ит-тиббий» («Тиббий курсатмалар ҳақида») каби асарлари мавжуд. Унинг тиббиётга оид қомусий асари «Китоб ал-қонун фит-тибб» 5 мустақил катта асардан таркиб топган: уларнинг ҳар бири маълум соҳани изчил, ҳар томонлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарий асослари, унинг предмети, вазифалари, булим ва методлари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғлиқни сақлаш йўллари, киши анатомияси ҳақида мазмундор, аниқлиги билан кишини таажжубда қолдирувчи қисқача очерк, соғлиқни қандай сақлаш кераклиги ҳақидаги таълимот (кейинчалик гигиена деб номланган) баён этилади.

«Қонун»нинг бу китобини ҳозирги замон ички касалликлар пропедевтикаси дарслигига тенглаштириш мумкин.

«Қонун»нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида 800 га яқин дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён этилган. Ибн Сино симоб, унинг бирикмаларини дори қилиб ишлатишни биринчи бўлиб тавсия этади, шаробни қувватга киритувчи, жароҳатларни тозаловчи дори сифатида ишлатади.

Учинчи китобда айрим органлар (ҳатто соч, тирноқлар)нинг касалликлари, уларни даволаш усуллари баён этилади, уни махсус патология дарслиги деб атаса ҳам бўлади. Бу китобда бош мия, нерв, кўз, қулоқ, бурун, томоқ, қорин, тиш, юрак, жигар, буйрак касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

«Қонун»нинг тўртинчи китоби организмнинг умумий касалликларига бағишланган. Унда иситмалар, ўсмалар, уларнинг сабаби, хирургик касалликлар (суяк синиши, чиқиши, жароҳатланиш) ва уларни даволаш усуллари, ҳар хил дорилардан заҳарланиш ва бунда куриладиган чоралар тўғрисида маълумот берилади. Чечак, қизамиқ, мохов, тоун, вабо ва бошқа юқумли касалликлар тафсир этилади.

«Қонун»нинг бешинчи китобида мураккаб дориларнинг организмга таъсири, уларни тайёрлаш, истеъмол қилиш усуллари баён қилинган. Бу китоб доришунослик илмига — фармакологияга бағишланган.

Тиббиётнинг асосий вазифаси, унинг таъбирича, «инсон соғлигини сақлаш, агар касаллик пайдо бўлган бўлса, бу касалликни келтириб чиқарган сабабларни аниқлаш ва уларни йўқотиш орқали соғлиқни тиклашдан иборат». Ибн Сино фикрича, тиб илмида назарий билимлар ва амалиёт ўзаро боғлиқ бўлиши, бир-бирига асосланмоғи зарур, акс ҳолда у ривож томайди, ўз мақсадига эриша олмайди. «Тиб илми аввало икки қисмга — назарий ва амалий қисмларга бўлинади... Назария деб аталувчи қисми табибларнинг фикрларини ифода қилиб, махсус амалия деб аталадиган қисми тадбир ва амалнинг қандай бўлиши кераклигини ургатади. Тибнинг амалий қисми иккига бўлинади. Биринчи қисми соғлом танларнинг тадбирини билиш:

бу соғлиқни сақлашга тааллуқли бўлгани учун соғлиқни сақлаш илми деб аталади. Иккинчи қисми — касал таннинг тадбирини билиш бўлиб, соғлом ҳолатга қайтариш йўлларини кўрсатади, бу даволаш илми деб аталади». Ибн Сино касалликни ўрганишда объектив шароитни ҳар томонлама билишга катта аҳамият берди, муҳитдаги турли табиий нарсалар, сув, ҳаво орқали касаллик тарқатувчи кўзга кўринмайдиган «майда ҳайвонотлар» ҳақидаги фикрни олға сурди.

«Қонун» 800 йил давомида ҳақимлар учун асосий қўлланма бўлиб келди. Ўрта асрларда «Қонун» Шарқдагина эмас, балки Фарб мамлакатларининг университетларида ҳам талабалар учун тиббиётдан ягона қўлланма эди.

Ибн Синонинг «Китоб уш-шифо» асарида турли тиббиёт илмларига: ботаника, геология, минералогия, астрономия, математика, кимёга оид кўп маълумотлар келтирилади. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, ер юзасининг даврлар ўтиши билан ўзгариб бориши, зилзиланинг сабаблари каби турли жараёнлар ҳақидаги фикрлари кейинчалик геология илмининг мустақил равишда ривож топишига катта таъсир кўрсатди. Айрим жойларнинг бир вақтлар денгиз бўлганлиги, шу сабабли қаттиқ қатламларда турли денгиз ҳайвонларининг излари сақланиб қолганлиги ҳақида ҳам турли мисоллар асосида фикр юритилади; метеоритлар, вулканлар ҳақида маълумотлар келтирилади. Минералогия илмининг ривожига ҳам ибн Синонинг хизмати катта. У минералларни 4 гуруҳга ажратади: 1) тошлар; 2) эрийдиган жисм (метал)лар; 3) олтингугуртли ёнувчи жисмлар; 4) тузлар.

Кимёда ҳам ибн Сино замонасининг билимларини умумлаштиришга ҳаракат қилиб, турли асарлар ёзди, тажрибалар ўтказди. Хусусан, унинг органик кимё соҳасидаги фикрлари кейинги давр мутахассислари томонидан юқори баҳоланди. У оддий металлни қимматли металлга айлантириш устида фикр юритувчи алхимикларни танқид қилди. Ибн Сино астрономия соҳасида Птолемейнинг геоцентрик назариясидан ташқарига чиқмаган бўлса-да, табиий ҳодисаларнинг ички сабабий боғланишини аниқлашга ҳаракат қилди, инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳодисаларни осмон жисмлари ҳаракати, ҳолатига боғловчи астрологияга шубҳа билан қаради, турли тажрибалар ўтказиш учун янги астрономик асбоб яратиш, ботаникада турли ўсимликларнинг табиий хусусиятларини ўрганиш, илмий терминология яратиш соҳасида иш олиб борди.

Ибн Сино дунёқараши Форобий асарлари таъсирида шаклланди, у ижтимоий-фалсафий масалаларда Форобий қарашларини давом эттирди, илғор фалсафий оқимни янги табиий-илмий фикрлар билан бойитиб системалаштирди ва янги босқичга кўтарди. Ибн Сино фикрича, фалсафанинг вазифасига мавжудотни — барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, биридан иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириш учун за-

рурият, имконият, воқелик, сабабият принципларини асос қилиб олди. Олам — барча мавжуд нарсалар иккига бўлинади: зарурий вужуд (вужуди вожиб) ва имконий вужуд (вужуди мумкин). Зарурий вужуд ҳеч нарсага боғлиқ булмаган бир бутунликни ташкил этиб, у энг иродали, қудратли, доно Тангридир. Қолган ҳамма нарсалар имконий тарзда мавжуд бўлиб, зарурий вужуд — Тангридан келиб чиқади. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин — сабаб ва оқибат муносабатидир. Бу жараён эманация тарзида, яъни қуёшдан чиқаётган нур шаклида аста-секин амалга ошади. Шу тартибда имконият шаклидаги мавжуд бўлган ақл, жон (нафс) ва жисм, улар билан боғлиқ ҳолда осмон сфералари келиб чиқади, мавжуд нарсаларга айланади. Булар ҳаммаси субстанция (жавҳар)дир. Бундан ташқари борлиқда акциденция (образ) — нарсаларнинг белгилари, ранг, ҳажми, ҳиди ва бошқа ҳислари мавжуд. Жисм шакл ва модда (хаюло)дан ташкил топади. Худо абадий, унинг оқибати бўлмиш материя ҳам абадийдир. Унинг ўзи бошқа конкрет жисмларнинг асосидир. Нрсаларнинг конкрет кўринишлари, шакллари ўзгаради, лекин уларнинг моддий асоси йўқолмайди. Материя доим вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан аввал мавжуд бўлиб, бу нарсалар уларни ташкил этувчи материяга муҳтождир. Материянинг энг содда, булақларга бўлинмайдиган шакли тўрт унсур: ҳаво, олов, сув, тупроқдан иборат. Уларнинг турлича ўзаро бирикуви натижасида мураккаб моддий нарсалар ташкил топади. Мураккаб нарсалар ўзгариб, турли шаклларга эга бўлиши мумкин, лекин уларнинг моддий асоси бўлган тўрт унсур йўқолмайди, абадий сақланади. Унинг фикрича, аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, ҳайвонот ва тараққиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади.

Реал ҳодисаларни чуқур билиш, фан билан шуғулланиш инсонгагина хосдир. Ибн Сино «Рисолатун фи тақсим ал-мавжудот» аса-рида бутун борлиқни таркибий қисмларга бўлиб, бирма-бир санайди ва уларга таъриф бериб ўтади. Вужуди вожиб, вужуди мумкин, субстанция, акциденция, материя, шакл, ақл, унсур, жисм, қувват, сезиш, минерал, ҳайвон, нутқ, лисон каби категориялар бу рисолада қисқача таърифланади.

Инсон билимлари нарсаларни билиш ёрдамида вужудга келади. Билиш ҳиссий билиш ва тушунчалар ёрдамида фикрлашдан ташкил топади. «Сезиш, — деб ёзган у, — бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди».

Инсон ақли турли фанларни урганиш ёрдамида бойийди, ривож топади. Бунда, хусусан, у мантиқ илмига катта эътибор беради. Ақл

ҳар қандай билишнинг ва амалий фаолиятнинг мезони сифатида талқин этилади. «(Ақл) тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим, — деб ёзади ибн Сино, — чин бўлолмайди, демак, у ҳақиқий билим эмас». Ўрта асрда Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Марказий Осиё фалсафасида ақл назарияси жуда муҳим ўрин эгаллайди.

Ибн Сино ижодида фаннинг структурасини текшириш, илмларнинг тартибини аниқлаш, уларни тасниф қилишга эътибор алоҳида ўрин эгаллайди. Бу масалада ҳам олим Форобий бошлаб берган фанлар таснифи ҳақидаги масалани янада тараққий эттиришга ҳаракат қилади. Ибн Синонинг фалсафий системасини ифодаловчи асарларида («Китоб уш-шифо», «Китоб ун-нажот», «Донишнома») фалсафий билимлар: мантиқ, физика, математика, метафизика тартибида берилади. Булардан мантиқ — билишнинг методи, мавжудотни ўрганиш, у ҳақда фикр юритишнинг илмий усули сифатида талқин этилади. «Мантиқ, — деб ёзади ибн Сино, — инсонга шундай бир қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон хулоса чиқаришда хатолардан сақланади». Мантиқ ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номаълум нарсаларни ўрганади. У мантиқ илмини тадқиқ этишга катта эътибор беради, унга махсус рисолалар бағишлайди. Хусусан, у мантиқий усуллар, таърифлаш, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди, мантиқ фанини Форобийдан сўнг билишнинг тўғри методи сифатида ривожлантирди. Мантиқдан ташқари барча қолган илмларни ибн Сино табиат ва ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги илмлар сифатида ўзининг «Ақсом ул-улум ул-ақлийа» («Ақлий билимлар таснифи») асарида алоҳида-алоҳида санаб, таъриф бериб ўтади. Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига бўлади: назарий ва амалий илмлар.

Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар яхши ишларни бажаришга қаратилган. Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади: 1) қуйи даражадаги илм, яъни табиатшунослик; 2) ўрта даражадаги илм — математика; 3) олий даражадаги илм — метафизика. Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: а) шахс ҳақидаги илм; б) инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм; в) давлатни, мамлакатни бошқариш ҳақидаги илм. Назарий-фалсафий илмларга кирувчи ҳар уч турдаги илмлар асосий ва ёрдамчи булакларга ажралади; табиатшунослик илмлари астрология, медицина, алкимё каби етти хил тармоқни ўз ичига олади. Математика эса арифметика, геометрия, астрономия, мусиқа номи билан 4 тармоққа бўлинади. Асарда 29 илм тармоғи тилга олинади.

Ибн Сино ўз дунёқарашида пантеистик принципга асосланади: Тангри ва борлиқ бир-бирига зид, бир-бирини инкор этувчи нарсалар эмас, аксинча, улар бир бутун ҳолда мавжудотни ташкил этади. Абдийлик Тангрига хос. Тангри ва табиат маълум поғоналар ёрда-

мида боғланади. Узун ва яхлит занжирнинг бир томонида яратувчи Тангри — зарурий вужуд, иккинчи чеккасида табиат ётади.

Ибн Сино ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамоага шу мавжуд дунёда эришув мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини таъкидлайди. Жамият аъзоларининг ҳаммаси бу қонунга итоат этишлари, қонунни бузиш ва адолатсизлик жазоланиши, башарти подшонинг ўзи адолатсизликка йул қўйса, халқнинг унга қарши қўзғолони тўғри ва жамият томонидан қўллаб-қувватланмоғи лозим.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта роль ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида ибн Сино Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўтаринкилик, маданий «уйғониш»нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Оврўподаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатди. У ўз даврида Шарқ ва Оврўпода «Шайх ур-раис», «Олимлар бошлиғи», «Табиблар подшоҳи» каби энг буюк номларга сазовор бўлди. Ибн Сино машҳур мураббий сифатида Абу Убайд Жужоний, Умар Исфажоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий, машҳур озарбайжон мутафаккири Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий, ажойиб олим ва шоир Умар Ҳайём каби шогирдларини тарбиялади. Уйғониш даври миниатюра ва суратларида ибн Сино машҳур қадимги юнон олимлари Аристотель, Гален, Гиппократ, Птолемей, Эвклид билан бир қаторда тасвирланган. Ўсимликларнинг биринчи илмий таснифини яратган табиатшунос Карл Линней доимо яшил бўлиб турувчи бир ўсимликни ибн Сино шарафига «Авиценния» деб атади.

Ибн Сино асарлари Оврўпода XII асрдан бошлаб лотин тилига таржима қилина бошлади. «Тиб қонунлари» асарининг узи лотинчада 30 мартадан ортиқ нашр қилинди. «Китоб уш-шифо»нинг кўп булимлари, мантиқ, мусиқа, ернинг тузилиши, геологик жараёнлар, метафизикага оид қисмлари ҳам лотинчада нашр этилди. Сўнги илмий тадқиқотлар ибн Синонинг Шарқ адабиётига ҳам таъсир кўрсатганлигини, чуқур фалсафий мазмунни ифодаловчи рубоий ва фалсафий қиссалар жанрининг тараққиётига туртки берганлигини кўрсатади. Ибн Сино халқ орасида шу даражада ҳурматга сазовор бўлдики, у фольклор қаҳрамонига айланиб кетди. Шарқ халқларида унинг тўғрисида турли ҳикоя, ривоят у афсоналар вужудга келди. Жаҳон олимлари ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий-тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳондаги деярли барча тилларда ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

(973—1048)

Ўрта асрнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний замонасининг қатор фанлари: астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минералогия, тарих қабиларни чуқур ўрганди. У Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида туғилди ва ёшлигиданоқ илм-фанга қизиқиши орта борди. Беруний кейинчалик машҳур олим Абу Наср Мансур ибн Ироқ қулида таълим олди. Ибн Ироқ астрономия, геометрия, математикага оид бир қанча асарлар ёзиб, шулардан 12 тасини Берунийга бағишлайди. Беруний она тилидан ташқари яна бир қанча тилларни: араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганadi.

Ўз илмий асарларидан бирида ёзишича, у Хоразмда яшаган даврида, 990 йиллардан бошлаб Кот шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар утказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этган. Хоразм зодагонлари орасида тахт учун бошланган курашлар олимнинг бу илмий ишларини давом эттиришга имкон бермаганлиги боис, 22 ёшида ватанини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди ва бир қанча вақт Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилидаги Журжон шаҳрида муҳожирликда яшади. Сўнг қадимги Рай шаҳрига борди, 998 йилдан кейин яна Журжонга келди ва бу ерда ўзининг иккинчи устози табиб, астроном, файласуф Абу Саҳл Исо ал-Масиҳий билан танишиб, ундан таълим олди. Беруний «Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарини Журжонда муҳожирлик даврида ёза бошлаган ва 1000 йилда тамомлаган. «Осор ал-боқия» Берунийга жуда катта шуҳрат келтирди, уни фаннинг ҳамма соҳасига қизиқувчи буюк олим эканини кўрсатди. Бундан ташқари Беруний Журжонда астрономия, нетрология тарихига оид 10 дан ортиқ асар ёзди. Беруний Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун II ибн Маъмун томонидан мамлакатнинг янги пойтахти Урганчга чақиртирилди. Хоразмшоҳ томонидан жуда катта иззат-икром билан қабул қилинди. Беруний Урганчда Маъмуннинг бевосита раҳнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатди.

Беруний шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакатнинг сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Хоразмнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олиниши Беруний ҳаётини хавф остига қўяди. У Хоразмшоҳ саройидаги барча олимлар билан бирга Ғазна шаҳрига асир қилиб олиб кетилади. Берунийнинг 1017—1048 йилларда Ғазнада кечирган ҳаёти, бир томондан ниҳоят оғир кечган бўлса, иккинчи томондан, унинг илмий фаолияти учун энг маҳсулдор давр бўлди. Берунийнинг «Хоразмнинг маш-

хур кишилари» асари ҳам шу даврда яратилган. Унинг муҳим астрономик-географик асари «Таҳдид ниҳоят ал-амония ли тасҳиди масофат ал-масокин» («Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг охириги чегараларини аниқлаш» — «Геодезия») 1025 йилда ёзиб тугатилган. Берунийнинг «Мунажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар» асари ҳам 1029 йил Фазнада ёзилган. Асарнинг форсча, арабча нусхалари бизгача етиб келган. Унда уша замон астрономияси билан боғлиқ бўлган бир қанча фанлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Берунийнинг «Ҳиндистон» номли машҳур йирик асари «Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд мин маъкуда мақбула фи-л-ақл ав марзула» («Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби») 1030 йилда ёзилган бўлиб, бу шоҳ асар Фарб ва Шарқ олимлари, шу жумладан, ҳозирги замон ҳинд олимлари томонидан юксак баҳоланган. Академик В. Р. Розен «Шарқ ва Фарбнинг қадимги ва Урта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ», деб баҳо берган. Маҳмуд Фазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан бирида шоҳга ҳамроҳ бўлган Беруний, у ерда санскрит тилини пухта ўрганиши ҳинд маданияти, адабиёти ва Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқиндан танишишга ҳамда бу мамлакат ҳақида ўлмас асар яратишга имкон берди. «Ҳиндистон» асари ёзиб тугатилган йили Маҳмуд Фазнавий вафот этди ва унинг ўрнига тахтга ўғли Масъуд ўтирди. Бу даврда Берунийнинг аҳволи анча яхшиланди. Астрономияга оид «Масъуд қонуни» асарини султон Масъудга бағишлади. Уша аср олимларидан бири Ёқутнинг ёзишича: «Масъуд қонуни» китоби математика ва астрономия бўйича унгача ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборган».

Беруний ўз асарлари рўйхатини тузгандан кейин яна иккита муҳим китобини ёзган. Булардан бири «Минералогия»дир. Бу рисола ўз замонаси учун Марказий Осиё ва Яқин Шарқ, ҳатто Оврўпода ҳам минералогия соҳасида энг яхши, тенги йўқ асар ҳисобланади. Берунийнинг охириги асари — «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб»нинг қўлёзмаси ХХ асрнинг 30-йилларида Туркияда топилди. Асар «Сайдона» номи билан машҳур, унда Беруний Шарқ, айниқса, Марказий Осиёда ўсадиган доривор ўсимликларнинг тўла тавсифини беради.

Беруний шогирди Абу-л Фадл ас-Серахсий маълумоти бўйича 11 декабр 1048 йилда вафот этган.

Беруний сўнги авлодларга катта илмий мерос қолдирди. Берунийнинг ўз даври илм-фанининг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ таржималари, турли ҳажмдаги асарлари, ёзишмалари қолганлиги бизга маълум. Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, фармакогнозия, тарих, филология масалаларига оид қатор рисолалар яратди ва санскрит тилидан арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржи-

малар қилди, бадий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. «Астрологияга кириш», «Астрономия қалити», «Жонни даволовчи куёш китоби», «Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида», «Купайтириш асослари», «Птолемей «Алмагест»нинг санскритчага таржимаси», «Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар», «Фарғоний «Элементлар»ига тузатишлар», «Турклар томонидан эҳтиёткорлик», «Оқ кийимлилар» ва карматлар ҳақида маълумотлар», «Шеърлар туплами», «Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси», «Ибн Сино билан ёзишмалар» шулар жумласидандир.

Беруний қадимги юнон илми ва унинг вакиллари Аристотель, Платон, Птолемей, Евклид кабиларнинг асарлари, ҳинд олимлари, мусулмон олимлари ал-Хоразмий, Фарғоний, Баттоний, Розий, Абу Таммам, ибн Кайсум, Абу Маъшар асарлари билан яқиндан таниш бўлган, уларга шарҳлар, изоҳлар, тузатишлар, раддиялар ёзган. Унинг илмий мероси гоят ранг-баранг бўлиб, тиббиёт фанига, астрономия фанига хизмати жуда каттадир. Беруний ўз илмий асарларида дунёнинг тузилиши масаласида Птолемей системасига суянса ҳам, ернинг ҳаракати ҳақида Беруний: «Ернинг ҳаракатсизлиги (масаласи) астрономия фанининг асосий масалаларидан бири бўлиб, бу ҳақда юз берадиган шубҳаларни ечиш қийин», деб ёзади. Осмон жисмларини геометрик тушунтириш асосида Беруний Коперникдан бир неча аср аввал Ерни коинотнинг маркази деб билувчи геоцентрик ва Куёшни коинот маркази деб ўргатувчи гелиоцентрик тизим тенг кучга эга, деган хулосага келади. «Геодезия» асарида Беруний геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи бир назарияларнинг тўғрилигига шубҳа билан қараганини очикдан-очик баён этади. Беруний ҳаракат траекторияси ва осмон ёритқичлари шаклининг эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритган олимлардан бўлиб, жойларнинг географик узоқлигини, кенглигини аниқлаш йўллари таллаб олишда новатор ҳисобланади. У тригонометрияни, геометрияни кенг қўллаш орқали ўзидан олдинги астрономларга нисбатан анча аниқ натижаларга эришди. Турли жойларнинг географик кенглиги ва узоқлигини аниқлашда Беруний эришган натижалар ҳатто ҳозирги замон олимларини ҳам ҳайратда қолдиради. Буюк олим Ер юзасининг ҳар бир қисми ўзининг узоқ тарихий тараққиётига эга эканлигини қайд этади. Марказий Осиёнинг баъзи бир минтақалари, шу жумладан, Амударё водийсининг геологик ривожланишини биринчи марта жиддий ўрганишга ҳаракат қилган ҳам Берунийдир. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Олим «Денгизлар қуруқликка, қуруқликлар эса денгизга айланади» деган назарияга суянади. Берунийнинг фойдали қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши

кабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эгадир. У тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға суради.

Беруний Аристотелнинг натурфилософияси билан бевосита шуғулланиши натижасида Аристотель қарашларига танқидий ёндашиб, ҳатто заиф томонларини танқид этиш даражасига бориб етди.

Берунийнинг Аристотелга муносабати ибн Сино билан ёзишмасида ўз ифодасини топган. Уларнинг ёзишмалари асосан Аристотелнинг «Ҳазо ҳақида» ва «Физика» асарлари бўйича олиб борилган эди. Беруний Аристотелни қадимги дунёнинг энг қомусий етук олими деб зўр ҳурмат билан тилга олади.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисида тахмини унинг илмий ютуқларидан бири ҳисобланади.

Олимнинг фикрлари, бир томондан, Марказий Осиё, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларининг илғор анъаналарини ижодий ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан, Берунийнинг етуқлиги тафаккур доирасининг кенглигидан далолат беради. Беруний томонидан «сабабларнинг сабаби» — инсон ва инсоният жамиятининг юзага келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовор. «Қадимги тарихларнинг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир». Бу ерда Беруний кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ҳақида рационализм позициясида турганини кураминиз. Беруний инсонлар ўртасидаги тавофут борлиги ҳақида гапирар экан, у фақат ташқи фарқлар тўғрисида фикр юритган. Лекин кишиларнинг ички тузилиши ва ташкил топиши, унинг фикрича, барчада умумийдир. У инсон билан маймун ўртасида ўхшашлик борлигини қайд этади.

Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларни таҳлил қилиб, улар географик шароитларга боғлиқ деган фикрни илгари сурди, географик омилнинг ролини таҳлил қилишни давом эттириб, ҳатто тилларнинг турличалиги ҳам географик шароитларга боғлиқ деб қаради. «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-бирларидан узоқ туриши»дир.

Беруний ижтимоий ҳаёт ўзига хос «шартнома» асосида тузилишини эътироф этади: «Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабалидаги «шартнома» тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир». Бу фикрни давом эттириб, «инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат: шунинг учун инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади», деб ёзган эди у.

Беруний жамиятни бошқаришда жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши кераклигини тушунган. «Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат».

«Табиатан бошқаришга мойил» бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши керак, ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Александр Македонский Аристотелнинг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсунушлик лозим: шоҳнинг ўзи ҳам «яратувчанлик онгига» эга бўлмоғи, айниқса, деҳқонлар туғрисида кўпроқ ғам ейиши керак. «Подшоҳлик деҳқончиликсиз яшай олмайди», деди Беруний. Берунийда шундай фикрлар бор: «одил ҳокимнинг асосий вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир».

Беруний ўрта аср шароитида ҳақиқий илмий табиатшуносликка асос солди, унинг турли соҳаларида ўз даври учун таажжубга солувчи шундай фикр ва илмий фаразларни олға сурдики, улар бир неча асрлардан сўнг Оврўпо илмида ўз исботини топди. Беруний Ўрта аср шароитида ҳақиқий тажрибага, кузатиш, экспериментга асосланувчи аниқ илмий тафаккурни бошлаб берувчилардандир.

Беруний филология соҳасида ҳам қалам тебратиб, мумтоз араб шеърляти, ҳинд шеърляти тузилишига оид тадқиқотлар, эрон фольклори намуналарининг араб тилига таржималарини яратди. Беруний мамлакат равнақи фан равнақи билан узвий боғлиқ деб билди. «Ҳар бир олим ўз муҳокамасида амалиётга асосланиши, ўз тадқиқотида аниқ бўлиши, тўхтовсиз меҳнат қилиши, хатоларини қидириб тузатиши, илмда ҳақиқат учун ҳар хил уйдурма, юзакичиликка қарши кураш олиб бориши зарур», деган эди.

У халқлар дўст, иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши учун курашиб, инсониятга, у яратган фан ва маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қаттиқ қоралади. Олим ўзининг «Ҳиндистон» асарида «халқлар ўртасида тортишиш ва талашиниш кўп», деб афсусланиб ёзган эди. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Бундан кўриниб турибдики, Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берди.

Берунийнинг асарлари мусулмон Шарқи маданиятининг сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Сўнгги асарларда араб ва форс тилларида ёзилган Байҳақий, Шахризўрий, Қифтий, Ёқут Ҳамавий асарларида Беруний ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. XIII

асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб Христиан Иоанни Бар Эбрей (1226—1286) Берунийга шундай баҳо беради: «Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўтмиш илмларда шухрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур билладиган олим бўлмаган». Беруний ҳақидаги олий баҳо ва тавсифлар Табризий, Суйутий, Қазвиний, Тусий, Муҳаммад ибн Мансур ал-Алломи, ал-Хуросоний кабиларнинг асарларида келтирилади.

XIX асрдан бошлаб Оврўпо ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, италян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган оврўполик олимлар Ж. Рено, Э. Захау, Г. Зутер, Э. Видеман, К. Наллино, Ж. Сартон, Р. Райт, М. Мейерхоф, осие олимлари С. Х. Наср, М. Козим, С. Бараний, М. Низамуддин, Ш. Ялтқай кабиларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Амриқолик тарихчи олим Ж. Сартон Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, унинг ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос В. Р. Розен эса, унга илмий қарашлари таажжуб қоларли даражада кенглиги, унинг ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳига хос эканлигини қайд этади.

Ҳинд олимлари ҳам Берунийнинг Ҳиндистон фалсафаси, дини, илми, урф-одатлари тарихини ўрганишга қўшган улкан ҳиссасига ниҳоятда юқори баҳо берадилар. Беруний мероси рус олимларини ҳам ҳар томонлама қизиқтириб келди. И. Ю. Крачковский, С. П. Толстой, А. А. Райнов, А. М. Беленицкий, А. А. Семёнов, Б. А. Розенфелдларнинг унга бағишланган асарлари эълон қилинди. Машҳур шарқшунос олим И. Ю. Крачковский Беруний меросига юқори баҳо бериб, «унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир» деб, алломанинг қомусий ақлини яна бир бор таъкидлаб ўтади.

Берунийнинг ўз ватани Ўзбекистонда ҳам унинг ижодига катта эътибор бериб келинмоқда. Ҳ. М. Абдуллаев, И. М. Мўминов, В. Ю. Зоҳидов, Я. Ф. Фуломов, У. Каримов, С. А. Булгаков каби атоқли олимларимиз Беруний фаолияти ҳақида қатор рисола, асарлар яратдилар. Тошкентда унга бағишланган қатор Халқаро илмий конференциялар ўтказилди. Биринчи бор Берунийнинг «Қадимги ёдгорликлар»,

«Ҳиндистон», «Масъуд қонуни», «Геодезия», «Сайдона» каби асосий асарларини ўз ичига олувчи кўп томли сайланма асарлари ўзбек ва рус тилларида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан нашр этилди. Кўчалар, институтларга унинг номи берилган. Фан соҳасида Беруний номидаги Давлат мукофоти таъсис этилган.

АБУ АБДУЛЛОҲ РУДАКИЙ

(860—941)

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий тахминан ҳижрий 243 (860) йилда Самарқанд яқинидаги Панжрудак қишлоғида, деҳқон оиласида туғилди. Бу даврда Мовароуннаҳр Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср ва Сурия билан савдо ва маданий алоқаларни яхши йўлга қўйган эди.

X асрда Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Нишопур, Балх, За-рафшон водийсининг юқори қисми хунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланган эди. Айниқса, Бухоро шаҳри IX—X асрлардаёқ Шарқнинг энг йирик маданий марказларидан бири бўлган.

Рудакий ёшлигиданоқ шеърятга ихлос қўйди, ўз замонасининг машҳур чолғучиси Абул Аббос Бахтиёр қўлида мусиқадан маълумот олди. Дастлабки маълумотни ўз қишлоғида олган Рудакий ўқиш учун Самарқандга борди. У ерда чуқур билим олиб, тез орада адабиёт ва санъат соҳасида ҳам донг чиқаришга муваффақ бўлди.

Бухоро ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914—943 йилларда ҳукмронлик қилган) даврида Рудакийнинг шоирлик шуҳрати Бухоро ва умуман Шарққа кенг тарқалди. Рудакий асарларига эътибор берилса, унинг астрономия ва қадимги юнон фалсафасини ҳам яхши тушунганлигини кўриш мумкин.

Сомонийлар давлатининг кузга қуринган давлат арбоби, Наср II ибн Аҳмаднинг яқин дўсти Абуфазл Балъамий Рудакий ҳақида «У фақат машҳур шоир бўлибгина қолмай, балки ўз даврининг етук олими ҳам эди», деб баҳо берган.

Наср II ибн Аҳмад Сомоний Рудакийни ўз саройига таклиф этгандан сўнг, унинг ҳаётининг кўп қисми Бухорода ўтди. Унинг кўзи ожиз бўлган. Қадимги манбаларда, унинг онадан кўр туғилганлиги ҳақида нақллар бор. Баъзи олимларнинг фикрича, у саройдан қувилиши олдидан кўзига мил тортиб кўр қилинган. Рудакий қариган чоғида қувғинга учраган, ўз қишлоғига қайтиб фақирликда умр кечирган. У 941 йилда оламдан кўз юмди ва ўз ватанида дафн этилди. Бу жой халқнинг зиёратгоҳига айланди.

Рудакийнинг адабий меросидан бизгача минг байт етиб келган (2 қасида, 50 рубоий, шеърлар, дoston ва бошқалар). Аммо XII аср шоири Рашид Самарқандийнинг таъкидлашича, биронта шоир Рудакий сингари кўп асар ёзган эмас. Баъзи олимларнинг фикрича,

Рудакий бир миллион уч юз минг мисра шеър ёзган. Муҳаммад Авфийнинг хабар беришича, Рудакий юзта туплам (дафтар) ёзган.

Ас-Сомонийнинг «Китоб ул-ансаб» асарида келтирилишича, «Рудакийнинг шеърлар туплами Ажам (араблар яшамайдиган) мамлакатларда машхур. Айтишларича, Рудакий биринчи булиб форс тилида шеър ёзган шоирлардандир», дейилган. Шунинг учун ҳам Наср II ибн Аҳмад Сомоний унинг вазирлари ва ҳарбий бошлиқлари унга қимматбаҳо совғалар берар эдилар. Шу туфайли Рудакий катта бойликка эга бўлган. Аммо у бутун диққат-эътиборини шеърятга ва фанга қаратган. Рудакий шеърят вазифасини кишилар қалбига таъсир этиш, «сангу-сандон юракларни мум каби юмшатиш» деб билди. Унинг асарларида халқчил ғоялар кучли. Қадимги манбаларда Рудакийнинг «Офтоб даврони», «Ароис ан-нафоис» («Нафис куртаклар») ва «Синбоднома» дostonлари булганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.

Рудакийнинг қасидаларидан «Модари ман», «Дар васфи Бухоро» ва «Шикоят аз пири» («Қариликдан шикоят») бизгача етиб келган. Рудакийнинг ижодида X асрнинг ижтимоий ҳаёти ўз аксини топган. Унинг ҳамма асарларида халқнинг орзу-умидлари, манфаатлари ифода қилинган.

Рудакийнинг ахлоққа оид асарларида ақл-идрок, хулқ-атвор ва билим асосий ўринни эгаллаган. Мутафаккир билимни ҳамма бойликлардан устун қўяди. Унинг айрим насихатлари инсоннинг қандай ҳолатда бахтли бўлиш шароитларини аниқлашга ёрдам беради. Рудакийнинг фикрича, инсоннинг тўла бахтга эга бўлиши учун тўрт нарса керак: соғлиқ, яхши одоб, яхши ном ва ақл. У инсонларни воқеаларнинг ички моҳиятидан унинг ташқи томонини ажрата биришга чақиради. У яхшилик, саҳийлик ва улугворликни тарғиб қилади.

Рудакийнинг табиат гўзалликларини ифода этган асарлари жуда жозибалидир. Унинг асарларида Ватанга, халққа муҳаббат мавзуларигина ёритилмай, кенг фалсафий фикрлар ҳам баён этилган. Масалан, «Қариликдан шикоят» асарида моддалар бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини ҳамда йўқ бўлиб кетмаслигини таъкидлайди.

Буюк мутафаккир кишилар ўртасидаги дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик кишилик жамияти учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган. Унинг фикрича, ҳақиқий дўстлик учун кишиларни, ҳатто турли динда бўлишлари ҳам халақит бера олмайди. Унинг қуйидаги сатрлари диққатга сазовордир:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Рудакий ҳаётнинг ўзини биринчи устод ҳисоблайди ва ундан таълим олишга ундайди:

Ҳар киши олмас ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.

Рудакий асарларида инсон ақлу заковатига ишонч кучли. Асарларининг тили, бадий ифода воситалари содда ва тушунарли қилиб ёзилган. У биринчи бўлиб, X асрдаёқ форс мумтоз адабиётига асос солганлиги учун кўпгина Эрон олимлари, жумладан, профессор Саййид Нафисий форс шеърятининг ватанини Мовароуннаҳр деб ҳисоблайди.

Табиатни, ватанни васф қилиш, ахлоқий панду насиҳатлар билан асарни безаш кейинги мутафаккирларга Рудакийдан қолган анъана эди. Жумладан, буюк шоир вафотидан кейин яна 50 йил яшаган машҳур тарихчи Абулфазл Байҳақий (995—1077) унинг ғояларини ўз тарихий асарларида давом эттирди.

НОСИР ХИСРАВ

(1004—1088)

Марказий Осиё маданиятининг улуғ донишманди ва мутафаккири Носир Хисрав Қобадийнда 1004 йилда туғилган. Унинг аждодлари ўз даврининг обрўли, давлатманд кишиларидан ҳисобланган. Амударё билан қарвон йўли кесишган жойдаги бу шаҳар XI асрда фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билангина машҳур бўлмай, балки савдо-сотик ҳамда ҳунармандчилик ҳам тараққий топган жой эди. Қобадийннинг қолдиқлари ҳозир Тожикистоннинг Носир Хисрав шаҳри чеккасидадир.

Унинг номи Абдумуиниддин Носир, отасининг номи эса Хисрав бўлиб, шеърларида «Хужжат» таҳаллусини қўллаган. Носир Хисрав замон анъанасига кўра, бошланғич маълумотни туғилган жойида олди, кейинчалик Марв, Балх мадрасаларида таҳсилни давом эттирди, диний, дунёвий билимларни эгаллади. У Қобадийн, Марв, Балхни ўз шаҳри ҳисоблаган ва «Сафарнома» асарида «Абумуиниддин Носир Хисрав Марвозий ва Қобадийний номлари билан таниқлидир», деб ёзади. Адабиёт ва илм оламида Носир Хисрав унвони билан танилган адиб ёшлигидаёқ қатор тиллар ва фанларни (ал-жабр, муқобала, ҳандаса, математика, нужум, ҳайъат, тиббиёт, тиб, фалсафа, фикҳ, тарих, калом, муסיқа, аруз ва бошқалар) пишиқ ўрганган. Мутафаккирнинг асарларида бу ҳақда қизиқарли маълумот ва лавҳаларни ўқиш мумкин.

Носир Хисрав бу даврда улуғ ватандошлари Абу Али ибн Сино, Форобий асарларини чуқур ўргангани ҳамда бутун умрга уларнинг содиқ шогирди ва давомчиси бўлиб қолади. Бундан ташқари, у қадим дунё файласуфлари Сократ, Платон, Аристотель таълимотини ўрганиш билан шуғулланади.

Носир Хисрав дунёқарашининг шаклланиши, ўша замон илму маданияти дурдоналаридан баҳраманд булишида унинг Миср, Шом,

Ироқ, Қоҳира, Искандария, Дамашқ, Басра, Ҳижоз, Ҳалаб, Макка, Мадина, Озарбайжон, Арманистон, Фаластин, Эрон, Туркистон ва Ҳиндистон шаҳарлари бўйлаб қилган сафарлари муҳим аҳамият касб этди. Улкан адиб қайси шаҳарда бўлмасин, унинг диққатини ўша юртнинг улуғ шахслари, олиму шоирлари ўзига жалб этган ва ўша донишмандлар билан мулоқотда бўлган. Чунончи, Носир Хисрав 1045 йилда Қоҳира шаҳрида карматлар, яъни исмоилия диний мазҳаби билан яқиндан танишади.

Манбаларнинг шаҳодатига қура, Носир Хисрав маълум муддат Ғазнавий ҳукмдорлардан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд салтанати даврида расмий лавозимларда фаолият курсатади. Унинг Салжуқийлар дарборида хизматда бўлганлиги хусусида ҳам айрим ишоралар сақланган. Бироқ сарой муҳитининг аянчли манзаралари истеъдодли шоирга манзур тушмади. Айниқса, амалдору мулозимлар, руҳонийлару манфаатпараст шоирларнинг нафс учун паст кетишлари, ҳар қандай разилликларга тайёр туришлари, авжига чиққан мадҳиябозликлар Носир Хисрав кўзини очди. Унинг шеърини ва илмий қарашларида танқиднинг кучайишига замин яратди. Ана шу омиллар унинг маънавий дунёсида бурилиш ясади, у ҳақиқат излаш ва халқ хизмати учун ижодий, фикрий изланиш билан шуғулланишга киришди.

Носир Хисрав сарой аҳли, реакцион кучлар қувғинидан қочиб умрининг сунгги 20 йилини Юмғонда ўтказди ва куп асарларини Юмғонда (Бадахшондаги қишлоқлардан бири) ижод этди. Унинг салкам чорак асрлик умри шу ерда ўтди ва ўша ерда 1088 йилда вафот этди. Носир Хисравнинг қабри ҳам шу жойдадир. Кейинчалик бу табаррук маскан шоир ижоди ихлосмандларининг зиёратгоҳига айланди.

Носир Хисравнинг оилавий ҳаётига доир аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай далиллар учрамайди. Унинг сарсон-саргардонликда ўтган умри, тазйику таъқиб этишлар, қувғиндаги йиллар алломанинг уйланиши, бола-чақа кўришига имкон бермаган кўринади.

Носир Хисрав адабий, илмий, фалсафий, ҳикматий асар ва рисоаларини ўша давр анъанасига қура, дарий ва араб тилларида яратди. Бизгача мутафаккирнинг иккита шеърлар девони (бири форсий, иккинчиси араб тилида), «Рушноинома», «Саодатнома» маснавийлари, «Зод ул-мусофирин», «Хон-ул-ихвон», «Дин ваҳҳи», «Бўстон ул-уқул», «Жомеъ ул-ҳикматайн» каби маънавий-диний асарлари, тўқсон икки фалсафий, мантиқий саволларга жавоб усулида ёзилган насрий рисола ва машҳур «Сафарнома»си етиб келган.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар 11000 байтни ташкил этади.

«Рушноинома» — ихчам маснавий булиб, 592 байтдан иборат. Асарда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари рангин мисраларда юксак шоирона назокат ила куйланади.

«Саодатнома» уч юз байтдан иборат бўлиб, унда «Рушноинома»-даги айрим масалалар такрорланган. Шунингдек, бир қатор фалсафий-ахлоқий муаммолар ўз ривожини топган.

Носир Хисрав ўзининг маънавий ҳаёти, диний-фалсафий дунёқараши жиҳатидан ботиния ва исмоилия мазҳабининг издоши ва ҳаким-устозларидандир. Исмоилия фирқалари ягона-ботиния атамаси билан юритилади. Мазкур диний-фалсафий мазҳаб Куръоннинг (ички) маъносига тарафдор. Ботинийлар қарашига кўра, Куръонни ҳазрати Али ибн Абутолиб ва унинг дўсту суҳбатдошлари ҳақиқий маъносини билдилар. Мазкур мазҳаб аҳли таълимотига кўра, Худо оламнинг мабдаъи, асл вужудидир ва инсон ақли-ла Худони билиб олишга қодир эмас. Инсон ўз ақли билан Мутлақ вужуднинг ташқи зоҳирий томони — кулл ақлни билиб олиши мумкин. Кулл ақл Худодан ажралган, тажаллий этган руҳий моҳиятдир. Кулл ақлдан эса жаҳоний жон ёки нафси кулл, унинг оқибати сифатида жисмоний олам, ундаги мавжудотлар вужудга келган. Инсон ноқис жону ақлга эга, комиллашиш учун у покланиши лозим. Мутлақ вужудга етишиш учун йўлловчи шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтиб, ҳақиқий — абадий олам — Худойи таоло васлига ета олади.

Носир Хисрав мазкур ботиния — исмоилия мазҳабининг асосчиларидан ҳисобланади. У «Рушноинома» асарининг «Тавҳид» бобида ўз ақидасини баён этиб ёзадики, Худои таоло яккаю ягонадир, унга шерик йўқ, унинг аввали ва охири йўқ. Инсон Худони фикру андиша ила жисмоний кўз ҳиссиётлари орқали била олмайди. Фақат руҳий кўз, қалб кўзи билангина мушоҳада этиши — кўриши мумкин.

Мутафаккир ўзига маслакдош шайхлар нуқтаи назарини маъқуллаб қолмасдан, уни ривожлантиради. Носир Хисрав талқинига биноан инсон Худони ва Коинотни билиб олишни ўзлигини билиб олишдан бошламоғи лозим. Зеро вужудликнинг бир неча жиҳатлари мавжуд. Инсон дастлаб ўзлигининг ҳақиқий ва ўзгарувчан жисмий-моддий жиҳатларини ақли билан фарқлаб олиши даркор.

Носир Хисрав замонасининг етук маънавий-руҳий арбоби сифатида инсонда аслий-илоҳий жиҳат борлиги ва у ўз ҳақиқатини билиб олишга қодир эканлигини таъкидлайди. Бунинг учун инсон ҳаёти-ни беҳуда утказмаслиги, аслига етиш учун саъй-ҳаракат қилиши, илм эгаллаши ва моддий эҳтиёж гирдобига тушмасликка даъват этади. Носир Хисрав асосий диққатни инсоннинг покланиш жараёнига қаратади. Унингча, инсон ўз асли-илоҳий руҳга қайта қушилиши учун ўзининг ҳақиқати, адабиятини англаб етиши, ўз-узини такмил эта билиши, ахлоқини соф тутиши, поклаши лозим. Бунинг учун ғайри

инсоний ҳаракатлардан сақланиш, ғарибу ғураболар қалбига озор етказмасликнинг ўзи кифоядир.

Ўтмишдошлари анъанасини давом эттирган шоир, одамларни фазилатли, хуш феъл-атворли қилиб шакллантиришда тарбия ҳис-сасининг беқиёс эканлигига урғу беради. Шундан бўлса керак, аллома асарларида ахлоқий панду насиҳатлар, ҳикоят ва қиссаларга кенг ўрин берилади. Унинг шундай уринишларини «Ахлоқи ҳамида ва замима» сарлавҳали шеъри мисолида ҳам яққол куриш мумкин.

Инсонни иккига ажратган файласуф шоир унинг ахлоқига ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Аслида одамнинг ёмони бўлмайди. Ёмон тарбия кўрган, феълу атвори яхши ёхуд нолойиқ инсонлар бўлиши мумкин. Бас шундай экан, асосий диққат ахлоқий тарбия муаммоларига қаратилмоғи лозим.

Носир Хисравнинг маънавий мероси панду ҳикмат бобида улкан хазинани эслатади. Унинг катта-ю кичик асарларида ахлоқий қарашлар марказий ўрин тутаяди. Унингча, ёмон билан яхши, хайру саховат ва бахиллик орасидаги фарқни ажрата билиш учун инсон, биринчи галда, ўзлигини яхши англаб олиши лозим.

Ҳакимнинг бир қатор ахлоқий қарашлари умуминсоний, умумбашарий аҳамиятга эгадир. Жумладан, буюк мутафаккирнинг фарзлик билан беҳад молу мулкка берилмаслик, ўтар дунёнинг юзаки хурсандчиликларига ҳирсу ҳавас қўймасликка даъвати барча даврлар, элу элатлар учун бирдай манфаат касб этади.

Муътабар донишманд ижодидаги умумбашарий маънавий қадриятлардан яна бири ўзгаларга нисбатан адолатли, инсофли бўлиш, қашшоқу нотавон, жисмоний жиҳатдан заифлашганларга раҳму шафқат кўрсатиш, бошқаларнинг гуноҳини кечириш каби юксак ғоя ва насиҳатлардир. Улуғ шоир худди шундай чақириқ руҳи билан мансабдорларга мурожаат қилади, уларни ўз қўл остидаги меҳнат аҳлига нисбатан раҳму шафқатли, меҳрибон бўлишга даъват этувчи мисраларни ёзади.

«Маънавий жиҳатдан улғаймоқчи бўлсанг, мартабангни юқори кутаришни истасанг, жаҳоннинг улуғларига яқинлашишни хоҳласанг илм ўрган, ақлу идрокингни такомиллаштир», дейди доно шоир. Чунки айни ўша фазилатлар инсонни улуғлик поғонасига кўтаради, улар маънавий жиҳатдан уч турга — Пайғамбар, авлиёлар ва ҳакиму доноларга бўлинади. Илму ақл одамни ҳақиқий инсон рутбасига эриштиради, нодонлик эса уни одамийлик даражасидан четлаштиради.

Илгор мутафаккир илм ўрганишгагина эмас, уни тарғиб, ташвиқ қилишга, илм толибларига, уни қидирувчиларга етказиш кераклигига алоҳида эътибор беради:

Ўзингни илм бирла безаттил,
Фақат кимхоб кийган эмасдир гўзал.

У илми жон ичидаги гавҳар деб атайди:

Ақл билган ҳамма гавҳарлар аро,
Илмдан яхши кимё йўқдир асло.

Носир Хисравнинг фикрича, киши дилига таскин бергувчи, уни бу дунёда шоду хуррам қилгувчи ҳам илм:

Агар хуррамлик истарсен, сўроқла илм ила ҳикмат,
Ушанда илму донишдин олурсан мевайи ҳожат.

Унинг «илм» тушунчаси фақат диний илмлар билан чегараланиб қолмай, балки бутун дунёвий билимларни ўз ичига олади. Унинг фикрича: «Кишилар орасида ақлдилари ақлий лаззатга интилади. Шундагина у умумий лаззатга эришади. Бу лаззат манбаи тоғлиқ оламдир... Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳайвонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси яна юқориқроқ поғонага олиб келади, демак, билимнинг чегараси йўқ», деб ёзади Носир Хисрав «Зод ул-мусофирин» («Сафар қилувчилар йўл анжоми») деган китобида¹.

Носир Хисрав маънавий бисотида ижтимоий ҳаёт, давлат тузилиши, амалдору ҳокимлар фаолияти, уларнинг фуқароларга муносабати ҳақида ҳам қимматли фикру мулоҳазалар кўзга ташланади. Ўтмишда фаолият кўрсатган талай файласуф ва мутафаккирлар сингари у ҳам маърифатли, адолатпарвар шоху ҳокимлар тарафдори эди. Табиатан адолат ва инсоф тарафдори бўлган донишманд шоир «Саодатнома» маснавийсида меҳнат аҳлини, хусусан, деҳқонларни самимий муҳаббат билан шарафлайди. Улар мадҳида оташин мисралар яратади.

Мутафаккир шоир деҳқон касбига, унинг бунёдкорона меҳнати-га юксак баҳо беради. Зероки, улар туфайли олам обод. Уларнинг машаққатли меҳнати шарофати ила халқ ризку рўзи ҳамиша муҳайёдур. Носир Хисрав нигоҳида улар жаннатдан жой олишга сазовордирлар. Чунки улар ҳаётнинг сақловчилари ва яратувчилари ҳисобланади:

Жаҳоннинг шодлигин боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.

Бу ишдин яхши, оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёлғордур...

Жафокаш, паҳлавон меҳнат чекодур,
Тўкиб тер, барчанинг ризқин эколур.

¹ Шоислом Шомухамедовнинг «Форс-тожик адабиёти классиклари» китобидан олинди. Т., 1963, 71–72-бетлар.

Дехқонлардан кейинги ўринда касб-хунар эгалари туради. Улуғ шоир бу тоифа аҳлини хушбахт одамлар ҳисоблайди. Хунар, касб эгаси ҳам худди деҳқон сингари яратувчи-сонийлар сирасига мансубдир. Халқ эҳтиёжи улар санъати, ижодий меҳнати-ла таъминланади:

Косибдан шоду хуррам йўқ жаҳонда,
Хунардин яхши дур ҳам йўқ жаҳонда...

Арзир унинг бўлса боши осмонда,
Улсиз яшай олмас шоҳ ҳам жаҳонда¹.

Шоир орзусича, фозил ҳукмдор фуқаро-раиятни доимо ўз муҳофазасига олади. Мамлакатни адлу инсофла бошқарди. Ҳар қандай тadbирни вазирлар муҳокамасига, «кенкош» — машварат мажлисида кўриб, маъқуллангандан кейингина фармон сифатида эълон қилади. Ҳукмдорларнинг бундай адолатли бошқаруви туфайли мамлакат обод, унинг халқи эса фаровон яшайди, бир-бирига меҳрибонлик билан муносабатда бўлади. Юртда ҳашар уюштириш воситасида боғ-роғлар яратади. Жамоа аҳли шароб истеъмол қилмайди. Бундай давлатда виждон эркинлиги барқарор ҳукм суради. Диний фарзлар ихтиёрий бажарилади. Юрт фуқаролари ислом динига эътиқодли ва Муҳаммад Мустафонинг пайғамбарлигига иқрордурлар. Айтилганлар билан бир қаторда, донишманд шоир «Мулук ва умаро мазаммати тўғрисида», «Ёмон нафс ва риёкорлар ҳақида» сарлавҳали шеърларида ноинсоф, адолатсиз, марғурланган, раият, илм-фан, меҳнат аҳлига ёмон муомала-муносабат қилувчи, порахўр, бемаърифат, жоҳил, зулму жабрдан ҳузур қилувчи ҳоким ва амалдорлар фаолиятини қаттиқ қоралайди. Шоир таъбирича, бундай инсонлардан ит шарафлироқдир. Уша жоҳиллар ўз жисмоний кайфу роҳатлари учун қашшоқ камбағалларни хонавайрон қилишдан уялмайдилар. Бундай муфтахўр ва хасис мулозимлар қарғишга учрагани учун ҳам уларнинг мол-бойликлари баракасиз, ҳаром.

Улуғ шоирнинг талай панду насиҳатларида одамларни ранжитмаслик, уларга озор бермаслик ибратли мулоҳазалар ўртага ташланади. Бироқ ҳукм аҳли рафторининг куюшқондан чиқиши шоирни беҳад газаблантиради. Шундан бўлса керак, унинг ўзи ҳам ошкора танқидга ўтади ва зулму ситамкорларнинг амалий фаолиятини бўрининг тажоввузкорлигига ўхшатади.

Аллома шоирнинг кўпчилик асарларида одамлар юксак одамийлик сифат ва фазилатларига даъват этилади. У инсонлараро ўзаро ҳурмат, самимият қарор топиши тарафдори эди.

¹ Уша китобдан, 80–81-бетлар.

Дарвоқе, аҳиллик, адлу амният, меҳру оқибат, ўзаро иттифоқ устувор бўлган юртда зулмат чекинади, инсон шарафи юксак улуғланади, ўзаро низолар йўқолади, инсон инсоннинг жонига қасд қилмайди. Ана шундай улуғ инсонсеварлик ғоялари туфайли Носир Хисрав бизга замондошдир.

Эй, мардум зодаи, бо мардуми бош,
Чи бошад дев будан, одами бош!

Яъни:

Эй, инсон авлоди сен, инсонийлик билан бўл,
Нималур дев бўлиш, одамий бўл!

Носир Хисравнинг илм-фанни, инсонни, меҳнатни, касб-ҳунарни улуғловчи, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишини қораловчи мероси сўнги авлодлар маънавий юксалиши учун муҳим озуқа бўлди, у халқнинг севимли шоир ва мутафаккирига айланиб кетди. Носир Хисрав ижоди Марказий Осиёдан чиққан донишманд, мутафаккирлар ижодининг ниҳоятда ранг-баранг, умуминсоний бўёқларга бой эканлигини яна бир бор исботлайди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

(XI аср)

Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида 1016–1018 йиллар орасида дунёга келади. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлуқ қабиласидан чиққан Қорахонийлар сулоласи қўл остида эди. Бу сулола VI–IX асрларда ҳукм сурган Буюк Турк хоқонлигининг давомчилари бўлиб, IX аср ўрталаридан давлатни бошқариб келдилар. X аср бошларида Абдулқарим Соғуқ Буғраҳон (924–955) ислом динини қабул қилди ва шу билан туркий элатлар ҳам узил-кесил ислом минтақа маданиятига келиб қўшилдилар. X аср охирига келиб, Сомонийлар таназзулга юз тутгач, Қорахонийлар Мовароуннаҳрни тугал эгалладилар. Баласоғун ушбу улкан мамлакатнинг шимолидаги пойтахти эди.

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. «Қутадғу билиг» асарини 50 ёшларда, ҳижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган Юсуф ўзи ҳақида асар муқаддимасида шундай маълумот беради: «Бу китобни тасниф қилишга Баласоғун мавлудлиғ парқиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Кошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхан ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улуғлаб ўз Хас Ҳожиблықы анга бермиш турур, анинг учун Юсуф Улуғ Хас Ҳожиб тэб аты жавы йазылмыш турур» (Бу китобни тартиб берувчи Баласоғунда туғилган, парқиз соҳиби (сабр-қаноатли) кишидир. Аммо бу китобни Кош-

гарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон даргоҳига келтирибдир. Малик уни ёрлақаб, улуғлаб ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозимини) берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машхур номи тарқалибди). Китобда номи тилга олинган хоқон Насриддин Тавғач улуғ Бугро Қорахон Абу Али Ҳасан Хорунхон бинни Арслонхон бўлиб, 1075—1103 йиллар давомида Қорахонийлар давлатини бошқарган. «Қутадғу билиг» асари унга бағишланган пайтда у Кошғарда Арслон-тегин Тўғрул Қорахоқон Маҳмудхон (1059—1075)нинг ўртоқ-қоғони сифатида ҳукм сурарди (Қорахонийлар сулоласида шундай одат бўлиб, Баласоғун асосий хоқон ҳукмдор бўлганда Қошғарда унинг ўртоқ-қоғони иш юритарди).

Асар мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадиий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши билган, улар муҳитида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у араб, форс тилларида ҳам шеър ижод қилган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона дostonидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик дoston ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Дехлавий биринчи йирик дostonини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир қатор кичик маснавийлари бор эди. Биз Юсуфнинг ижодий йўли ҳақида баъзи маълумотларни дostonга таяниб олишимиз мумкин. Масалан, шоир кириш қисмида ёзади:

Бу тугмиш элиндин чиқиб боргани,
Китобни қўшубон тутал қилгани.

(Тугилган юртидан чиқиб боргани, китобни жамлаб тугал қилгани).

Иккинчи сатрдаги китобни жамлаб, тугал қилгани ҳақидаги маълумот, унинг баъзи қисмлари олдинроқ алоҳида асар сифатида ёзиб, машқ қилинган бўлиши мумкинлигидан дарак беради. Маснавий жанрида ёзилган асар таркибида вазн ва қофиялаш усулига кура унинг фарқ қилувчи икки алоҳида қасида ва 200 дан ошиқ тўртлик манжуд бўлиши ҳам беҳуда эмас. Биз бу асарнинг таркибий қурилишидан келиб чиқиб, уни шоир бир неча марта таҳрирдан утказган бўлиши керак деб, ўйлаймиз. Олимлар ҳам бу ҳақда хилма-хил таҳминлар қилиб келишади. Ҳозир бизнинг қўлимизга етиб келгани

охирги таҳрир ва хоқонга тақдим этилган нусхадир. Бу нусха таркиби қуйидагича:

Уч босқич муқаддима:

1. Насрий муқаддима (38 сатр);
2. Шейрий муқаддима (77 байт);
3. Муқаддимавий боблар (II боб, 390 байт).

Иккинчи ва учинчи босқич орасида боб сарлавҳалари рўйхати (фихристи абвоб) берилган.

Асосий қисм — дoston мавзуи 68 бобда ривожланади. Ундаги сарлавҳалар ҳисобига, агар иштирок этувчиларнинг савол-жавобларини ҳам киритсак — 174 сарлавҳа остида берилган. Умумий ҳажми — 5896 байт. Хотима қисми — 2 қасида ва маснавий бобдан иборат бўлиб, охирги маснавий боб мазмунигина маълум даражада дostonга алоқадордир. Муқаддиманинг фақат учинчи босқичи (II бобдан иборат) бевосита дoston таркибига уйғунлашган. Олдинги икки босқич эса қайта таҳрирда китоб ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун атайин наср ва назмда илова қилингандир. Шу сабабли улар боблар номланиши рўйхатидан ҳам илгари берилган.

Асосий қисм охирида (6261—6286-байтлар) шоир китобнинг ёзилиш йили, нима мақсадда ёзилгани, укувчига мурожаат, Аллоҳга муножот, Пайғамбар ва чоҳорёрларга саломлар билан асарни хотималайди ва алоҳида хотима қисмга ҳожат қолдирмайди. Аммо бундан сўнг яна 2 қасида (Йигитликка ачиниб, қариликдан шикоят қилиш — 44 байт ва замон бузуқлиги, дўстлар жафосидан ёзғириш — 40 байт) қўшилиб, яна 1 маснавий бобда муаллиф ўзига ўзи насиҳат қилади (37 байт), асарнинг туркча ёзилганлиги, тугалланиш санаси, яна муножот ва саломлар қайтарилади. Шулардан билинадики, хотима қисмига ҳам 2 қасида қўшилиб, қайта таҳрир қилинган пайтда ёзилган. Асосий қисм мазмуни ва мундарижасига кўра «Кутадғу билиг» дostonи минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги ислом маънавиятининг бадий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб баралла таърифласак арзийди. Унингдек улуг яхлит китоб ал-Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» идан кейин араб ва форс тилларида ҳам яратилмаган эди. VIII—IX асрларда Абдулҳамид ал-Котиб, Ибн ал-Муқоффа (720—756), Адиб Аҳмад Югнакий, ал-Жоҳиз (775—868) каби йирик адиблар томонидан асос солинган адаб илми, Абу Наср ал-Форобийнинг ижтимоий-ахлоқий фалсафаси, «Шоҳнома» ва турк хоқонларининг ёдномалари, минтақа халқларининг бой маънавий мероси бу асар маъзига сингдирилган. Энг асосийси, бу китоб ислом минтақа маънавиятининг қомуси бўлди. Фирдавсий «Шоҳнома»си минтақа халқларининг утмиш тарихини бадий акс эттирса, Юсуф Хос Ҳожиб асари унинг янги даврдаги ҳолатини бадий тафаккур қонуниятлари асосида мужассам этди. Муаллиф ўз асарини «Шоҳномайи туркий» деб шухрат топганини айта-

ди, бу қиёс шу маънода тўғрики, ўтмишда минтақа эроний ҳукмдорлар — Каёний ва Сосонийлар ҳукмида бўлган бўлса, Юсуф даврида Сосонийлар мулки туркий ҳукмдорлар қўлига ўтган эди. Баласоғундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сураб эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шуҳрат топган номлари «Адаб ул-Мулук» («Ҳукмдорлар одоби») ва «Ойин ул-мамлакат» («Мамлакатни идора этиш қоидалари») худди шу жиҳатни акс эттирар эди.

Достон мазмуни шоир тасавуридаги шундай бир бадий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган. Биринчиси, Адолат — у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди, у қуёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчиси, Давлат — туркийда Кут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Кут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг белига қувват, қўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пойдор эмас, осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам «Кутадғу билиг» («Бахтга элтувчи билим»). Бахт, кут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол — Қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад Қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг деб атайди Юсуф ҳукмдорни) Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам хасталаниб вафот этади. Кунтуғди ва Ўғдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар.

Булар ислом маънавиятининг бош тимсоллари эди. «Кутадғу билиг»нинг айрича аҳамияти ана шунда. Аммо асар мавҳум тимсоллар ва рамзлардан иборат эмас. Асар қаҳрамонлари жонли шахслар — Элиг — Кунтуғди — адолатли, инсофли ҳукмдор, Ойтўлди — донишманд, тadbирли, таржибали аллома, мураккаб характерли шахс, юрт, жамиятга фойдаси тегишини ўйлаб пойтахтга келади ва мусо-

фирпарвар Кўсалиш ёрдамида Элигнинг Хос Ҳожиби Эрсиг билан танишиб, у туфайли Кунтуғди саройига кириб боради. Элиг билан танишади. Элиг ва Ойғўлди орасида кўп суҳбатлар бўлиб ўтади. Улар бир-бирининг ботиний қиёфаси, феъл-атворларини яхши ўрганиб, аста-секин умумий тил топишади, орада баъзи гинахонликлар ҳам бўлиб ўтади. Ойғўлдининг хасталиги ва ўлими, унга Элиг ва Ўғдулмишнинг қайғуриши, ҳамдардлиги жуда табиий, ҳаётий кечинмаларда тасвирланади. Ўғдулмиш Ақл тимсоли бўлгани билан, у аввал ўзини ёш йигитларга хос тутаяди, Элиг унга қанча панд-насихатлар беради, тарбиялайди. Кейинги Ўзгурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида ҳам Ўғдулмишнинг онги ўзгариб, ривожланиб боради. У маълум вақт Ўзгурмиш таъсирида тавба-тазаррута берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочмоқчи бўлади, аммо Ўзгурмиш ва Кунтуғдилар яна уни бу ниятдан қайтардилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Шоир Ақл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттириш энг асосий бурч деб ҳисоблайди. Ақл аввало Адолатга ҳимоячи ва маслаҳаттўй бўлмоғи талаб этилади. Ўзгурмиш шахси таркидунё этган, зоҳидлик ва тақвони яшаш тарзига айлангирган сўфийларни эслатади. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғоялари, амалиётидан чуқур хабардор эканлигини ушбу қаҳрамони тавсифида аён этган. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақир шоир наздида аввало Қаноатнинг тимсоли, ёрқин намоёндасидир. Қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат Қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Сўфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди, Ўғдулмишни Ўзгурмишга мактуб билан уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий ҳам суҳбатдан бош тортмаслиги керак. Албатта, зоҳид Ўзгурмиш сарой аёнига айланмайди, у маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтиб кетади, ҳаёт тарзини ўзгартирмайди.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаш унинг бош йўналиши бўлиб қолади. Унинг суюкли қаҳрамони Ўғдулмиш — Ақл ва Билим эгаси, умрини Адолат хизматига бағишлаган шахсдир.

«Кутадғу билиг» қаҳрамонлари фақат тўрт киши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб акс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлуғдир. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, икир-чикири, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамияттаги барча табақа, тоифаларга хос

фазилат, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади. Уни баъзан феодал-сарой қарашларига тобе қилиб кўрсатишади. Аслида бундай янглиш тасаввур Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаётий зукколиги, ижтимоий ақли, тadbиркорлигини нотўғри талқин қилиш оқибатидир.

«Кутадғу билиг» китоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, хоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолалар бутун ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келатган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан «Шоҳнома»дан кўра «Кутадғу билиг», яъни «Ҳукмдорлар адабномаси» кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилаётгани керак эди. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди; унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала. Абу Али Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтуғди тимсоллари ҳаётий ҳақиқатга анча мувофиқ келганини кўрсатади.

Уша давр ижтимоий, ахлоқий воқелигининг жуда кўп, хилма-хил жиҳатлари асар мазмунига сингдирилган. Айниқса, Кунтуғди ва Уғдулмиш суҳбатларига бағишланган 15–25-боблар, Уғдулмиш ва Ўзғурмиш суҳбатига оид 31–53-боблар даврнинг барча ижтимоий тоифалари (беклар, сипоҳийлар, сарой аёнлари — вазир, ҳожиб, хазиначи, лашкарбошилар, элчилар, котиблар, саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, ҳунармандлар, камбағаллар — барча-барчасининг) аҳвол-руҳияти, жамиятдаги ўрни, феъл-атвори ҳақида муфассал тасаввур беради, уларга ҳукмдор ва давлат аёнларининг адолатли муносабати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб кўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келатган даври бўлиб, унда такомиллаштириш таклифлари ўринли эди.

«Кутадғу билиг»нинг бадийлиги жуда юқори. Ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир хаёли ўзаро ниҳоятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, тили ниҳоятда ширали, мазмунга бой. Ислом минтақа шеърятининг энг асосий услуби хусусияти — ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яҳлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган.

Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ушаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

(XI аср)

Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёда илк Ўрта аср маданияти-нинг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан, туркий тилларни ўрганиш соҳасида машҳур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Маҳмуднинг отасини исми Ҳусайн, бобоси Муҳаммад бўлиб, келиб чиқишига ва тилига кўра Кошғарий нисбатини олган. У XI асрда туғилиб, яшаб ижод этди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сомонийлар ўрнини Қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Ҳатто Аббосийлар халифалиги марказларида, азалдан араб ва бошқа сомоний халқлар яшаб келган ўлкаларда туркий элатлар намоёндалари кўпайиб, туркий тилга эътибор ошган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзининг узоқ йиллар давомида бунёд этган «Девону лугатит турк» китобини ҳижрий 469 (1074/75) йилда тугаллаб, аббосий халифалар авлодидан бўлган баланд мавқели Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад ал-Муқтадога бағишлаган. Асарнинг асосий матни ўша даврда кенг минтақа мусулмон Шарқда, бутун Яқин ва Ўрта Шарқда дин, фан тилига айланган араб тилида ёзилган бўлиб, туркий тилнинг бойлигини, мазмундор ва ранг-баранглигини тушунтириш учун ёзилган, деб таҳмин қилиш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий Баласоғунда туғилиб, шу ерда йигитлик чоғларини кечирган бўлса ҳам, узоқ йиллар «Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухоро, ҳозирги Шимолий Афғонистонга қадар чўзилган» туркий ўлкаларни, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кезиб чиқди, турли шева ва лаҳжа хусусиятларини ўрганди, уларни адабий тил билан чоғиштирди, ўз иши учун ниҳоятда

бой материал тўплади. Луғат тузишда араб тилшунослари яратган анъанадан унумли фойдаланган ҳолда, ишга ижодий ёндашди, туркий тил қонуниятларини биринчи навбатда инобатга олиб китобига тартиб берди.

Кошғарий асари, ўзи таъкидлашчи, «олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда» тузилган. Унда кўп шевашуносликка оид қиёсий қоидалар, грамматик, морфологик, лексик, семантик аломатлар кўрсатилган. Асар фойдаланувчиларга осонлик туғдириш учун содда ва лўнда ёзилган. Унда қадим турк алифбоси, фонетик қонуниятлар, орфоэпик ва орфографик қоидалар пухта тушунтириб берилган. Луғатда туркий сўз тузилиши анъаналари, жумладан, сўз тартиби, феъл шакллари, сўз этимологиясига оид фикрлар баён этилган. Муаллиф кўрсатишчи, китоб 8 бўлимдан, муқаддима ва хулосадан иборат. Ҳар бир бўлимда от-исм сўзлар, феъллар қулайлик учун алоҳида ажратиб берилган. «Девон»да 7500 дан ошиқ туркий сўз ва иборалар изоҳланган. «Девону луғатит турк» ҳам адабий тил, ҳам асосий туркий шевадарни қамраб олган бўлиб, ундаги адабий тил, шева унсурлари нисбати ўртача адабий тилдаги 10—12 сўзга, шевага оид бир сўзга тўғри келади, яъни умумтуркий адабий тилга айрича аҳамият ажратилган. Бу ҳолат ўша давр ислом минтақасида туркий адабий тил қанча кенг тарқалгани ва мустаҳкам мавқега эга бўлганини тасдиқловчи қатъий далилдир. Луғатда юзлаб киши исмлари, шаҳар ва қишлоқ, ўлка номлари, дарё, тоғ, яйлов, водий, дара, йўл, доvon, кўл, сой каби жўғрофий атамалар, турли қабила, уруғ, элат, сайёра, юлдузлар, фасллар тилга олинади. Унда изоҳланган грамматик кўрсаткичлар морфемалар ҳисоби ҳам мингга яқин.

Туркий халқлар тарихига оид қадимий афсона ва ривоятлар, 300 га яқин мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, 700 сатрдан ошиқ шеърӣй парчалар ушбу асар саҳифаларидан ўрин олган. Шеърӣй парчаларнинг кўп қисми туркий халқлар оғзаки ижодига хос тўртликлардан иборат. Аммо «Девон»да келтирилган шеърӣй сатрлардан 150 сатрга яқини ислом даври шеърӣятига хос бўлган «байт» типидagi маснавий, қасида, ғазал, қитъа парчалари бўлиб, уларни Кошғарий ўзи ҳам кўпинча «байт» деб атайдди. Китобда 7 та эпик достон, ишқӣй кўшиқлар, пандномалар, коинот яратилишига оид асотиp, шеърлар, табиат манзаралари тасвири, мадҳиялар, фалсафӣй мушоҳадалар учрайди. Кошғарий девонида келтирилган VIII—XI асрларга оид туркий шеърӣят намуналарида у ёки бу даражада аруз вазнига ўтиш мойиллиги сезилади. Арузнинг ражаз, рамал, мунсарих, ҳажаз, ба-сит, қариб, мутақариб вазнлари туркий шеърӣят намуналарида ишлатилган бўлиб, айниқса ражаз баҳридан кенг фойдаланилган (44 парча). Бундай шеърларни муаллиф ўзи алоҳида уржузалар деб номлайди. Улар туркий халқ шеърӣятида кенг тарқалган бўлиб, бу баҳр оҳанги туркий шеърӣят табиатига мос келишидан бўлса керак.

«Девон»даги эпик дoston-қўшиқлар кўпроқ жангнома характерда бўлиб, баъзи йирик парчаларга шартли равишда «Тангутлар билан жангнома», «Уйғурлар билан жангнома», «Ябаку билан жангнома» деб ном қўйилган. Улар ўз мазмунига кўра арабларнинг жоҳилия давридаги қабилалараро жанглари тасвирланган эпик ривоятларига ўхшаб кетади, фақат арабларда бу жанр насрий, туркий халқларда эса шеърий шакл устундир. Уларда туркий элатларнинг шижоати, қийинчиликларга бардоши, жасурлиги, ҳарбий ҳийла-лар, сиёсий кураш, элпарварлик, мардлик, ҳикмат, меҳр ва қаҳр туйғулари жонли, чақноқ мисраларда тавсиф этилган. Шу билан бирга қабилавий бошбошдоқлик, ўзаро низо-адоватлардан ўкиниш, бирлашишга, иттифоққа интилиш майллари ҳам сезилиб туради. Буюк турк хоқонлигининг тушқунлик ҳолати, ягона бирлаштирувчи ғоянинг етмаслиги ушбу қўшиқлар кўпроқ исломдан илгариги оғзаки шеърий намуналари эканидан дарак беради. Қадимги эпик қўшиқлардан «Девон»да сақланган икки йирик асар кўпчиликнинг диққатини тортиб келади. Булардан бири «Али Эр Тўнга марсияси» ва иккинчиси — «Қиш ва ёз» мунозарасидир. Марсия 44 сатрдан иборат. Унда маълум маънода туркий эл ўзининг сеvimли қаҳрамони, хоқони ва йўлбошчисигагина эмас, бой берилган имкониятлари, парчаланган элати, тушқунликка юз тутган туркий империядаги маънавий йўлсизлик ҳолатига ҳам кўз ёш тўкади, мотам қилади. Бу қўшиқ халқ оғзаки ижодидаги «йиғи» жанрининг адабийлашган намунаси деса бўлади. «Қиш ва ёз» мунозараси туркий мунозара жанрининг бизгача етиб келган биринчи ёрқин намунаси бўлиб, унда туркий элатларнинг бутун табиати, яшаш, тафаккур тарзи, сеvimчлари, қайғулари батафсил акс этган. Айниқса, табиатга меҳр гўзал ифода топган. Асар мажозий тасвирлар, ташбеҳлар, истиоралар, жонлантириш ва енгил кинояларга бой. Уни ўқиганда чорвадор туркий элатлар ҳаёти, фаолияти, табиий муҳит кўз олдингизда яққол гавдаланади:

Алин топу йашарди
 Урут ўтин йаширди,
 Қўлнинг сувин кушарди,
 Сигир бува мунграшур.

Мазмуни:

Тоғ бошлари яшарди,
 Қуруғ ўтни яширди,
 Қўл сувлари тошурди,
 Сигир, буқа маърашур.

Бу баҳор тасвири. Қиш тасвири аксинча:

Келди асин аснайу,
Козқа тўпал уснайу.
Кирди будун қуснайу,
Қара булит кўкрашур.

Мазмуни:

Келди шамол ҳувиллаб,
Бўрон бўлиб ғувиллаб,
Халқ титрашур увиллаб,
Қора булут гулдиар.

Бу манзаралар чорвадорлар ҳаёти учун исломдан олдинги даврда ҳам, кейинчалик ҳам характерли эди. Бу жанрда жангнома ва марсиялар сингари драматизм руҳи жуда кучли. Шу билан бирга романтик сурур ҳам мавжуд.

Девонда ислом давр шеърляти асосан ишқий, фалсафий-дидактик, мадҳиявий қасида ва шеър намуналари билан намоён булган. Унда ҳам мазмун, ҳам шаклига кўра Аҳмад Югнакий достонига асос бўлган тўртдикларни эслатувчи «ааба» қофияли ўн бир ҳижоли парчалар учрайди:

Йаға эрур йўлигуқин нанги тавар,
Билиг эри йиғисин нелик севар,
Тавар йиғиғиб сув ақин инди сақин,
Қурум каби изисин қўди сувар.

Мазмуни:

Душман эрур инсонга молу товар,
Олим одам ёвини қандай севар,
Мол йиғишни сел келиш деб
Мол эгасини тош каби юмалатар.

«Девон»даги биргина мадҳиявий қасидадан парча аёл кишига — маликага бағишланган. У ташаккурнома йўсинда ёзилган бўлиб, аруз вазнининг «мунсари» баҳрида тўғри келади. Фалсафий-дидактик қасида ва маснавийлар панднома йўсинида бўлиб, туркий элатлар маънавиятига хос бўлган бундай йўналиш «Девон»да кўпроқ акс этган. Уларда илм ўрганиш ташвиқ этилади, жаҳолат, кибру ҳаво қораланади, саховат ва ҳиммат, меҳмондустлик улуғланади, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бахиллик ва очкўзлик фош қилинади, ота-онани ҳурматлаш, уларнинг сўзига қулоқ осишга даъват этилади. «Девон»да мардликни улуғлаш, хушёрликка, душмандан эҳтиёт бўлишга чақирувчи байтлар ҳам панд-насихат қаторида учрайди:

Билга эран савларин алғил ўтут,
Эгу сави эзласа ўга сингар.

Ардаги тила ўрганинг, булма қуваз,
Ардашсизин — угунса ангма ангар.

Мазмуни:

Олим киши суздан олгил ўгит,
Эзгу сўзни эшитсанг дилга сингар.
Илм-ҳикмат ўргангин, булма қайсар,
Ҳиммати йуқ мақтанчоқ йўл йуқотар.

Бу илм-ҳунарга ташвиқ, олимга ҳурмат ҳақида бўлса, қуйидаги байт меҳмондўстлик ҳусусида:

Келса қали нағлиғ бўлиб йўнчиғ ума,
Келур аниғ булмиш аниғ тутма ума.

Мазмуни:

Келса агар хонанг узра ғариб меҳмон,
Бор нарсангни олдиға қўй, бул меҳрибон.

«Девону лугатит турк»да келтирилган қасида ва қатралар мазмун жиҳатдан ўша даврнинг туркийзабон шоири Юсуф Хос Ҳожиб дostonи мавзулари билан жуда уйғундир. Шу жиҳатдан ҳам ундаги парчаларни Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»ига ва Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари орасидаги давр шеъриятига мансуб эканлигини тан олиш мумкин. Ҳатто дунёнинг ўткинчи ва бевафолиги, инсон тақдирининг ўзгарувчанлиги ҳақидаги мисралар ҳам бу тасавурни таъкидлаб туради:

Кўзум йаши савруқуб қузи ақар,
Билниб ажун эмгагин тугал уқар,
Эмгаксизми турғу йуқ мунда таму,
Эзгулутут кўрмазиб ажун чиқар,
Ажун куни йўлдузи тутчи туғар.

Мазмуни:

Кўзим ёши тирқираб қуйи оқар,
Англаб дунё ғамини тугал уқар,
Мащакқатсиз ҳаёт бунда асло,
Эзгуликни кўрмасдан улур битар,
Туғилган зот дунёда мангу порлар.

«Девон»да, оз булса-да, дунёнинг яратилишига оид, яъни космологик мавзудаги сатрлар ҳам учрайди:

Тангри ажун турутти,
Чигри узу тазгинур,
Йулдузлари чаргашиб,

Тун-кун уза йурганур,
Йаратти йашил чаш,
Савурди урунг қаш,
Тизилди қарақуш,
Тун-кун уза йурганур.

Мазмуни:

Тангри олам яратти,
Фалак доим айланур,
Юлдузлари сафлашиб,
Тун-кун узра бурканур.
Яратти яшил осмон,
Юлдузлар йўли самон,
Қорақуш юлдуз-мезон,
Тун-кун узра бурканур.

«Девон»даги шеърларнинг бадий савияси юқори эканлиги, уларни яратган шоирларнинг жуда маълумотли бўлгани, нафис ва чуқур бадий дидга эга эканлиги олимлар томонидан таъкидланади.

Маҳмуд Кошғарий асарида дунё харитаси доира шаклида чизиб кўрсатилган. Унинг марказида Марказий Осиё жойлашган. Баласоғун, Шош, Ўзган, Исфижоб, Маргинон каби шаҳарлар ушбу ҳудудга алоқадор кўрсатилган. XI аср жугрофий тасаввурларидан дарак берувчи хаританинг илова қилиниши Кошғарийнинг қомусий аллома эканини яна бир марта исбот этади.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд Кошғарийнинг исломдан илгариги ва илк ислом даври туркий маданият обидаларини тадқиқ этиш, тўплаш ва авлодларга етказиб беришдаги хизматлари ниҳоятда улкандир. Унинг тарих, этнография, тарих-жўғрофия хусусидаги кенг билим доираси, тил ва адабиёт соҳасидаги қомусий салоҳияти, тадқиқ қудрати бугунги кунда ҳам ҳайратланарли даражада эди. Унинг китобида жамланган аниқ-равшан маълумотлар VIII–XI асрлар ҳам туркий адабий тил ва бадий адабиётнинг, ҳам оғзаки халқ ижоди ва турли лаҳжаларнинг бой манбаи бўлгани сабабли имкон доирасида батафсил тавсиф этилди.

«Девону луғатит турк»ни ўша даврларда Марказий Осиё минтақасида яшаган туркий халқлар ҳаёти ҳақидаги қомусий асар деб аташ мумкин. Бу асар устида тадқиқотлар олиб борган Фитрат, С. Муталлибов, И. В. Стеблева, В. В. Решетов, Ф. Абдураҳмонов, А. Рустамов каби олимлар Маҳмуд Кошғарийни қадимги туркий тилларни ўрганишга буюк ҳисса қўшган ўз даврининг ўта билимдон олими эканлигини таъкидлайдилар. «Девону луғатит турк» 3 томда, ўзбек тилида нашр этилган. Ҳозирги замон жаҳон илмий жамоатчилиги XI аср буюк олими Маҳмуд Кошғарийни қиёсий тилшуносликнинг асосчиси, деб тан олади.

Абу ал-Муъийн ан-Насафий номи билан машхур булган алломанинг тулиқ номи Маймун ибн Муҳаммад Муътамид ибн Макхул бўлиб, 1027 йилда Насаф (Қарши)да таваллуд топган. Узоқ йиллар Бухоро ва Самарқандда яшаб ижод этган олим ҳақидаги айрим маълумотларни насафлик бошқа бир олим — Умар ибн Муҳаммад ан-Насафнинг «Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимлари зикрида қанддек (ширин) китоб») номли асаридан учратиш мумкин. Асарда келтирилишича: «Шарқу Фарбнинг олиму уламолари Абу ал-Муъийн ан-Насафий илмининг денгизидин баҳра топиб, ул таратгон зиё нурларини кўзларига тўтиё қилиб суртгонлар». Аллома 1114 йили — 87 ёшида Самарқандда вафот этган.

IX—X асрларда ислом кенг тарқалган Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё ўлкаларида ислом илоҳиёти, фалсафаси, калом илми ривож топди. Бу соҳаларга бағишланган қатор асарлар ва калом масаласи билан шуғулланувчи йирик мутакалимлар вужудга келди.

Калом илмининг бир қанча йўналишлари бўлиб, улардан ал-ашъариййа ва ал-мотуридиййа йўналишлари гоятда кенг тарқалган. Ал-ашъариййа мактабининг асосчиси бағдодлик олим Абдул Ҳасан ал-Ашъарий (873—935), ал-мотуридиййа мактабининг асосчиси самарқандлик таниқли олим Абу Мансур ал-Мотуридий (870—944) таълимотидан сабоқ олган ан-Насафий асосан ал-мотуридиййа мактабига мансуб Ҳаззолийнинг маслағига амал қилган олимлардан ҳисобланган. Уз навбатида ал-Ийжий (1355- йилда вафот этган), Саъдуддин ат-Тафтазоний (вафоти 1390 йил) ва бошқа кўлаб таниқли олимлар ан-Насафий таълимотига таянган ҳолда фаолият кўрсатиб, калом илмида баракали ижод этиб, етук олимлар даражасига кўтарилганлар.

Манбаларда келтирилишича, ан-Насафий ўн бешта яқин асар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти калом илмининг турли масалаларига бағишланган. Улар қуйидагилардир: «Ал-Уъмда фи усул ал-фикҳ», «Баҳр ал-калом фи иълм ал-калом», «Табсират ал-адиллити фи иълм ал-калом», «Ат-Тамҳийд ли-қавоийд ат-тавҳийд фи иълм ал-калом», «Ал-Оълим вал-мутаъллим», «Ийзоҳ ал-маҳажатий ли-ковн ал-ақл хужжатан», «Шарҳ ал-Жомий ал-Кабир лиш-Шайбоний фи фуруъ», «Манохиж ал-аиммати фил фуруъ», «Муътақидот» (Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида Абу ал-Муъийн ан-Насафийнинг бу асаридан бир кўлэзма сақланади (инв. № 40008/2) Араб тилида ёзилган ушбу асар 52 varaқдан иборат).

Алломанинг «Баҳр ал-калом» асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Асарнинг олтинчи бобидаги фасл (бўлим) тўрт банддан иборат бўлиб, улардан биринчиси «ал-Имомат» (Имомликка оид) деб аталган ва шу бандда келтирилган Пайғамбар алайҳиссаломнинг икки ҳадиси катта илмий

аҳамиятга эга. Биринчиси, «Иқтаду бил-лазийна мин баъдий Абу Бакр ва Умар» (бу ҳадисларни Имом ат-Термизий, Имом ибн Можа, Аҳмад ибн Ҳанбал ва бошқа бир қанча муҳаддислар ўз асарларида ривоят қилганлар.) — «Мендан кейин Абу Бакр ва Умарга иқтидо қилинганлар», деган булишига қарамай халифалик устида икки кун баҳс бўлган.

Иккинчи ҳадисдаги «Мендан кейин халифалик ўттиз йил, ундан кейин амирлик, подшоҳлик ва ҳоказолар бўлади», деган фикрлари нақадар тўғрилигини алоҳида қайд қилиш зарур. Чиндан ҳам бу муддат (яъни ўттиз йил) чорёрлар пайтида тутаган. Бу китоб калом илми бўйича ал-мотуридийя мактабининг асосийларидан бири ҳисобланади. Чунончи бу асар аш-шайх Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган исломий ақиданинг энг бош манбаларидан саналади. Айниқса, ислом динида турли-туман оқимлар ва таълимотлар яратилаётган ҳозирги пайтда бу асарнинг илмий-амалий аҳамияти беқиёс даражада каттадир.

Абу ал-Муъийн ан-Насафий ўз китобини яратишда асосий манба сифатида Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Ат-Тавҳид», Имом Абул Ҳасан ал-Ашъарийнинг «Ал-Ламъа», «Мақолот ал-Исломий-йин», Имом ал-Ҳарамайн, Имом Абу ал-Маолий Абдулмалий ал-Жувайнийнинг «ал-Иршод» асарларидан фойдаланган.

«Баҳр ул-калом» асари аллома ижодининг гултожи ҳисобланиб, ислом дини фалсафасини ташкил қилган калом илми бўйича энг қимматли манбалардандир. Бу китобнинг бир қанча қўлёзма ва китобий нашрларининг мавжудлиги ҳам унинг муҳим манбалардан эканлигидан далолат беради ва унинг қимматли қўлёзма нусхалари Дубайдаги Жумъа ал-Можид номли маданият ва мерос марказида, (1167 ҳижрий йилда кўчирилган), Дамашқдаги аз-Зоҳирия кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимида, Бағдоддаги «Мактабат ал-Авқоф»да, Қоҳирадаги машҳур «Дор ул-кутуб»нинг қўлёзмалар бўлимида сақланади. Ушбу қўлёзманинг 950 ҳижрий йилда оддий хат билан кўчирилган нусхаси Искандария (Миср)нинг «Мактабат ал-баладийя» номли кутубхонасида ҳам бор. Асар муҳим манба сифатида икки марта нашр ҳам этилган. Жумладан, 1886 йили Бағдодда, 1908 йили Қоҳирада чоп этилган. Лекин ушбу нашрлар тадқиқотсиз амалга оширилган бўлиб, фақат асар матнидан иборат.

«Баҳр ул-калом»га айрим шарҳлар ҳам битилган. Жумладан, Олим Бадруддин Ҳасан Ибн Абу Бакр Аҳмад ал-Макдиси (1415 йили вафот этган) асарга бағишлаган шарҳини «Фоят ал-маром фи шарҳи «Баҳр ал-калом» деб атаган. Бу шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб»да, бошқаси Мисрдаги «ал-Мактабат ал-Ҳадйя-вайя»да сақланади. Таниқли араб олими Ҳожи Халифа ҳам ўзининг машҳур «Кашф уз-зунун» асарида «Баҳр ул-калом»га ёзилган фақат шу шарҳ ҳақида зикр қилган, холос.

Сирасини айтганда, Буюк ватандошимиз Абу ал-Муъийн ан-Насафий ҳаёти ва илмий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш маданиятимиз тарихини ёритишда катта аҳамиятга эгадир.

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ

(1075—1144)

Кухна Хоразм заминида жаҳон фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган кўплаб буюк алломалар етишиб чиққан. Абул Қосим аз-Замахшарий ана шундай улуғ сиймолардан биридир.

Алломанинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у ҳижрий 467 йил ражаб ойининг 27 куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта қасабаларидан бири — Замахшар қишлоғида таваллуд топди. Аз-Замахшарий ҳақидаги маълумотлар асосан Урта аср араб манбаларида келтирилади. Отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, саводли, тақводор, диёнатли киши бўлган ва аксар вақтини Куръон тиловатию намоз ўқиш билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. Аз-Замахшарийнинг онаси ҳам тақводор, диндор аёллардан ҳисобланган.

Афтидан, аз-Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, шоир қасидаларидан бирида отасининг фарзандлари куп ва оиласи катта бўлгани туфайли ҳам тирикчилик йулида тинмай меҳнат қилгани ҳақида ёзади.

Аз-Замахшарийлар оиласи исломнинг муътазилий таълимотига мансуб бўлиб, ёш Маҳмуднинг дунёқараши мана шу диндор, тақводор отасининг таъсирида шаклланди ва дастлабки билимни ҳам ўз отасидан олди. Аллома ҳақидаги маълумотлардан маълумки, унинг бир оёғи ёғочдан бўлиб, тарихчилар бу ҳақда: «Бир оёғи ёғочдан эди ва узун яктагини тушириб кийгани учун қўрган одам уни чўлоқ деб ўйларди» — деб ёзганлар. Оғир иллат туфайли у ёшлигидан бир оёқ бўлиб қолган ва шундан сўнг отаси уни энди оғир меҳнатга ярамайди, деб кийим тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Бироқ ёшлигидан илмга ҳавасманд ўсган Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишни сўрайди. Ўғлидаги илмга бўлган зўр иштиёқ ва ҳавасни сезган отаси уни мадрасага беради.

Аз-Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, толиби илмлар орасида зўр истеъдодини намоён қила бошлайди. У мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмларни пухта эгаллашга киришади, ўша даврда илм аҳли орасида қадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукаммал эгаллаб, ўз тирикчилигини бирқадар тузатади. Сўнг, араб тарихчиси ва биографи ибн Халликоннинг ёзишича, талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, ҳар томонлама камол топтириш мақсадида Бухорога йўл олади. Бухоро, машҳур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961—1138) ибораси билан айтганда: «Сомонийлар давридан бошлаб шон-шўҳрат мақони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган: ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган (жой) эди». Аз-

Замахшарий Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, котиблик билан шуғулланади, ҳукмдорлар билан яқинлашишга уринади. Бироқ қобилияти, илми, фазилатига яраша бирор мансаб ва муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади, матлабу-мақсадларининг ушалишига умид боғлайди. 1118 йили аз-Замахшарий оғир дардга чалинади, бу касалликдан тuzалгач эса ҳукмдорлар хизматию мансаб ва мол-дунё таъмасидан мутлақо воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, асарлар таълиф этишга астойдил қарор қилади.

Аз-Замахшарийнинг ўз даври илмларини тўлиқ эгаллашга, олимлик даражасига етишишида, шубҳасиз, устозларининг хизмати бениҳоя катта бўлган. Мана шундай устозлардан бири — тил, луғат ва адабиёт соҳасида машҳур олим Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарийр ал-Даббий ал-Исфажонийдир (1113 йили Марвда вафот этган). Ал-Исфажоний Хоразмда ҳам бир қанча муддат яшаган. Бу ўлкада муътазиллийлар таълимотининг жорий бўлиши ҳам мана шу Ал-Исфажоний номи билан боғлиқдир. Аз-Замахшарий Бағдодда шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, Абу Саад аш-Шаққоний, Абул Хаттаб ибн Абул Батар каби машҳур олимлардан ҳадис илмидан таҳсил олди. Маккада бўлганида эса наҳв ва фикҳ бўйича илмни Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Талхат ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Йабирий ал-Андалусий, аш-шайх ас-Садийд ал-Хаййатий, луғат илмини эса Абу Мансур Мавҳуб ибн ал-Хадар ал-Жаволиқий каби машҳур олимлардан ўрганди.

Аз-Замахшарий ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфажон, Шом, Бағдод ва Ҳижозда, икки марта Маккада бўлди. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттирди, араб тили грамматикаси ва луғатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг лаҳжалари, мақоллари, урф-одатларини чуқур ўрганди, бу минтақа жугрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади.

Адиб кўп асарларини Маккалигида яратади. Ўз ҳаётида чуқур из қолдирган Маккада аз-Замахшарий беш йилча яшайди. Шу боисдан у Жоруллоҳ («Оллоҳнинг қўшниси») деган шарафли лақабга муяссар бўлади.

Ўз даврининг йирик олими даражасига кўтарилган аз-Замахшарийнинг Хоразмда ҳам, Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларида ҳам кўпдан-кўп шогирдлари бўлган, аллома кўп вақтини ушаларга бағишларди. У қариндош-уруғларининг қийин-қистовларига қарамасдан, ҳаётида бирор марта ҳам уйланмаган. Илмий асарлар яратиш ва муносиб шогирдлар тайёрлашни фарзанд ўстиришдан аъло деб ҳисоблаган. Аз-Замахшарий охири марта Маккадан қайтиб, Хоразмда бир неча йил яшайди ва ҳижрий 538 йилда, арафа кечаси (1144 йил 14 апрел) вафот этади. 1333 йили Хоразмда саёҳатда бўлган машҳур араб сайёҳи ибн Баттута (1304—1377) «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») асари-

да аз-Замахшарийнинг устида куббаси бўлган мақбарасини қурганини ёзади.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Ал-Муфассал» (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. «Ал-Муфассал» араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид машҳур китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Уша даврнинг узидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг қумуш танга пул ва сарупо совға қилишни ваъда берган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, муқофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам қанчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. «Ал-Муфассал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси «Ал-Унмажаж» («Намуна») номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ — ҳозир зикр этганимиз Сибавайҳнинг китобига ёзилган мукаммал шарҳдир. аз-Замахшарийнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган «Муқаддимат ул-адаб» асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хоразмшоҳлар даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Ҳукмдорлар, айниқса, хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга қизиққан, билимдон одам эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Шу сабабдан бўлса керак, аз-Замахшарий «Муқаддимат ул-адаб»ни унинг номига бағишлаб ёзган. Асар беш катта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йиллари ёзиб тугалланган.

аз-Замахшарий ўз асарида ўша давр араб тилининг истеъмолда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга интилган, уларнинг этимологиясига катта эътибор қилган. Шу боисдан ҳам аз-Замахша-

рийнинг бу йирик асарини мазкур йўналишдаги дастлабки асарлардан дейишга ҳақлимиз. «Муқаддимат ул-адаб» арабчадан форс, чигатой, мўғул ва турк тилларига таржима қилинган. Манбаларда таъкидланишича, асарнинг чигатой тилидаги таржимаси аз-Замахшарийнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Зотан хоразмшоҳ Отсизнинг тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимаси ҳам яратилган, деб билиш ўринлидир. «Муқаддимат ул-адаб» яратилган даврдан бошлаб бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. У биринчи марта 1706 йили Хўжа Исҳоқ Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима этилган. Сўнгра Оврўпонинг бир қанча тилларига (француз, немис) ўтирилган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейдан, Қозон шаҳарларида, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча марта чоп этилган. Немис олими Ватзастайн «Муқаддимат ул-адаб»нинг Оврўпо қўлёзма фондларидаги етти нусхасини қиёсий ўрғаниб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдлик танқидий матнини нашр этган.

Асарнинг чигатой тилидаги таржимаси ўзбек тили тарихини урганувчилар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний 1921 йили «Меҳнаткашлар товуши» газетасига ёзган мақолаёсида «Аз-Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», деб ёзган эди.

Аз-Замахшарий Макка амири, олим ва адиб Абул Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ас-Сулаймон билан дўст эди. Ибн Ваҳҳос ўз мамлакатининг жуғрофияси билан жуда яхши таниш бўлган. Аз-Замахшарий ибн Ваҳҳос маълумотларига таяниб, ўзининг Ҳижозга қилган сафаридан олган шахсий кузатишлари асосида ёзган «Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб») номли асарида жуғрофий жойлар, тоғлар ва денгизларга доир қимматбаҳо маълумотлар келтиради. Машҳур араб олими ва сайёҳи Ёкут ал-Ҳамавий (1179—1229) ҳам ўзининг бутун дунёга таниқли «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асарида Арабистон, хусусан, Ҳижоз ҳақидаги маълумотларни аз-Замахшарийнинг ушбу асарига таяниб ёзган. Аз-Замахшарийнинг бу асари Фарб олимлари ўртасида ҳам кенг танилган, 1856 йили голландиялик арабшунос олим Сальверда де Граве томонидан мукаммал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган.

Аз-Замахшарий адабиёт, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича ҳам мукаммал асарлар яратган.

Олимнинг «Асос ал-балоға» («Нотиқлик асослари») асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукамаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак.

Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

«Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъз ва-л-хутаб» («Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар») — насиҳатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Уттиз йилча утгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили ҳам усмонли турк тилига таржима қилиниб, Истамбулда нашрдан чиққан...

Аз-Замахшарийнинг «Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-ахйар» («Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни») асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган, 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, УзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам қўлёзмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вазни ҳақида баҳс юритувчи «Ал-Кустос фи-ларуз» («Арузда ўлчов (мезон)») асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йиғилган араб мақоллари, масалларига бағишланган бошқа бир асарини «Ал-Мустақсо фи-л-амсол» («Ниҳоясига етган масаллар») деб атаган. «Мақомат» («Мақомлар») — эллик мақомдан иборат бўлиб, қофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. «Девон уш-шеър» китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг «Навобиг ул-калим» («Нозик иборалар») асари эса араб луғатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили Қоҳирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса Қозонда нашр этилган.

Аз-Замахшарийнинг ғоятда кенг танилган «Ал-Кашшоф ан ҳақоик ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужух ит-таъвийл» («Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш») асари Қуръон тафсирига бағишланган. Маълумки, Ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам Қуръон яратилган даврдан бошлабоқ унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан шундай вазиятда ислом тарихида Қуръонга бағишланган кўпдан-кўп тафсирлар, шарҳлар вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам тафсир ёзишдан аввал ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганган. «Ал-Кашшоф» аз-Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1332–1334) ёзилган.

Немис шарқшуноси Карл Броккелман дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган йигирмадан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар борлиги ҳақида ёзиши аз-Замахшарий асарининг катта шухратидан далолат беради.

Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур Ал-Азҳар диний дорулфунуни-нинг талабалари ҳам аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари асо-сида Қуръонни ўргандилар.

«Ал-Кашшоф»нинг Тошкентда, жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғис-тон мусулмонлари диния назоратининг кутубхонасида бир қанча қўлёзма нусхалари сақланади.

Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусул-мон Шарқда унга катта шухрат келтирган. Алломани чуқур ҳурмат ва меҳр билан «Устоз ул-араб ва-л-ажам» («Араблар ва ғайри араб-лар устози»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фаҳри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар, адиблар давра-сида у доимо пешволардан бири бўлиб, қизғин илмий баҳслар, му-нозараларда унинг фикри инобатга олинарди. Мана шундай улкан обрў-эътибор, эҳтимол, даҳо ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб» («Чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир каъбаман») деб ёзишга асос бўлган бўлса керак!

ИСМОИЛ ЖУРЖОНИЙ

(1042—1136)

Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий улуғ олим ва замонасининг энг машҳур табибларидан бири ҳисобланар эди.

XII асрнинг машҳур тарихчиси Заҳриддин Абул Ҳасан Байҳа-қий ўзининг «Татима сифон ал-ҳикма» («Дононлик хазинасига қўшимча») асарида Исмоил Журжоний ҳақида шундай ёзади: «Мен у кишини 531 ҳижрий (1136 милодий) йилда Сарахсда кексалик чоғларида кўрган эдим. Ер юзининг адолатпеша ҳукмдори хоразм-шоҳ Отсиз ибн Муҳаммад уни бир неча муддатта Хоразмга таклиф этган эди. Хоразмда бўлган вақтида у «Ал-Хуффайи ал-ъалойй» («Поя-ларнинг юқори қисми»), «Ат-Тибб ал-мулукий», «Китоб аз-заҳи-райе Хоразмшоҳий», «Китоб ал-аҳрод» («Ҳасад туфайли келиб чи-қадиган касалликлар»), «Китоб ёдгор» («Эсдалик китоби»), «Китоб фи рад алал фалосафа» («Файласуфларга қарши раддия китоби»), қози Абу Саид Шориъийга бағишлаб «Китоб тадбир йаум ва лайлат» («Кеча билан кундузнинг алмашиниши ҳақида китоб»), «Китоб ва-сиятнома» ва бошқа табобат ҳамда фалсафага доир асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари севиб ўқилганидан тез орада жаҳонга машҳур бўлди.

Муҳтарам кишилардан эшитишимча, у киши очик чехрали, хушму-омала, табиатан саховатли шахс эканлар» (172-бет).

Исмоил Журжоний 1042 йилда Журжон шаҳрида туғилган бўлса ҳам, умрининг кул қисмини Хоразмда ўтказганлигидан Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий деб улуғланар эди.

Журжоний хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад ибн Ануштагин (1097–1127) ва унинг ўғли Алоуддавла Отсиз (1127–1156) саройида хизмат қилди. Журжоний ўз даврида қадимги юнон табобати вакиллари Гален, Гиппократ, шунингдек, ўзидан олдин ўтган Абу Бақр Розий ва айниқса, ибн Сино асарларини чуқур ўрганди.

Табобат илмидан ташқари бошқа илм соҳаларида ҳам машҳур бўлганлигидан унга ойига минг динордан маош тайин қилинган эди. Исмоил Журжоний ўзининг табобатга бағишланган энг йирик асари «Заҳирайе Хоразмшоҳий»ни 1110 йилда ёзиб тугатди ва уни хоразмшоҳ Қутбиддинга бағишлади. Отсизнинг буйруғига кўра, бу асарнинг қисқартирилган нусхасини 1113 йилда «Ал-Хуффайи ал-Аълоий» номи билан ёзиб тугатди. Асар ҳаммага тушунарли форс тилида ёзилган бўлиб, ҳарбий юришлар ва саёҳатларда ҳам ҳар ким этиги қўнжига солиб юришига (этигхуфф) қулайлик яратиш мақсадида шундай қилинди.

«Заҳирайе Хоразмшоҳий» ўн китобдан иборат бўлиб, кейинчалик унга «Дорисозликка оид китоб» («Қорабодин») қўшилди.

Биринчи китоб умумий назарий масалаларга бағишланган бўлиб, унда табиат ва коинот ҳақидаги қарашлар баён этилади. Инсон организмнинг бирламчи аъзоларини ташкил этган унсурлар, мижоз, тўрт суюқлик, баданнинг ҳар бир қисмининг нималарга қодирлиги ҳақидаги таълимот ва шу муносабат билан табобатнинг фан сифатидаги вазифалари ҳақида гапирилади.

Иккинчи китобда соғлиқ ва касалликлар ҳақидаги таълимот, уларнинг турлари, намоён бўлиш белгилари, томир уришига қараб касалликни аниқлаш тўғрисида сўз юритилади.

Учинчи китоб соғлиқни сақлаш, бунда атроф-муҳитнинг таъсирига, яъни ҳаво, маскан, сув, озиқ-овқат, ичимлик, уйқу, бедорлик, ҳаракат ва осойишталикка бағишланган. Бу китобда болалар, қариялар, сафардагилар учун алоҳида-алоҳида қондалар баён этилган.

Тўртинчи китобда касалликни қандай кечиши мумкинлигини белгилаш, қайси пайтларда энг оғир ҳолатларга тушиб қолиш, улардан қутулиш муаммолари ҳақида гап боради.

Бешинчи китобда безгак касалининг пайдо бўлиш сабаблари, унинг белгилари, даволаш тарзи баён этилган.

Олтинчи китобда инсон аъзойи баданининг ҳар хил жойларида пайдо бўладиган касалликлар, уларни даволаш усуллари таҳлил этилган.

Еттинчи китоб рақ касалликларига, яралар, шишлар, суяк чиқишлари ва синишларига бағишланган.

Саккизинчи китобда пардоз-андозлар, ўзига оро беришлар ҳақида гап боради.

Тўққизинчи китобда заҳарлар ва унга қарши даволаш усуллари ҳақида ҳикоя қилинади.

Унинчи китоб давосизликка бағишланган. «Заҳирайе Хоразмшоҳий» ўз вақтида омма орасида кенг тарқалган табобат соҳасидаги энг машҳур асар бўлганлигидан жаҳон кутубхоналарининг кўпчилигида унинг қўлёзмалари ҳамон сақланиб келинмоқда. XII аср муаллифи ватандошимиз Арузий Самарқандий бу асарни буюк олимлар Жоли-нус, Розий, ибн Сино ва бошқаларнинг шу соҳадаги китоблари қаторига қўйган. Бу асар ҳатто яҳудий тилига таржима қилинган эди. XVI асрда эса Абул Фадл Муҳаммад ибн Идрис Дафтарий уни турк тилига таржима қилган.

Маълумки, Шарқ олимларигина эмас, балки XVIII аср охиригача яшаган Оврүпо олимлари ҳам барча борлиқнинг асосида тўрт унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво ва олов ётади деб билишган. Исмоил Журжоний ҳам инсон танаси мазкур тўрт унсурдан ташкил топганини, у сабабсиз касалликка чалинмаслигини қайд этади. Касаллик сабаби эса, юқорида зикр этилган бир-бирига қарама-қарши бўлган тўрт унсур мувозанатининг бузилишидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Журжоний табобатни малака ҳосил қилиш йўли билан қўлга киритиладиган фан деб ҳисоблайди.

Исмоил Журжоний фикрича, исбот ва тафаккур воситасида ҳосил қилинган нарса илм деб аталади. Илм ҳам ўз навбатида икки хил бўлади: назарий ва амалий. Назарий илмларга адабиёт, мантиқ, риёзиёт кирса, амалий илмлар ўз ичига механика, тикувчилик ва бошқа қўл ишлари, хунармандчиликни қамраб олади. «Табобат илми эса, айти ҳолда ҳам назарий ва ҳам амалий илмлардан ташкил топади». Табобат илмидан кузатилган мақсад танани бутунликда — соғломликда ушлаб туришга тиббий тадбирлар қўллаш йўли билан эришмоқдир. Бундай ҳолат бемор кишиларнинг ва уларни даволовчи табибларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Табиблар эса, табиатнинг барча сиру асроридан бохабар бўлишлари лозим.

Маълумки, табиатнинг энг буюк мўъжизаси — бу инсондир. Шунинг учун ҳам бу мўъжизанинг нимадан таркиб топганини билиш — уни даволашнинг калитидир.

Исмоил Журжоний фикрича, ҳайвонот оламининг ҳам ўз мизожи бор, аммо инсондаги мижозгина мўъгадилдир. Бундай натижага Оврүпо олимлари XIX асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошларидагина эришдилар. Улар бутун инсон баданида бўладиган кимёвий жараёнлар, унинг она қорнида пайдо бўлишидан бошланган ўзгаришлар, туғилгандан кейинги ҳаётий йўли: чақалоқлиги, ўспирин-

лиги, ёшлиги, кексалиги, қарилик ва ўлим билан яқунланадиган ҳаётий босқичларидаги ҳар бир хужайраларнинг пайдо бўлиши, заволга юз тутиши, бир томондан асаб тизимининг даҳолати сабабли юз берса, иккинчи томондан, бадан аъзоларига маълум мижоз (темперамент)га эга бўлган ҳармонларнинг аралашishi оқибатида юз беришини аниқладилар. Ҳармонларнинг киши жисмига, руҳиятига таъсири ошқора билиниб туради.

Ғариза (инстинкт) ва ҳаяжон, феълу атвор ва мизожлар ҳармонлар таъсири воситасида намоён бўлади. Ҳозирги пайтда иссиқ, совуқ, нам ва қуруқ мизожли инсонларнинг бўлишлиги ишончли далилларга асосланган илмий ҳақиқат сифатида тан олинган. Чунки уларнинг манбаи асаб тизими, ички ҳармонлар амалиётида эканлиги исботланган.

Исмоил Журжоний кишилар мизожли уларнинг умрлари давомида ўзгариб туришлигини ва ўлимининг табиийлигини илмий жиҳатдан содда ва рагон тилда тушунтирди. Инсонлар умрини у тўрт даврга бўлади:

Биринчи давр — туғилиш, ўсиш ва парваришlash босқичи бўлиб, 15—16 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади.

Иккинчи давр — ёшлик ва етуклик босқичи бўлиб, 30 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бундан кейин жисмонан ўсиш ва улғайиш даври бошланади. Баъзиларда ўсиш ва улғайиш ёши 35 ёки 40 ёшгача ҳам давом этиши, шу ёшгача бўлган умрни ёшлик даври деб ҳисобlash мумкин.

Учинчи давр — мўйсафидлик босқичи, бу даврда инсон то 60 ёшга етгунча ёшлик қувватидан баҳра олиб яшаши мумкин бўлади.

Тўртинчи давр — киши умрининг қарилик даври бўлиб, бунда қувватнинг сусайиш ҳолати кузатилади ва бу жараён умрнинг охиригача давом этади. Қариликнинг фазилати шундаки, баъзилар 60 ёш яшайди, баъзилар эса яна ўспиринлик, ёшлик ва мўйсафидлик йиллари қанча давом этган бўлса, ўшанга тенг келадиган вақтгача яшаб, 120 ёшга кириши мумкин.

Кишилар болалик давларидан то етуклик ёшига етгунларига қадар иссиқ ва нам мизожга, етуклик ёшидан сўнг эса иссиқ ва қуруқ мизожга эга бўладилар; 35 ёшдан кейин бундай ҳолат камаяди.

Исмоил Журжонийнинг коинот ва инсон ҳақидаги илмий мулоҳазалари воқелиқдан олинган манбалар асосида шаклланган бўлиб, у инсоннинг табиий эҳтиёжлари чексизлигидан келиб чиқади ва уларни қондиришни ақлий йўл билан чегаралашни ягона чора сифатида тарғиб этади.

Унинг фикрича, ҳақиқий лаззат жисмоний ҳузур-ҳаловатда, тўкин-сочин ҳаёт кечиришда эмас, балки ақлий ва маънавий камолотга эришишдадир. Нариги дунёдаги беҳишт, жаннат ҳузур-ҳаловатларини руҳий, ақлий ором олишликда деб тушунади. «Заҳирайе

Хоразмшоҳий» асарини тугатгандан сунг Журжоний Марв шаҳрига келади. Бу пайтда Марв шаҳри Султон Санжарнинг пойтахти ҳисобланар эди. Султон Санжар унга катта илтифот ва иззат-икром кўрсатганлиги сабабли Журжоний умрининг охиригача шу ерда яшади. Бу ерда ҳадис илмида Абул Қосим Қўшайрий билан мулоқатда бўлди, табобат соҳасида эса машҳур табиб ибн Аби Содик билан ҳамкорлик қилди. Бундан ташқари Ироқ, Форс ва Хузистон табиблари билан, ибн Синонинг баъзи шогирдлари билан ҳамсуҳбат бўлди. Умрининг охиригача Марв мадрасаларида бир неча фанлардан сабоқ берди. Ёқут Ҳамавийнинг «Мужам ул-булдон» асарида келтирилишича, Исмоил Журжоний Марвда ҳижрий 531 (1136) йилда вафот этди.

Исмоил Журжонийнинг илмий меросидан фойдаланиш кейинги асрларда ҳам самарали давом этди.

МАҲМУД ЧАҒМИНИЙ

(XII–XIII аср)

Аҳмад Фарғоний ва Абу Райҳон Берунийнинг илмий анъаналарини давом эттирган йирик файласуфлардан бири, XII–XIII асрларда ижод этган хоразмлик олим Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминийдир.

Ал-Чағминийнинг илмий асарлари Шарқда жуда машҳур бўлса ҳам, унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳозиргача яхши ёритилмаган.

Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, Улуғбек мадрасасидаги астрономияга оид машғулотларнинг мавзуси сифатида Чағминийнинг астрономия соҳасидаги асарига Мир Саййид Шариф Журжоний ва Қозизода Румийлар томонидан ёзилган шарҳларни ўрганиш ҳам киритилган. Мазкур олимлар Маҳмуд ал-Чағминийнинг «Мулаҳхас фи-л-хайъа» («Астрономияга оид қисқа тўплам») асарига шарҳлар ёзишган. Жумладан, Қозизода Румий ўз шарҳининг кириш қисмида Чағмин сузи ҳақида шундай тушунтириш берган: «Чағмин сузи ал-Чағминий туғилган Хоразмдаги жой номидир». Унинг туғилган йили маълум эмас, аммо адабиётларда кўрсатилишича, вафоти 1221 йил деб тахмин қилинади. Чағмин ўша вақтдаги Хоразмшоҳларнинг пойтахти бўлган Кўҳна Урганчдан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган. Маълумки, XI–XII асрлардаги Хоразм жаҳон миқёсидаги йирик илмий марказлардан бири булган ва шубҳасизки, бу нарса ал-Чағминийнинг илмий дунёқарашининг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бошланғич маълумотни Хоразмда олган Маҳмуд ал-Чағминий ўқишни давом эттириш учун Самарқандга келган. Унинг илмий асарларида Берунийнинг устози булган Абу Наср ибн Ироқ бир неча марта тилга олинади. Ал-Чағминийнинг «Мулаҳхас фи-л-хайъа» асаридан ташқари «Сайланма», «Тукқиз сонининг риё-

зиётдаги урни ҳақида рисола», «Меросни булиш масалаларида риёзиёт усулларига шарҳ» ва бошқа қатор рисолалари мавжуд.

Маҳмуд ал-Чағминий уша вақтдаги йирик олимлар каби фаннинг бирор соҳаси билан эмас, балки астрономия, риёзиёт, табобат, жуғрофия ва бошқа соҳаларда ҳам жуда сермаҳсул ижод қилди. Бу фанлар ривожининг ҳар бирига шунчалик ҳисса қўша олдики, натижада уни Абу Райҳон Берунидан кейинги Хоразм илмий мактабининг энг кўзга кўринган олими, деб ҳисоблаш мумкин. Бундан ташқари ал-Чағминий ўз даврининг барча фанлари эришган ютуқларни жамлаб, узига хос қомус тузган алломадир.

Маҳмуд ал-Чағминийнинг фанга қўшган ҳиссаси биринчи навбатда астрономия соҳасидаги кашфиётлари билан улчанади. Унинг «Мулаххас фи-л-хайъа» китоби уша замон астрономия фанининг ҳулосаси булиб, жуғрофия ва бошқа фанларнинг умумлашган ҳулосалари ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилади. Бу китобнинг илмий қиммати шундаки, астрономия билимлари тизимларида иш олиб борган ал-Чағминий қадимги юнон астрономия мактаби ютуқлари билан биргаликда Шарқ олимлари, жумладан, Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий ишларини кенг жалб этиш орқали янги ҳулосалар чиқарган. Ал-Чағминийнинг бу асарида инсонни ураб турган оламнинг умумий тузилиши, самовий ёриткичлар, доиралар, сайёраларнинг ҳолати, қуёш, ойнинг тутилиши, қуёш йилининг узунлиги, кеча, кундуз ва бошқа муҳим муаммолар қайтадан ишлаб чиқилган.

Ал-Чағминийнинг астрономия соҳасидаги илмий ютуқлари ҳақида гап борганда, шу нарсани алоҳида таъкиллаш мумкинки, унинг фикрича, «Қуёшни узидан нур тарқатувчи сайёраларнинг маркази деб ҳисоблаш мумкин». Дарҳақиқат, унинг қайд этишича, баъзи бир осмон ёриткичлари, жумладан, ой «уз нурига» эга бўлмасдан, уни Қуёшдан олади. Шунга асосланиб ал-Чағминий Қуёшни баъзи осмоний jismlarнинг «маркази» деб атайди. Албатта, бу унинг тамоман гелиоцентрик система тарафдори эканлигини билдирмайди. Чунки нур ҳаракати йўналишлари ҳақидаги масалани машоиюнлар (Арасту мактаби тарафдорлари) қуйган тарзда муҳокамага қуйилиши катта аҳамиятга эга эдики, бу ҳақда Абу Райҳон Беруний билан ибн Сино ўртасида илмий тортишувлар булиб ўтган эди. Бу муаммонинг мавжудлиги сабабли Беруний ўз вақтида геоцентрик қараш табиат фалсафасига биноан мантиқий ҳуқуққа эга эканлигига шубҳа билдирган эди.

Ал-Чағминий астрономия муаммоларини ишлаб чиқишга боғлиқ бўлган риёзиётга оид масалалар билан жуда кўп шуғулланди. Унинг самарали изланишлари туфайли доиравий тригонометрия асослари ишлаб чиқилди ва унинг асосий қоидалари «Мулаххас фи-л-хайъа» асарида ўз инъикосини топди. Унда турт томонли доиравий учбур-

чак ва унинг хилма-хил турларининг тула таърифи берилди. Муаллиф биринчи марта уфқий текисликдаги кузатиш жойининг асоси бўлган координатлар системасини муфассал ишлаб чиқишга муваффақ бўлди.

Ал-Чағминий уз асарида геодезия ва жуғрофия муаммоларига ҳам катта эътибор берганлиги сезилиб туради.

Табиатшунослик соҳасидаги илмларда у тажрибага таяниб, табиат ҳодисаларини урганишни тарғиб этар экан, ҳар хил фанлар томонидан тўпланган маълумотларга танқидий ёндашиб, ҳолисона ҳулоса чиқаришга амал қилди. «Астрономияга оид қисқа туллам» китобининг муқаддимасида бу ҳақда шундай деб ёзади: «Гарчи менгача ҳам самовий жисмлар ҳақида кўплаб китоблар ёзишган бўлсалар ҳам, улардаги асосий масалалар чуқур ёритилмаган эди».

Ал-Чағминий ўзи таҳқиқ қилган фанлар соҳасида тор доирадаги ҳулосалар билангина чегараланиб қолмасдан, улардан келиб чиқиб йирик фалсафий муаммоларни муҳокамага кўяр эди. Унинг табиатга берган таърифи муҳим аҳамиятга эгадир: «У (табиат) ҳар қандай ҳаракат ва сокинликнинг манбаидир». Ал-Чағминий фикрича, табиат «табиий кучга» эгадирки, ушбу куч унинг фаоллигини зарурий шартга айлантиради. Табиатга нисбатан ўз қарашларини баён қилиб, Чағминий шундай ёзади: «Модда ва шакл табиатни шакллантиради».

Маълумки, машоюълар фалсафасида модда билан шакл қанчалик бир-бирига боғлиқ бўлмасин, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш имконияти мавжуд эди. Бундай имконият маълум даражада ал-Чағминий киритган «бўлинмас заррача», «унсурий заррача» — яъни атом тушунчаси воситасида бартараф қилинди.

Ал-Чағминий фикрича, модда кичик заррачалар кўринишида мавжуд, аммо уларнинг хусусияти шундан иборатки, уларда модда ва шакл бир-бирдан ажратиб бўлмайдиган даражада бирикиб кетган. «Кичик заррачаларни ҳар хил шакл ва табиатга эга бўлган қолипни қабул қилувчи, ундан ҳам кичикроқ заррачаларга бўлиб бўлмайди: яъни ҳар бир заррача ўзининг муайян шакл ва табиий ўзлигига эга. У содда заррача бўлиб, ўзига хос шакл, ўзига мувофиқ келадиган табиатга эгадир» («Мулаххас фи-л-хайъа», 380-бет).

Маҳмуд ал-Чағминийнинг қарашларида Ўрта аср мутафаккирларининг кўпчилиги тахмин қилган икки хил заррачанинг, яъни атомлар ва ўзига хос молекулаларнинг мавжудлиги ҳақидаги назария ўзининг ёрқин ифодасини топди. Ал-Чағминий уларни «бирламчи» ва «иккиламчи» кичик заррачалар деб, сўнгра — «бирламчи заррачани» аниқлаб, уни «унсур», «ибтидо», «асосий ашё», «модда» деб атади.

Иккиламчи заррачалар эса у ёки бу ашёнинг кичик заррачаларини ташкил этади, аммо унинг хусусиятини сақлаб қолади. Бу шундай заррачалардирки, «бошқасига нисбатан кичикроқ бўлмоғи керак».

Урта асрларда астрономия кундалик турмушда амалий аҳамиятга эга бўлган, доимо ривожланиб бориши зарур бўлган фан ҳисобланган. Барча қишлоқ хўжалик ишлари, бепоён чўллардан компассиз савдо карвонларига йўл кўрсатиш самовий ёритгичлар орқали амалга оширилганини ҳисобга олсак, нима учун ал-Чағминийга ўхшаш олимларимиз тинимсиз тадқиқотлар билан шуғулланганликлари маълум бўлади.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ

(1123—1197)

Буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний 1123 йил 23 сентябрда туғилган. У Курьонни, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин вал-л-милла¹ ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний² номлари билан машҳурдир.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний дастлабки таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача ўша ерда яшаган. Мавлоно Бурҳонуддин ал-Марғиноний ёшлик чоғлариданоқ Курьони Каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганган.

У балоғат ёшига етганида мукаммал илмга эга бўлганига қарамай устозлардан таълим олишни давом эттирди. 1149 йили Бурҳонуддин ал-Марғиноний ҳаж сафарига борди. «Китоб ул-машойих» («Шайхлар ҳақидаги китоб») асариди у ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломани санаб ўтган. Бу рўйхатда Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Байдавий, Абу Ёқуб ас-Саярий, Абу Исҳоқ ан-Навқадий, Жаъфар ал-Ҳиндувонийларнинг номлари бор.

Кейинчалик у фикҳга оид масалалар билан қизиқиб, ўша даврнинг кўзга кўринган алломаларидан «Ал-Муҳит» («Илмлар денгизи») асарининг муаллифи Умар ибн Мааза, «Ал-Фатава ва фавоид аз-Заҳира» («Фатволар ва зоҳир нарсаларнинг фойдалари») асарининг муаллифи Зоҳир уд-дин ибн Умар ал-Қодий ал-Бухорий ибн ал-Итобий ва бошқаларнинг назарига тушган.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ислом динидаги суннийларнинг туртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. Бизгача етиб

¹ Милла деганда халқ, яъни мусулмонлар тушунилади. Бу ерда олимни улуглаб, уни ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи дейилмоқчи.

² Марғинон — Марғилон шаҳрини Урта асрларда араблар Марғинон деб аташган.

келган асарларидан «Бидоят ал-мунтаҳий» («Бошловчилар учун дастлабки таълим»), «Кифоят ал-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълим»), «Нашр ул-мазҳаб» («Мазҳабнинг ёйилиши»), «Китоб ул-мазид» («Илми зиёда қилувчи китоб»), «Маносик ул-ҳаж» («Ҳаж маросимлари»), «Мажма ул-навозил» («Нозил бўлган нарсалар тўплами»), «Китоб ул-фароиз» («Фарзлар китоби») ва бошқалар маълум.

Ал-Марғинонийнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган «Ҳидоя» асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг «Катоиб ул-аълум ал-ахёр фи табақот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон» («Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб») номли асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғиноний «Бидоят ал-мунтаҳий» асарининг сўз бошисида «Ҳидоя»нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: «Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда «ал-Мухтасар ал-Қудурий» («Қудурий қисқартмаси»)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча «Жомеъ ус-Сағир» («Кичик тўплам») дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга «Бидоят ал-мунтаҳий» деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни «Кифоя ул-мунтаҳий» деб номладим»¹.

Кейинчалик бу асарларнинг ҳам ҳажми катталики килиб, янада муъжаз бўлган, бутун ислом оламида ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган ал-Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» асари яратилди. Бу асар бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетди, мусулмон ҳуқуқи — фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинди.

«Ҳидоя»нинг асосини фикҳ илми асосчиларидан бўлган Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит, Абу Абдуллоҳ, Аҳмад ибн Ҳанбалларнинг йирик асарлари, бу алломаларнинг шогирд ва сафдошларидан имом Абу Юсуф, имом Абу Абдуллоҳ ибн Ҳусайн аш-Шайбоний (имом Муҳаммад), имом Абу-л-Хазл Зуфар ибн Хазлларнинг асарлари, дастлабки турт халифа ва саҳобаларнинг ривоятлари, улар хабар қилган ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари, «Ҳидоя»да асосий фикҳий масалаларнинг шарҳи ва ечимида Муҳаммад Баздавийнинг «Мабсут», ибн Исо ат-Термизийнинг «Жомеъ ул-Кабир» («Катта тўплам»), Қудурийнинг «ал-Мухтасар ал-Қудурий» каби асарларига ишора қилинади.

¹ ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 2929, 214.

«Хидоя»да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикр олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қушилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрули муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукамал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

«Хидоя» тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарсас, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга утказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқроор булиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар урин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка суйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариятга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ушлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

«Хидоя» бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, бу ерда 1917 йил инқилобидан кейин ҳам, то 30-йилларгача шарият қозилари бекор қилиниб, совет суд системаси жорий қилингунча амалда бўлиб келди. Ҳозирги кунда ҳам ислом шарияти асосида иш юритадиган мусулмон мамлакатлар ҳуқуқшунослигида бу асардан кенг фойдаланилади. «Хидоя»нинг 1893 йилда рус тилида қисқартирилган таржимаси Н. П. Гродеков томонидан нашр этилган¹.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви туфайли ислом ёдгорликлари, жумладан, шарият, фикрҳа оид асарларни урганиш, бу

¹ Қаранг: Ҳидоя. Комментарий мусульманского права. Тошкент, 1893. Т., 1—II. Асар 400 нусхада босилган бўлиб, «Туркистон ўлкасини» маъмурий жандарм бошқарув ишларидаги хизматчиларига мўлжаллангандир («Туркистанские ведомости» 1893 г. 16(28) июня), яъни Рус чоризмининг мустамавлакчилик сиёсатини амалга оширишни осонлаштириш мақсадларига бўйсундирилган бўлиб, русча таржима инглизча таржимасидек тўлиқ эмас, айрим қисмлари тўлиғича тушириб қолдирилган.

соҳадаги бой меросимизни нашр этиш имконияти вужудга келди. Ватандошимиз ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ислом ҳуқуқшунослигида машҳурлигини назарга олиб Н. И. Гродековнинг инглизчадан русчага қилган ва тор доира учун мўлжалланган «Ҳидоя»нинг I-китоби Тошкентда 1994 йилда юридик фанлари доктори А. Х. Саидовнинг сўз бошиси ва шарҳи билан қайта нашр этилди.

Узоқ мусулмон оламида ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаган «Ҳидоя» ва унинг муаллифи Марғиноний фаолияти ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан 2000 йилда ал-Марғинонийнинг 910 йиллик таваллуд санаси кенг жамоатчилик томонидан тантанали равишда нишонланди.

АҲМАД ЯССАВИЙ

(1041–1167)

Ислом дини пайдо бўлгандан сўнг унинг доирасида, Куръон ва Ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар X–XI асрларга келиб Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф — Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб, унинг учун таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Аллоҳ васлига етмак учун пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик характерли хусусиятлардан ҳисобланган.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши Юсуф Ҳамадоний (1048–1140) номи билан боғлиқдир. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорода хонақа ва мадраса қурдириб, кўплаб туркигўй, форсигўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андоқий, Абдулло Барақий, Аҳмад Яссавий ва Абдухалиқ Фиждувоний алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар.

«Яссавия», «Нақшбандия» тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотни Яссиди машҳур олим Шаҳобиддин Исфижобийдан олади. Сўнгра бобоси Арс-

лонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб, Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи «Устоз Юсуф Ҳамадонийнинг хузурига 23 ёшида борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлгонлигини» айтади. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, ўз таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Ривоятларга кўра, Яссавий 63 га (Пайғамбар ёшига) етгач, ер остида ҳужра ясаиб, «чилла»га кирган, қолган умрини тоат-ибодат қилиб, қимматли ҳикматлар ёзиб, риёзатлар чекиб, ер остида ўтказган. Бир ривоятга кўра, у 125 йил, бошқа ривоятга қараганда, 133 йил умр кўрган.

Яссавий маданиятимиз тарихида илк туркийзабон мутасаввуф шоир сифатида маълумдир. Унинг тасаввуфни тарғиб этувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машҳур бўлиб кетди.

Алишер Навоий ибораси билан айтганда, «Туркистон мулкининг улуғ Шайх-ул-машойихи» Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. Маълумки, «Яссавия» тариқатидан кейин Марказий Осиёда икки йирик тариқат пайдо бўлади: «Нақшбандия» (Хўжагон), «Бектошия».

Тасаввуфдаги барча йирик тариқатларда бўлганидек, «Яссавия» тариқатининг ҳам ўзига хос муайян қоидалари (одоби) бўлиб, бу таълимотдаги солиқлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари мажбур бўлган: 1) Мурид ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, унга доимо таслимият изҳор қилмоғи лозим; 2) Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг румуз ва ишораларини мукамал англай олсин; 3) Шайхнинг барча акволи (сўалари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва муътақид бўлмоғи лозим; 4) Мурид ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чуству чолоклик (чаққонлик) ила сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи зарур. Чунки ризои Аллоҳ унинг (яъни Шайхнинг) зимнидадир; 5) Мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига росих бўлиб, муршиди кўнглида ҳеч қандай шаку шубҳа тугдирмаслиги зарур; 6) Мурид ўз ваъдасида вафодор, сўзида устувор турмоғи лозим; 7) Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкени, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим; 8) Мурид ўз муршидининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак; 9) Мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушкilotини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи шарт; 10) Мурид Худо висоли учун ўз Шайхи йўлида бутун молу жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

«Яссавия» тариқатининг барча аҳидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш «Ҳикмат»да муфассал баён этилган. XII асрдаги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган «Ҳикмат» асарида «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириб, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни риёкор шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машҳур мутасаввуф олим Мансур Халлож (858–922) ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, мазкур илғор, довюрак ва жасур мутасаввуф донишмандга катта рағбат кўрсатади:

«Билмадилар муллолар «Анал-ҳақ» нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб,
Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб,

Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар.
Ахтар қилиб кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Анал-ҳақ», деб турар эрмиш».

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори Шайх Юсуфи Ҳамадонийга ўхшаб мол-дунё туплашга мутлақо қизиқмаганини, камбағал-парвар ва ғарибларвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, ҳасис ва очофат кишиларни Яссавий беаёв танқид қилади:

Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмағил молинга, бир кун қўлдан кеторо,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго еторо.

Дарҳақиқат, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат — «Яссавия»нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мавороуннаҳр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввуф донишманд, инсонпарвар шоир ҳисобланади.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ

(XII—XIII асрлар)

Туркий адабиётнинг бизга маълум намояндаси машҳур «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг муаллифи Аҳмад Югнакий булганлигини қайд этиш мумкин. Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Аҳмаднинг туғилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги қишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Аҳмад онадан кўзи ожиз туғилди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратгандур, оммо кўнгил кўзин бағоят ёруқ қилғондур». Аҳмад ёшлигидан жуда қобилиятли ва зийрак бўлган.

Унинг илмий-назарий рисоалар ёзган ёки ёзмаганлиги бизга номаълум. Адиб Аҳмад салоҳиятли шоир ва ахлоқ муаллимидир. Ундан бизгача етиб келган ягона яхлит асар «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») достони бўлиб, 484 мисрадан иборат. Бу асарнинг бугунгача 3 та тулиқ қўлёзмаси, 2 та айрим парчалари сақланиб қолган. Улардан энг қадимгиси 1444 йилда Самарқандда Улуғбекнинг нуфузли амирларидан Арслон хожа Тархон топшириғига кура, котиб Зайнул Обидин ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Хусайний томонидан уйғур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байтлар араб ёзувида. Асар номи мазкур нусхада «Атабатул ҳақойиқ» («Ҳақиқат эшиклари») деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйғур ва араб ёзувларида бўлиб, 1480 йилда Туркистондан Истамбулга бориб қолган истеъдодли котиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан кўчирилган. Турк олими Нажиб Осим 1914—1916 йилларда ушбу нусхани топиб, тадқиқ этиб нашрдан чиқарди. Учинчи қўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязид II (1481—1512)нинг муҳри босилган. Демак, бу нусха ҳам XV аср охири XVI асрнинг бошида кўчирилган бўлиб чиқади. Асар 14 бобдан иборат бўлиб, биринчи 5 бобини муқаддима қисми деб аташ мумкин. Унда ягона Аллоҳи таолога ҳамд, Расулulloҳ (САВ) га наът, турт улуғ саҳобалар — хулафойи рошидин мадҳи, амир Муҳаммад Дод-сипоҳсолорбек ва фазилат эгаси Анас ибн Муовияларга бағишланган мадҳиявий сатрлар мавжуд. Муқаддима қисмининг охирида дostonнинг ёзилиш сабаби баён этилган. Асар Мовароуннаҳрда ёзилган бўлиши керак, чунки буюк амир Муҳаммад Дод-сипоҳсолорбек турк ва аҷам мамлакатларининг ҳукмдори деб улуғланган, араблар эсга олинмаган.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари ёзилган даврда форсий ва туркий дostonлар учун умумий булган муайян шеърый шакл (яъни, аа, бб, вв усулида қофияланувчи маснавий шакли) ҳали мавжуд эмас эди. Шу

сабадан асарнинг мадҳиявий кириш қисмлари ўша давр араб адабиётига хос бўлган қасида жанридан ижодий фойдаланиб ёзилган. Аммо дostonнинг асосий қисми ва хулосаси қадим туркий оғзаки адабиётида кенг қўлланилган тўртликлар шаклида яратилган. Шу сабабли дoston ҳажмини байтлар (2 сатрли банд системаси) билан ўлчаш тўғри эмас. Аҳмад Югнакий номига «Адиб» сўзи қўшиб айтилиши маълум сабабга эга. У ўзини шоир эмас, балки адаб илми намояндаси деб билади. Унинг дostonи ҳам туркий элатларга исломий одоб қоидалари, маънавий-ахлоқий камолот сирларидан таълим беришга мўлжалланган. Буни ундаги боб сарлавҳаларидан ҳам англаш мумкин. Биринчи боб (аннавўл-аввал) — «Илм манфаати ва жаҳолатнинг зарари ҳақида» деб аталган. Маълумки, исломнинг илк ноzil бўлган оятлари «Икра!» (яъни, «Ўқи!») деб бошланади ва илмга ташвиқ этиш ислом маънавиятининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади. Дoston матни орасида пайғамбаримизнинг «Илм Чин эли (яъни Хитой)да бўлса ҳам, ўрганинг!» деган ҳадислари араб тилида келтирилган ва ушбу фикр туркий тўртликлар шаклида шарҳланган. «Саодат йўли билим билан билинади», дейди Адиб. У билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар қаторида кўради, билимсиз эркакни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Алишер Навоий ўз асарида Адиб Аҳмад дostonининг ушбу бобидан энг эркин тимсолни келтирган:

Сўнгахка илик тур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгах.

Арслон хожа Тархон туздирган матнда шу сатрлар бироз бошқачароқ жаранглайди:

Сўнгахка йиликтек эранга билик,
Эран кўрки аҳл, ул сўнгахкунг йилик.

Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўлиқдан фарқи йўқдир. Адиб Аҳмад билимсизликни қоралаб яна Расулulloҳ (САВ) ҳадисларига мурожаат этади: «Тангри ҳеч қачон жоҳилларни азиз қилган эмас». Илм қадрига фақат маърифатли одам этади, нодонга эса насиҳат бефойдадир. Адиб Аҳмаднинг фикрича, билим туганмас бойликдир, у фақир кишини бой этади, илм аҳлини эса араб ҳам, аҷам ҳам олқишлайди.

Дарҳақиқат, Адиб Аҳмад яшаган давр, амриқо олими Франц Розенталь таъбири билан айтганда, «илм тантанаси» даври эди. Адиб Аҳмад минтақа маданиятидаги мислсиз камолот йўлининг иштирокчиси эди. Аммо давр мураккаб, ўта зиддиятли ҳам эди. Бу ҳолат илк туркий пандноманинг кейинги боблари мундарижасида ўз аксини

топган. Иккинчи боб «Тилни тийиш ва бошқа одоблар ҳақида» деб номланади. Бу бобдаги машҳур сатрлар:

«Тилинг бекга тутғил тишинг синмасун,
Қали чикса бекга, тишингни сийур».

Алишер Навоийнинг Адиб Аҳмад ҳақида ёзганларида биров узгарган ҳолда такрор этилади. Адиб фикрича, киши бошига ҳар қандай иш тушса, тили туфайли содир бўлади, баъзилар яхшилик кўради, баъзилар афсус чекади. Аҳмоқ одамнинг тили — душмани, кўп кишиларнинг тили туфайли қони тўкилди. Адиб Аҳмад беҳудагуйлик ва ёлғон сўзлашни қаттиқ қоралайди. Сўзнинг тўғриси ва қисқаси яхши деб ҳисоблайди. Боб давомида сир сақлашнинг муҳимлиги таъкидланади, «ҳатто яқин дўстингдан ҳам эҳтиёт бўл» — дея огоҳлантиради шоир. Бундай огоҳлантиришлар замонанинг қалтислигини эслатиб турарди. Учинчи боб ҳам шунга мувофиқ «Дунё ҳолатларининг ўзгариб туриши ва дунё аҳлида вафо камлиги ҳақида». Адиб Аҳмад ўз асарини кексалик чоғида ёзганлиги ушбу боб мазмунидан сезилади. Адиб дунёнинг ўткинчилиги, киши умрининг елдек ўтиши, обод ўлкалар хароб бўлиб, доноларнинг кўли дунёни тарк этганини афсус билан қайд этади. Дунё бир кўли билан кишига асал тутса, иккинчи кўли билан оғу тутади.

Шу сабабли «егулигинг ва кийгулигинг бор бўлса, кўп ҳам молдунё йиғишга ружу қўйма», дейди Адиб.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари асосий қисмининг кейинги 4—7- боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиқлик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулим ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади. Асар бошдан оёқ тавҳид эътиқодига таянади, муаллиф фикрлари Аллоҳ таолонинг муборак оятлари, Расулуллоҳ (САВ)нинг ҳикматли ҳадислари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеърини матн орасида қатор оятлар, 20 дан ортиқ ҳадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарҳ этилган. Умуман олганда, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» тил жиҳатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушунтириш қийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган. Достоннинг илмий-танқидий матнлари 1951 йилда туркиялик олим Рашид Раҳмат Арат, 1972 йилда ўзбек олими Қозоқбой Маҳмудов, кейинчалик Қозоғистон олимлари томонидан турли қўлёзмаларни чоғиштириб тайёрланди ва чоп этилди. Бу нашрлар барчаси XV—XVI асрлар матнига таянади, чунки қадимийроқ

қўлзмаляр сақланиб қолмаган. Достоннинг барча мавжуд қўлзмалярарида асл муаллиф матни охирида илова қилиб, бир номаълум котиб (ёки шоир) ва Амир Сайфиддин (шоир Сайфий)нинг алоҳида тўртликлари ҳамда Арслон хожа Тархоннинг 10 байтли маснавийси илова қилинган. Бу шеърый иловалар кейинги асрларда қўшилган бўлиб, тил хусусиятларига кўра ҳам Адиб Аҳмад асаридан фарқ қилади. Улар мазмуни асосан достон муаллифини таъриф этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўшимча маълумотлар беришга қаратилган. Арслон хожа Тархон Адиб Аҳмад асарини «қашқарий тил бил» ёзилган дейди, аммо муаллифнинг ўзи — «Анин уш чиқардим бу туркий китаби деб» ёзган эди. Демак, VI—VII асрларда шаклланиб бўлган умумминтақа туркий тилини Адиб Аҳмад даврида «туркий» аташган бўлса, кейинчалик маданий-адабий марказ Қорахонийлар пойтахтига кучгач, уни «кошғарий» тил деб аташ расм бўлган ва Улуғбекнинг амири ушбу кейинги атамадан фойдаланган. Умуман Адиб Аҳмад достони тил хусусиятларини Култегин, Тунюкүк, Билка қоон битиклари билан қиёслаб ўрганиш туркий маданият такомилени тўғри англаб етишда катта аҳамият касб этган бўлур эди.

Илк мутафаккирлардан бўлмиш Адиб Аҳмад Мовароуннаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби нафақат ўзбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ичида Адиб Аҳмад муҳим ўрин эгалайди. Алишер Навоий у ҳақда шундай ёзади: «Хейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусинда ҳикмат ва нуқталари шоедур (Кўпгина эл унга иқтидо қиладилар, яъни эргашадилар. Унинг ҳикматли сатрлари ва нозик ишоралари аксарият туркий халқлар орасида тарқалгандир). Асосан маснавий шаклида ёзилган «Кутадғу билик» асарида юзлаб туркий тўртликлар учрайдики, вазн ва қофияланиши, баъзан мазмуний йўналиши айни Адиб Аҳмад достонидаги тўртликлар кабидир. Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам мувофиқ жойлар йўқ эмас.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари Ўзбекистонда кенг ўрганилиб, ўзбек адабиёти тарихи дарсликларига киритилган.

НАЖМИДДИН КУБРО

(1145—1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Абул-Жанноб ва Томатул Кубро лақабларига сазовор бўлган тасаввуфнинг Кубравия силсиласининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг тулик исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хо-

размийдир. Ҳижрий олтинчи ва еттинчи асрларда яшаган Нажмиддин Розий, Мажиддин Бағдодий, Саъиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорзий ва Баҳоуддин Валад каби сиймолар у кишининг мурид ва шогирдлари бўлган.

Аҳмад ибн Умар Абул-Жанноб Нажмиддин Кубро 540 ҳижрий йилда Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келади.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафаҳот-ул-унс» асарида ёзишича, Нажмиддин болалик пайтидаёқ илим истаб Мисрга равона бўлади. Мисрда Рузбеҳон Ваззон ал-Мисрий (вафоти 584/1188) деган олим даргоҳида таълим олади. Ал-Мисрий эса, ўз навбатида, машҳур мутасаввуф донишманд Абу Нажиб ас-Сухравардийдан таълим олган эди. Рузбеҳон уни ўз ўғлидек яхши кўриб, алоҳида меҳр билан тарбия қилади, ҳатто қизини никоҳлаб бериб, ўзига қуёв қилиб олади.

Аммо илмга чанқоқ Нажмиддин Кубро кўп ўтмай Табризга бориб, у ердаги Имом Абу Мансур Ҳафда деган донишманддан исломий илмларни ўрганади ва Табризда шайх Бобо Фараж, Аммор Ясир, Исмоил Касрий каби улкан мутасаввуф донишмандлардан тасаввуфга оид кўпгина зоҳирий, ботиний илмларни ҳам эгаллайди. У киши шайх Исмоил Касрий қўлида тасаввуфий хирқапуш даражасига етиб, ул ҳазратнинг оқ фотиҳасини олади. Сўнгра Мисрдаги устози ва қайнатаси Рузбеҳон маслаҳати билан ўз ватани — Хоразмга қайтиб келиб хонақоҳ қуради ва шогирдлар тарбиясига катта эътибор беради, «Кубравия» ёки «Заҳобия» тариқатига асос солади. Бу тариқат таълимоти ҳадис ва шариатга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалади. Мазкур тариқат соликлари орасида зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро қилиш усули жорий бўлган.

«Рашаҳот айн-ул-ҳаёт» асарининг муаллифи Фаҳруддин ас-Сафий ўз асарида ҳазрати Абдурахмон Жомий фикрларига таянган ҳолда Нажмиддин Кубронинг зикри хуфия талқини туғрисида сўз юритади ва шайх Кубро фикрича, зикр жараёни инсонларнинг нафас олиш (танаффус) жараёни билан чамбарчас боғлиқ эканлиги ҳақида шундай маълумот беради: «Ҳазрат Маҳдуми Нуриддин Абдурахмон ал-Жомий айтишларича, шайх Абул-Жанноб Нажм ал-Кубро қудси Аллоҳи руҳи ўзининг «Фавотих ал-жамол» рисоласида ёзганларидек, ҳайвонларнинг нафас олиши бир табиий зарурият туфайли юз беради. Инсонлар ҳам аслида айнаи ўша зарурият юзасидан нафас оладилар, лекин ўшандай нафас олиш жараёнида инсон ғойибона ҳаққу субҳонаҳунинг муборак номини зикр қилади.

Али Акбар Деҳхудонинг машҳур «Луғатнома»сида келтирилишича, «у кишининг Кубро деб аталишларига сабаб шуки, беҳад зийракликлари ва туганмас заковатлари туфайли ҳар қандай муаммоли

масалани суралганда ҳал қилиб берар эдилар ва ҳар ким у киши билан баҳс-мунозара қилса, голиб чиқар эдилар»¹.

Шунингдек, у кишини Томагул Кубро, яъни буюк бало ва қазоларнинг олдини олувчи, халоскор деб ҳам аташган. Абул-Жанноб деб аталишларига сабаб эса, у кишининг дунёвий икир-чикирлардан узоқ турганликларидир. Ул зотни «Валитарош» (валийларни парваришлаб етиштирувчи) деб ҳам аташган. Чунки умрлари давомида ўн икки кишини ўз муридликларига қабул қилганлар ва уларнинг барчасини шайх даражасига етказганлар. Улар қаторида машҳур шайхлардан Фаридиддин Атторнинг отаси Мажидиддин Бағдодий (вафоти 1219) ва Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳоуддин Валад, Нажмиддин Дойа Розий, Саъдиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорзий ва бошқалар бор.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳиллиги, танг назарлилиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлган. 1221 йилнинг жумоди ул-аввал (июл) ойида Чингизхон лашкарбошиларидан бири Хулағухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради.

Нажмиддин Кубро юксак обрўга эга бўлса ҳам, камтарона ҳаёт кечирган. Аммо у кишининг баъзи муридлари мамлакат миқёсида шунчалик нуфузга эга бўлганларки, ҳатто Фахриддин Розий каби файласуф ва султон Муҳаммад хоразмшоҳ ҳам уларнинг рақобатидан хавотирланганлар. Масалан, «Султонул уламо» дақабига эга бўлган Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳоуддин Валад Балх шаҳрининг уч юзга яқин файласуф олимлари билан баҳс юргизган ва уларни юнон фалсафаси билан ортиқча шуғулланишда айблаган. Нажмиддин Кубронинг бошқа бир шогирди, ўз навбатида шайх Фаридиддин Атторнинг муриди бўлган хоразмлик Мажиддин Бағдодий ҳокимиятдаги ишларни танқид қилгани учун қатл қилинган. Лекин унинг минглаб шогирдлари бўлган. Баъзида султон Муҳаммад хоразмшоҳнинг ўзи ҳам шайхларнинг ҳузурига келиб, уларни зиёрат қилиб турган.

¹ Али Акбар Деххудо. Луватнома. 104-жилд. Техрон университети нашри. 1965, 365-бет (форс тилида).

Нажмиддин Кубро муғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган. Жангдан кейин, у кишининг жасадини дарҳол топиша олмаган. Чунки ул зот қийма-қийма қилиб ташланган эди. Шаҳид бўлганликлари ҳақидаги маълумотни ҳижрий 710 (1311) йилда ёзилган Рашиддиддин Фазлиллоҳнинг «Жо-меат ул-таворих» («Тарихлар тўплами») асарига учратамиз.

Чингизхон шайх Нажмиддан Кубронинг машҳурликларини эшитган бўлганлигидан Хоразмга ҳужум қилиш олдидан, у кишига чопар юбориб, «Мен Хоразмни қатлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахсни у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман», деган. Аммо шайх унга жавобан: «Мен етмиш йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тортганман. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган пайтда қочсам мурувватдан бўлмайди»¹, деган. Бу воқеа ҳижрий 618 (1221) йилда рўй берган. Бу ҳақдаги маълумот «Тарихи гузида» («Танланган тарих»), Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», кейинчалик эса, «Равзат ул-сафо», «Ҳабиб ус-сияр» ва бошқа машҳур тарихий китоб ва тазкираларда ҳам учрайди.

Ҳижрий 733 (1334) йилда Хоразмга сафар қилган машҳур араб сайёҳи ибн Баттута Урганч шаҳридан чиқа беришдаги зовияда Нажмиддин Кубронинг мақбараси ва бошқа улуғларнинг мазорини кўрганлигини ёзади.²

Нажмиддин Кубро бир неча илмий асарлар ва рубоийлар ёзганки, улар жуда кўп тазкираларда учрайди. У ўз қарашларини араб тилида ёзган бир қатор рисоаларида баён қилган. Улардан асосийлари «Фавоъих ал-Жамол ва фаовтих ал-Жалол», «ал-Усул ал-ашара», «Рисолат ал-Хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим» ва бошқалардир. Бу асарлар араб мамлакатлари ва Туркияда босиб чиқарилган. Унинг араб тилида ёзган «Рисолатун одоб ул-зокирин» («Зикр айтувчилар одоби ҳақидаги рисола») асарининг Абдурахмон Жомийнинг шогирди Абдул Ғофур Лорий томонидан форс тилига қилинган таржимаси бизгача етиб келган ва Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 503-Х рақами остида сақланмоқда. Бу асарнинг асли номи арабча «Ал-Усул ал-ашара» («ун усул» ёки «ун асос») деб аталади. Туркияда ушбу асар турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуф мактабини яратди. Унинг ақидасига кура, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у

¹ *Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийе маънавий: Муқаддима. Кобул, 1982, 8-бет (форс тилида).*

² *Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва. «Наука», 1988, с. 74.*

макрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кутарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолотларга эришиши учун, маълум риёзатли йўлларни утишлари зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак:

1. Тавба — ўз хоҳиши билан Ҳақ таолога ҳеч бир кўрсатмасиз юзланишдир. Киши ўз иродаси билан Худони севиши ва ўзининг «мени» дан кечиши керак. Тавба Худо томон юз тутган барча кишиларнинг ҳар қандай гуноҳлардан фориг бўлишидир. Гуноҳ шундай нарсадирки, у дунёвий ёки илоҳий босқичлардан ташкил топганига қарамасдан Аллоҳ таолодан йироқлаштирадиган амалдир.

2. Зухд фи-дунё — бу дунёда ҳам, унинг ташқарисида ҳам, нимаки лаззат томон бошласа, ундан тийилишдир. Оз ёки кўп бўлса ҳам, бирор молу мулкка, жангга ёки бўлмаса бирор мансабга ўз табиий вафотигача рағбат ёки мойиллик кўрсатиш, зухддан чиқиш ҳисобланади.

Зухднинг моҳияти дунё ва охиратга рағбат қўйишдан воз кечишдир. Ички лаззат, шароб ичиш, никоҳий ишларга ружу қўйиш, мансаб ва олий мартабаларни қўмсаш каби роҳатларга ўхшаш ҳис-туйғулардан воз кечишдир. Йиллар давомида хайрли ишлар билан банд бўлиб, ер ишлари билан шуғулланиш ва шунга ўхшаш бошқа фаолият таъсирида дунёвий нарсалардан кўра, охиратга кўпроқ тамойил ва рағбат кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Чунки дунё фоний бўлиб, охират боқийдир.

3. Таваккал — Худога ишонч жиҳатидан бу турмушдаги барча икир-чикирлардан воз кечишдир. Шахснинг дунёга рағбат қўйиши молу дунё ва мансаб орттириш учун ташаббус кўрсатишга сабаб бўлади. Таваккал дилдан Худога ишониш бўлиб, унинг улугворлигини эътироф этишдир. Мақсадга эришиш маҳалида таваккал биринчи даражали аҳамият касб этади.

4. Қаноат — ҳаёт кечиришни таъминлайдиган оз нарса билангина қаноатланиш, ўз тарафига тортадиган барча нозу-неъматлардан ва ҳирслардан (овқатни кўп истеъмол қилиш, қимматбаҳо кийимларга ҳавас қўйиш, ўйин-қулги, бекорчилик ва бошқалардан) юз угириш.

5. Узлат — танҳоликда ўтириб, руҳни мустаҳкамлаш, одамлар билан муомалани тўхтатиш: гаплашмаслик, эшитмаслик, қарамаслик ва турли феъл-атвордан алоқани узишдир. Узлатнинг асл мақсади хилватда адо қилинганлиги сабабли ҳис-туйғуни жиловлашдир. Хилват ва узлатга кетиш ҳиссиётларнинг босилишига олиб келади.

6. Мулозамат аз-зикр (узлуксиз зикр) — ўз хоҳишича Худонинг исмини фикрида ёд қилиб туриш ва бутун қалбни у билан тўлдириш.

Шундай қилинганда, пасткашлик, ҳасад, очкузлик, иккиюзлама-чилик каби разиллик ва риёкорликлар кўнгилга йул топа олмайди.

7. Таважжў — бутун ички моҳиятни Худога қаратиш, унга чексиз муҳаббат қўйиш, ундан бошқа нарса борлигини ҳис этмасликдир. Ўз вужудини йўқотиш, Ҳақнинг абадий ва азалий вужудини бошқа билим ила кура билишдир.

8. Сабр — ўз ихтиёри билан нафс доирасидан машаққатлар чекиб булса ҳам, узини олиб қочишдир. Мақбул булган тўғри йулдан адашмасдан бориш учун, киши ўз майлларини сундириши лозим. Бундан кузланган мақсад шундаки, дил кудуратлардан покланиши, руҳ эса, агар нафс натижасида зангланиб қолган булса, жило топиши зарурдир.

9. Муроқабa (тафаккурга фарқ булиш) — эришилган даражада мушоҳада юритиш, қалбни арзимас ҳис-туйғулардан холи қилиб, тозалаш ва хотиржамликка эришиш. Кураш, риёзат чекиш йули билан ҳосил қилинган йул ҳаққоний туҳфа этилган табиий амал булиб, яратилиш ҳақиқатининг галабаси сифатида пайдо булади ва шунинг учун ҳам ривожланиб боради.

10. Ризо — шахснинг нафс эркинлигидан чиқиб, Худо хушнудлигига кириши ва азалдан нимага ишонган булса, ушани ўз бўйнига олишидир. Ўз иродасини тоабад қоладиган нарсага воқелик сифатида қайтариб, улимга ўхшаш ўткинчи нарсага эътироз билдиришидир.

Ўн усулдан чиқариладиган натижа шундаки, ўлмайдиган шахснинг ёди унинг нафсини мағлубиятга учратган сифатларида яшайди.

Нажмиддин Кубро шахид булгандан сунг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё Кубравия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган нарса расмий ташкилот эмас, балки таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Ташкилий жиҳатдан Кубравия хонақоҳларида ўз-узини бошқарадиган озод анжуман булиб, унинг бошида халифа турар эди. 1221 йилда вафот этган Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Баҳорзий томонидан Бухоро яқинидаги Соктарий қишлоғида ташкил этилган ана шундай хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталар эди. Бу ердаги Кубравия жамияти XVIII асрнинг охирларигача фаол иш куриб, унинг аъзолари Кубро ғояларини Хитойнинг гарбий чегараларигача ёйдилар. Кубронинг бошқа бир шогирди, 1252 йилда вафот этган Саъдиддин Ҳамавий Хуросоннинг Баҳрабод деб аталган масканида хонақоҳ барпо қилиб, унинг атрофида тугарак ташкил этди.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб булдики, улар мусулмон дунёси Шарқида кенг тармоқ олди. Бу тармоқ келиб чиқиш манбаини Кубронинг бошқа бир шо-

гирди бўлган Мажиддин Бағдодий (Бағлодак Хоразмдаги қишлоқ бўлиб, ундан чиққан Мажиддин 1209 ёки 1219 йилда қатл этилган) асос солган тариқатдан, деб ҳисоблар эдилар. Булар қуйидагилар:

Фирдавсия — Сайфиддин Баҳорзий шогирдининг халифаси бўлган, 1300 йилларда вафот этган Нажибиддин Муҳаммад томонидан ташкил этилган ва Ҳиндистонда (Дехли, Биҳар) тарқалган;

Нурия — 1317 йилда вафот этган Абдурахмон ал-Исфароиний томонидан асос солинган бўлиб, Кубравиянинг Бағлод шаҳобчаси асосланади;

Рукнийя — ўз келиб чиқишини 1261–1336 йилларда яшаган Рукниддин Алоъаддавла ас-Симнонийдан олган биродарлик тариқати;

Ҳамадонийя олийя — Кашмирда исломни ёйишда фаол иш кўрсатган Саййид Али бинни Шаҳобиддин Ҳамадоний (1314–1385) асос солган, рукнийядан ажраб чиққан биродарлик тариқати бўлиб, Кубравия тариқати силсиласининг бошқа шаҳобчаларига қараганда энг машхурдир;

Иғтишошийя — ҳамадонийя олийанинг Хуросон шаҳобчаси бўлиб, Исҳоқ ал-Хутталоний (1423 йил ўлдирилган) томонидан асос солинган. Унинг икки шогирди эса, икки мустақил шиа тариқатига асос солишган;

Заҳабийя — асосчиси XV аср ўрталарида вафот этган Абдуллоҳ Барзишободи Машҳадий;

Нурбахшийя — асосчиси Нурбахш (1392–1464) лақабли Саййид Муҳаммад бинни Муҳаммад.

Юқорида айтилганлар шундан гувоҳлик берадики, Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқаган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг куринишларини учратиш мумкин.

Шундай қилиб, Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг ривож ва бутун мусулмон Шарқида кенг тарқалишида катта роль ўйнади. Унинг номи ислом оламида машхур бўлди.

XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XV АСРЛАРДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

XIII аср бошида мўғуллар ҳужуми натижасида ўта тушкун аҳволдаги маданий ҳаёт XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб аста-секин жонлана бошлади.

Узоқ вақт мўғул мустамлакачилигига қарши олиб борилган кураш XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб соҳибқирон Амир Темур бошчилигидаги мустақиллик учун урушлар ғалабаси ва Мовароуннаҳрда ягона давлат барпо этилиши билан якунланди.

Мамлакатда осойишталик ўрнатилиши, сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг тартибга туша бориши маданий ҳаётда ҳам ижобий ўзгаришларга олиб келди. Амир Темур буюк саркарда ва давлат арбоби бўлиши билан бирга маданий-маънавий ривожланиш ишларига ҳам раҳнамолик қилди. Мовароуннаҳрда турли маданий ва диний муассасалар қурдириш, тадбирлар ўтказиш ишларига эътиборни кучайтирди. Самарқанд бу даврда Темур давлатининг маркази сифатидагина эмас, балки Шарқ ва Ғарбдаги маданий жиҳатдан энг ривож топган олим фозиллари, мадрасалари, бозорлари, боғу-роғлари билан турли ўлка вакилларини ўзига жалб этувчи муҳим маънавий марказга айланди.

Ислом дини бу даврда Амир Темур ва Темурийлар сиёсатида, мамлакатдаги маънавий бирлик, маданий юксалиш, адолатни ўрнатиш ва сақлаш ишига қаратилди. Ислом дини асосида шаклланган тасаввуф олимлари, айниқса, нақшбандия бу давр маънавиятининг ғоявий асос бўлиб хизмат қилди. Нақшбандия исломга таянган ҳолда инсоннинг ахлоқий покликка, меҳнатга, интилишга ва билим эгаллашга кенг йўл очиб берувчи ғояларни тарғиб қилиб, маънавий-ижтимоий ҳаётда муҳим ижобий аҳамиятга эга бўлди. Баҳоуддин Нақшбанд, Ёқуб Чархий, Хожя Муҳаммад Порсо, Хожя Аҳрор каби нақшбандия назарийтчилари шу даврда яшаб ижод этдилар.

XIV асрнинг иккинчи ярми — XV асрда Амир Темур ва Темурийлар Шохрух, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро даврларида Мовароуннаҳр ва Хуросон ислом доирасидаги мафкуравий эркинлик, маданиятга эътибор шим-фан адабиёт, санъатнинг тез ривож топишига олиб келди. Самарқандда расадхона қурилиб, Улугбек илмий мактаби шаклланди, аниқ фанлар ривожига катта ютуқлар қўлга киритилди. Қозизода Румий, Коший,

Али Қушчи каби олимларнинг асарлари бутун мусулмон оламига машхур бўлди. Гуманитар — ижтимоий фанлар ва рассомлик, хаттотлик олий чуққиларга кутарилди. Жомий, Беҳзод, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби машхур адиб, рассом, тарихчиларнинг номлари бошқа ўлкаларда ҳам тез маълум бўлди. Форс тили ўз мавқеини сақлаган ҳолда, адабиётда туркий тилнинг роли кучайиб кетди.

Бу даврда туркий тилдаги шеърят султони Алишер Навоий ижод этиб, ўзининг дostonлари, илмий-тарихий асарлари билан маданият тарихида ўчмас из қолдирди.

Бу давр мўғуллар истилоси натижасида узилиб қолган Уйғониш даври — Ренессанснинг тикланиши ва олий чуққиси эди. Уйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуғлаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-саодат, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, донишманд, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилди.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишига катта замин яратди.

АМИР ТЕМУР

(1336—1405)

Амир Темур ибн амир Тарағай 1336 йил 9 апрелда Кеш (Шаҳри-сабз) вилоятининг Хўжа Йлғор қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси амир Муҳаммад Тарағай барлос улусига мансуб беклардан, баҳодир жангчи, уламою фузалого ихлосманд, илм аҳлига ҳомий ва иштиёқманд киши бўлган.

Амир Темурнинг ёшлиги ҳақида маълумотлар кам учраса-да, айрим манбаларга қараганда, у ёшлигида хат-савод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган. Амир Темур билан суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдун жаҳонгир турк, араб, форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фалсафий билимларнинг мураккаб жиҳатларигача яхши ўзлаштирганини таъкидлайди.

Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароуннаҳр мўғуллар истибдоди остида бўлиб, Чингизхон ва Ботухон босиб ўтган шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланган, сув иншоотлари бузиб ташланган ёки ишга яроқсиз ҳолга келтирилган, Чингизхон Мовароуннаҳрни ўзининг иккинчи ўғли Чигатойхонга суюрғол сифатида инъом қилган эди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи даври (1360—1385) Мовароуннаҳрни муғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386—1405) эса икки йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

1360- йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннаҳрдаги ички низо, урушларда иштирок эта бошлади ва Муғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхон, унинг ўғли Илөсхўжага қарши курашлардан сўнг, Амир Ҳусайн устидан ғалаба қозонгач, 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни ҳокимият пойтахти этиб белгилади.

Амир Темур тахтга ўтиргач, Чигатой улусининг барча ерларига ўзини ворис деб билди ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги ерларни, Тошкент вилоятини, Фарғона водийсини, Хоразмни ўз ҳукмронлиги остига киритди. Натижанда, Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда Эрон, Ироқ, Закавказье мамлакатлари, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан бўлган жангларда ғолиб чиқиб, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, ғарбда — Ўрта ер денгизига, жанубда эса Ҳиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур фаолиятида муайян сиёсий йўл — майда феодал ҳукмронлигини тугатиш, муҳим халқаро қарвон йўлларида устунлик қилиб турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақобатини енгиб, Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъминлай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Амир Темур авваламбор мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқаришдаги тартиб-интизом, қонунчиликни кучайтириш, савдо-сотик, хунармандчиликни кенгайтиришга имконият яратиш, солиқларни тартибга солиш, мамлакат ҳимоясини таъминлаш йўлида қўшиннинг қудратини ошириш қабиларга катта эътибор берди.

Амир Темурнинг ҳар бир ҳарбий юришига туртки бўларлик сабаб бор эди. Бу сабаблар — ўз давлатининг чегараларини мустаҳкамлаш, ташқи душманлардан ҳимояланиш, қарвон йўлларини турли йўлтўсарлардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни жазолаш, буйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъсирини кенгайтириш қабилардан иборат бўлганлигини тарихий манбалардан билиб олиш мумкин. Масалан, Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юришини олсак, Темур Тўхтамишхонга кўп илтифотлар, ёрдамлар кўрсатиб, 1379 йилда Ўрусхонни енгиб, Оқ Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтқазган эди. Аммо Тўхтамишхон Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди.

У Мовароуннаҳрга бир неча бор талончилик ниятида бостириб кирганидан сўнг, Темурда ҳам унга қарши курашиш мажбурияти

вужудга келди ва 1395 йил 15 апрелда Қундузчада Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида ҳал қилувчи ҳаёт-мамонт жанги бошланди. Жанг фақат Тўхтамишхоннинг тақдирини ҳал қилиб қўяқолмай, балки бутун Олтин Ўрда тақдирини ҳам ҳал қилди.

Тарих Темур зиммасига Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани қўйган экан, Соҳибқирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Рус князликлари ва Шарқий Оврўпо халқларини мўғуллар асоратидан халос булишларига йўл очиб берди. Йирик рус олими А. Ю. Якубовский: «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси нафақат Марказий Осиё ва Шарқий Оврўпо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди», деб ёзди.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузругдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, суғориш тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳаракатларини назорат остига олиш каби ишлар билан шуғулланган. Ҳар бир Девонда кирим ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темур тарихчилар тасвирича, Ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Оврўпо олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф. Шлоссер ўзининг «Жаҳон тарихи» (III-том) асарида: «Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади», деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М. Вебер: «Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантига эга эди», деб таърифлайди. Шунингдек, «Тузук Тимур» — «Темур тузуқлари»да ҳам Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қараши, бирлашган қудратли феодал давлатнинг сиёсий ва ахлоқий қоидалари ҳақида гап боради.

«Темур тузуқлари»да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шариат ҳукмлари асосида олиб борилганлиги бир неча бор таъкидланади. «Салтанатим мартабасини, — деб таъкидлайди Амир Темур, — қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди». Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бош-

қаришда 12 қоидага амал қилинганлиги, салтанат 4 қатъий қоидага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган («Темур тузуқлари»га қаралсин — М. Х.).

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солиғи ва на бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. «Барча ишларда, — деган эди Амир Темур, — бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар». Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қоидаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Темур ёзади: «Солиқлар йиғишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани қашшоқликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Негаки, халқни қонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади, хазинанинг беқувватлиги ҳарбий кучларнинг тарқоқланишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизланишига сабаб бўлади...»

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда — аскарний қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни обдон ўрганиб чиқишда, ҳам лашкарбоши — қўмондонликда намоён бўлди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг кўпчилигида Темур фаолиятига ўз даври нуқтаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуқтаи назари асосида баҳо берилган.

«Темур тузуқлари»ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: «Темур хон (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз буни тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ — биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга халақит бериб келди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдида кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темурзодаларни, балки саййидлар, шайхлар, илм-фан арбобларини ҳам так-

лиф этган ва ўзининг ҳар бир юриши олдидан бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Амир Темурнинг ободончилик ишлари туғрисида таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали: у Кобул водийси ва Муған чули каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан сугориш ишлари олиб борди», деган тарихий жихатдан гоят қимматли фикрни айтиб ўтган. Бу фикрга муқояса қилиб, Али Яздийнинг ёзишмасини келтириш мақсадга мувофиқдир. «Бир йил мобайнида,— деб ёзади Ўрта аср тарихчиси Али Яздий,— Бағдод шаҳрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бакирга топширилди».

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда муғулларнинг қарийб 140 йиллик ҳукмронлик даврида биронта ҳам кузга кўринарли қурилиш ёки сув иншоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қарши, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешнинг атрофи қайтадан мудофаа деворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қазिशга, янги ерларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти беқиёс эканлигини тушунган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар, турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳунармандчилик санъатини тараққий эттирган.

Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, «Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалого тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди».

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, унинг хизматида булдилар. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморчилик, фалакнёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳалари равнақиға катта эътибор бериб, соҳиби ҳунарлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: «Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини

қўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди».

Амир Темур ўзини мохир дипломат сифатида ҳам намоён қила олган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошқача айтганда, ўша вақтда кўпроқ маълум ва машҳур бўлган Оврўпо давлатлари билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш ва уни мустақамлаш соҳасидаги фаолиятини француз ва инглиз қиролларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Манбаларда соҳибқирон Амир Темур — ёрқин хислатларга эга эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бирсўзли, зўр руҳий қудрат эгаси, салобатли инсон сифатида таърифланади.

Амир Темурнинг Осиё, умуман жаҳон тарихидаги хизматлари ва тутган ўрни ҳақида хулоса қилиб, қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш жоиздир: Амир Темур Марказий Осиёни мўғуллар исканжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб, уларни мустақиллик учун курашга йўналтирган етакчи раҳбар, ерли халқнинг бу соҳадаги орзу-умидларини рўёбга чиқишига улкан ҳисса қўшган саркардидир; Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти, халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона давлат барпо этаолди; Амир Темур ҳам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошқа мамлакатларга юришлар қилди ва Оврўпо мамлакатларининг ривожланишини тезлашишига ўз ҳиссасини қўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврўпони Туркия тажаввузидан сақлаб қолди; Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободончилик, хунармандчилик ҳомийси бўлиб танилди. Ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилнинг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди; Амир Темур қатор Шарқ мамлакатлари ва айниқса, Оврўпо мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотик, маданий алоқаларга янада кенг йўл очиб берди.

Собиқ советлар мафқураси, пролетар дунёқараши ҳукмронлик қилган шароитда Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди. Лекин мафқуравий тўсиқ, тақиқлашларга қарамай айрим илмий асарларда Темур ҳақида баъзи тўғри фикрлар ҳам билдирилди.

Бу жиҳатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И. М. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Рисола Темур шахси-

га бирёқламали қарашларга қарши ёзилган илмий асар сифатидаги дастлабки уриниш эди. Лекин бу қадам Москвадаги юқори идоралар ва матбуот органлари томонидан қораланди ва асар муаллифи бе-ниҳоя азиятлар чекди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви, эски мафкура сиқуви-дан кутулиш, тарихимизга тўғри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнгги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишга бағиш-ланган қатор манбалар, китоблар, жумладан, Бўрибой Аҳмедовнинг Амир Темур ҳақидаги катта роман-хроникаси нашр этилди. Ўзбекис-тон Президентининг фармони билан 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жаҳон миқёсида нишонланиши Амир Темур номи оқланиб, ўзбек халқига бутунлай қайтганига ёрқин да-лилдир.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД

(1318–1389)

Марказий Осиёда XIV асрда пайдо бўлган яна бир йирик тасав-вуфий тариқат — «Нақшбандия» тариқатидир. Бу тариқат Хожа Му-ҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд номи билан боғлиқдир. Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида туғилади (сўнгра Ҳазрати Нақшбанд шарофати билан бу қишлоқ «Қасри Орифон» деб атала бошланган). 1354 йилда вафот этган мутасаввуф олим Хожа Муҳаммад Бобои Самоси Баҳоуддин Нақшбанднинг Бухоро ёнида-ги Қасри Ҳиндуён қишлоғида пайдо бўлишини олдиндан башорат қилган экан. Мазкур мутасаввуф донишманд ёш Баҳоуддинни ўзига ўғил қилиб олади ва ҳар томонлама уни тарбия қилади. Вафотидан олдин уни ўз шогирди Саййид Мир Кулолга топширади. Шу залда ёш Баҳоуддин ўша даврдаги атоқли мутасаввуф Саййид Мир Кулол қарамоғида таълим олган.

Тасаввуфнинг машҳур билимдони, атоқли шарқшунос Е. Э. Бер-тельснинг ёзинича, Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади... Шунга биноан, Баҳоуддин Нақшбанд умри бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унча-лик катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экар экан. У уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса бўйра устида ётиб кун кечирган. Унинг уйида ҳеч қачон хизматкор ҳам бўлмаган. Ҳазрати Нақшбанд бутун умрини ўз хоҳи-ши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. Зеро, бу тариқатнинг асл ақидаси — «Дил ба ёр-у, даст-ба кор» — яъни «доимо кўнглинг Аллоҳда бўлсин, кўлинг эса ишда», деган ғояни илгари суради. У ўз қўл кучи билан кун кўришни ёқтирган, топган-тутганларини — етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган, ҳукмдорлардан дои-

мо ўзини йироқ тутган, улар олдида ҳеч қачон таъмагирлик қил-
яшмаган.

XIV асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган «Нақшбандия» таъ-
моти Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва бошқа ислом юртлари
шиддат билан тарқала бошлайди. Нақшбандия таълимоти Темурни-
мўғуллар истеълосига қарши кураш, мустақил давлат барпо эти-
унда маданий-маънавий ривожланишни таъминлашга интилишид-
темурий даври маданий юксалишида катта ижобий аҳамият қа-
этади.

XV асрнинг кўп олим-фозиллари, давлат арбоблари, санъатко-
лари Нақшбандия таълимотидан кенг фойдаландилар, унга ўта иж-
бий муносабатда бўлдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530)
даврида, ундан кейинги XVI—XVII асрларда бу жараён анча тез-
шади. Нақшбандия тариқати XVI асрда Хожа Муҳаммад ал-Боқу-
Кобулий (вафоти 1605) Ҳиндистонга боргандан сўнг Ҳинд тупроғи-
да ҳам авж олади. Бу машҳур мутасаввуф олим Афғон ва Ҳинд юр-
ларида Хожа Боқибилло номи билан машҳурдир. Унинг шогирди Хо-
Аҳмад Форуқ Сирҳиндий (1563—1624) эса Нақшбандия таълимоти-
нинг XVII асрда Ҳиндистонда ёйилишида катта роль ўйнаган.

Шундай қилиб, бизнинг табаррук юртдошимиз Ҳазрати Баҳоуд-
дин Нақшбанд томонидан асосланган Нақшбандия таълимоти Мар-
казий Осиё, Урта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий-
маънавий-маданий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллади. Бу таълим-
бошқалар меҳнати билан кун кечиритишни, текинхўрликни, ижтими-
ий зулм-истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлар
аскетизмга (таркидунёчиликка) қарши, бой-зодагонларнинг зулм-
истибдодига қарши бўлганлар, фақат ўз кўл кучи, пешона тери бил-
лан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиритишга чақирганлар. Нақшбанди-
лар савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадиий адабиёт
мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрасозли-
қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғул-
лашга даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз давридаги илм-маъри-
фатнинг, адабиётнинг йирик намояндалари бўлмиш Абдурахмо-
Жомий, Алишер Навоий, Хушҳолхон Хатак, Аҳмад Шох Дурро-
ний, Махдумқули Фироғий сингари юзлаб улкан тараққийпарвар
инсонпарвар шоирлар ва мутафаккирлар Нақшбандия йўлини та-
лаганлар, ҳаётни ва инсонни авжи баланд пардаларда куйлаб, тин-
май баракали ижод қилганлар.

Хожа Баҳоуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юк-
сак қадрлайдилар. Халқимиз ул Ҳазратга баланд эътиқод куйиб, «Ба-
ҳоуддин — балогардон!» дея беҳад эъзозлайди. Ҳозирги мустақиллик
замонида «Яссавия», «Кубравия», «Нақшбандия» каби ўлкамизда (Тур-
кистонда) вужудга келган тариқатлар энди бизда ҳам ҳар томонлама
чуқур урганила бошланди. Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин

Кубро ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сингари мутасаввуф донишмандларнинг поклик, тугрилиқ, меҳр-шафқат, адлу инсоф, имондорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби илғор умумбашарий фикрлари давримизга ҳамоҳанг бўлиб, келажак учун хизмат қилади. 1993 йилда Ўзбекистонда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги зур тантаналар билан утказилди, унга бағишлаб қатор асарлар нашр этилди, Халқаро илмий конференциялар бўлиб ўтди. Бухородаги Нақшбанд номи билан боғлиқ бўлган ёдгорликлар қайтадан тикланди.

ШОҲРУХ МИРЗО

(1377–1447)

Шоҳрух Мирзо Амир Темурнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1377 йил 20 август, пайшанба куни оламга келган. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳрухнинг онаси Тағой Туркон оғо Соҳибқироннинг хос канизакларидан бўлиб, Амир Темур кейинчалик уни ўз никоҳига киритган. Шундай бўлса ҳам Шоҳрухни Сарой-мулкxonим тарбиялаб вояга етказган.

Шоҳрух Мирзо ёшлигиданоқ аҳкоми шариатга қаттиқ риоя қилиб, диний китобларга қизиққан. У 20 ёшигача отаси Соҳибқирон қаватида бўлиб, ҳарбий юришларда, жумладан, Фаластин юришида ҳам фаол қатнашган. Амир Темур 1397 йилда унга Хуросон, Сеистон ва Мозандарон ҳокимлигини бергач, то 1405 йилгача Хуросон ҳукмдори деган ном билан кифояланган.

Фасиҳ Хавафийнинг ёзишига қараганда, Шоҳрух Мирзо Ҳиротнинг нуфузли хўжазодалари раҳнамолигида Хуросон ҳокимлигини бошқарган.

Амир Темур вафотидан сўнг, Шоҳрух Мирзо тахтга даъвогарлар қаторида валиаҳд Пир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори Халил Султонга қарши курашади. 1407 йили Пир Муҳаммад Мирзонинг фожиали ўлиmidан сўнг якка ўзи курашни давом эттириб, 1409 йили Халил Султон устидан қўли баланд келиб, тахтни қўлга киритгач, Мовароуннаҳрни тўнғич ўғли Улуғбек Мирзога, Балхни иккинчи ўғли Султон Иброҳим Мирзога, Ҳисорни марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога, Фарғонани эса марҳум акаси Умаршайх Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шоҳрух Мирзо аста-секин ўз акалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобе қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Ироқ, Хуросон ва Шимолий Афғонистондан иборат катта бир давлат жиловини ўз қўлига киритиб, Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади ва «улуғ хоқон» сифатида салтанатни бошқаришга киришади.

Шоҳрух Мирзо куп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларкан, девон ва салтанатни бошқаришда уқтам ва тadbиркор хотини Гавҳаршодбегим фаол иштирок этган.

Шоҳрух Мирзо ихлос ва ниёзмандлик юзасидан дарвешлар ҳамда гушанишинларга илтифотлар кўрсатиб, Ҳиротнинг Жомеъ масжидида жума намозини халойиқ билан бирга уқирди. Жума намозларининг бирида (1427 йил 21 феврал) Аҳмад исмли кимса масжид ичида Шоҳрух Мирзога пичоқ санчади. Аҳмад ўша заҳоти қатл этилади. Табибларнинг жонбозлиги билан қилинган муолажадан сунг заҳм битиб, Шоҳрух Мирзо тузалиб кетади.

Шоҳрух Мирзо умрининг охиригача уз урнига валиаҳд тайинлашга иккиланиб юради.

1446 йили Шоҳрух Мирзо уз набираси, Қазвин, Рай ва Кум вилоятлари ҳукмдори Султон Муҳаммадга қарши юриш бошлайди. Чунки Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрух Мирзога қарши бош кутариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Шоҳрух Мирзо кўшини ғарбий Эронда ҳеч қандай қаршиликка учрамайди. Нимагаки, бобосининг келаётганини эшитган Султон Муҳаммад Шероз қамалини бўшатиб, тоққа қочган эди. Қузғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар.

Мазкур ғарбий юришдан қайтаётганда Шоҳрух бетобланиб, 1447 йили Рай вилоятида, 70 ёшида вафот этади.

Хуросон Шоҳрух Мирзо даврида сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланди, кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди. Масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, работлар, сардобалар, қишлоқ ва қўрғонлар қурилиб, мазкур қурилишлар вақф мулклари билан таъминланди. Шоҳрух Мирзонинг муътадил ички ва ташқи сиёсати Хуросонда тинчликнинг барқарор бўлишига олиб келди. Бу даврда тижорат, хунармандчилик, деҳқончилик юқори даражада кўтарилди бошлади. Айниқса, хунармандчилик, тўқимачилик, меъморчилик, ўймакорлик, ҳаттотлик, муқовасозлик ҳамда қоғоз ишлаб чиқаришга катта эътибор берилди. Шунингдек, металлни қайта ишлаш, қурилиш асбоб-ускуналарини тайёрлаш, кулолчилик санъати ўсди. Булардан ташқари заргарлик, каштадўзлик, қандакорлик, шоҳи ва бошқа хил матолар туқиб чиқаришга эътибор кучайди. Жумладан, маҳаллий ва хориждан олиб келинган хомашёлардан банорас, атлас каби матолар ишлаб чиқарила бошланди. Шу касбнинг моҳир усталари етишиб чиқди. XIV–XV асрларда Хуросонда кулолчилик санъати сопол буюмлар билан бир қаторда сув иншоотларида, улкан бинолар қурилишида ишлатиладиган сопол қувурлар, хилма-хил шакл ва ранглар билан жилоланган сопол кошинлар ишлаб чиқариш кенг йўлга қуйилди.

Шоҳрух Мирзо мамлакат истиқболини кузлаб Хитой ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан дипломатик муносабатларни яхшилашга

ҳаракат қилди. Мазкур мамлакат элчилари Самарқанд ва Хиротда, ўз навбатида Гиёсиддин Наққош раҳбарлигида Хитойда, Абдураззоқ Самарқандий бошчилигидаги элчилар Ҳиндистонда булдилар. Шоҳрух Мирзо Хирот шаҳар қалъасининг жануб томонида (1410–1411) мадраса ва хонақоҳ бино қилдирди. Бу пайтда пойтахт Хирот ва умуман Хуросонда маданий ва маиший қурилишлар кенг қулоч ёзади.

Хиротда бир неча шифохоналар мавжуд бўлиб, буларнинг қаторида яна иккита «Дорушишифо» қурилади. Бу шифохоналарнинг биттаси Шоҳрухнинг учинчи хотини Мулкат оғо (Мулк оғо) тарафидан, иккинчиси эса Шоҳрухнинг набираси Алоуддавла (1417–1460) томонидан қурдирилган эди. Мулкат оғо ҳам Гавҳаршодбегим каби Хиротда «Дорулҳадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Хиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта рабат, Балх шаҳрида бир мадраса қурдирди.

Шоҳрух даврида Хиротда қурилган энг катта ёдгорликлардан бири малика Гавҳаршодбегим тарафидан қурдирилган улкан мадраса ва мазкур мадраса ёнида қад кўтарган хонақоҳдир. Бу бинолар 1417 йилда бошланиб, 1437 йилда қуриб битказилган. Мазкур мадраса ва хонақоҳ ҳозирги кунгача етиб келган бўлиб, хонақоҳга унинг айрим ўғиллари, Гавҳаршодбегим ва бошқа Темурий шаҳзодалар ва маликалар дафн этилган. Шоҳрух Мирзо саройида хизмат қилувчи амалдорлар, беклар, саркардалар ўз номларини абадийлаштириш мақсадида бир қатор маданий ва маиший бинолар қурдиришган. Чунончи, Хиротнинг Хиёбон мавзеида Курбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кукалдош мадрасалари қад ростлаган эди. Бу мадрасаларда диний билимлар билан бир қаторда тилшунослик, адабиёт, тарих, жуғрофия, ҳандаса, риёзиёт, фалакиёт каби илмлар ўқитиларди. Булардан ташқари, фалсафа, мантиқ ва мусиқа илми ҳам анча ривожланган эди.

Хирот қадим замонлардан турли-туман диний ва илмий китобларга бой шаҳарлардан ҳисобланган. Шоҳрух Мирзонинг ўзи ҳам китобга ўч киши бўлиб, ўзининг бой шахсий кутубхонаси, ўгли Бойсунғур Мирзонинг ҳам ажойиб кутубхонаси бўлган. Бу кутубхоналар қимматли асарларга бойлиги ва хилма-хиллиги билан шухрат қозонган.

Умуман соҳибқирон Амир Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шоҳрух Мирзонинг ҳукмронлик даврида нисбатан осойишталик ҳукм сурди. Бинобарин, Амир Темур бошлаб берган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ўз ривожини топди.

МИРЗО УЛУҒБЕК

(1394—1449)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан 1994 йил Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта тантаналар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди.

Улуғбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг ғарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида туғилди. У Шохрух Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, унга Муҳаммад Тарағай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улуғбек деб атала бошлаб, бу исм кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улуғбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойга қилинаётган юриш бошида Темур вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш давом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўғли Шохрухнинг қули баланд келди. Лекин Шохрух ўзига пойтахт қилиб Ҳиротни танлаб, Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандни эса ўғли Улуғбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шохрух Эрон ва Туроннинг ягона ҳокони деб ҳисобланарди.

Шохрух тўнғич ўғли Улуғбекни 1411 йили Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлайди. Улуғбек 17 ёшида ҳоким бўлиб, бобосидан фарқли улароқ ҳарбий юришлар билан қизиқмас, купроқ илм-фанга мойил эди. Афсуски, Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. Улуғбек болалик йилларида бувиси Сароймулкхоним тарбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртакларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. 1405—1411 йилларда амир Шох Малик ёш мирзонинг отабеги бўлган. Лекин у Улуғбекка асосан ҳарбий ва сиёсий тарбия бера олиши мумкин эди.

Улуғбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлмиш «Зиж»ида фақат Қозизода Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қозизода 1360 йилларда туғилган бўлиб, 20—25 ёшларида, яъни Улуғбек туғилмасиданоқ Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улуғбек умрининг илк давриданок Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг ҳаётида аниқ фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, унинг ҳокимлиги давридаги муҳим янгиликлар бутун Ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. Улуғбекнинг ходими бўлмиш Фиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанддан Кошонга отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори, Ислом подшоҳи (яъни Улуғбек — А. А.) донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши Куръони каримнинг аксарият қисмини ёддан билдилар. Тафсилларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда сақлайдилар ва ёддан билдилар ва арабчада гоят яхши ёзадилар. Шунингдек, у киши фикрдан анча хабардорлар, мантиқ маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукаммал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кунни отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (мелодий 1415 йил 15—20 сентябр) душанба кунини мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, ҳаёлий ҳисоб билан Куёшнинг тақвими ўша кунни бир даража ва икки дақиқа эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан (Кошийдан — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида гоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира» ва «Тухфа» дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди».

Улуғбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равнақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда учта мадраса барпо этади.

Самарқанддаги мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда ниҳоясига етказилади. Тез орада Улуғбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқанддаги астрономик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва паноҳ излаб Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улуғбек

Хуросоннинг Кошон шахридан Ғиёсиддин Жамшид Кошийни чақиртиради. Самарқандга Мовароуннахрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тупланган олимларнинг сони, 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, расомлар, меъморлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрулироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Коший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Зайниддин Восифий «Бадоиъ ул-вақоиъ» китобида айтишича, биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавафий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Қозизода, Улуғбек, Коший ва кейинроқ Али Қушчи ўқийдилар.

Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тугараги Шарқ маданияти ва фани тарихида улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақига, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир курсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шахрида 1414 йили туғилган бўлажак шоир Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Қозизода, Улуғбек ва Али Қушчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукамал «зиж»лар Берунийнинг «Қонуни Масъудий»си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зижи Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шоҳрухга аталган Жамшид Кошийнинг «Зижи Хоқоний» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннахрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта «зиж» ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улуғбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа бундай хабар қилади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғининг бўйича расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд хужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида астрономия ва математикани Ўрта асрлар даврида энг юқори поғонага кўтариш имконини берди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, ундан ташқари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улуғбекнинг кўп вақтини олади. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улуғбек номи билан боғлиқ илмий асарлар сони жиҳатдан кўп эмас — улар тўртта.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳур унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зиж Улуғбек», «Зиж жадиди Гурагоний» деб ҳам аталади. «Зиж»дан ташқари унинг математик асари «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга оид «Рисолайи Улуғбек» (ягона нусхаси Ҳиндистонда, Алигарҳ университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асаридир.

Улуғбек «Зиж»и ўз таркибига кўра VIII–IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан беқиёс баланддир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида Куръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоёвий асосламоқчи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улуғбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг фақиру ҳақири, улардан Аллоҳга энг интилувчиси Улуғбек ибни Шохруҳ ибни Темур Курагон бундай дейди...». Бу сўзлардан кўринадики, «Зиж»нинг муаллифи Улуғбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улуғбек қуйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди: «Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат байроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган Қозизода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва ғафронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлонои Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукаммал, масалалар мушкилотларини ҳал этувчи Мавлоно Ғиёс ал-милла ваддин Жамшид, Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Ғиёсиддин Жамшид: «Ажибу доъи Аллоҳ» чақириғини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулғурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асносида, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз Қозизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб боради ва унинг тармоқлари билан машғул. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати иншооллоҳ,

яқин замон ва тез онларда жаҳон атрофлари ва мамлакатларга тарқалади. Ва бу муҳим китоб тамомила ёзилиб булди. Юлдузларнинг сифатларидан кузатишлар барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга киритилиб собит этилди».

Бу келтирилган катта парчадан кўринадики, Қозизода Улуғбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу нарса кўринадики, Улуғбек Самарқанддаги яна бир йирик олим Жамшид Кошийни устоз демайди, балки унинг ёши Румийдан катта бўлгани учун Мавлоноий Аъзам дейиш билан чекланади. Ҳақиқатан ҳам, у киши Самарқандга 1416 йили, яъни Улуғбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида танилганда келади ва у расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ вафот этади. Бироқ фан тарихидан шу нарса маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улуғбек аввал «Зиж»нинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвал қисми узоқ кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор нарса, бу Улуғбек Али Қушчини «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улуғбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиж»ни фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттифоқлигида поёнига етказди.

Энди «Зиж»нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — «Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб номланган мақола-си (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — ҳижрий эра, сурёний-юноний эра, «жалолоий» эра, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эра ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

Иккинчи — «Вақтлар ва унга тааллуқлик нимарсалар» деб номланган мақола 22 бобдан иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Мақоланинг тўртинчи бобида Улуғбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал уннаҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизча, энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дақиқа ўн

етти сония топдик». Улуғбек топган бу миқдор ўрта асрлар даври учун анча аниқ эди. Шуни ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш шу бурчак миқдorigа боғлиқ эди.

«Зиж»нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилди. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек «Зиж»нинг бошқа «зиж»лардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олтига катталик бўйича тартиблаб, ўз «Алмажистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталикда, энг кичиги эса олтинчи катталикдадир. Ҳар бир катталикни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-биридан фарқ қилиш учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланади.

Абдурахмон Сўфий турғун юлдузларни аниқлаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча кишилар унга мурожаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон кўрасидаги ҳолатини кузатишимизга қадар улар ҳақида Абдурахмоннинг китобидагига асосланардик. Бироқ ўзимизда кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг китобидагига мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари Абдурахмоннинг айтганига зид эканлигининг шоҳиди бўлди. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда кўрага жойлаштирганимизда эса кузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бундай йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жанубий масофаларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттитаси Мижмара («Курбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-нчигача ва 44,45-юлдузлар; ўн биттаси Кентаврус («Кен-

тавр») туркумидан — булар 27-нчидан охиригача ва яна битта Сабт («Хайвон») юлдуз туркумидан — бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурахмон Сүфий санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурахмон Сүфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсак-да, ушш жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар Мумоик ал-Аинна («Жилов ушловчи»)нинг 14-нчи, Субънинг 11-нчи юлдузи ва Хутдан ташқарида, жанубдаги олти юлдуздир».

Келтирилган парчадан кўринадики, Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва мукамал жадвал бўлган. Б парча Улуғбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясалган, деган хулосага ҳам олиб келади.

«Зиж»нинг охириги — «Юлдузларнинг доимий ҳаракати» деб номланган тўртинчи мақоласи икки бобдан иборат ва у асосан илми нузумга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»и ўрта асрлардаги энг мукамал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофида тўпланган олимлар ижоди га таъсир кўрсатди. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баёитишни Улуғбек олдига мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлс керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзади.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ҳалокатидан сунг Самарқанд олимлари аста-секин Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарқанд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказадилар. Хусусан Али Қушчи 1473 йили Истамбулга бориб, у ерда расадхона қуряди. Шу тариқа Улуғбек «Зиж»и Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврўпо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларга кўра «Зиж»нинг 100 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалик оммавий ва кенг маълум бўлмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шарҳланган. Уни шарҳланган олимлардан қуйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибн Абул Фатҳ ас-Сүфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибн Рўений Лаҳижий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Абдулал Биржандий (ваф. 1525), Фиёсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улуғбек «Зиж»и айниқса Ҳиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарқанд олимларининг илмий анъаналарини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари ўтмишдаги шоҳларга ухшаб атрофларига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳон замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ал-Деҳлавий (ваф. 1629) «Зиж Шох Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улуғбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улуғбекдан олинган. Йирик ҳинд олими Савой Жай Синг (1686—1743) ҳам ўзининг «Зиж Муҳаммадшоҳий» асарини Улуғбек «Зиж»ининг катта таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг Фарбий Оврўпо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда Фарбий Оврўпо Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улуғбекни XV асрданоқ биларди. Али Қушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улуғбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Оврўпога тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) келади. Қайтишида у ўзи билан Улуғбек «Зиж»ининг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гривс «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр этади. 1650 йили эса у «Зиж»нинг биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Гривс 1652 йили мазкур охирги икки ишни қайта нашр этади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Ҳайд (1636—1703) «Зиж»даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривснинг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврўпо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л.А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг тўрттала мақоласи олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржимасини 1847—1853 йилларда нашр этади. Ва ниҳоят, XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 қўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улуғбек «Зиж»и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йил Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижи жадиди Гурагоний»нинг биринчи бор тўлиғича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди¹. Шу йили яна Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» асари ҳам ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди².

ТАФТАЗОНИЙ

(1322—1392)

Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё ва унга қўшни бўлган юртларни бирлаштириб, феодал тарқоқликка барҳам бергач, Самарқандга тасарруф этилган барча минтақа ва вилоятлардан машҳур олим ва ҳунармандларни тўплай бошлаган. Унинг мақсади IX—X асрларда бўлгани каби ислом дунёсининг илмий марказлари сифатида танилган Хоразм, Бухоро ва Бағдоддаги «Байт ул-ҳикма» илмий мактаблари анъаналарини Самарқандда тиклаш бўлган. Пойтахтда Самарқандга келган барча олимларга ижод қилишлари учун барча қулайликлар яратилган. Саройда — Амир Темур ҳузурида эркин илмий баҳслар бўлиб, голиб чиққан олим ва шоирлар рағбатлантирилган, синовдан ўтган йирик олимлар янги қурилган мадрасаларга мударрисликка юборилган. Илм-фанга, маърифатга эътибор баландлиги боис ўша замоннинг кўпгина олимлари Самарқандга боришни ўзлари учун шараф деб билишган. Шундайлардан бири Марказий Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган файласуф Тафтазонийдир. У 722 ҳижрий (1322) йилнинг сафар ойида ҳозирги Ашхабод шаҳри яқинидаги Нисо музофотидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. Ўн олти ёшигача илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ илмини ўша даврнинг машҳур олимлари ал-Йўкий ва мантиқшунос Кутбиддин ар-Розий ат-Тахтонийдан (1290—1365) ўрганаркан, унинг биринчи илмий асари эса Серахс (Эрон) олимлари орасида машҳур бўлиб, шу асари орқали мадраса мударриси ҳуқуқини қўлга киритган. Шу даврдан бошлаб у, қарийб 30 йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўчиб юриб, турли мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган. Сўнгра Темур даъватига биноан Самарқандга келиб, умрининг охиригача шу шаҳарда ижод этиб, Темур саройидаги кўпсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбаларда қайд этилишича, Самарқандда яшаган машҳур файласуф Мир Саййид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва қизиқарли ўтган.

¹ Мирзо Улуғбек Мухаммед Тарагай. Зиджи жадиди Гурагони. Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели Б. Ахмедова. Т. Изд. «Фан». Академии Наук Республики Узб. 1994.

² Мирзо Улуғбек. «Турт улус тарихи». Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида, форсчадан Б. Ахмедов, Н. Норкулов, М. Ҳасановлар таржимаси.

Тафтазонийнинг ислом фалсафаси, калом, мантик, хандаса, шеърийят ва араб тили грамматикаси соҳасидаги катта асарлари Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида кенг тарқалган бўлиб, энг машҳур асари «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» бизгача Жалолиддин Давоний ва Курдистонийларнинг шарҳлари орқали, «Мақосид фи илм ал-калом» ёки «Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари») асари эса муаллифнинг ўз шарҳлари билан биргаликда етиб келган. Тафтазоний 1392 йилнинг 12 августида вафот этган.

Тафтазонийнинг илмий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Куръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан XIV—XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш»), «Ас-Саъдия» (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиққа оид «Аш-Шамсия» рисоласига ёзилган шарҳ), «Ал-мутаввол» («Кенг талқин»), «Мухтасар ал-маоний» («Қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ҳодий» («Йўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Толиби илмларнинг мақсадлари»), «Рисола фи завое ал-мусаллас» («Учбурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола») каби асарларидан ташқари ўзидан олдин ўтган мутафаккирлар асарларига ёзган шарҳ ва хошиялари етиб келган.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. «Сабаб — бу шундай нарсаки, нарсанинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатга кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоён бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади».

Тафтазоний ўзининг «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» асарида инсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталади. Унинг фикрича, ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида хайр ва шарофатнинг яратилганлиги сабабдан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилган. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо ўз бандаларига икки йўлни «таклиф» этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан инсонларга кўпроқ хайрли

ишлар қилиш буюрилган, гайришаръий ишлар инсоннинг уз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атворни қоралаш худонинг иродасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликнинг ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийнинг қарашлари ибн Синоникидан фарқ қилади. Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб қабул этган булса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич деб тушунади. Билиш жараёни уч шартни тақозо этади: 1) Ҳис-туйғу органлари ва ашёлар ўрасида ўзаро таъсир; 2) Бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) Ақлий билиш.

Ҳис-туйғуни эса ташқи ҳиссиёт деб атаб, ички ҳис-туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлишлигини таъкиллади. Нарсалар тўғрисида бирор тушунча ҳосил қилиш ҳис-туйғу уйғотган қиёфа орқали амалга ошишини кўрсатиб ўтади. Ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларида билим шаклланади. Чунки ҳиссиёт моддадан, унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасинигина қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ — тафаккурдаги хатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш учун зарурдир. Мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси нутқ билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодиса белгиси бўлган сўзлар, бирор-бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукми ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: Тушунчалар қандай келиб чиқади ва шаклланади? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий — хулосавий қобилияти (таҳлил) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: «Фақат таҳлил ва мафҳумот воситасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин».

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эраמידан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан, шарқ Уйғониш даври юксакликларидан туриб уни ривожлантирилганлиги ва янги ғоялар

билан бойитилганлиги диққатга сазовордир. Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимдари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул, аҳамият касб этган Улуғбек мактабининг вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий хулосаларни тадбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳийнинг ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

ЖУРЖОНИЙ

(1339—1413)

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шухрати-ни ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. 1387 йили Шероз фатҳ этилгандан кейин машҳур кишилар қаторида Журжоний ҳам Самарқандга жўнатишган. Темур вафот этгандан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йилда оламдан куз юмди.

Али ибн Муҳаммад ибн Али Хусайн Журжоний Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида 740 ҳижрий (1339) йилда туғилган. Ёшлиқ давридан бошлаб барча фанлар қатори фалсафа, мантиқ ва тилга жуда ҳам қизиққан. 1365 йили Журжоний Ҳиротта машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат берган. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда бўлган. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсароийдан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнаган. Муҳаммад Оқсароий шухрати ва унинг асарлари Журжонийнинг эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсароийнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинди ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттирди. У ердан Ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Сўнг Самарқандда 20 йилдан ортиқ вақт яшади. Самарқандда яшаган даври Журжоний ижодида жуда баракали бўлди. Илму фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шарҳлар ёзди.

Журжоний умри давомида 50 дан ортиқ асар ёзиб, бу асарлар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Аммо Улуғбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII—XIII асрларда Хоразмда яшаб

ўтган Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарига ёзган «Шарҳ мулаҳҳас ал-ҳайа» («Астрономияга оид сайланмага шарҳ») ва Насириддин Тусий асарига бағишланган «Шарҳе тазкиратул Насирийат» («Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ») асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантиққа доир «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Усули мантиқийа» («Мантиқ усули») ва илмий баҳс фанига бағишланган «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола») каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан «Сугро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил була оладиган ҳукм»), «Авсат дар мантиқ» («Мантиқда ўрта ҳулоса») ва бошқаларни курсатиб ўтиш мумкин. Унинг «Шарҳе фарозе Сарожийа» («Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарҳ») асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзиддин Абдураҳмон ал-Ижий (1300—1356)нинг «Мувоқиф фи илм ал-калом» («Калом илмидаги манзиллар») асарига ёзган «Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом» шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга ҳошиялар ёзди. Унинг Абу Али ибн Синонинг «Ишорат» («Кўрсатмалар») асарига ёзган шарҳи, Насириддин Тусийнинг «Тажвид» («Абстракция») асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294—1349)га жавоб тариқасида ёзилган ҳошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқараши, ундан олдин ўтган салафларникидек, урта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, мантиқий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос булган нарса борлиқ манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат булган «Дунёни акс эттирувчи кузгу» рисоласининг биринчи бобини вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний шундай таъриф беради: «Йуқ булиши мумкин бўлмаган, бор булиши эса зарур булган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиғи ҳам, йуқлиғи ҳам зарур булмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади»¹.

¹ УЗР ФА Беруний номидаги Шарҳшунослик институти. Қўлёзмалари фонди: «Ойнае гининамо», 1-саҳифа.

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кура вожиб ул-вужуд даражасига кўтариллади.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик ғояларигина эмас, балки диалектик дунёқараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддидан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айни вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб этилади»¹.

Журжоний Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV—XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса, машҳур мантиқшунос ат-Тахтоний, унинг шогирди ибн Муборақшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Мантиқ илмининг ҳуқуқ, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўпайди.

¹ Журжоний. Шарҳ мулаххас ал-ҳайа ал-Чағъиний. ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-а бет (араб тилида).

Журжоний уз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, унинг купроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайти ва унинг уч турини курсатиб утади. Булар: қиёс (силлогизм), эстеқро (индукция — булақдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия — ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб уйлайди ва унинг курсатишича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан булакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин¹. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қонда ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошгу тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясининг вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича урганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

(XIV аср охири — XV аср боши)

XV аср бошларида Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизодадир. Олимнинг тўлиқ номи Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд.

¹ Қаранг: *Мир Саййид Шариф Журжоний*. Ат-таърифот, Истамбул. «Дор-ул тобо-вте омера», 1818 й., 11-бет.

Қозизода аслида ҳозирги Туркиянинг шимоли-ғарбидаги Мармара денгизидан жануброқдаги Бурсада таваллуд топган. Унинг отаси Муҳаммад «Хожа Афанди» лақаби билан маълум бўлиб, Салоҳиддиннинг болалик йилларида вафот этган. Хожа Афанди анча олим ва комил одам бўлиб, кўп йиллар Бурсанинг қозиси лавозимида хизмат қилган. Салоҳиддиннинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Туркча манбаларда у ҳижрий 755—765 (мелодий 1354—1364) йиллар орасида туғилган, деб тахмин қилинади.

Қозизода бошланғич маълумотларини Бурсадаги мадрасада олиб, астрономия ва математика билимларини мавлоно Шамсиддин Фанорийдан ўрганади. Лекин у ёшлигидан Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг юксак даражада эканлигини эшитиб, у ерга кетишга тараддуд кўра бошлайди. Бу ҳақда ХХ аср бошларидаги турк тарихчиси Солиҳ Закий бундай ёзади: «Мавлоно Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр уламосининг улуми риёзиядаки овозаи шуҳратини эшита-эшита, ниҳоят икмоли таҳсил учун у жониба гетмакка қарор вермиш». Оила аъзолари бу саёҳатга монелик қилишларидан қўриқиб, буни сир тутади. Қозизода XIV аср охирларида бир кун тўсатдан Бурсадан ғойиб бўлади. Аввалига у Хуросонга бориб, у ерда пойтахт Самарқанднинг шуҳрати ҳақида эшитади ва ўша шаҳар тарафга интилади. Бу орада Амир Темурнинг етти йиллик юриши бошланиб қолади. Қозизода йўлда Темурнинг уламолари қаторига қўшилиб қолиб, улар билан орқага қайтиб, юришда иштирок этади ва шу кетишда ўзининг Бурсадаги устози мулло Фанорийнинг «Анмузажи улум» асарида шарҳ битади. У Хуросон ва Мовароуннаҳрда келиб олимлардан таҳсил олиб, билимини камолотга етказди. Хусусан у Темурнинг сарой астрономи Мавлоно Аҳмаддан астрономия ва математика фанларидан чуқур маълумотлар олади. Амир Темурнинг етти йиллик юриши тутагач, 1404 йил ёзида Салоҳиддин биринчи марта Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандга келади. Тез орада Салоҳиддин Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари орасида «Қозизода Румий» (Усмонли турклар мулки бўлиб қолган Кичик Осиё, яъни қадимги Рим империяси ерларини Шарқда Рум дейилар эди) номи билан шуҳрат қозонади.

1405 йил бошида юз берган Соҳибқироннинг вафотидан кейинги Мовароуннаҳрда ҳукм сурган ногинчлик Қозизодани Улуғбек билан биргаликда Ҳиротга кетишга мажбур қилади. Бу ерда у бир неча йил давомида бўлажак буюк олимга астрономия ва математика фанларидан сабоқ беради ва унда шу фанларга нисбатан чуқур ва сўнмас меҳр уйғотади. Улуғбек кейинчалик ўз «Зиж»ида Қозизодани миннатдорчилик билан «устозим» деб тилга олади.

Улуғбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Қозизода Румийдир.

Улуғбек Самарқандда 1417—1420 йилларда мадраса таъсис этиб, Қозизодани у ерда раис ул-муаллимин насабига тайинлайди ва аксарият ҳолларда унинг дарсларида ўзи ҳам иштирок этади. Улуғбек мад-

расаси квадрат шаклида булиб, унинг тўрт тарафида дарсхонаси ва ҳар бир дарсxonанинг ўз мударрисси бўлган. Қозизода мадрасада дарсга чиққунча дарсxonаларнинг талабалари ўз мударрислари билан чиқиб, уни кутиб турганлар.

Бир куни қандайдир сабабга кура Улуғбек ўша тўрт мударрисдан бирини таъзил этади, яъни койиб ишдан четлатади. Буни эшитган Қозизода раддия сифатида дарсга чиқмайди ва бу ҳол бир неча кун давом этади. Улуғбек бундан огоҳ бўлиб, Қозизоданинг ҳузурига боради ва унинг сиҳат-саломатлигини кўриб, унинг дарсга чиқмаётганининг сабабини сўрайди. Шунда Қозизода бундай жавоб беради: «Биз мударрисликнинг ҳеч бир кимсага алоқаси ва муносабати йўқ бир мансаб деб биламиз. Ҳамда мударрислик мансаби таъзил жорий этилмайди деган мансабдир, деб ҳисоблардик. Қолбуки энди бу мансаб ҳам султонлик тасарруфида эканлигини кўрдик. Бинобарин биз ҳам энди ўзимизни мударрислик амалидан фориғ этдик».

Улуғбек буни эшитиб, ўша мударрисни дарҳол ўз вазифасида тиклайди ва бундан буён ҳеч бир мударрисни таъзил этмаслиги ҳақида ваъда беради. Қозизодадан эса дарсларга яна чиқишини илтимос қилади.

Қозизода Улуғбек мадрасасида мударрислик йилларида «саййид ас-санад» деб тилга олинадиган Саййид Шариф Журжоний номли бир мударрис билан мулоқотда бўлади. Қозизода у киши билан кўп мубоҳиса ва мунозара қиларди. Баъзан шундай бўлардики, бу мубоҳисаларда иккала шахс ҳам бир-бирига нисбатан овозини кўтарар ва тафовут, мухолифотга борардилар. Шундай ҳолларда Қозизода Саййид Шарифга нисбатан «математик фанларда қудратсиз» деса, Саййид Шариф Қозизодага «таъби математик фанларга мағлуб ва фалсафийётга мансуб» дер эди. Лекин иккиси ҳам бир-бирининг асарларини таҳрир қилар ва тортишувга сабаб бўлган масалаларни талабалар олдига қўяр эдилар.

Улуғбек Жамшид Кошийдан «Зижи Элхоний» ҳақида ва Мароғадги кузатишлар ҳақида кўп эшитиб, ўзи расадхона барпо этиш ва янгидан астрономик кузатишларни бошлашга ташаббус кўрсатади. Расадхона қурилишини Қозизода билан бирга Жамшид Коший бошқаради. Қурилиш тугатилиб, кузатишлар бошланиши биланоқ Коший вафот этади. Бундан сўнг ишларга илмий раҳбарлик Қозизоданинг зиммасига юкланади. У ҳам кузатишлар охирига етказилмасдан вафот этади. Энди кузатишларни давом эттириш навбати Али Қушчига келади ва у бу ишда катта жонбозлик кўрсатиб, устози Улуғбек билан ишни ниҳоясига етказди.

Қозизода билан Жамшид Кошийлар, шубҳасиз XV аср биринчи ярмида Шарқ ва Ғарбнинг энг буюк олимларидан эдилар. Улар иккинчининг ўзаро муносабатлари дўстона эди ва улар бир-бирига катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Қозизода Кошийга «биродари аъзам»

деб мурожаат этарди. Қозизода Самарқанддалигида жуда кўп шогирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюғи Улуғбекдир. Иккинчи шогирди Фатхуллоқ Шервоний бўлиб, у 1449 йили Улуғбек ўлдирилишини билан дарҳол Кичик Осиёга кетади ва Кастамону шаҳрида мударрислик билан шуғулланади. Қозизода Самарқандда уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийнинг отаси Кутбиддин дунёга келади.

Қозизоданинг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426—1436 йиллар орасига тўғри келади, деб тахмин қилинади.

Олимнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг унлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа» («Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи»). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) «Мулаххис фи-л-ҳайъа» номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ ҳижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. «Шарҳи ашкол ат-таъсис». Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг «Ашкол ат-таъсис» («Асосланган жумлалар») номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. «Рисола ал-жайб» («Синус ҳақида рисола»). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. «Дар баёни истироҳати жайби йақ даража» («Бир даража синусини аниқлаш усулининг баёни ҳақида»). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. «Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал» («Амал дастури ва жадвалларини тузатиш»). Арабчада ёзилган ва Улуғбек «Зиж»идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. «Мисоха» («Ўлчаш»). Араб тилида ёзилган, юзларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. «Рисола фи-л-ҳайъа ва-л-ҳандаса» («Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола»). Биргина нусхаси Туркияда, Бурса шаҳрида сақланади.

9. «Шарҳ ат-Тазкира». Насиридин Тусийнинг «Ат-Тазкира» номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. «Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий» араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. «Рисола фи илм ал-ҳайъа» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. «Рисола фи рубъ ал-мужайаб» («Синус квадрат ҳақида рисола»). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. «Лима кана ҳалла кавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила кутри ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ» («Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилингани»). Ер ўлчамига бағишлаган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. «Рисола фи самий ал-қибла» («Қибла азимути ҳақида рисола»). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. «Шарҳ ҳикмат ал-айн». Ал-Қазвинийнинг «Ҳикмат ал-айн» номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Боғчасарой (Қрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улуғбек расадхонасининг етук намоёндаларидан саналган ва Улуғбекдек буюк олимни тарбияланган Қозизода Румий қолдириб кетган адабий-илмий мерос бутунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳанузгача кутиб ётибди.

ФИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(Вафоти — 1429 йил)

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Фиёсуддин ал-Коший (купроқ Фиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур) — XIV—XV асрда ўз фанининг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлари билан шухрат қозонган Кошонда туғилган. Унинг бобоси Маҳмуд ибн Яҳъё ибн ал-Ҳасан ал-Коший ҳам ўқимишли бўлиб, 1411 йилда Шерозда риёзиёт ва астрологияга оид рисола — Искандарнинг (Амир Темурнинг набираси) гороскопини тузган.

Фиёсуддин Кошийнинг таваллуд йили номаълум булса-да, у ёшлик йилларини Кошонда ўтказиб, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизиқиб, қадимги Греция, Эрон ва Марказий Осиёлик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган. У табобат, мантиқ, ҳуқуқшунослик, адабиёт фанини яхши билган. Кейинчалик Коший Ҳиротга келиб, Шоҳрух саройида хизмат қилган ва унга атаб «Элхон зиж»ини такомиллаштириш учун «Ҳоқон Зиж»

(«Зижи Хоқоний дар такмили «Зижи Элхоний») номли астрономик асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг етук асарлардан ҳисобланган.

Қозизода Румийнинг маслаҳати билан Улуғбек 1416 йили ал-Кошийни Самарқандга таклиф этган ва у ҳаётининг сўнгги йилларига-ча Самарқандда яшаб, тахминан 1429 йилда вафот этган.

Жамшид Коший XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаларидан бири сифатида ажойиб риёзиёт қомуси — «Мифтоҳ ал-ҳисоб» («Ҳисоб қалити») асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Марказий Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли қасрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Риёзиёт фанида тақрибий ҳисоб усулини ривожлантириш борасида ҳам ал-Кошийнинг хизмати каттадир. Ушбу масалага у «Рисола ал-муҳития» («Доира ҳақида рисола»)сини бағишлайди ва бу билан ўрта аср математикаси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Асарда 17 аниқ ўнли белгига эга «Л» сонининг тақрибий маъноси аслият услуби билан кўрсатиб берилган.

Мирзо Улуғбек ўзининг «Зижи Қурагоний» асарининг муқаддимасида Коший мазкур асар устида иш бошлаган илк дафъада вафот этди, деб маълумот беради. Коший араб тилини жуда яхши билган ва Улуғбек «Зиж»ининг муқаддимасини арабчага ўтирган. Бу ҳақда муқаддима сўнггида шундай дейлади: «Мавлоно султон Улуғбек ибн Султон Шоҳрух ибн Султон Темур Қурагоннинг «Зиж»и тугатилди. У буни Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно ва алломалар шайхи, аллома Саййид Ғиёсуддин Жамшид ўтгирдилар». Демак, бундан кўринадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар тугамасдан олдин қазо қилган бўлса ҳам, «Зиж»ни режалаштириш ва унинг назарий қисмининг тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Коший Улуғбекка «Зиж»ни яратиш, расадхона қуриш соҳасида маслаҳатлар берганлиги ва бу ишларда иштирок этганлиги табиий ҳолдир. Чунки Насириддин Тусийнинг «Зижи Элхоний»сини мукамаллаштириб, «Зижи Хоқоний»ни ёзган Кошийга «зиж»ларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, «Кошийнинг астрономия ва астрономик асбобларни, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Мароға ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни нодир бир шахсга айлантирганди».

Коший ҳижрий 814 (1411—1412) йилда ал-Чағминийнинг «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг «Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асоси») геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Кошийнинг форс тилида отасига ётган мактубларида Улуғбек ва унинг астрономик мактаби ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

Масалан, Кошийнинг 1421 йиллар атрофида Кошонга юборган мактубида Улуғбек, Қозизода Румий, Гиёсуддин Кошийнинг ўзи ва Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолиятларига оид қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилишига доир лавҳалар муфассаллиги билан диққатга сазовордир.

Гиёсуддин хатида Самарқанд Марказий Осиёнинг маданий маркази сифатида Кошондан афзаллигини, Улуғбекни эса кўзга кўринган давлат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим эканини тасвирлаб ўтади. Муаллифнинг Улуғбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрайдиган Улуғбек ҳақидаги маълумотларни, айниқса, унинг етук аллома эканлигини анчагина тўлдиради.

Самарқандда 1420 йилда қурилган мадраса илм-фаннинг нуфузли маркази бўлиб, унда Улуғбекнинг ўзи маърузалар ўқиган. Мактуб ёзилган пайтида Улуғбек 26—27 ёшларда бўлган ва ўта қизиқиш билан фалакиёт ва риёзиёт фанлари билан шуғулланган. Коший ўз мактубида Улуғбекни фалакиёт соҳасидаги фавқуллодда қобилиятини қайд этиб, унинг «Насириддиннинг хотираномалари» («Тазкира»)сидан ва «Шоҳ тухфаси» («Тухфа»)дан ўқиган ажойиб маърузаларини эслатиб ўтади. Гиёсуддин Улуғбекнинг беқиёс хотираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узунлигини даражалари ва дақиқаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини таъкидлаб ўтади. У Улуғбекнинг мадрасаларда ва саройда ўтказиладиган катта илмий кенгашлардаги баҳсларда фаол иштирок этишини ва шу муносабат билан Улуғбекнинг устози Қозизода Румийнинг исмини ҳам тилга олади ва уни энг маърифатли олим деб ажратиб кўрсатади. Гиёсуддин мактубида Улуғбекнинг ҳуқуқшуносликдаги ажойиб билимларини таъкидлаганки, бу ҳақда шу вақтгача фақатгина тахминлар қилинган, холос.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Алоуддин ал-Бухорий 1447 йили Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит ибн Зутанинг (767 йилда вафот этган) асарига ёзилган «Шарҳ ала-л-фиқҳ ал-акбар» («Буюк фиқҳ»га шарҳ)ини Улуғбекка бағишлангани бежиз эмас. Мактубдан яна шу нарса маълум бўладики, Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий» Улуғбек ва унинг атрофидаги ҳамкорлари — Қозизода Румий, Гиёсуддин Кошийнинг ўзи ва бошқалар учун доим керак бўладиган китоб ҳисобланган. Мазкур маълумотлар Самарқанд мактабининг буюк олим Абу Райҳон Беруний илмий мероси билан боғлиқлигидан гувоҳлик беради.

Мактубда расадхона деворига урнатилган қуёш соати ҳақида маълумот келтирилади. Ваҳоланки, Улуғбек асарларида бундай соат мавжудлиги ҳақида бевосита таъкид йўқ. Демак, Гиёсуддиннинг бу маълумотлари М. Т. Қори-Ниёзийнинг Улуғбекка бағишланган «Улуғбек-

нинг астрономик мактаби» асаридаги шундай соат булганлиги ҳақида тахминини тасдиқлайди.

Мактубнинг форсча матни эрон олими М. Таботабонӣ (Эрон, 1940), турк олими Ойдин Сайилий томонидан инглиз ва турк (Анқара, 1960), америкалик олим Э. Кеннеди томонидан инглиз (Рим, 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср, 1963), тожик олимлари Ф. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе, 1973), шунингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг «Суллам ас-самоват» («Осмонлар нарвони»), «Нузҳат ал-ҳадойиқ» («Боғлар сайри»), «Рисола ал-ватар алҳ-жайб» («Хорда ва синуслар ҳақида рисола») каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрин эгаллаган.

Кошийнинг Ҳирот, айниқса, Самарқанддаги илмий-тадқиқотлари, унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Те-мурийлар даврида Хурсон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

АЛИ ҚУШЧИ

(Вафоти — 1474 йил)

«Ўз даврининг Батлимуси» деб танилган Али Қушчининг тулик номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи бўлиб, у Самарқандда туғилиб ўсган ва XV асрда илмий фаолият кўрсатган математик ва астрономлардандир. Унинг туғилиш санаси маълум бўлмаса-да, XIV аср охири ё XV аср бошида туғилган деб тахмин қилинади. У Улуғбек саройидаги Муҳаммад исмли овчи қушларга қаровчи бир кишининг ўли бўлиб, шу сабабли унга Қушчи лақаби берилган. У отасидан етим қолганидан сўнг Улуғбекнинг тарбиясида булгани боис, Улуғбек уни ўз «Сиж»ининг сўзбошисига «фарзанди аржуманд» дейди.

Али Қушчи бошланғич ва шаръий билимларни Самарқанд олимларидан, математик ва астрономик билимларни эса Қозизода Румий билан Улуғбекдан олади. Бир маълумотга кўра, у ёшлигида берухсат Самарқанддан ғойиб бўлади-да, Кермонда бироз муддат маҳаллий олимлардан билим ўрганади ва яна Самарқандга, Улуғбек ҳузурига қайтиб келиб, узр сўрайди, Кермонда ёзган ойнинг шаклларига тааллуқли энг биринчи асарини унга тақдим этади.

Улуғбек 1424 йили ўзининг машҳур расадхонасига асос солади, иш бошланиши биланоқ Жамшид Коший, бир неча йилдан сўнг Қозизода Румий ҳам вафот этади. Шунда Улуғбек расадхонадаги қурилиш ишларига ва астрономик кузатишларга ёш олим Али Қушчини мутасаддий қилиб қўяди.

Али Кушчи умрининг кўп қисмини Самарқандда ўтказди. Фақат 1449 йили Улуғбек улдирилиб, мирзолар уртасида рўй берган низодан афсусланиб, аста-секин бу ерда илмий ишларни тўхтатишга мажбур бўлади, лекин улардан ҳаж сафарига рухсат олишга муяссар буларкан, бу ердан Озарбайжонга кетиб, бирор муддат Табризда туради. У ерда уни маҳаллий ҳоким Узун Ҳасан ўз саройига таклиф қилиб, унга нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром изҳор этади. Али Кушчи ҳажни бажо келтирган ё келтирмагани ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин у ўз сафарининг пировардида Усмонли султон Абул Вотиҳ Султон Муҳаммад II нинг саройига келади. Султон уни жуда илиқ қабул қилиб, ўзига яқин тутиб, доимий яшаш учун Истамбулда қолишни таклиф этади. Али Кушчи бу таклифни қабул этади ва султоннинг рухсати билан яна Табризга қайтиб бориб, у ерда турган икки юзга яқин қариндош-уруғлари ва яқинларини Истамбулга олиб келади. Султон уни жуда эўр дабдаба билан кутиб олади.

Али Кушчи 1472 йил баҳоридан бошлаб кундалик 200 ақча мояна билан Айё Сўфия мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. Унинг қариндошлари ва яқинлари ҳам ўзларига муносиб вазифаларга тайинланадилар.

Али Кушчининг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, вафот этган санаси жуда аниқ. Бу сана унинг қизи тарафидан набираси бўлмиш Мирам Чалабийнинг ушбу форсий мисраларида келтирилган:

Раҳнамои илм мавлоно Али Кушчи,
Чун би-суйи равзайи ризвон бирафт:
Буд зи ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нўҳ,
Рузи шанба ҳафтуми шаъбон бирафт.

Маъноси:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Кушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Ҳижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи куни.

Бу ерда келтирилган ҳижрий 878-сана, мелодий 1474 йил 17 декабрига тўғри келади. У Истамбулдаги Абу Аййуб Ансорий мақбарасида дафн этилган.

Али Кушчининг илмий асарлари Улуғбек «Зиҳ»дек шўҳрат қозонмаган бўлса ҳам, унинг ижоди фан тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутди. У ўрта асрлардаги Мовароуннаҳрда ривож топган аниқ фанлар соҳасидаги буюк олимларнинг энг сўнгги намояндаси бўлиши билан бирга Усмонли турклардаги биринчи энг йирик ва кўзга кўринган олим бўлган. Ҳозирги замон турк тарихчиларининг эътироф этишича,

Истамбулга Али Қушчи келгунига қадар «илми ҳайъатда у даража бир соҳиб вукуфи мавжуд бўлмаган эди». Истамбулга Али Қушчи келиши билан бу мамлакатда қисқа муддат ичида астрономия фани соҳасидаги ишлар йўлга қўйилди ва пировард натижада Мирам Чалабий ва бошқа атоқли зотлар юзага келди.

Лекин у Истамбулда кам вақт бўлгани боис бу ерда йирик ишларни амалга оширишнинг имкони бўлмади. Лекин шу қисқа муддат ҳам ва умуман унинг Истамбулга келишининг ўзи ҳам нафақат Усмонли турк фани тарихида, балки дунё фанида муҳим бир воқеа бўлди. Чунки Усмонли турклар 1453 йили Истамбулни фатҳ этганидан сўнг бироз ўтмай бу шаҳар Шарқ ва Ғарб маданиятларининг учрашув жойи бўлиб қолди. Маълумки, ўша даврда Оврўпода Шарқ фани ва маданиятига қизиқиш жуда катта бўлиб, Оврўпо Шарқнинг илмий ютуқларини чанқоқлик билан ўзига сингдираётган эди. Истамбулга Италия, Германия, Австрия ва Голландиядан рассомлар, муҳандислар, ҳарбий мутахассислардан ташқари астрономия ва математика мутахассислари ҳам тўпланган эди. Хусусан, Германиядан ҳисобдон «коссистлар» келган эди. Биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ютуқларидан ана ушалар баҳраманд бўлдилар. Шу тариқа Улуғбек ва унинг «Зиж»и ҳақидаги хабарлар мелодий XV аср охиридаёқ Оврўпога етди. Бунда эса Али Қушчининг хизмати каттадир.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Асар форс тилида 1425 йили Самарқандда ёзилган. У уч қисмдан иборат: ўнлик ҳисоблаш тизими, олтмишлик ҳисоблаш тизими ва ҳандаса.

Али Қушчининг бу рисоласи Ўрта асрларда кенг тарқалган бўлиб, нафақат Мовароуннаҳр олимларининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Чунончи, ёзилганидан 150 йилча кейин Баҳоуддин Омулий (1547—1621) ўзининг «Хулосат ул-ҳисоб» номли асарини ёзганида ундан фойдаланган. Рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Русия академияси кутубхонасида, Машҳалда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айю Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. «Рисолаи қусур» («Қасрлар рисоласи»). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик қасрлар тушунчасини ва ўнлик қасрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. «Рисола ат-фатҳия» («Ғалаба рисоласи»). Асар турк султони Муҳаммад II нинг Ироқ султони Азим устидан ғалаба (фатҳ) қилгани

муносабати билан 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёзмалари Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айо Суфия кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлат кутубхонасида, Деҳлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. «Рисола ал-Муҳаммадийя фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида»). Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан бўлиб, турк султони Муҳаммад II га бағишланган. Унда ўнлик ва олтишлик ҳисоблаш тизимларидан арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия масалалари кўрилади. Асарни муаллифнинг ўзи 1472 йили форсийга ўтирган. Рисоланинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта «мусбат» ва «манфий» иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади.

Рисоланинг икки қўлёмаси Истамбулда Айо Суфия кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. «Рисола фи ҳалла аш-шақл ал-ҳилол» («Ҳилолсимон шаклларни ўлчаш ҳақида рисола»). Араб тилида ёзилган рисола, қўлёмаси сақланмаган.

6. «Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний» («Тафтазонийнинг «Мифтоҳ ал-улум»ининг шарҳи»). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёмаси Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. «Рисола дар илми ҳайъат» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Асар «Рисола дар фалакиёт», «Рисолайи форсийа дар ҳайъат» ва «Ҳайъати форсий» номлари билан ҳам маълум бўлиб, форс тилида битилган. Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Али Қушчининг шогирдларидан бири Абулқодир ибн Ҳасан Рўёний (вафоти 1520) рисола ҳақида бундай дейди: «Мен астрономияга доир кўп асарларни ўргандим, Шамсиддин ал-Коший, Хусайншоҳ Самоний, Носири Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийларнинг «зиж»ларини синчиклаб мутолаа қилдим. Лекин Али Қушчининг рисоларини ўқиганимдан сўнг астрономия соҳасидаги барча англамаган нарсаларим менга аён бўлди».

Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлат кутубхонасида ва Истамбулда Айо Суфия кутубхонасида сақланади.

8. «Шарҳи «Зижи Улугбек» («Улугбек «Зиж»ига шарҳ»). Шарҳ ҳам «Зиж»нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Уни аввал Жамшид Копийи ва Қозизода Румийлар бошлаган эди. Сўнг шарҳни Али Қушчи Истамбулда яқунлади. Бу шарҳнинг қўлёзмалари Техрон университетини кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. «Шарҳи рисолаи «Тухфаи шоҳия» («Шоҳий тухфа» рисоласининг шарҳи). Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айю Сўфия, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. «Шарҳи рисолаи «Суллам ас-само» («Суллам ас-само» рисоласига шарҳ). Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Кошийнинг «Суллам ас-само» номи астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Фарбий Оврўпо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. «Хитойнома». Бу рисолаи Али Қушчи 1438 йили Улугбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқлими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математика, география билан бирга олам харитаси ҳам келтирилган.

12. «Рисолаи мантиқ» — 1430 йили Самарқандда, форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. «Шарҳи тажвиди Хожа» («Хожа «Тажвиди»нинг шарҳи»). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Насириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир «Тажвид» номи асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди.

Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айю Сўфия кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. «Рисола ал-Муфрадийа». Араб тилидаги рисола, мантиққа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. «Маҳбуб ул-ҳамойил фи кашфил масойил» («Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида»). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. «Рисола мутаъолиқа би калимат ат-таҳвид» («Тавҳид калимасига алоқадор рисола»). Араб тилида ёзилган илоҳийга доир рисола.

Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. «Рисола татаъллақ би куйя» («Умумиятга алоқадор рисола») араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. «Рисола ал-истиорот». Араб тилида ёзилган мантиққа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. «Шарҳ ар-рисола ал-Азудийя» («Ал-Азудийя» рисоласига шарҳ»). «Ал-Азудийя» рисоласи аслида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айо Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. «Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир» араб тилида ёзилган мантиқий рисола. Айо Сўфия ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзма-си сақланади.

21. «Рисола ал-мужас фит-тибб» («Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола»). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айо Сўфия кутубхонасида сақланади.

22. «Шарҳ рисола ал-фикҳ» («Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи»). Бу асар исломдаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш «Имоми Аъзам» мазҳабига асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган «Ал-фикҳ» рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. «Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса» («Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола»). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қушчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз но-мини тарих саҳифаларига абадий киритди.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(Вафоти — 1447 йил)

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаган нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида Хожа Аҳрори Валийнинг устози бўлмиш мавлоно Яъқуб Чархий Ғазна (Афғонистон) шаҳрига тобе қишлоқлардан бири ҳисобланган Чарҳда туғилганлиги учун Чархий тахаллусини олгандир. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у

Ўз давридаги илмларни эгаллагач, кўнглида тасаввуфга нисбатан хоҳиш пайдо бўлиб, Бухорога келади ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашади. Бу воқеаларнинг тафсилоти унинг «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли китобида баён қилинган.

Бир неча синовлардан сўнг, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Чархийни шогирдликка қабул қилиб, сўфийлик таълимоти билан таълиқтиради ва уни ўзининг шогирди ва куёви Хожа Алоуддин Агторнинг тарбиясига топширади. Бухорода Яъқуб Чархий тасаввуф соҳасида тез орада маънавий камолот топади ва Чағониёнда фаолият кўрсата бошлайди.

Яъқуб Чархий Нақшбанд кўрсатмасига мувофиқ халқни ҳақ йўлга даъват қила бошлайди. Ўз асарлари ва етиштирган шогирдлари билан шуҳрати ҳар томонга тарқалади. У асосан Мовароуннаҳрда Улуғбек, Хуросонда эса Шохрух даврларида фаолият кўрсатди. Кейинчалик Нақшбандия таълимотининг XV асрдаги энг йирик намояндаси бўлиб танилган Насириддин Убайдуллоҳ (Хожа Аҳрори Валий) Чархийнинг шон-шуҳратини эшитиб, у билан учрашишга ошиқади ва пировард-натижанда уни пир тутиб, унга шогирд тушади. Бу воқеанинг тафсилоти «Рашаҳот»да баён қилинган.

Чархий XV асрда Темурийлар давридаги тасаввуф, хусусан Нақшбандия таълимотининг йирик вақилларидан бири сифатида ном қозонади. Бу ҳақда турли манбаларда маълумотлар келтирилади. Машҳур Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» китобида Яъқуб Чархий фаолияти ва тасаввуфни тарғиб қилиш соҳасидаги хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтади ва Хожа Аҳрори Валий билан устозтолиб муносабатларини тилга олади.

Мавлоно Яъқуб Чархий ўз устози Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг «мендан нимаики сенга етган бўлса, бошқаларга етказ», деган амрларига фармонбардор бўлиб, ҳозир бўлганларга хитоб (сўзлаш) орқали, ғойибдагиларга китоб орқали етказишга ҳаракат қилди.

Мавлоно Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти, турли диний илмга оид бир қанча асарлар ёздики, бу ерда уларнинг рўйхатини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. «Тафсири Чархий» («Чархийнинг Куръонга қилган тафсири»).
2. «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола»).
3. «Ар-рисолат ул-абдолия» («Абдоллар ҳақида рисола»).
4. «Рисола дар сийрати Мустафавия ва тариқани мустақимия» («Мустафонинг сийратлари ва тўғри йуллар ҳақида рисола»).
5. «Рисола дар илми фаройиз» («Фарз нарсалар ҳақида рисола»).
6. «Рисола дар ақоид» («Ақоид илми ҳақида рисола»).
7. «Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фаройиз» («Ҳисоб ва мерос тақсими ҳақида рисола»).
8. «Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия» («Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола»).

9. «Шарҳи асмоуллоҳ» («Аллоҳ исмларининг шарҳи ҳақида рисола»)

10. «Шарҳи нуваду нуҳ ном» («Аллоҳнинг туқсон туққиз исми-нинг шарҳи»).

11. «Фаройизи манзума» («Назмий фарз нарсалар ҳақида»).

Чархийни кўпчилик фақат Куръони каримга тафсир ёзган олим сифатидагина танийди. Ҳақиқатан унинг мақбараси пештоқида «тафсирчи олим» деб ёзиб қўйилган. Асарлари рўйхатидан кўриниб турганидек, Чархий Нақшбандия силсиласини баён қилувчи алоҳида рисола ҳам ёзган. Бундан ташқари у «Рисолаи унсия» («Дустлик ҳақида рисола»)ни ёздики, унда Хожа Баҳоуддин билан учрашгани, унинг таълим-тарбияси ва тариқат йўлида буюрган ишларини мукамал баён қилиб, ўз устозларининг номи ва шухратларини ёйишга хизмат қилди. Шунингдек, унинг қаламига мерос ҳақидаги рисола ҳам мансубдир. Чархий ҳижрий 851, мелодий 1447 йили вафот этган. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг ҳаётий йўналишларидан бўлмиш Нақшбандия таълимотининг кенг ёйилиши ва бу билан умумий маданий юксалиш иши йўлида хизмат қилди ва бу йўлда ўз ҳиссасини қўшди.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО

(1348—1420)

Тасаввуф илмининг Нақшбандия мактаби ислом оламига мутасаввуф шайхлар билан бир қаторда етук олимларни ҳам етиштириб берган эди. Ана шундай зотлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо ал-Бухорийдир. Унинг исми-шарифидаги «ал-Бухорий» қўшимчасига асосланиб айтиш мумкинки, Порсо Бухорода туғилган. У мадрасаларда ўқиб, Куръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишилардан бири бўлиб етишди ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлди.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» номли асарида кўрсатишича, Муҳаммад Порсонинг тулик исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. «Порсо» унинг лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳоуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи бунинг тафсилотини қуйидагича баён қилади: «Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин)нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизакдан: «Кўчада турган ким?» — деб сўрадилар. «Бир порсо (диндор) йигит турибди», деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз», дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан машҳур бўлиб кетди. Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳоуддин Нақшбанд билан бўлган ўзаро муносабатлари шу даврда яшаган Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асарида мукамал баён қилинган.

Хожа Муҳаммад Порсо «Тухфат уз-зоирин» китобида курсатилишича, Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси эди. Баҳоуддин Нақшбанд ўзининг бу шогирдига катта умид билан қараган ва унинг тарбиясини ўз назоратига олган.

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсоннинг қуйидаги ҳикояси келтирилади: «Ҳижоз йўлида Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) касалга чалиндилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурда бу мажлисга юзланиб: «Ҳожагонлар хонадонининг халифаларидан бу заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда ниманики топган бўлса, бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг барини Ҳақ субҳонаху халқига етқиз», дедилар. Ҳижоз сафаридан қайтганимизда эса дўстлар ҳузурда: «Бизда нимаики бўлса, сен ҳаммасини тўлиқ олдинг», дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: «Бизнинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зуҳури эди», дедилар».

Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Порсони ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган Хожа Али Домод қуйидагича тавсифлайди: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин охириги беморликлари пайтида ҳозирги жасадлари ётган қабрни қовлашга буюрдилар. Қабрни қовлаб бўлиб, уларнинг ҳузурларига келдим. Ўзларидан сўнг иршод ишига кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўгирилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир, кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», дедилар».

Мазкур мисоллар Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирдига нисбатан ҳурмат ва эътиқодининг далилидир.

Хожа Муҳаммад Порсо ўз устози каби мусулмонларнинг аҳволи ҳақида қайғуриб, подшоҳлар ишига ҳам аралашиб турган. «Рашаҳот»да келтирилган бир ҳикоя аввалида Хожа Муҳаммад Порсодаги каромат қувватининг кучлилигидан далолат қилинса, сўнг давр уламоларининг ҳамда подшоҳнинг илму фаннинг соф бўлиши борасида қайғурганликлари курсатилади.

«Рашаҳот» муаллифи Али Сафийнинг ёзишича, Хожа Муҳаммад Порсо кучли каромат соҳиби бўлса-да, бироқ буни иложи борича яширишга ҳаракат қилган. Аммо, қаттиқ зарурат туғилгандагина уни ошкор қилишга мажбур бўлган. Шундай воқеалардан бирининг тафсилоти қуйидагича:

«Ҳадисчи олимларнинг пешвоси шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жазарий алайҳир раҳмат Мирзо Улуғбек замонида Самарқандга келган эдилар. Баъзи ғаразгўй кишилар: «Ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода кўп ҳадисларни нақл қиладилар, уларнинг аснодлари тўғри ёки нотўғрилиги ҳеч кимга маълум эмас. Ҳазрати Шайх буни текшириб кўрсалар ёмон бўлмас эди», дедилар.

Ҳазрати Шайх бу ишнинг пайига тушдилар. Мирзо Улугбекни ҳам бунга кўндириб, Бухорога одам юбордилар ва Ҳазрати Хожани (Муҳаммад Порсо)ни Самарқандга келишларини илтимос қилдилар. Шундай қилиб, Шайх Самарқанднинг шайхулисломи бўлган Хожа Исомиддин ҳамда уламоларнинг энг улуғлари билан бирга катта мажлис ташкил қилдилар. Хожа Муҳаммад ҳам мажлисга етиб келдилар. Шайх ундан илтимос қилиб, асноди билан биргаликда бир ҳадис айтишни сўрадилар. Хожа Муҳаммад айтгач, Шайх: «Бу ҳадиснинг тўғрилигига шубҳа йўқ, бироқ унинг асноди бизга маълум эмас» дедилар. Бу сўздан ҳасадчилар хурсанд бўлиб, бир-бирига кўз қисдилар. Хожа Муҳаммад эса бу ҳадиснинг иккинчи аснодини ҳам айтиб бердилар. Шайх яна ўзининг юқоридаги сўзини такрорлади. Хожа Муҳаммад қанча аснод айтса ҳам сўзи бу ерда мақбул бўлмаслигини фаҳмладилар. Сўнг бир лаҳза муроқабага берилдилар, бироқ сукутдан кейин Шайхга қараб: «Сиз фалон ҳадис китобини тан оласизми ва ундаги аснодларни мўътабар дер ҳисоблайсизми?» — дедилар. Шайх: «Ҳа, у китоблардаги аснодларнинг ҳаммаси эътиборли ва ишончга лойиқдир. Ҳадис фанини таҳқиқ этувчилардан ҳеч ким унга шубҳа қилмайди, агар сиз айтган аснодлар шу китобдан бўлса, у пайтда бизнинг ҳеч қандай эътирозимиз йўқ», дедилар.

Ҳазрати Хожа (Муҳаммад Порсо) Хожа Исомиддинга қараб: «Сизнинг кутубхонангизда фалон тоқчада, фалон китобнинг тагида, фалон рангли ва фалон жилдли китоб бор, унда биз айтган аснод фалон варақдан сўнг, фалон саҳифада батафсил келтирилган, илтифот қилиб, ходимларингиздан бир кишини юборсангиз, уни тезда олиб келса», дедилар.

Хожа Исомиддин, бу аснод ўша ерда борми-йўқми, деб иккиланиб турарди. Мажлисдагилар эса ҳангу манг бўлиб ўйга толган эдилар. Ҳазрати Хожанинг бу шахсий кутубхонада бўлмаганликлари ҳаммага маълум эди. Шундай қилиб, Хожа Исомиддин ўз яқинларидан бирини зудлик билан уйига юбориб, агар айтилган нарсалар ўша ерда бўлса, олиб келишни буюрди. У киши айтилган белгилар бўйича китоб ва аснодни топиб, мажлисга келтирди. Айтилган ҳадис ўша аснодлар билан ўша саҳифада ҳеч бир тафовутсиз мавжуд эди. Буни эшитган мажлис аҳлидан ҳайрат овозлари баланд кўтарилди. Шайх ва бошқа уламолар таажжуб ичида қолдилар. Айниқса, Хожа Исомиддиннинг ҳайрати бошқаларникидан зиёда эди, чунки у бу аснодди китобнинг ўз уйида борлигидан беҳабар эди. Бу қиссани эшитган Мирзо Улугбек Ҳазрати Хожани чақиртирганидан хижолат бўлди. Ҳазрати Хожадан юз берган бу каромат одамлар орасида уларга нисбатан ақидаларини мустаҳкамлади».

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсонинг ўша даврдаги сиёсий воқеаларга ҳам алоқадор бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг фаолиятидан Амир Темурнинг фарзанди Муҳаммад Жаҳон-

гирнинг ўғли Халил Мирзо, шунингдек, Хуросон шоҳи Шохрух яхши хабардор бўлганлар. Порсо Шохрух билан турли масалалар бўйича ёзишмалар ҳам олиб борганлиги манбаларда қайд этилган.

Хожа Муҳаммад Порсо нафақат валиуллоҳ, балки ўз даврининг йирик олимларидан эдики, унинг Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида қуйидаги асарлари сақланмоқда:

1. «Рисолаи қудсия» («Хола Баҳоуддиннинг қудсий калималари ҳақида рисола»).

2. «Аз анфози қудсияи машойиҳи тариқат» («Тариқат машойиҳларининг қудсий калималаридан»).

3. «Эътиқодот» («Эътиқод ҳақида рисола»).

4. «Таҳқиқот» («Тасаввуф истилоҳлари ҳақида рисола»).

5. «Тафсири Куръон» («Куръон тафсири»).

6. «Ал-ҳадис ул-арбаъуна» («Қирқ ҳадис»).

7. «Рисола дар одоби мурид» («Мурид одоблари ҳақида рисола»).

8. «Рисолаи кашфия» («Қароматлар ҳақида рисола»).

9. «Рисолаи маҳбубия» («Дўстлик ҳақида рисола»).

10. «Шарҳи «Фикҳи Кайдоний» («Фикҳи Кайдоний» асарининг шарҳи»).

11. «Фасл ул-хитоб би-вусули-аҳбоб» («Дўстлар висолига етиштишда оқ ила қорани ажратувчи китоб»).

12. «Мухтасари таърихи Макка» («Макка шаҳрининг қисқача таърихи»).

13. «Фусули ситта» («Олти фасл»).

14. «Мактуби Хожа Муҳаммад Порсо ва Мавлоно Зайнуддин» («Хожа Муҳаммад Порсонинг Мавлоно Зайнуддинга мактуби»).

15. «Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор» («Алоуддин Аттор мақомоти»).

16. «Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мақомоти»).

17. «Муқаддима ли-жомиъ ул-калим» («Жомиъ ул-калим» китобига муқаддима»).

18. «Ҳафтоду ду фирқа» («Етмиш икки фирқа»).

Институтда Хожа Муҳаммад Порсонинг қўли теккан ва ўз муҳрини босган бошқа бир муаллифнинг асари ҳам сақланмоқдаки, буларнинг барчаси унинг етук олим бўлиши билан бирга, ўзининг шахсий кутубхонасига ҳам эга эканлигини кўрсатади.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этган. Дастлаб Баҳоуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилади. Шайх Зайнуддин ал-Хавофий Мисрдан тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди.

Муҳаммад Порсонинг «Рисолаи қудсия» асари Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. Бу калималар Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган бўлиб, Муҳаммад Порсо уларни жамлаб юрган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Бу сўзлар (уларнинг) муборак оғизларидан чиққан сўзлардан бир томчисигина бўлиб, бу заиф банда... бу қудсий калималардан баъзиларини садоқат ва иродат юзасидан табаррукона ва иршод сифатида қаламга олиб юрарди». Муҳаммад Порсо ўзининг бу асарида улуғвор устозининг қудсий калимларини келтирибгина қолмай, уларни шарҳлаб ҳам беради. Асар Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти, унинг хизматлари ва маънавий оламини очиб бериш ҳамда Нақшбандия сулукининг асослари ҳақида чуқур маълумотларни ўз ичига олиши билан ниҳоятда қимматлидир.

Порсонинг шарият ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шухрат келтирган асари «Фасл ун-хитоб би-вусули-л-аҳбоб» («Дўстлар висолига етишда оқ ила қорани ажратувчи китоб») номли асаридир. Катта ҳажмга эга бўлган бу китоб ислом уламолари орасида қўлланма сифатида фойдаланилган. Асар бир неча марта чоп этилган.

Ўтмишда шарият, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта «Фасл ул-хитоб»га мурожаат қилиб, Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрганлар ва унга суянганлар. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чиқишнинг ўзи асарда муҳим масалалар кенг ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган.

Умуман олганда, Хожа Муҳаммад Порсо Марказий Осиё халқлари маънавиятида, ислом ва тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган алломидир.

ХОЖА АҲРОР

(1404—1490)

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Боғистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Тахурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданоқ муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик

кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. Шу мақсадда Ҳиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таниқли мутасаввуф билимдонлари суҳбатиде бўлади. Сўнг Чағониённинг Хулғату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447)га қўл бериб, ундан Нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, Нақшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда дехқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилашича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, «Рашаҳот» асари муаллифи Фахриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдор олдидеги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнаткашлар гарданига юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Аҳрор ерларининг кўпайиб боришига шу омил ҳам бир сабаб бўлган, холос. Дехқончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Аҳрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган.

Савдо-сотик масалаларида Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Ҳиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шуни ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Аҳрор ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфланган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга топширган. Шунингдек, Хожа Аҳрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Нақшбандия тариқатининг асосий ғояси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Аллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. «Ҳазрат Абдулҳолиқ Фиждувоний буюрмишларки,— дейди у Али Сафийнинг «Рашаҳот» асарида келтирилишича,— халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. «Кўл иш билан, дил ёр (Аллоҳ) билан» шиори Хожাগон тариқатида муқаррардир».

учун «Навой альбоми» деб ҳам аталади (УзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқбалари мавжуд. Улар Самарқанддан Ҳиротга — Хусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг уз сузлари тасдиқлайди: «...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари куп бор учун ваҳий осор руқбалари билан мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул руқбаларни мураққа ясаб, жазвал ва такаллуфот била асрармен». Мазмун жиҳатдан руқбаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459—1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—1493) ҳамда Султон Хусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга доир хатлар. Уларда Хожа Аҳрор Темурий шаҳзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса, Хожа Аҳрор шарият қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиш, мусулмонлар, яъни оддий раиятга жабру зулм ўтказишдан золимлар қўлини қутоқ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам курсатишни сурайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Аҳрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб борган хусусий ҳужалик ҳамда савдо-сотик ишларига ва шулар билан боғлиқ солиқлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Аҳрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва яқин кишиларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қилинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш лозимки, бу турдаги хатлар орасида ҳам баъзан оддий адолатталаб кишилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инқирози ҳам ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар натижасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шарият томонидан белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари ҳар хил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олиқ-солиқлар сони 30 га яқин ададга ташкил этар эди. Улардан баъзилари (тамғо, ёрғу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда ҳали ҳам қўлланиб келарди. Ана шундай бир шароитда Хожа Аҳрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмоқ учун дин ва шариятни дастур қилган ҳолда султонларга мурожаат қилмоқ лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазифаларидан деб уқтиради. Хожа Аҳрор сарой

учун «Навоий альбоми» деб ҳам аталади (ЎзР ФА Шарқшунослик институтини қўлғезмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқзалари мавжуд. Улар Самарқанддан Ҳиротга — Ҳусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди: «...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари кўп бор учун ваҳий осор руқзалари билан мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул руқзаларни мураққа ясаб, жазвал ва тақаллуфот била асрармен». Мазмун жиҳатдан руқзаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459—1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—1493) ҳамда Султон Ҳусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга доир хатлар. Уларда Хожа Аҳрор Темурий шаҳзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса, Хожа Аҳрор шарият қонун-қоидаларини мустақкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиш, мусулмонлар, яъни оддий раиятга жабру зулм ўтказишдан золимлар қўлини кўтоҳ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Аҳрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб борган хусусий ҳўжалик ҳамда савдо-сотик ишларига ва шулар билан боғлиқ солиқлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Аҳрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва яқин кишиларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қилинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш лозимки, бу турдаги хатлар орасида ҳам баъзан оддий адолатталаб кишилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инқирози ҳам ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар натижасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шарият томонидан белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари ҳар хил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олиқ-солиқлар сони 30 га яқин ададни ташкил этар эди. Улардан баъзилари (тамго, ёрғу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда ҳали ҳам қўлланиб келарди. Ана шундай бир шароитда Хожа Аҳрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмоқ учун дин ва шариятни дастур қилган ҳолда султонларга мурожаат қилмоқ лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазибаларидан деб уқтиради. Хожа Аҳрор сарой

хизматидан воз кечмоқчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади: «...Эшитишимча, онҳазрат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо маломат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шоям бўлмоғи учун хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар ғамини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга ғамхўрлик қилиш — энг хайрли ишдир!..»

Собиқ советлар даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида бир қанча тадқиқотлар ёзилиб, унинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, ҳукмрон мафкура нуқтан назаридан салбий баҳоланарди. Кейинги тадқиқотларда (А. Н. Болдирев), айниқса, Марказий Осиё республикалари истиқлолга эришгандан сўнг (Б. Валихўжаев, А. Муҳаммадхўжаев ва бошқалар) Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама ёндошиб, унинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳаққоний равишда ёритилмоқда.

САККОКИЙ

(XIV аср охири — XV аср ўртаси)

Ўзбек мумтоз адабиётида ёрқин из қолдирган, бетакрор ғазаллар ва қасидалар яратган етук истеъдод эгаси, лирик шоирлардан бири Саккокийдир.

Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Унинг таржимаи ҳоли тўғрисида ўзининг девони ва Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Хутбай давоин» асарларидан баъзи бир маълумотларни билиб олишимиз мумкин. Бундан ташқари, шоир Яқинийнинг «Уқ ва ёй» асарида Саккокий турк (Ўзбек) шоирларининг мужтаҳили (ғайратлиси) деб таърифланиши, унинг ўз замонасининг забардаст шоирларидан бири эканлигини билдиради. Саккокий мовароуннаҳрлик бўлиб, у Темурийлар салтанатининг пойтахти Самарқандда умргузаронлик қилиб ижод этган.

Саккокий — шоирнинг таҳаллуси, унинг асл исми маълум эмас. «Саккок» (пичоқчи) сўзидан, шоир ҳунарманд оилада туғилган деган фикрни тахмин қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XIV асрнинг охириги чорагида туғилганини эса ҳижрий 810 (1407—1408) йилда Амир Темурнинг набираси Халил Султонга бағишлаган қасидасидаги:

Тарихда саккиз юз доғи ўн эрдю қадр ахшоми,
Бир ой туғули дунёда ким мамалакатда хон эрур —

мисрасидан тахминан билиб олиш мумкин. Чунки шоир бу қасида-сини анча ижодий тажрибага эга бўлгандан кейин, тахминан, 30 ёшларида ёзган бўлиши керак.

Саккокий ижодининг гуллаган даври Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларга (1409—1449) тўғри келади. Тарихдан маълумки, буюк мунажжим ва етук давлат арбоби Мирзо Улуғбек маърифатпарвар подшоҳ бўлиш билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлининг ҳомийси ҳам эди. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Саккокий Улуғбекдан паноҳ топган алломалар сирасига кириб, унинг ижодий фаолияти одил подшоҳ билан боғлиқдир. Саккокий ўз ҳомийсига атаб қасида битади, Улуғбекни кўкларга кўтариб мақтайди, унинг душманларига қарши ўз сўзлари билан зарба беради. Шоир Улуғбекка баҳо берар экан, шундай маърифатпарвар подшоҳ билан замондош бўлганидан фахр ҳиссини туяди ва:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,—

деган мисраларни ёзади.

Саккокий ўз девонида Мирзо Улуғбек, Халил Султондан ташқари, Хожа Муҳаммад Порсога, Арслонхожа тархонга ҳам қасидалар битган. Бу қасидалардан ташқари девонга бир қатор лирик ғазаллар ҳам киритилганки, бу ғазалларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмаган. Саккокийнинг ўзи тузган девонининг бир неча қўлёзма нусхалари маълум бўлса-да, бу нусхаларнинг бирортаси ҳам тўла ва мукамал нусха эмас. Жумладан, Лондонда, Британия музейида девоннинг таҳминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1937 йилда Шоислом исмли котиб томонидан қайсидир манбадан кўчирилган нусхаси сақланади.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этганлигини Навоийнинг Самарқандда бўлган йилларида (1465—1469) Саккокий мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашгани билан изоҳлаш мумкин. Нимагаки, Саккокий бу даврда ҳаёт бўлмаган, агар ҳаёт бўлганида Навоий унинг ўзи билан учрашган бўларди.

Саккокийнинг қасидачилик борасидаги маҳоратини назарда тутадиган бўлсак, шак-шубҳасиз, уни ўзбек қасидачилигининг асосчиси десак янглишмаймиз. У улуғ шоир Лутфий билан беллаша оладиган шоир даражасида бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Хутбаи давовин» асарига шундай жумлаларни келтиради: «Уйғур иборати фусаҳосиндин ва туркий алфозининг булагосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур ва девонлари мавжуд бўлғай». Бундан кўринадики, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда ўз ижоди билан жуда катта обрўга эга бўлганки, унинг гўзал қасида-

лари, севгини васф этувчи бетакрор ғазаллари Самарқанд илм аҳлининг кунглидан мустаҳкам жой олган.

Саккокий лирикасининг асосий тематикаси кўпгина шоирларникидек асосан севги-муҳаббатни шарафлашдан иборат. У инсонни инсонга бўлган муҳаббатини қуйларкан, севгини ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат манзараси ва инсоний эзгу хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий ҳолатда тараннум этади. У ўз шеърларининг маъно ва шаклига катта эътибор берган, ғазалларида замондошлар каби ажойиб сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланган. Тасвирланаётган маъшуканинг ғамзасини таърифлар экан:

Кочонким ғамзаси кўлаб ўқин кирпик кездоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушпоқнинг ёси,—

дейди.

Саккокий ғазалларида келтирилган кўпгина бадий тасвирлар ва ўхшатмаларни Алишер Навоий, Бобур ва бошқа шоирларнинг ғазалларида ҳам учратиш мумкин.

Саккокий фақат лирик шеърлар ёзиш билан чекланиб қолмай юқорида айтганимиздек, гўзал қасидалар ёзди ва бу қасидалар яшаган, ижод этган даврдаги ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғланиб кетган.

Саккокий Улуғбекка атаб ёзган қасидадаги яна бир мисрага эътиборни қаратсак, фойдадан холи бўлмас:

«Раият кўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю кўй тингай, чу Мусотек шубон келди»,

— деб ёзади.

Бу билан Саккокий ўша даврдаги ҳукмдорлар ҳақида фикр юритади ва адолатли ҳукмдорларни чўпонга, адолатсиз ҳукмдорларни бўрига ўхшатади.

Улуғбек давлат тепасига келиши воқеасини шоир қуйидагича ифодалайди:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодойи амон келди,
Халойиқ айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.
Тан эрди бу улус барча, анингтеқ жони бор ё йўқ,
Биҳамдиллоҳ, ўгон фазли биле ул танга жон келди.

Улуғбекка бағишлаб ёзилган қасидада халқ, улус, раият, омонлик, сурур, адолат сўзлари кўп учрайди. Бундан кўриниб турибдики, замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида буюк шоир Саккокий халқ аҳволини ўйлаган ҳолда, Улуғбекдек маърифатли ҳукмдорнинг давлат тепасига келиши халқ учун яхши иш бўлганлигидан маънун эканлигини изҳор этган.

Шундай қилиб, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, Мавлоно Саккокий ажойиб лирик шеърлар ва бетакрор қасидалар ижод этган ҳамда ўзбек мумтоз адабиётининг равнақ топиб, гуллаб-яшнашига маълум ҳисса қўшган буюк шоирлардан бири сифатида тарихда муҳрланди.

ЛУТФИЙ

(1366—1465)

Мавлоно Лутфий XIV—XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси бўлиб, ўзининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шарқда катта шуҳрат қозонган сўз санъаткоридир. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида замондошлари Давлатшоҳ Самарқандий, Шамсиддин Сомий, Хондамир, Абдулла Кобулий каби тазкиранависларнинг асарларида муҳим қайд ва мулоҳазалар учрайди. Хусусан, Лутфийни яқиндан билган, у билан устоз ва шогирдлик рутбаси билан боғланган Алишер Навоий асарларида келтирилган маълумотлар ғоят қимматлидир.

Шарқ адабиёти тарихида Лутфий таҳаллуси билан асарлар яратган ижодкорлар кўпгина бўлиб, «Қомус ул-аълам» асарида улардан айримлари санаб утилган. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий билан яқин мулоқотда бўлиб, ўзининг асарлари билан Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий муҳитида чуқур из қолдирган Мавлоно Лутфий «Малик ал-калом», яъни «Сўз подшоси» (Алишер Навоий) унвони билан шуҳрат қозонди.

Лутфуллоҳ Лутфий Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис» асарида гувоҳли беришича, 99 йил умр кўрган. Шоирнинг замонида оид манбалардаги маълумотлар асосида унинг таваллуд санаси 1366 йил деб кўрсатилган. Лутфий бошланғич таҳсилдан кейин мадрасаларда ўз даврининг дунёвий ва шариат билимларини чуқур урганadi. Сунгра эса тасаввуф бобида малака ҳосил қилишга киришади. Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагиларни қайд этади: «Мавлоно йигитлигида улуми зоҳирийни такмил қилгондин сунгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний қошида сўфия тариқатида ҳам сулук қилгондур». Шаҳобиддин Хиёбоний ўз даврининг кўзга кўринган мутасаввуф шайхларидан бўлиб, унинг «Куръони карим»га ёзган шарҳлари ҳам мавжуд эди. Лутфий ана шу алломадан тасаввуф таълимини олиб, кенг ва чуқур билим соҳиби бўлиб етишди. Лутфий асарларидан шу нарса маълум бўладики, у Абу Али ибн Синонинг «Қонун» ва «Аш-Шифо» асарларини чуқур ўзлаштирган.

Лутфийнинг ёшлик йиллариданоқ адабиётта бўлган катта қизиқиши алоҳида кўзга ташланиб турар эди. Булажак шоир ўзигача бўлган туркий тилдаги адабиёт билан бир қаторда форс ва араб адабиётларини ҳам кунт билан ўрганadi. Унинг Ҳофиз, Камол Хужандий ва На-

симний меросларига рағбати айниқса катта эди. Амир Темур давридан бошлаб Хуросан ва Мовароуннахрда рўй берган сиёсий марказлашув самараси ўлароқ шаклланган адабий муҳит Лутфийни ҳам ўз майдонига тортди. Унинг ғазаллари оғизга тушиб, мушоираларнинг ва адабий суҳбатларнинг мавзуига айланди. Оддийгина ҳаёт тарзига ўрганган, дарвишларга хос хокисорлик билан мўътабарлик касб этган бу шоирнинг шеърлари чуқур фикрларни содда сўзлар ёрдамида юқори бадий бўёқларда ифодалай олиши билан ажралиб турар ва шеърлари шу жиҳати билан Навоий ва Жомий каби адабиёт ҳомийларининг диққат-эътиборини қозонган эди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқлигина адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта қисмини лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийнинг лирикадаги серқирра ижоди ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида қуйидагиларни ёзади: «Мавлоно Лутфий ўз замонасининг «Маликул-калом»и эрди. Туркий ва форсийда беназир эди, аммо туркийда шухрати кўпроқ эрди ва туркча девони машхур». Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилга яратилган «Гул ва Наврўз» дostonидир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган «Зафарнома» деб номланган дostonи тўғрисида шоҳидлик беради ва ёзади: «Мавлононинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмонни учун шухрат тутмади». Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юқорида қаламга олинаётган «Зафарнома» таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид «Зафарнома» асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун гоят аҳамиятли бўлган бир мавзуга қўл урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор Е.Э. Бертельс, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга қўра шоир уни оққа кўчирмаган. Навоий ҳам уни «оққа кўчирмагани («баёзга ёзмонни учун») учун шухрат тутмади» деб айтади.

Шарқ маданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-одоб мавзуида «Машхун ул-хақойиқ» номи билан ҳам асар яратганлиги эсланади. Хутанлик Мулла Исматулланинг «Тарихи мусиқюн» асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шуғулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, хусусан, бадий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари туркий тилда сўзлашувчи кўпгина ўлкаларга ҳам кириб борган эди. Кейин бу ҳудуд янада кенгайиб борди. Шоир девонининг Республикамиздан ташқари кўпгина мамлакатлар кутубхона хазиналарида сақланаётган қўлёзмалари шундан далолат беради. Республикамизда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондида Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг қатор «Сайланма» нашрлари яратилди. 1987 йилда Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган Лутфийнинг «Сенсан сева-рим» номли тўплами сўнгги ўн йилликда нашр этилган девонидир.

Девон Шарқ шеърятининг етакчи жанрларидан бўлган газал, рубоий, туюқ, қитъа ва фардларни ўз ичига олади. У одатдагидек, ҳамд ва наът шеърлари билан бошланади. Девоннинг деярли кўп нусхаларида Шохрух Мирзо номига ёзилган қасидага кўзимиз тушади. Айрим нусхаларда эса Темурий шаҳзодалар: Бойсунғур Мирзо, Искандар Мирзо номига бағишланган қасидалар ҳам учрайди.

Лутфий девонидан ўрин олган лирик асарларнинг етакчи темаси — ишқдир. Шу ишқ инсоннинг зоҳирий ва ботиний оламини ойна бўлиб акс эттиради. Биз бу асарларда ишқнинг дунёвий талқинларини ҳам юксак санъат билан акс эттирилганлигини кузатамиз. Навоий ўзининг «Маноқиб Паҳлавон Муҳаммад» асарида Лутфийни «зоҳир аҳли шуароси», яъни дунёвий мавзулар талқинида маҳорат кўрсатган шоир сифатида алоҳида характерлайди. Шоир лирикасида анча кенг ўрин тутган дунёвий мавзулар, айни пайтда, диний-тасаввуфий мавзулар билан уйғунлашиб, бир-бирини тўлдириб келади. Шу тарзда улар мажоз ва ҳақиқат бирлигини ташкил қилади.

Аллоҳ ўзи яратган мавжудот ва махлуқотлар орасида инсонни энг муътабар поғонага кўтарди. Унга ўз нурини берди. Инсон шунинг учун ҳам азиздир. У ҳусн бобида ҳам «мазҳари сунъи илоҳдир». Одам шу қадар буюк моҳиятки, Аллоҳ унинг юзида ўз аксини кўради. Лутфийнинг қуйидаги байтида шу мазмунга ишора қилувчи теран бир фикр ўзининг гўзал бадий ифодасини топган:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Шоир асарлари унинг ўша даврда кенг тарқалган тасаввуф ғоялари таъсирида бўлганлигидан далолат беради. Аллоҳ дунёни мукамал гўзаллик тимсоли сифатида яратган, шу гўзаллик оғушидаги одамнинг борлиқни идрок этиш туйғуси, муҳаббат ҳисларининг устиворлиги, атрофни ўраб турган жамоат ва наботот олами билан алоқасини энг гўзал фазилатлари сифатида кашф этган. Лекин ҳаётда ҳамма нарса

муваққат, у узлуксиз ҳаракатда. Табиат фасллари каби одам умрининг фасллари бир-бири билан алмашилиб туради. Шунга кўра ҳам Лутфийнинг ғазаллари марказида турган қаҳрамон ҳаётининг Аллоҳ инъом этган барча гўзалликларини, неъматларидан баҳрамандлик туйғуси билан яшайди. «Бари айш бирла кечса керак ушбу умри фони», деб хитоб қилади. Шоир лирик қаҳрамонини навбахор келиши билан чаманларнинг гуркираб кетиши, гул фаслининг таровати мафтун этади. У шу чаманда «сарвиқад гули хандони»ни излайди.

Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Мен кезгучи қулнунг турурин сиз не сўрасиз!
Истанг мени ул ердаки, дилдор топилса.

Шоир лирикасида ҳаёт завқлари, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлиши, шодлик ва тарона оҳанглари билан бир қаторда инсон қадрияти ва унинг орзу-умидларини оёқ ости қилувчи «кажрафтор чарх», «сергина фалак», «жаҳолатпеша одамлар»дан озурдаҳолик кайфиятлари ҳам юз кўрсатади. Бундай тасвирларда шоир ўзини ўраб турган ҳаётга ҳар жиҳатдан яқинлашиб боради.

Лутфийнинг ҳамиша яхшиликка умидвор бўлган ошиқ нидоларини ўз ичига олган шоҳ байтларидан бирида қуйидаги талқинга кўзимиз тушади.

Йўқ туруп ёлғуз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

Лутфийнинг ўзига хос катта маҳорати ҳам дастлаб, бир томондан қаламга олинаётган барча мавзуларни қулай очиб берадиган поэтик образлар воситасида тасвирлаш билан китобхонлар қалбига йул топишидадир. Услуб соддалиги, ифодаларнинг халқоналиги, шеър вазнининг халқ қўшиқларига яқинлиги Лутфий лирикасининг муваффақиятини таъмин этган иккинчи муҳим омилдир.

Лутфий ғазаллари арузнинг ранг-баранг тармоқларида ёзилган ва улар аксар ҳолларда ҳажм жиҳатидан жуда ихчамдир. У ўз ғазалларида арузнинг халқ қўшиқларига яқин турган оҳангдор, ўйноқи улчовларини танлайди. Лутфий шеърларида халқ урф-одатлари, маросим лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. Лутфий ўз лирикасида халқнинг жонли сузлашув тилидаги эркалаш, юпатиш, қарғиш, истеҳзо, қочирик ибораларидан маҳорат билан фойдаланади. Маъшукнинг жабру ситамларидан кўнгли озурда бўлган ошиқ ич-ичидан зорланиб айтади:

Лутфийни ким қарғайди: «Ё раб, балоға учра!» деб
Ким, сенингтеқ тош бағирлик дилрабоға учради.

Лутфийнинг назмийта халқ мақолларидан истифода этиш бобидаги санъаткорлиги айниқса юксакдир. Унинг рубоий, қитъа, туюқ ва фардларида киши руҳий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, ахлоқ-одоб мавзуларининг талқинлари асосий ўрин тутди.

Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор. Кўпроқ туркий тилдаги шеърятга тааллуқли тажниси (зулмаънайн) сўзлар воситасида туюқ яратиш санъати Лутфий шеърятда ёрқин ифодаланган деб айтиш мумкин. Унинг девонидан ўрин олган кўплаб туюқлардаги нафис маъно товланишлари китобхонни она тилининг бой имкониятлари қатламларига олиб киради, уни хаёлга тортиб, эстетик завқ беради.

Мен сенинг илқингин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқайман ул дилбанда мен,
Бевафоларга мени қилдинг асир,
Сен манга султонсан, эй дил, бандамен.

Ушбу туюқда уч марта гоҳ кўшилиб, гоҳ алоҳида ёзилгани ҳолда такрорланиб келаётган «дилбандамен» сўзи мисралардаги ўринларига кўра уч маънони келтириб чиқармоқда: 1) Эй, дил (кўнгил), мен сенинг дастингдан қўл-оёғи боғланган (бандамен); 2) Фарёдим шуки, у маъшуга (дилбанд)га қачон етар эканмен; 3) Эй, кўнгил (дил), сен мени вафосизларга асир қилиб қўйдинг. Бунга менинг бўйсуниб юришдан бошқа иложим йўқ. Чунки сен менга подшоҳсан, мен эса, сенга банда — (қарам)дирман.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Лутфийнинг туркий тилдаги шеърятда бўлгани каби форсий ижодда ҳам «беназир эрди» деб ёзади. Лутфий, хусусан, форсий қасиданависликда ўз замонаси ижодкорларининг эътиборини қозонган эди. Навоий ёзади: «Мавлоно Лутфий форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур». Навоий томонидан «Мажолис ун-нафоис»да қайд этилган бир неча парчаларнинг ўзи Лутфийнинг бу соҳадаги салоҳиятини кўрсатиб беради. Навоийнинг қайд этишича, умри охирида бораётган Лутфийнинг:

Эй эн зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дарбар офтоб.

(Сенинг тун каби сочингдан қуёш сояда парвариш топадиган бўлди. Сочингдан таралган шом қоралигини ой ўрнига қуёш кўтармоқда) матлали ғазалига замондош ижодкорлар кўплаб жавоб ёзганлар. Лекин уларнинг ҳеч бири Лутфий даражасида шеър айтолмаган.

Лутфийнинг Абдурахмон Жомийга ихлоси катта эди. У Жомийга «Сухан» радифли қасида ҳам бағишлаган. Умри охирида бошланғич байтинигина ёзишга улгурган «Афтад» радифли ғазалини тугаллаб,

Ўз девонига киритишини Абдурахмон Жомийга васият қилган. Жомий кекса шоирнинг бу васиятини адо этган, бугунгача Жомий девонида яшаб келаётган «Афгад» радибли газал икки буюк сўз санъаткорининг ижодий ҳамкорлигидан ёдгорлик сифатида қадрлидир.

Лутфийнинг форсий назмийтидаги мислсиз санъаткорлигини кейинги асрларда яшаган таъкиранавислар ҳам қайд этадилар. Акбаршоҳ замонида яшаган Абдулла Кобулий ўзининг «Таъкират ут-таворих» асарида Лутфий мероси ҳақида сўз очиб, «дар форси шеърӣ зебо ва қасидаи фарро дорад» («форсийда гўзал шеърлари ва порлок қасидалари бор») деб айтади.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг уйи кўпинча шогирдлар билан гавжум бўларди. Унинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди. Навоий ўз устози ҳақида гапирганда икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмийтининг сирру синоатлари бобида кўп нарса ўрганди. Устоз шеъриятига бўлган катта эътиқод билан унинг «Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур», «Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни», «Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами» мисралари билан бошланувчи газалларига мухаммаслар боғлади. Унинг устозни «Эй жамолинг лаҳзолу бебадал ҳуснунг жамил», «Эй қадинг тўбийи жаннат ҳадди гулгун устина» муқаддимали газалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзигача ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийгўй шоирлардан фақат Лутфий газалларигагина мухаммас ва мусаддаслар боғлаган.

Лутфий 1465 йилда ўз манзилгоҳи бўлган Деҳқанорда вафот этган. Навоийнинг хабар беришича, Мавлононинг қабри ҳам ўша ердadır.

Кейинги асрларда Лутфий маҳоратининг таъсир доираси тобора кенгайиб борди. Фузулийнинг Лутфий газалларига кўплаб назиралари, қатор мухаммаслари маълум. Машраб Лутфийнинг «хоҳ инон, хоҳ инонма» радибли газалининг матлаидан тазмин йўли билан фойдаланиб, бутун бошли янги бир газал яратган.

Лутфий газалларига мухаммаслар боғлаш Мунис, Огаҳий, Равнақ ва Амирий ижодларида ҳам учрайди. Шу йўналишда бизга замондош бўлиб яшаган Чархийнинг ҳам манзур мухаммаслари бор. Шоир газаллари мақом ва халқ куйлари билан ижро этилади. Уларга замондош бастакорларимиз ҳам куйлар ёзганлар. Лутфий девони ва ундан сайланмалар Ўзбекистонда бир неча бор, сўнг Туркия ва Шарқий Туркистонда ҳам чоп этилган. Шоир газалларининг рус ва бошқа тилларга таржима қилингани маълум. Лутфийнинг бой бадиий мероси адабиётшунос олимларимиз томонидан кенг ўрганилиб келинмоқда, у ҳақда қатор тадқиқотлар яратилди. Бу ўринда дастлаб Заки Валидий, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф, А. Ҳайитметов, Э. Руста-

мов, шунингдек, Ё. Исҳоқов, Ҳ. Расулов ва Э. Аҳмадхўжаев каби олимларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Республикамызда шоир номи билан аталган кўча, мактаб ва кутубхоналар унинг хотирасига абадийлик бахш этиб келмоқда.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414—1492)

Темурийлар салтанати ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бадий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди. Шу даврда форс-тожик адабиёти ўзининг янги ривожланиш поғонасига эришган бўлса, ўзбек адабиёти Алишер Навоий, Мавлоно Лутфий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадойй, Саййид Қосимий, Яқиний ижодлари мисолида ўз тараққиётининг энг юксак босқичига кўтарилди. Абдураҳмон Жомийнинг «Ҳафт авранг», Алишер Навоийнинг «Хамса», «Ҳазойин ул-маоний» асарлари шу давр адабиётининг шоҳ асарлари эди. Жомий етти дostonдан иборат тўпламига «Ҳафт авранг» («Етти тахт») деб ном қўяр экан, Темурийлар сулоласидан етти шоҳ (Амир Темур, Халил Султон, Шохрух, Улугбек, Абулқосим Бобур, Абу Саид, Мирзо Хусайн Бойқаро)ни кўзда тутган бўлса, Навоий ўз «Хамса»сини яхлит ҳолда Хусайн Бойқарога бағишлаган ва бу билан ҳар икки муаллиф ҳам шу давр ҳукмдорларига ўзларининг маълум маънода миннатдорчиликларини намоён этган эдилар.

Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири адабий жараённинг ягоналиги, унда туркий тилда ижод қилувчиларнинг ҳам, форсийда қалам тебратувчиларнинг ҳам баробар ва фаол қатнаша олгани эди. Буни биз Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида яққол кўрамыз. Унда ижодкорлар тил хусусиятларига қараб бир-биридан ажратилмаган. Хусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да: «Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди»¹, — деб ёзади. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдураҳмон Жомийнинг роли жуда катта бўлган.

Абдураҳмон Жомий Шохрух ҳукмдорлиги даврида — 1414 йил 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. Жомийнинг ота-боболари асли Даштдан бўлиб, Жомда туриб қолишган. Бобоси Мавлоно Муҳаммад ва отаси Низомид-

¹ «Бобурнома». Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

дин Аҳмад сингари Абдурахмон ҳам қўлига қалам олиб, шеър ёза бошлаган вақтдан бошлаб ўз таваллуд топган шаҳри номини ўзига адабий тажаллус қилиб олган (Баъзи олимларнинг фикрича, «Жом» сўзи «идиш» маъносида тасаввуфий тушунчани ҳам билдиради. Шарқдаги адабий анъанага кура адабий таҳаллус кўп маъноли бўлиши маъқул кўрилган). У асосий умрини Ҳиротда утказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Болалик чоғидаёқ Жомий зехнининг уткирлиги билан ажралиб турган. Бошланғич маълумотни отасидан олган. Оиланинг Ҳиротга кўчиши, отасининг бу ерда шайх ул-ислом мансабига тайинланиши Жомий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ҳиротда унинг ўқишига Хожа Алоуддин Али Самарқандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий каби машҳур алломалар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Натижада араб тили, илоҳиёт, тасаввуф, шеър қоидалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларнинг асосларини жуда эрта ўзлаштира бошлади.

Жомий турли фанлар бўйича ўз таҳсилини Самарқандда ниҳоясига етказишни ихтиёр қилар экан, Улуғбек мадрасасида Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қулчи каби алломаларнинг маърузаларини эшитиш шарафига муяссар бўлди. У фикршунос олим, араб тили, «Қуръон», ҳадислар бўйича мутахассис Фазлуллоҳ Абуллайсдан ҳам кўп сабоқ олди. Ҳиротда Жомий тасаввуф йўлига киришни, ўз билми ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса, ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъиддин Кошғарий билан яқинлашиб, унга қўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг қизига уйланади. Саъиддин Кошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди.

1469 йили Султон Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўлтиради. Орадан кўп вақт ўтмай, 1476/77 йиллар орасида у ўз дўсти ва вазири Алишер Навоий билан Жомийни ўзига пир ва устоз деб танийди. Бу Жомий ҳаёти ва фаолиятида катта воқеа бўлди.

Жомий кундалик ҳаётда оддий, дарвишона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан, Ҳиротда икки мадраса ва хонақоҳ, туғилган шаҳари — Жомда бир масжид қуриш имконига эга бўлган. Унинг Шамсиддин Муҳаммад исмли укаси бўлиб, у катта табиб, олим ва созанда бўлиб етишгани маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданӣ ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий — Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Ашият ул-ламаот», «Рисолаи му-

сиқий», «Рисолаи муаммо» каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, Навоийнинг маслаҳати билан учта девон тузади ва девонларнинг биринчисига «Фотиҳат уш-шабоб», иккинчисига «Воситат ул-икд», учинчисига «Хотимат ул-ҳаёт» деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк «Ҳафт авранг»и таркибига кирган дostonларини яратиш устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги ҳамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сухбат ул-аброр» гоявий-тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типинда бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномаи Искандарий» дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талқинларини берди.

Жомий бир неча маротаба ҳаж қилган, ҳаж сафари давомида Нишопур, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларни кўрган, бу шаҳарларда юксак иззат-ҳурматга сазовор бўлган. Унинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуг мазоратларни зиёрат қилган.

Абдурахмон Жомий 1492 йили шамоллаш натижасида хасталаниб, 78 ёшида ҳаёт билан видолашган. Унинг дафн маросимини Навоий бошқариб, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса мамлакатда бир йил мотам эълон қилди. Унга атаб кўпгина шоирлар, шу жумладан, Навоий ҳам қайғули марсиялар битди. Навоий марсиясида Жомий вафотининг тарихи «Кашфи асрори илоҳ» («Илоҳий сирлар кашфи») деган сўзлардан (ҳижрий 898, мелодий 1492 йил) чиқарилган эди.

Абдурахмон Жомий гоят сермаҳсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига оид бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан қўшни мамлакат подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сўраб махсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп қўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида Жомий асарларининг XV—XVI асрларда кўчирилган ўнлаб қўлёзмаларини учратиш мумкин¹. Бундай қўлёзмалар Русия, Афғонистон, Эрон ва Оврупо мамлакатларидаги бошқа қўлёзма фондларида ҳам учрайди. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Жомий» мо-

¹ Қаранг: «Рукописи произведений Абдурахман Джами в Собрании Института востоковедения АН УССР, Изд. «Фан», Т., 1965.

нографиясида шоир асарларининг Тошкент куллийети (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қулёзма инв. №2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислом дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» («Радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи»), «Нақди нусус» («Матнни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи»), «Нақшбандия таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр» шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Ашиот ул-ламаот» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳоуддин Нақшбанд гоёларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб деб ҳисобласа-да, асарларида улуғ Нақшбандга ихлоси чексиз эди. Ўзининг «Лужжат ул-асрор» қасидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмагирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олижанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

Томеъон аз баҳри туъма пешин ҳар хас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.

Мазмуни:

Таъмагирлар бир лужма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса мамлакат шоҳи ва вазири
устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал суҳонғар аст.

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради,
Бу қўлдаги дағал эса нафс гидир-будурини
текисловчи рандадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукаммал бўлиб, у Худони ёруғ нур кўринишида тасаввур этар эди. Шейрий асарларида эса Худони гўзал маъшуқа қиёфасида тасвирлаган. Шу билан бирга унингча, дунёдаги ҳамма нарсаларни Худо яратган. Худо ўзи ҳам мингларча кўзгуда, турли қиёфада ва кўринишда намоёнدير.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.

Жомийнинг «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммойи кабир», «Рисолайи муаммойи сағир», «Рисолайи муаммойи мутаваассит», «Рисолайи муаммойи манзум», «Шарҳи байти Маснавий», «Шарҳи байти Хусрав», «Шарҳи руббиёт», «Рисолайи қофия» каби асарлари Шарҳ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлиқ назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақида 4 та назарий қўлланма яратгани ёки улуг салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ёритиш учун махсус рисолалар ёзгани, унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шейрий ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибнинг (1175—1249) «Ал-Қофия» китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирида «Ал-Қофия»га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий «Шарҳи» эса «Шарҳи Мулло» номи билан шухрат қозонади.

Унинг аруз билан бир қаторда мусиқа назарияси ҳақида «Рисолайи мусиқий» асарини ёзиши шу давр маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Жомий ўз рисоласида Абу Наср Форобийнинг кўп жилдлик «Мусиқа ҳақида катта китоб» асаридаги ғояларни янада ривожлантирди, мусиқани товушларнинг ўзаро оҳангдошлик (таълиф) ва нооҳангдошлик (манофарат) нуқтаи назаридан ўрганувчи, янги куй яратиш учун улар орасидаги оралик (озмина)ларни текширувчи фан деб характерлади. Мусиқа, унинг фикрича, инсонга энг юқори маънавий озик берадиган мукаммал гўзал товушлар ҳақидаги фандир. Бу фан инсонларга хизмат қилиши, уларнинг ҳаётини безаши зарур.

XV аср адабий ҳаётида шеърӣ асарлар билан бир қаторда насрнӣ ривожлантиришга ҳам аҳамият берилар эди. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» номли машҳур ҳикоялар тўпламини ғоят севган ва уни «жаннатдан нишон, хашак-тикони ҳам анбаргадир жон» деб таърифлаган Жомӣ 1486—1487 йилларда шу асарга жавобан «Баҳористон» деган асарини яратди. Жамиятдаги турли табақалар ҳаётдан, тарихдан ҳикоя қилувчи бу тўпلامда биз жанр эътибори билан енгил, ёзилиш услуби ўзгача, тили халқчил, сюжети содда кўп ҳикояларни ўқишимиз мумкин. Ҳар бир ҳикоя катта тарбиявий аҳамиятга эга. Масалан, қуйидаги ҳикояни Искандарнинг мураккаб бир саволга ғоят оқилона жавоб берганини ва дўстлик, инсонийлик ғояларини улуғлаганини кўрамиз:

«Искандардан:

— Сен шундай ёшлик ва навқиронлик чоғингда қандай қилиб бу давлату салтанатга эриша олдинг? — деб сўраганларида, у шундай жавоб берибди:

— Мен душманларимга хушмуомала бўлдим, токи адоват жиловӣ йиғилиб жонлансин; дўстларга садоқатда бўлдим, токи дўстлик мустаҳкамлансин».

«Баҳористон»нинг 7-равзаси адабий тазкира характерида бўлиб, унда Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Низомий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусрав Деҳлавий каби машҳур форс-тожик шоир ва адиблари тўғрисида қимматли маълумотлар ҳамда уларнинг ҳаётдан олиб ёзилган ҳикоялар бор.

Лекин Жомӣ ижодининг энг катта қисмини, ҳеч шубҳасиз, унинг шеърӣяти ташкил этади. 1490 йилнинг бошида ўз шеърларидан 3 та девон тузган бўлиб, бу девонлар 1805 газал ва бошқа шеър турларини ўз ичига олгандир. Бу девонлардаги деярли барча шеърлар шоирнинг юксак истеъдодидан дарак беради. Навоӣ: «Жомӣнинг йигитлик даврида илм олишга қаттиқ эътибор берган бўлса-да, «аммо ҳеч вақт назм ойнаидин холи эмас экандурлар», — деб ёзади «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида. У ўз мулоҳазаларини давом эттириб, улуғ шоир шеърларининг диний-тасаввуфӣ, мазмуни Аллоҳни таниш, билиш билан боғлиқ ҳақиқатни шоир мажозий йўл, услуб билан, ўзини мажбур қилиб эмас, балки беихтиёр ифодалагани ҳақида ёзади.

Жомӣ шеърларида ҳам, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлардаги каби ҳаёт, инсон гўзаллиги ва ички туйғу, эҳтирослари ўзининг табиӣ ифодасини топган ва шоир уларга тасаввуфӣ маъно берган. Жомӣ шеърӣ меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод ҳам бу тўғрида: «Жомӣдаги сўфиёна кайфият унинг ижодий йўлини энг ибтидосидан бошланган эди»¹, — деб ёзганда тўла ҳақ эди.

¹ *Аллоҳон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. М., 1988, стр. 184.*

Жомий лирик шеърятда реал ҳаёт билан тасаввуфий ҳаёлот шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

Шоир шеърятдаги панд-насиҳат руҳидаги шеърлар кишиларни эзгуликка, ҳалол ва пок бўлишга, камтарликка, Аллоҳ томонидан берилган умрни яхши ишлар билан яшаб ўтказишга даъват этади. У ўз рубоийларининг бирида ёзади:

Бўлайлик дил хаста ҳам сийналар чок,
Ҳаётда доимо пок бўлайлик, пок.
Ҳокистар бўлайлик ишнинг бошидан,
Чунки охири ҳам хок бўлурмиз, хок.

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Ранг-баранг ҳаётини мавзуларда яратган бадий юксак ва сержило шеърлар билан форсий адабиётни бойитган Жомий, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорлари сафидан муносиб ўрин олди.

Абдурахмон Жомий ижодининг гултожи, шубҳасиз, унинг «Ҳафт авранг» деб номланган дostonлар мажмуасидир. Бу дostonларида Жомий форс-тожик адабиётида яратилган Низомий Ганжавий (1141—1209) ва Амир Хусрав Деҳлавийнинг (1253—1325) «Хамса»ларидаги энг яхши гоъвий ва адабий анъаналарни давом эттириб, XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида мавжуд муаммоларга ўз муносабатини билдиришга ҳаракат қилганки, маснавийда, олдинги «Хамса» дostonлари вазнида яратилган бу дostonлар Низомий ва Деҳлавий асарларидан қолишмаслигини таъкидлаб, Алишер Навоий қуйидаги байтларни ёзган эди:

Ҳазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей!
Деса маснавий, аллаҳ-аллаҳ, не дей!
Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур ҳўб анга,
Вале маснавий узга олам дурур,
Ки таъбиға ҳоло мусаллам дурур.
Бўлуб жилвагар таъби кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида,
Эрур андин ортуқки, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуқки, ўксук демас!¹

Ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий масалаларда Жомий халқпарварлик ва инсонпарварлик, адолат ва инсоф масалаларига, зулмни, зolimларни қоралашга кенг ўрин берди. Буни у айниқса, шоҳ-

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 636-саҳифа.

ни танлади, Алишер эса замонанинг «малик ул-калом»и Мавлон Лутфий таҳсини ва ҳайратига сазовор бўлган истеъдод эгаси бўлиб етишди. «Фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутиб эрди», дейди эса Навоий 1455—1458 йиллар ҳақида.

Тақдир Алишер Навоийни замонанинг улуғ ва шарафли кишиларига яқин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошно этди 1466—1468 йиллар Алишернинг умри асосан Самарқандда кечди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли мукаммал билимлар эгаси, юртга танилган шоир ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди.

1469 йилда Султон Ҳусайн илтимосига кура Алишер Навоий Самарқандда Ҳиротга қайтади ва рамазон ҳайити муносабати билан дўсти шарафига битилган «Ҳилолия» қасидасини унга тақдим этади.

Ҳусайн Бойқаро Алишерни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу пайтдан шоирнинг эл кизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Кўп ўтмай Навоий муҳрдорликни ўзининг яқин дўсти ва фикрдоши, шоир Амир Шайхим Сухайлийга топширади. «Бу нозиктаъб ва зукко Амир 20 йилдан ортиқ Бойқарога мулозим бўлди». Лекин Бойқаро дўстининг норозилигига ҳам қарамай, 1472 йил феввалида уни вазир лавозимига тайинлайди ва «Амири Кабир» («Улуғ Амир») унвонини беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси пировард натижада Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлайди.

Ҳирот бу даврда ниҳоятда кўркамлашди, халқ турмуши яхшиланди, шеърят, нафис санъатлари ривож олди. Талабалар учун «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонақоҳи, беморлар учун «Шифоия» шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига Қорихона («Дор ул-ҳуффоз») қурилди. Улуғ амирнинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар қўлёзмаларни оққа кўчириш, уларни бадиий безаш билан банд эдилар. Ҳиротда яна «Низомия», Марвда «Хусравия» ва бошқа мадрасалар бино этилди.

Навоий мадраса, шифохоналар қурдириб қўя қолмасдан, уларни керакли даражада жиҳозлаш, ўз-ўзини таъминлаш учун вақф ерлағ ажратиб бериш, мударрислар, табиблар ва бошқа ходимлар билан таъминлаш, уларга ойлик маош, озуқа, кийим-бош белгилашгача талабалар нафақаси ва китобларигача, барча-барчасини мукаммал бошқариб, ташкил этиб берар эди ва ўзи доимо хабар олиб, назорат қилиб туришни ҳам унутмасди. Бинолар қурилиши тарҳи билан бевосита шуғулланар, уста ва шогирдлар меҳнатидан бохабар бўлиб турарди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеър, илм ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Бехзод, Восифий ва ўнлаб ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир.

Шу давр ичида Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девони «Бадойи ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини акс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили «Вақфия» асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига яқун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий динор миқдорида эди. Улуғ Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 рабат, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир қанча тўғон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисолалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк «Хамса» асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий қомус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърӣ меросини деярли ярмини ташкил қилади. «Хамса» — Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Форс тилидаги биринчи «Хамса» буюк шоир Низомий Ганжавий (1141—1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўринда ўзининг «Хамса» ёзганлигини қайд этмайди. Низомий вафотидан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Хусрав Деҳлавий Низомий «Хамса»сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва «хамсачилик» аънасини бошлаб беради. Деҳлавий «Хамса»си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янги талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шухратини оламга ёйди. Кейинги XIV—XV асрлар минтақа маънавияти «Хамса» аънаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида «Хамса»нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Кутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган «хамсачилик» аънаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

Ислом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз «ал-Хамсату» дейилади, динимизнинг беш устун (руқни) ҳам — тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос «Хамса» (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг «Хамса» туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий «Сади Искандарий» дostonи-

нинг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, «Хамса»нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар, пешин, аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда «Хамса»ни буюк тоғ чуққисига кутарилиш мобайнида беш уринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ухшатади.

Навоий ўз «Хамса»сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, унинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»)ни уша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий» дostonини поёнига етказди. Шоир ўз «Хамса»сига киритилган дostonларда уша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илғари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намоёиш этди.

Навоийнинг туркийча «Хамса»сининг яратилиши XV асрда Хурсон эли учун фавқуллодда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — «Наводир ун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини билдириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи») асарини ёзиб тугатди.

1487 йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жоиз бўлган бу мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир улканинг ҳассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жунаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан куз юмдилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий устозлари хотирасига «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарларини шу йиллар ичида ёзиб тугатди. Бу асарларида уша давр воқелигига оид қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид бир қатор далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган. Шу йилларда яна Навоий давр шуароси хусусида «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк, форс, ҳинд машойихлари тарихига оид «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси») рисоаларини ёзади. Бу асар-

лар ниҳоятда муҳим манба булиб, уша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан мингта яқин киши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жам этган. Бундан ташқари нафақат тасаввур ирфони ва адабиёти, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар қатидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимизни холис англаб етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади.

1492 йилда аруз илмига бағишланган «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта тақсимлаб, янги девонлар мажмуи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни яратиш ишига астойдил киришди. «Чор девон» номи билан шуҳрат қозонган бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, «Фаройиб ус-сигар» («Болалик ажойиботлари»), «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик даври нодирликлари»), «Бадойеъ ул-васат» («Ўрта ёш кашфиётлари»), «Фавойид ул-кибор» («Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар») номлари билан аталади. Бу тўрт жилдада 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 ғазал, 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. «Хазойин ул-маоний»га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида «Муфрадот» рисоласини, «Ситгайи зарурия», «Фусули арбаа» туркум қиссаларини ёзди, «Фоний» тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Хоқоний, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндalари билан ижодий баҳсда тугилган бўлиб, ҳам бадиий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг қудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр», 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн» да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузупмен, куш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз сурагида кўргузупмен». Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди Фаридиддин Аттор яратган «Мантиқ ут-тайр» асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкон дара-

жаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантиқ ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атгорнинг қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жушқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикояларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвири ҳам шунга муносиб яратади.

Ниҳоят Навоий охириги асари «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг узро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва маталларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Ироқий ва бошқалар яратган мустақил бадиий тафаккур тарзини «мажоз тариқи» деб номлади ва унда Ҳақ асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: «Дил ба ёру даст ба қор», қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган.

1500 йилларга келиб шоирнинг ҳаёт шароити қийинлашиб, соғлиги заифлашиб қолса-да, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Ҳирот халқи ўзининг буюк шоири билан хайрлашишга чиқди ва 7 кун давомида мотам тутди.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина қолмай, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Унинг асарлари, шеърляти қайта-қайта кўчирилиб, халқ орасида кенг тарқалиб, шоирлар учун мактаб вазифасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бутунги кунда ҳам Навоийнинг мероси купгина олимларимизнинг илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хиёбонлар, кучалар буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

ҚОСИМИ АНВАР

(1355—1433)

Темурийлар давридаги адабиёт ва тасаввуфнинг йирик вакиллари-ридан бири Қосими Анвардир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шоирнинг дунёқараши ўз даври ва ўздан кейинги илм-фан ва тасаввуфнинг йирик намояндalари Баҳоуддин Нақшбанд, Садриддин Йаминий, Улугбек, Нема-тулла Вали, Нуриддин Кирманий, Абдурахмон Жомий ва Навоий-ларнинг таълимотлари билан гоёвий жиҳатдан яқин туради. Айниқ-са, Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шоир ижоди ҳақида кенг тўхталиб, шеърларидан намуналар келтиради. Уни замонасининг иқтидорли шоирлари қаторига қўшади: «Рашидлари пок эрди ва нафаслари оташнок, — деб хабар беради Алишер Навоий Қосими Анвар ҳақида. — Эл бағоят алар назмларига мойил ва шеър-ларин ўқумоқ ва битмакка роғиб бўлдилар».

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва бошқа манбалар-да келтирилишича, Қосими Анвар ёшлигидан Садриддин Ардаби-лийга мурид бўлиб, сўфийлик тариқатини мукамал эгаллайди. 1426 йили Ҳиротнинг масжидида Шохруҳга қарши фитна уюштирилади. Ҳуруфийлар оқимига мансуб бўлган Аҳмад Лур деган шахс Шохруҳ-га пичоқ уриб, уни ярадор қилади. Шу ернинг узидаёқ Аҳмад Лур ўлдирилади. Юқоридаги воқеа туфайли Қосими Анвар ҳуруфийлар билан яқин алоқада бўлганликда ва фитнада қўли борлигида айблан-иб, Ҳиротдан Самарқандга сургун қилинади. Самарқандни бошқар-иб турган Улугбек уни яхши кутиб олади.

Ўша даврда Озарбайжон, Туркия, Ироқ, Сурия ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида ҳуруфийлик оқими кенг тарқалган бўлиб, бу оқим Марказий Осиё ва Хуросонда, айниқса, Самарқанд ва Ҳирот-да оз бўлсада мавжуд эди. Ҳуруфийлик оқими ҳарфларни илоҳий-лаштириб, кишиларни объектив дунё, ҳарфлар ва худони идрок қилишга чақиради. Бу эса бошқаларнинг фикрича, диннинг обрўси-ни туширар эди. Ҳуруфийлар шаҳар камбағаллари ва хунармандла-рининг манфаатини ҳимоя қилиб, зўравонлик, жабр-зулм, зодагон-ларнинг ўзбошимчалигига қарши кураш олиб бордилар.

Марказий Осиё ва Хуросонда бу оқим тарафдорлари, гарчи улар кўпчиликни ташкил этса-да, ҳокимият учун зимдан кураш олиб бор-дилар, ҳар хил фитна ва ғалаёнлар уюштириб турганликлари боис Темурийлар, айниқса, Шохруҳ ва бошқа ҳокимлар ҳуруфийлик оқими тарафдорларини таъқиб остига олганлар. Қосими Анвар ижоди ва дунёқарашини тадқиқ этган олимларнинг аксарияти, шу жумладан, Е. Браун, З. А. Кулизода ва бошқалар ҳуруфийлик оқими шоир ижод-ига таъсир кўрсатган бўлса-да, уни тасаввуф оқимининг йирик ваки-

ли, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, Қосими Анварнинг қолдирган адабий ва илмий мероси ана шундан далолат беради.

Қосими Анвар асарларининг анчагина қисми бизгача етиб келган. Унинг «Девон»и қўлёзмалари Санкт-Петербургда, Гуржистонда, шунингдек, Самарқандда ва бошқа йирик илм марказларида сақланмоқда. 1958 йили Техронда унинг «Куллиёти» Саид Нафисий томонидан чоп этилган.

Мутафаккирнинг «Анис ул-ошиқин» («Ошиқлар дўсти») маснавийси («Анис ул-орифин» ҳам деб юритилади), «Сад мақом дар истилоҳи суфия» («Тасаввуф атамаларида юз мақом»), «Рисолайи адади мақомот» («Мақомларнинг сони ҳақида рисола»), «Рисола дар баён илм» («Билим ҳақида рисола»), «Савол ва жавоб» рисоласи ва бошқа асарлари мавжуд.

Унинг таълимотида Аллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси ва биринчи сабаби, деб талқин этилади. Аллоҳ дунёдаги ҳамма нарсаларда намоён бўлади, улар бир-бирига қўшилиб кетади. Қосими Анвар инсонни мавжудотларнинг аълоси, унга бу дунё ва охиратнинг султони бўлишни Аллоҳнинг ўзи ато этган, деб айтади. «Туйи султони жовидон, туйи мақсад, туйи ақсо» («Сен мангу султонсан, сен мақсадсан, сен узокдаги уфқсан»),— дейди у инсон ҳақида.

Маълумки, тасаввуф оқимида ахлоқий масалаларга кенг ўрин берилади. Қосими Анвар ҳам ўзининг тасаввуфий қарашларида, инсон, борлиқ ва Аллоҳнинг бирлигини асослашда ижтимоий муаммолар, ахлоқ ва хулқ-одобга катта эътибор беради. Инсоннинг Аллоҳга яқинлашуви покланишсиз, ахлоқий камолотга эришмасдан амалга ошиши мумкин эмас. Инсон ўзини қанчалик урганса, идрок қилса, шунчалик ахлоқан покланиб боради, Аллоҳга яқинлашиш йўлида олға қадам босади. Шу муносабат билан у жоҳилликни қаттиқ қоралайди, зероки у ахлоқий покланиш ва ўз-ўзини билиш ҳалақит беради. Инсон яхши ва хайрли ишлар қиладими, ёвузлик ва адолатсизлик билан шуғулланадими, биринчи ўринда, ўзи сабаб бўлади. «Ник ва бад гар микўни, бохуд кўни» (Яхшилик ва ёмонлик қилсанг, ўзингга қиласан),— деб ҳисоблайди шоир.

Қосими Анварнинг ижодида ижтимоий масалалар ҳам у ёки бидаражада инъикосини топган. Замонасидан зорланиш, мавжуд жамиятдан норозилик, ҳукмрон синф вакилларининг адолатсизлиги, жабр-зулм ва ноҳақликларини қоралаш мутафаккир ижтимоий қарашларида маълум ўрин эгаллайди. У ёлғончилик, фирибгарлик, иккиюзламачиликни қоралайди, зоҳидларнинг ярамас одатларини танқид қилади. Жамиятдаги салбий иллатларни йўқотиш йўлларини топмаган шоир, бир кун вақти келиб бу дунёда адолат ва ҳақиқат ўрнатилишига умид боғлайди.

Хуллас, Қосими Анварнинг ижодий меросини ўрганиш шундан далолат берадики, у Темурийлар даврининг йирик мутафаккири, шоири бўлган ва ўша давр маънавий тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

(Тахминан 1435—1495)

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Фозий ас-Самарқандийдир. Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, «Тазкирот ун-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида келтирилган баъзи бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида туғилган. Отаси Бахтишоҳ Шоҳрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган ва тожу тахт соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг «ал-Фозий» аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум бўлмаса-да, ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Бизга эса асар 1486 йили ёзиб тугатилгани маълум. Агар бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун камида 2—3 йил вақт сарфланган деб тахмин қилинганда, Давлатшоҳ тахминан 1435—1436 йилларда туғилган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигидан илмга қизиқиб, ўз даврининг кўзга кўринган олими, фақиҳ ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийдан таълим олган. Лекин 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шугулланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий ишларга жалб қилинган, Шоҳрух ва Султон Хусайн Бойқаронинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнги марта Султон Бойқаро билан Султон Маҳмуд (Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чакмансарой (Афғонистоннинг Андхой вилоятида жойлашган манзил)да бўлган жангга қатнашган. Бу жанг, Хондамирнинг маълумотларига қараганда, 875/1471 йилда содир бўлган¹. Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарини ёзишда жуда кўп манбалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро», Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг «Китоб масолик ул-мамолик», Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор», Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи оли Сабуктакин» ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII—XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, гуруч курмаксиз бўлмагани каби, Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1967, 6-бет.

ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг туғилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалкашиб кетган. Шунга қарамай асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр — қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ қабзасига олган.

«Тазкират уш-шуаро» ёки «Тазкираи Давлатшоҳий» муқаддима хотима ва етти қисм (табақа) дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII—X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Нувос (вафоти тах. 814), Абу Таййиб ал Мутанаббий (вафоти — 963), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X—XI асрларда Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар — Ануштегинийлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида маълумот бор.

Сунги икки табақа Темур ва Темурийлар замонида Марказий Осиё, Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган.

Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош машҳур алломалар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари шарқ мумтоз адабиётининг умумий йўналиши, унинг тарққиёт йўллари, Шарқ шеърлятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсиъ, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърый шаклларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, Хожа Кирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исмагулло Бухорий, Аминиддин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намояндalари, назм ва насрга оид «Таржимон ал-балоға» («Нотикликни тушунтириб берувчи китоб») асари билан машҳур Фаррухий (вафоти — тах. 1037—1038), «Чаҳор мақола» китоби билан шуҳрат топган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тилининг шарҳли лугатини тузган Катрон ибн Мансур Термизий (XII аср), «Ҳадоиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғлари») асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), «Нигористон» асари муаллифи Муиниддин Жувайний, «Шабистони хаёл» китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқа илмининг машҳур намояндalаридан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди мумтоз адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тарққиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда таъмагир ва ҳасадчи, ифвогарлар маскани — шоҳлар саройини тарк этган. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муламмаҳ (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исматулло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машҳур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), Шарқ мумтоз шеърляти даҳоларидан ва мусиқа-шунос Хусрав Дехлавий (1253—1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фахриддин Банокатий (вафоти — 1329), Камол Хўжандий (1318—1401), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнатқаш халқ орасидан чиққан нозимлар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр куш кушиб, деҳқончилик қилган, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ун-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда номи чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўқиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жумласига киради.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар кирдикорларини фош этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Законий, Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам келтирилганидир. Чунончи, Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин Мангуберди (Мангибурни) бошчилигида 1221—1232 йиллари муғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар кўзғолони ҳамда шу кўзғолон натижаси ўлароқ, Хуросоннинг каттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337—1381) қисқача тарихи ҳам асарда акс эттирилган. Шунингдек, китобда келтирилган Хуросон ва Марказий Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуғ шоир ва олим Умар Ҳайём, исмоилийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик эътиборини купдан бери тўртиб келмоқда. 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер)

ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбайда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шеvasида) угирилди. 1967 йили Б. Аҳмедов «Тазкират уш-шуаро» тазкирасидан Марказий Осиё ва хуросонлик 32 ва 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, «Давлатшоҳ Самарқандий» номли китобига илова қилган. Ҳолбуки, бу катта асарни атрофлича илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига угириб, кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш бугунги олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

(1438—1506)

Султон Ҳусайн Амир Темурнинг эвараси бўлиб, 1438 йил июл (ҳижрий 842 йил, муҳаррам) ойида Ҳиротнинг шарқи-шимолидаги Давлатхона саройида дунёга келган. Унинг отаси Фиёсиддин Мансур Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли эди. Бойқаро Мирзонинг отаси эса Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх (1356—1394), онаси Феруза бегим эса ота томонидан Амир Темурнинг катта қизи Ўғи Беги хонимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи бўлиб, Феруза бегимнинг онаси Қутлуғ Султон бегим эса Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг (1366—1408) қизи эди. Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифлаганидек, «Карим ут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темур Курагонга бориб туташади.

Ҳусайннинг отаси Фиёсиддин Мансур 1445 йилда вафот этгач, Ҳусайн 14 ёшигача мактабда таълим олади ва шу мактабда ёш Алишер билан душлашади.

1452 йилда ёш Ҳусайн Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур саройига хизматга киради. 1457 йили Абулқосим Бобур вафотидан сўнг, Ҳусайн Мирзо саройни тарк этиб, Марв ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий саройига хизматга ўтгач, ҳукмдор ўз қизи — 15 ёшли Бека Султонни унга никоҳлаб беради. Бироқ, қайната билан куёв ўртасига совуқчилик тушиб, саройдан кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Ҳусайн Мирзо ўн йилдан кўпроқ вақт давомида Хоразм, Хуросон, Астробод, Мозандарон ва Журжон оралиғида саргардонликда умр кечирди. Бу давр мобайнида Темурий шаҳзодаларнинг тожу тахт учун олиб борган ўзаро урушларида Ҳусайн Мирзо ҳам фаол қатнашиб, Ҳирот ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо (1424—1469) ҳалокатидан сўнг, 1469 йил 24 март, жума куни Ҳусайн Мирзо тантана билан Ҳиротга кириб келди ва ўша куни Жомеъ масжидида унинг номига хутба ўқилди.

Тарихий манбалардан шу нарса маълумки, Султон Ҳусайн Бойқаро Темурий шаҳзодалар орасида жасоратли, мард, одил ва тadbиркор салтанат соҳиби бўлган. У ҳукмронлик қилган даврда Хуросон фуқаролари бирмунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган. Айниқса, унинг вазири Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари натижаси улароқ, мамлакатда йирик сув иншоотлари, маъмурий ва маданий қурилишлар, мадраса, масжид, карвонсарой, работлар, кўприклар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилган. Шу боис Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланган эди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган алломалар, сўз усталари, адиблар, шоирлар, мусиқашунослар, ҳунарманд наққошлар ва мусаввирлар Ҳиротнинг довуғини жаҳонга машҳур қилганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон музофотида, айниқса, Ҳиротда диний ва маданий-маиший биноларни қўлаб қурдирди. Бу қурилишларнинг асосий мутасаддийси сифатида Алишер Навоийни кўрсатиш жоиздир. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг яқин кишилари ҳамда бек ва амирлари ўз номларини абадийлаштириш мақсадида масжид, мадраса, работ, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишлар билан шаҳар кўркини янада жилолантирганлар. Нунончи, Султон Ҳусайн Бойқаро Гозургоҳ яқинида ўз номига мадраса, Ҳирот ташқарисида «Боғи байт ул-имон» ва «Боғи ҳамса оройи» боғларини барпо этган. Султон Бадиуззамон Мирзо номи билан аталувчи «Мадрасайи Бадиъа» ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро даврининг улкан обидаларидан биридир. Бу даврда таъмирланган Жомеъ масжиди улкан бинолардан бўлиб, 403 гумбази, 130 равоқи ва 44 устуни бўлган.

Шунингдек, Алишер Навоий ҳам ўз ҳисобидан бир неча маданий-маиший бинолар, чунончи «Сафоия» номли ҳаммом ва «Шифоия» номли касалхона қурдирган.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Хуросонда қирққа яқин йирик иншоотлар Султон Ҳусайн Бойқаро даврида вужудга келган ва Ҳиротта атроф-теваракдан олимлар, шоирлар, адиблар, рассомлар, хаттотлар, мусиқачилар ва бошқа ҳар хил ҳунар аҳллари кириб келабошлаган. Жумладан, ўша даврда табиб Ҳусайн жарроҳ ичакни кесиб даволашда чумолидан фойдаланиш усулини ихтиро қилган. Устод Саййид Аҳмад ғижжак, Устоз Шоҳқули ғижжак, Устод Кул Муҳаммад удий, Устод Ҳусайн удий, Устод Шайх Фоний найилар Хуросонда ном чиқарган етук мусиқашунос алломалардан бўлган. Наққошлик ва хаттотлик соҳасида Хожа Мирак наққош, Мавлоно Хожа Муҳаммад наққош ва буюк истеъдод соҳиби Устод Камолиддин Беҳзодлар ўз маҳоратлари билан Хуросон фаҳри ҳисобланган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонига олимлар, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг ҳаммасини саромади Мавлоно Абдураҳмон Жомий, шунингдек, Шайхим Суҳай-

лий, Хусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий, Мир Хусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадий, Оҳий, Шоҳ Хусайн Коший, Ҳилолий Аҳлий, Муҳаммад Соли ва бошқалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади. Алишер Навоийнинг таъкидлашича эса Хусайн Бойқаро қадимги турк тилининг тақдирига бефарқ бўлмай, унинг ривожи учун қатор чора-тадбирларни амалга оширган. Уша давр адабий муҳитининг баъзи бир «муътабар» намояндалари назарида турк тили таҳқирланиб, мазкур тилда ижод этиш ижодкорнинг истеъдодсизлигини билдирувчи нуқсонлардан бири де ҳисобланган. Бинобарин, араб ва форс тилларига эътибор берилиб турк тили камситилган. Ана шундай шароитда Хусайн Бойқаро ёзувда турк тилини истеъмолга киритиш борасида махсус фармон берган. Бу дадил қадам мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа булгани шубҳасиз.

Хусайн Бойқаро форс ва туркий тилларида ғазал битиш иқтидорига эга булса-да, асосан турк тилида «Хусайний» тахаллуси билан ижод этган. Унинг таъби назми ҳақида Алишер Навоий «Мажолиун-нафоис» асарида шундай ёзади: «Ул ҳазратнинг хуб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўлдур ва девон ҳам мураттаб бўлугтур».

Султон Хусайн Бойқаро Хуросон ҳудудини ички ва ташқи душмандан тозалагач, беғамликка, айшу ишратга берилади. Хукмдорнинг сўнгги йиллари мамлакат ичида вужудга келган исёнларни бостириш билан ўтади. Бу исёнлар ўз уғиллари тарафидан мулк талашиб, кўтарилган низо ва можаролардан иборат эди. Аммо шунга қарамай, у қўлидан келганича мамлакатда адолат ва осойишталикни илм-маърифат ва маданиятни равнақ топтиришга ҳаракат қилган. 1504 йил баҳорида Султон Хусайн Бойқаро хасталигига қарамай Хуросон қўшинини йиғиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши Мовароуннаҳр ҳудудига қараб йўл олади. Шаҳаншоҳ Бобо Илохий мавзеига етганда, аҳволи оғирлашиб, қўшинни тўхтатишга қарор қилади. 1506 йил 5 май, душанба куни кечқурун салтанат соҳиби Абулғозий Султон Хусайн Мирзо Бойқаро сактайи қалб (апоплексия) касали билан ёшида оламдан ўтади.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

(1427—1502)

Давонийнинг тўла номи Жалолоддин Муҳаммад Асад ас-Сиддиқий ал-Давоний бўлиб, 1427 йилда Эроннинг Казарун вилоятига қарашли Давон қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ илм-фанга, айниқса, мусулмон фикҳшунослигига қизиқади ва бошланғич мактабни битиргандан сўнг Шерозга келиб, мадрасада йирик олимлар қўлида таҳсил олади.

Кейинчалик у Шероз шаҳрининг қозиси этиб тайинланади. Қозиликдан истеъфога чиққандан сўнг мадрасада мулдарислик қилади.

Кейинчалик яна уз қишлоғига қайтиб, умрининг охиригача (1502) илмий иш билан шуғулланади. У Давон қишлоғида дафн этилган.

Манбалардан маълумки, Жалолиддин Давоний Марказий Осиё олимлари ва шоирларининг ижоди ва дунёқараши билан яхши таниш, Форобий, ибн Сино, Насириддин Тусийнинг илмий мероси, асарларини кунт билан урганган, уларнинг илмий ва инсонпарварлик ғояларидан хабардор бўлган. Хусусан, Ҳирот, Византия (Рум), Озарбайжон, Кермон, Хурмуз, Табаристон, Хуросон, Журжон мутафаккирлари билан алоқа қилган.

Муҳаммад Али Табризийнинг таъкидлашича, Давоний уз рисоаларини ёзишда «Византия, Хуросон, Туркистон олимлари ҳамда Султон Абу Саид Темурий даврида яшаган машҳур мутафаккирларнинг асарларидан фойдаланган» (Муҳаммад Али Табризий. Райхонат ул-адаб. Техрон, 1949, 3-том). Давоний Ҳиротда узоқ вақт бўлиб, у ердаги олимлар билан яқиндан мулоқотда бўлиб, Абдурахмон Жомий ва бошқа олим, фозиллар билан учрашади. Шерозга қайтиб келгандан сунг эса Жомий билан муттасил ёзишиб туради. Шунингдек, Давоний Али Кушчи ва унинг рисоалари билан ҳам таниш бўлганлигини ҳисобга олсак, Давонийнинг фалсафий ва ижтимоий қарашининг шаклланишида Яқин ва Ўрта Шарқнинг илмий, маданий меросини урганиши ҳамда қушни мамлакатлар, айниқса, Мовароуннаҳрнинг машҳур олимлари билан алоқа қилиши муҳим роль уйнади.

У салафларининг асарларини тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, Марказий Осиё мутафаккирларининг маданий, илмий ва фалсафий аъёнларини давом эттирди. Булардан ташқари, қадимги Юнон ва Марказий Осиё мутафаккирлари Арасту, Афлотун, Фаробий, ибн Сино, Насириддин Тусий ва бошқаларнинг асарларини яхши билар, ҳатто уларнинг баъзи рисоаларига шарҳлар ҳам битган. У қадимги олимлар рисоаларидаги мураккаб ва тушунилиши қийин бўлган муаммоларни шарҳлаш билан бирга, улар ҳал қила олмаган ботиний, зоҳирий илмлар ва мушкул масалаларни ечаолар эди.

Давонийнинг илмий мероси бойдир. У фалсафа, мантиқ, фикҳ, ахлоқшунослик, риёзиёт ва геометрия соҳалари бўйича рисоалар ёзган. Уша даврда унинг асарлари олимлар орасида кенг тарқалган бўлиб, улар куп фанлар бўйича расмий қўлланма вазифасини утаган. Унинг «Рисолайи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақидаги рисола»), «Рисолат ул-хуруф» («Ҳарфлар ҳақида рисола»), «Рисолайи фи тавжих ул-ташбих» («Мажоз талқини ҳақида рисола»), «Рисола дар илм ул-нафс» («Руҳшунослик ҳақида рисола»), «Тариқати тарбият ул-авлод» («Болаларни тарбиялаш усули»), «Арзнома» («Армияни бошқариш принципи») ва бошқа асарлари маълум. Давоний илмий ишлардан ташқари Навоий сингари «Фоний» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг шеърлари Эрон ва Ироқда чоп этилган. Давоний Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий ютуқлардан уз ижодида кенг

Фойдаланишга ҳаракат қилганлиги боис, унинг асарлари шу мамлакатларда ҳам тарқалиб, бу ердаги турли илмий йуналишга, маънавий ҳаётга таъсир курсатди.

Давонийнинг энг йирик рисоласи — «Ахлоқи жалолоий»дир. Асар 1470—1478 йиллар орасида ёзилган ва Фарбий Эрон ҳокими, Оқ қўйинлилар сулоласи вакили Узун Ҳасанга бағишланган. Ушбу китоб 1839 йилда В. Ф. Томпсон томонидан инглиз тилига таржима қилинган. Давонийнинг «Ахлоқи жалолоий» рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, қўлёзмаси дунёнинг жуда кўп музейлари ва китобхоналарида мавжуд. Асар 1911 йили Калькуттада чоп этилган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида ушбу рисоланинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари сақланмоқда. Мазкур асар 1948 йилда Эшонжон Муҳаммадхужа томонидан ўзбек тилидаги қисқартма таржимаси амалга оширилган. Рус шарқшуноси А. А. Семёнов Рье ва Браунларга асосланиб, Давонийнинг ушбу рисоласини муулмон Шарқида машҳур китоблар сирасига қўшади.

Китобда муҳим ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-хаёлий ва ахлоқий ғоялар илгари сурилган. Унда жамиятнинг пайдо бўлиши, ижтимоий табақалар, давлат ва уни бошқариш йўллари, адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, уларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқ, таълим-тарбия масалалари батафсил таҳлил этилган.

«Ахлоқи жалолоий»да XV асрнинг илғор ахлоқий қарашлари ўз ифодасини топганки, китобда Ўрта аср Шарқининг ахлоқий таълимотлари, унинг ютуқ ва камчиликлари акс эттирилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида улар яна майда бўлим — «лаво»ларга бўлинади. Биринчи қисм ахлоқ фанига бағишланган бўлиб, муаллиф ахлоқнинг асосий тушунчалари: адолат, шижоаткорлик, донолик, ифбат ва бошқаларга тўхталади. Иккинчи қисми — «Одамнинг ички ҳолати» деб аталиб, оилавий ҳаётга бағишланган. Бунда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касб-ҳунарни эгаллаш, ҳўқ-одоб қўидалари, нутқ маданияти, ота-оналарнинг ўз болаларига муносабатлари ва бошқа шунга ухшаш муаммолар кўтарилади.

Охирги учинчи қисм — «Шаҳар (давлат)ни бошқариш ва подшоҳлар сиёсати» деб аталади. Бу қисмда муаллиф шаҳарларда яшовчи халқлар бахтли бўлиши учун қандай тадбиру чоралар қўриш кераклиги, давлат бошлиқлари билан фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазаларни илгари суради. Энг сунггида Насириддин Тусийнинг «Ахлоқи носирий» рисоласида келтирилган, Афлотуннинг ўз шоғирди Арастуға қилган васияти берилади.

Давонийнинг ижтимоий қарашларида Форобийнинг таъсири яққол сезилиб туради. Инсон бир ўзи меҳнат қилиб, яшаш учун ва ҳар куни зарур бўладиган нарсаларни қўлга киритиши қўйин. У яққа ҳолда ҳаёт кечирishi учун бир ўзи овқат пишириши, кийим-кечак тикиши, меҳнат қўроллари ясаши ва шунга ўхшаш кўп ишларни

бажариши, бир неча касб-хунар эгаллашга мажбур булар эди. Бу эса амри маҳолдир. «Одамлар бирлашиб, бир-бирига ёрдамлашганда бошқалар туғрисида чинакамига қайгуради, узаро ёрдам ва алоқа урна-тилганда адолатнинг синалган йўллари пайдо бўлади, яшаш восита-лари тартибга тушади, кишиларнинг аҳволи мустаҳкамланади ва инсон зоти сақланади» (Давоний. Ахлоқи жалолий. 135-варақ).

Давоний ўзининг «Ахлоқи жалолий» асарида давлат туғрисида ўзининг утопик — хаёлий орзусини тасвирлайди. У ибн Мискавайҳ, Форобий ва Насириддин Тусий сингари шаҳарни (давлатни) фозил ва жоҳилга бўлади. Фозил шаҳарни тасвирлар экан, Давоний «бу шундай шаҳарки, унинг қондаси бахт-саодатга эришувдан ва бахт-сизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартараф қилишдан иборат», дейди (Ўша жой, 152-варақ). Фозил шаҳарни ақлли, адолатли ва жасур кишилар бошқариши лозим. Шаҳар аҳолиси, қайси ижтимоий табақадан бўлмасин, қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсунадилар. Жоҳил шаҳар аҳолиси эса бахтсизлик ва фалоқат йўлига кирган бўлиб, бундай шаҳар ҳокимлари таъмагир, жоҳил бўладилар, ўз хоҳиш-истаклари ҳамда ҳиссиётларини қондиришга ружу қўядилар.

Жалолиддин Давоний ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига ҳам катта эътибор беради. Мутафаккирнинг талқинида, ахлоқ фани киши-ларнинг амалий фаолияти, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ахлоқ муаммолари фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалалар билан бир қаторда кўрилади.

Давоний ўз рисоаларида илм-фаннинг жамиятда тутган ўрнига катта баҳо бериб, кишиларни маърифатли бўлишга, касб-хунарни эгаллашга чақирди. Унинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ғоялари умуминсоний характерга эга бўлиб, кейинги давр-ларда муҳим роль ўйнади ва ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

(1440—1505)

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда, Алишер Навоий атро-фида тўпланган шоир, донишмандлар орасидаги машхур ва қому-сий талант эгаларидан бири Воиз Кошифийдир.

Камолиддан Ҳусайн Воиз Кошифий тахминан 1440 йилларда Ху-росон вилоятидаги Сабзавор шаҳрининг Байҳақ кентида туғилган, унинг ота-онаси, болалиги ҳақида ҳозирча ҳеч қандай аниқ маълумот йўқ. Бизнингча, у бошланғич маълумотни Сабзаворда олган, араб, форс, туркий тили, математика, астрономия, кимё, мусиқа, адаби-ёт, фикрдан тулиқ маълумотга эга бўлган. Ёшлигиданоқ воизлик — сўз санъати билан шуғулланган. Кошифий Сабзаворда тез орада кўзга

Ўзбекистон Республикаси ФА Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзма фондида Аҳмад Донишнинг 16 та рисола ва яна бир қанча шеърлари киритилган тазкиралар, Ғаззолий, Жомий асарларидан кучирган қўлёзма нусхалари сақланади, уларнинг купчилиги асл нусха бўлиб, муаллифнинг ўзи томонидан битилгандир. Масалан, 1877 йилда ёзилган «Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Калла» деб номланувчи қўлёзмада муаллиф турли тарихий, адабий, фалсафий масалалар ҳақида фикр юритади. У Улуғбек даври, Абдураҳмон Жомий таълимоти, шиалар ва сунналарни муросага келтириш масалаларига бағишланган рисола ҳам ёзган. Рисолада ислом тарихи, ундаги турли йўналишларнинг келиб чиқиш сабаблари, Румий, Ғаззолий, Жомий, Бедил каби донишмандларнинг бу масалаларга муносабатлари хусусида баҳс юритилган. Аҳмад Дониш ижтимоий илмлар соҳасида Марказий Осиёнинг ўтмиш тарихи, фани, адабиёти, давлатчилиги, дини каби масалаларига оид ҳамда ўзига хос мазмунга эга булган шеърый асарлар яратиш билан бирга табиий илмлар, хусусан, астрономия, космология муаммолари устида ҳам муттасил тадқиқотлар олиб борган ва бу соҳада қатор асарлар ёзиб қолдирган. Аҳмад Дониш ўзининг «Мунозир ал-Кавокиб» («Юлдузларни кузатиш») деган асарида фалакйёт илмига оид муҳим масалани ҳал қилган.

Дониш «Рисолат дар илми курра» («Глобус ҳақида рисола») деб номланган асар ҳам ёзган бўлиб, унда глобуснинг вазифаси, унинг илм учун аҳамияти, ундан амалий фойдаланиш ҳақида гап боради. 12 бобдан иборат булган «Изтиғрожи бул ва арзи балат» («Жойларнинг узунлиги ва энини улчаш») асарида Аҳмад Дониш жойларнинг ўрнини улчаб чиқариш осмон меридианини соатларда белгилаш масалалари ҳақида мулоҳаза юритади.

Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари «Наводир ул-вақое», «Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони манғития» каби асарларида ўз аксини топгандир. Сунгги асар қисқача «Рисола» номи билан ҳам юритилиб, Бухоро хонлигидаги Мангит сулолаларининг ҳокимияти тарихига бағишланган ва Амир Дониёл (1758—1785) ҳокимлигидан Амир Абдуллоҳ (1885—1910) ҳокимлиги давригача булган тарихни ўз ичига олади. («История мангитской династии» И.А. Нажифовнинг кириш сўзи, изоҳи ва таржимаси. Душанбе, 1967 йил). Аҳмад Донишнинг энг муҳим асари «Наводир ул-вақое»дир. Бу асарда жуда кўп ижтимоий-ахлоқий масалалар хусусида фикр юритилган.

«Наводир ул-вақое» китоби Аҳмад Донишнинг асосий асари ҳисобланиб, унда олим ўзининг турли масалаларга муносабатини ифодаллагандир. Юқорида кўрсатилган ҳар икки асарда Аҳмад Дониш ижтимоий тараққиётга гов бўлиб қолган феодал ижтимоий-сиёсий тузум, тартиб ва муносабатларни танқид остига олади. Ўрта аср фалсафасида кенг тарқалган таваккул назариясини танқид этиб, бундай деб ёзди: «Агар киши таваккулга ишониб ҳаракат қилмаса, меҳнат қилма-

Кошифий ижодини ўз даврининг йирик тарихчиси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида: «Ул жаноб нужум илмида ҳам зур маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари Қазо ўқи сингари бехатар бўларди. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг инояти ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб турарди...»¹ — деб таърифлайди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг тўртинчи мажлисида: «Мавлоно «Хусайн Воиз — «Кошифий» тахаллус қилур, Савзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлбтур. Он фан бўлғайким, даҳли булмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутғайин ва машҳур ишлари бор...»² — деб юксак баҳоланган.

Хусайн Воиз Кошифий Ҳирот мадрасаларида талабаларга таълим-тарбия берган, Хуросон шаҳарларида ахлоқ-одобдан ваъз айтган. Кошифий ўз асарларида ижтимоий-ахлоқий ҳаёт, маънавият масалаларига катта ўрин ажратади, сиёсат, давлатни бошқариш, шоҳ билан фуқаролар ўртасидаги муносабат, жамоани идора этиш, етук инсонни тарбиялаш муаммолари унинг ижодида катта ўрин эгаллайди. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, юқори маънавиятга эга бўлиш, маданий юксалиш ғояларини илгари суради. Унинг «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Анвори Сихайлий», «Ахлоқи Карим», «Жавохирнома», «Луббо ул-маънавий фи-интихоби маснавий», «Искандар ойнаси», «Тафсири Хусайний», «Футувватномаи Султоний» каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлардан Хуросон мамлакатида, Ҳиротда ва бошқа шаҳарлардаги мадрасаларда талабалар учун дарслик сифатида фойдаланилган. Мутафаккир бу асарларида ўзининг ҳаётдан олган собоқлари, тажрибалари асосида халқчиллик, инсонпарварлик, ижтимоий ҳаёт, адолат, ҳалоллик, софдиллик, поклик, тўғрилиқ, ростўйлик ҳақидаги фикрларини ўқимишли, қизиқарли ҳикоятлар, ривоятлар ёрдамида баён этади. Бу асарлар Кошифий тили билан айтганда «Ҳикмати амалий» асосида ёзилганлигидан бугунги кунда ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Хусайн Воиз Кошифий инсонни дунёдаги энг юксак, олижаноб мавжудот деб билади.

Одам номи яхшилик билан эслаш туфайли боқийдир,
Ҳаётлик аёминининг ҳосили яхши ном орттиришдир.

— дейди.

¹ Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1986, 70–71-бетлар.

² Навоий А. «Мажолис ун-нафоис». Асарлар, 12-жилд. Т., 1966, 123–124-бетлар.

Бу Воиз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи гоёсидир. У салбий ахлоқий хислатларни қоралайди, уларнинг инсон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини қатор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади.

Ҳусайн Воиз Кошифий яхшилик, ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. Ахлоқ нормаси — инсонларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Кошифий ижобий хислатларни кишиларда бўлиши шарт бўлган инсоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, иффат, покизалик, собитқадамлик, сахийлик, саховат, ростгўйлик, шижоат, камтарлик, ҳушёрлик, баланд ҳимматлик, диёнатлилик, аҳдига вафолик, андишалилик, иззат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади. Кошифий ахлоқли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни севувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, сахий, очиқ қалб инсонни тушунган.

Ахлоқ масалаларини ёритишда, Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди:

Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.
Агар шоҳлар сиёсат тигин элига қилмаса зоҳир.

— дейди.

Сиёсат мамлакатни бошқариш учун зарур, у шахсий иш эмас, балки ижтимоий ишдир. Сиёсат адолатли бўлса, мамлакат, жамият ривож топади, халқ фаровон яшайди. Сиёсатни одил подшоҳлар адолат билан бошқаришлари керак:

Мамлакат тобқой сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай халал,
Топмағай олам иши асло тузут.
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Ёки:

«...Адл (адолат.— Р. М.) сиёсатсиз мавжуд бўлмас. Сиёсат йуқ бўлса, сардорлик заиф. На учунким мулку миллат зийнати, дину давлати мусаллаҳи сиёсатдур», деб мамлакат тараққиётини, адолат қарор топишини ҳам Кошифий сиёсатга боғлайди.

Демак, Ҳусайн Воиз Кошифий шоир, ёзувчи, олимгина эмас, балки доно сиёсатчи ҳам бўлган. Унинг жамият, давлат, тинчлик,

ихтилофларни осойишталик билан ҳал этиш зарурлиги туғрисидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг маънавий даврасида бўлган XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳр маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ҳамда ўз асарлари билан сўнгги авлодларга катта таъсир кўрсатган машҳур алломалардан бўлиб тарихда қолди. У қомусий ижоди билан ўз даври маънавий юксалиши йўлида фаол хизмат қилди ва нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқ умуминсоний, маданий бойликларини кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатди.

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД

(1455—1537)

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV асрдаги Ренессанс (Уйғониш даври) вакилларида бири, Навоийнинг шогирди, «Шарқ Рафаэли», улуғ мусаввир ва миниатюрасоз Камолиддин Беҳзоддир.

Нафақат мусулмон Шарқи халқлари, балки бутун дунё халқлари санъати тарихида сезиларли из қолдирган, унинг тараққиётига ўзининг баракали ҳиссасини қўшган забардаст мусаввир Камолиддин Беҳзод 1455 йилда Ҳиротда, камбағал ҳунарманд оиласида дунёга келган. Беҳзод ота-онадан жуда эрта ажралди. Уни болалигидаёқ Ҳиротнинг машҳур мусаввири Амир Рухилло (Мирак Наққош) ўз тарбиясига олиб, тутинган отаси бўлди ва Камолиддинга туз-нон бериб, кийим-бош билан таъминлаб, ҳар томонлама илми қилиб вояга етказди. Ёш Камолиддин Мирак Наққош тарбиясида, унинг Ҳиротдаги Нигористонида (санъат академиясида) наққошлик ва миниатюрасозлик ҳунарининг сир-асрорларини ўрганди.

Беҳзоднинг буюк мусаввир, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишувининг муҳим омилларидан бири — бу унинг XV асрнинг иккинчи ярмида машҳур шоир Алишер Навоийнинг назарига тушиб, бадиий-ғоявий ва эстетик жиҳатдан улуғ мутафаккир ва ҳомий даҳосидан баҳраманд бўлганлигидадир.

Санъат ва нафосатга иштиёқи ниҳоятда кучли бўлган Беҳзод ғоятда меҳнатсеварлиги, заҳматқашлиги, ўткир ақлу заковати туфайли истеъдоди кундан-кунга ортиб борди ва тез орада Ҳиротда машҳур мусаввир бўлиб танилди. Алишер Навоийнинг мактабдоши ва дўсти, подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро Беҳзодни ўз ҳузурига — саройига жалб қилиб, унга саройдан махсус жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланиши учун барча шароитларни муҳайё қилиб берди. 1487 йилда эса Беҳзод Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий фармони билан Ҳиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланди.

XV аср охирига келиб, Ҳиротдаги Темурийлар салтанати авж олиб бораётган тожу-тахт учун ўзаро жангу жадаллар туфайли аста-

секин емирила бошлайди. Бу даврда Бехзоднинг Ҳиротдаги энг севимли ҳомийси — Мавлоно Абдурахмон Жомий (1492 йилда), сунг устози Алишер Навоий (1501 йилда) бирин-кетин оламдан утадилар. 1506 йилда Ҳиротдаги Темурийлар сулоласининг сунгги қудратли вакили Султон Ҳусайн Бойқаро вафот этади. Шундан кейин шаҳзодалар Ҳирот салтанатини ҳалокат ёқасига олиб келадилар. 1507 йилда кучманчи ўзбек қабилаларининг хони Шайбонийхон (Шойбекхон) Ҳирот тахтини осонлик ила ишғол этади. Бундай беаёв тўқнашувлар, тожу-тахт учун узлуксиз қонли ур-йиқитлар шароитида ҳам Камолиддин Бехзод Ҳиротда қолиб, ўзининг ижодий фаолиятини давом эттиради. Бехзод уч йилча Ҳиротда, Шайбонийхон салтанатига қарашли саройда иш олиб бораркан, Бехзод санъати олдида лол қолган Шайбонийхон унинг ижодий ишларига тўсқинлик қилмайди, аксинча, бу улугъ миниатюрасозга ишлаши учун қулай шароит яратиб беради. Бехзод Шайбонийхоннинг тасвирини айни уша йиллари чизган булиши керак.

1510 йилда Шайбонийлар лашкари билан Эрондаги кучайиб бораётган Сафавийлар салтанати лашкари уртасида Марв ёнидаги Тоҳиробод деган жойда шиддатли жанг булади. Жанг майдонида Шайбонийхон қўшинлари тор-мор этилиб, 1510 йилда Ҳирот Сафавийлар қарамоғига утади.

Шоҳ Исмоил Сафавий 1512 йилда Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни салтанат пойтахти Табризга олиб кетади. Ҳиротдан Табризга олиб кетилганлар орасида забардаст санъаткор Камолиддин Бехзод ва унинг бир гуруҳ истеъдодли шогирдлари ҳам бор эди. Бу пайтга келиб Бехзод ва унинг Ҳиротдаги мусаввирлик мактабининг довуғи бутун Шарққа тарқалган эди. Бехзоднинг санъатини юксак кадрлаган Шоҳ Исмоил Сафавий ҳам наққошга ижод қилмоқ учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Бехзод ва унинг шогирдлари Табризда узларининг ижодий ишларини самарали равишда давом эттирадилар. Бехзод Табризда Ҳиротдан кейинги нафис тасвирий санъат (миниатюрасозлик)нинг яна бир улкан мактабини яратади. Уша пайтларда Табризда, умуман Эронда ҳам ички сиёсий аҳвол яхши эмас эди. Усмонли турк султони Салим Пошша Эронга кетмакет таҳдид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари уртасида Табриз яқинидаги Чолдорон деган кенг текисликда қаттиқ ва даҳшатли жанг булиб, бу жангда Сафавийлар салтанати мағлубиятга учраб, Шоҳ Исмоил Сафавий жанг майдонидан қочиб, зурға кутулиб қолади. Бир йилча Табриз турклар қарамоғида булади.

Бехзоднинг шўрлик бошига яна оғир мусибатлар тушади. Табриздаги энг эътиборли санъаткор булганлиги учун Бехзодни, бошқа бир атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар уз юртига улжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига биноан, Табриз атрофидаги бир горга мажбуран яшириб қўядилар. Эронда нашр этил-

ган «Саромадани хунар» асарида ёзилганидек, ўз саройидаги хазиналар ичидаги энг нодир ва ноёб гавҳар (Беҳзод)нинг турклар қулига тушиб қолмаслиги учун ишончли жой (бир улкан гор)га яшириб кетган Шоҳ Исмоил Сафавий жангдан енгилиб чиққач, ўз мулозимларидан бирига берган илк саволлари қуйидагилардан иборат бўлган: «Беҳзод қалай? Унинг жони омонми? Уни, худой нахоста турклар олиб кетмадими?»

1512—1522 йиллар Беҳзод ҳаётида оғир ва мусибатли йиллар бўлди. Бу йиллар орасида у аҳён-аҳён она юрти Ҳиротга ҳам бориб-келиб турган. 1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, Беҳзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинлайди. 1524 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этиб, унинг ўрнини ўгли — ёш шаҳзода Тахмасп эгаллайди.

1537 йилда (ҳижрий 942) кексайиб қолган Беҳзод Ҳиротда суюкли жияни ва шогирди Рустам Алининг ўлим тўшагида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Ҳиротга отланади. Лекин у Рустам Али дийдорига етиша олмайди. Беҳзод Ҳиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудоликдан қаттиқ қайғурган, кекса мўйсафид Беҳзоднинг ўзи ҳам оғир хасталаниб, 1537 йилда Ҳиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Ҳирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнбағрида, жияни ва шогирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қиладилар.

Амир Дўст Ҳошимий деган шоир Камолиддин Беҳзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр қайғу ва ғам-ғусса ила шеърӣ тарих битиб, мана бундай қайд этган:

Ваҳид-ул-аср Беҳзод он ке чун у
Зи батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардохт
Ажал хоки вужудаш дод бар бод.
Зи ман сувратгаре тарих пурсид,
Баъд у гуфтам жавоб аз жони ношод:
«Агар хоҳе ке торихаш бидони,
Назар афкан ба «Хоки қабри Беҳзод».

(Мазмуни: Ўз асрининг яғонаси бўлган Беҳзод шундай буюк, бе-назир зотки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади. Қазо (ўлим) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тана тупроғини елга топширди. Бу сувратлар Беҳзод вафотининг тарихини (йилини) менадан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб бердим: «Беҳзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, «Хоки қабри Беҳзод» жумласидан абжад ҳисоби ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга тўғри келади).

Демак, Камолиддин Беҳзод узоқ ва сермаҳсул ҳаёт йулини босиб ўтди. Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил Сафавий, Шайх Тахмасп Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бир-бири бағоят зиддиятли тўрт салтанатни, Темурийлар сулоласи пойтахти Ҳиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, ўз даврининг барча азоб-уқубатларини ўз кўзи билан кўриб мушоҳада қилди, ўз атрофи ни ураб турган ижтимоий борлиқдан олган ўта бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва нозик кайфиятларини ўзининг сермаҳсул ва гузал ижодида зур маҳорат билан тасвирлади.

Беҳзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб — «Беҳзод мактабини» яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуби бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиқларда ифодалаш йуллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги турли-туман ҳодисаларни қамраб олабилиши, ажойиб эстетик замири уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Беҳзод миниатюралари унинг тирикчилиги даёқ ва айниқса, ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Фарбда ҳам таъриқ санъатининг энг олий ютуғи деб тан олинди ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Беҳзоднинг ижодий меросини урганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан уттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари қуйидагилар:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишланган миниатюралар.

2. Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққадаги 4 дан ортиқ гузал миниатюралар.

3. Абдурахмон Жомийнинг «Соломон ва Ибсол» асарига ишланган расмлар.

4. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»сига ишланган 33 та ажойиб миниатюралар.

5. Саъдийнинг «Бустон» асарига ишланган гузал расмлар.

6. Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарига чизилган ноёб ва беназир миниатюралар.

7. Абдуллоҳ Хотифийнинг «Темурнома» асарига чизилган расмлар.

8. Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган нафис миниатюралар.

9. Абдурахмон Жомий тасвири.

10. Ҳусайн Бойқаро тасвири.

11. Шайбонийхон тасвири.

12. Шоҳ Тахмасп тасвири.

13. Шоир Абдуллоҳ Хотифий тасвири.

14. Туялар жанги.

15. Рақси дарвиш (дарвишлар рақси).

16. Самарқандда мадраса қурилиши ва ҳоказолар.

Беҳзод ўта сахий ва меҳрибон устод сифатида жуда кўп атоқли миниатюрасоз, мусаввир ва наққошларни тарбиялаб вояга етказди.

XV–XVI ва ундан сўнги асрларда Камолиддин Беҳзод шогирдларини Ҳиротда, Табризда, Бухорода, Самарқандда, Шерозда, Исфаҳонда, Истамбулда, Ҳиндистонда, шунингдек, улкан Шарқнинг бошқа жуда кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Султон Муҳаммад Қосим Али Чехракушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мир Саид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби ўндан зиёд атоқли мусаввирлар Беҳзод мактабини, унинг услубини ўз замоналари тақозоларига биноан зўр муваффақият билан давом эттирганлар.

Беҳзод мактабининг ҳозирги замондаги давомчиларини Афғонистонда (Устод Муҳаммад Саид Машъал), Эронда (Карим Тоҳирзода Беҳзод), Ўзбекистонда (марҳум Устод Чингиз Аҳмаров) ва бошқа Шарқ ўлкаларида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирда Шарқ ва Оврўпо мамлакатларида санъат, рассомчилик тарихини ўрганишда миниатюра чизиш тарихи, хусусан, Беҳзод миниатюра мактаби алоҳида ўрганилади ва тадқиқ этилади ҳамда махсус мактабларда ўқитилади.

Беҳзоднинг мусаввирлик маҳорати ва мактаби Темурийлар даври маданияти тарихига бағишланган барча тадқиқотларда ўз даври санъатининг ажойиб ютуғи сифатида алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Беҳзод нафақат Шарқ халқлари мусаввирчилиги тарихида, балки жаҳон расм санъати тарихида ўчмас из қолдирган, ўзининг ажойиб ва қимматбаҳо миниатюра дурдоналари билан бутун дунё маданияти тарихида салмоқли ўрин олган буюк ва забардаст санъаткордир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан, 2000 йилда Камолиддин Беҳзоднинг 545 йиллик таваллуд куни кенг нишонланди.

ФАСИҲ ҲАВОФИЙ

(1375–1442)

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан бири Фасиҳ Аҳмад Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга жунатилгач, 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шоҳрух Мирзо саройида хизмат қилган. Ҳаётининг сўнги йилларида Шоҳрухнинг ўғли Бойсунқур Баҳодирхон саройида девонлик мансабига тайинланган. Бироқ кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизмат-

дан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари «Мужма ут-таворих» («Тарихий саналар йиғиндиси»)ни ёзишга киришган (Бу асар «Мужмаи Фасиҳий» ҳам деб юритилган).

Гарчи Ҳавофий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433—1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа-қисқа тарзда қаламга олиб юрган. «Бу нухани,— дейди муаллиф дебочада,— узоқ йиллар давомида улуғларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим».

«Мужма ут-таворих» бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охиридаги илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, «Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, «Мужма ут-таворих»да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун «Мужма ут-таворих»нинг Ҳавофий яшаган даврга ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун булса керак, асарни нашрга тайёрлаган Маҳмуд Фаррух, асардаги 1301—1442 йиллар воқеаларинигина ўз нашрига киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Марказий Осиё ва Урта Шарқ мамлакатларида мўғуллар ҳукмронлигининг инқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида норозилик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мўғуллар ҳукмронлиги инқирозини тезлаштирганлиги, мўғуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг хулосаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

«Мужма ут-таворих»да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кузга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Ҳавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб утади. Масалан, «Нузҳат ал-арвоҳ» («Рухлар ҳузурда») асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Ҳусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 декабр) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда ўлганлигини айтади, унинг тасаввуфда шўҳрат топганлигини, Баҳоуддин Закариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Ҳавофий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шохрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлакон шаҳрини (Аракс дарёсининг Курага қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос каналини қаздирган. 1404 йили эса Шохрух фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. «Мужма ут-таворих»да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўҳна Урганчга яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, «Мужма ут-таворих» муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қимини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар қўли остидаги вилоятларнинг асариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Ҳавофий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилганлигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу ҳақда шундай ёзган эди: «Шохрух даврида Аҳмад ибн Муҳаммад Фасих ал-Ҳавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган «Мужмаи Фасихий» номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради».

Шундай қилиб, Ҳавофийнинг «Мужма ут-таворих» асари XIV–XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ билишга катта ёрдам беради.

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ

(XIV аср — XV асрнинг боши)

Марказий Осиёнинг XIV–XV аср, яъни Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган моҳир тарихнавис, ёзма ёдгорликларнинг энг дастлабкиларидан бири — Амир Темур топшириғи билан ёзилган «Зафарнома» асарининг муаллифи Низомиддин Шомийдир.

Низомиддин Шомий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарларидан баъзи бир кичик-кичик лавҳалардан ташқари Ўрта асрлар ёки ҳозирги замон манбаларида маълумотлар жуда кам. Туғилган йили номаълум. Унинг Шомий ёки Шанби Фозоний нисбаси асосида, у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Фозон деб аталган мавзедан бўлган, деб тахмин қилинади. Мавлоно Низомиддин 1398 йилнинг август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этганликлари ҳақидаги воқеаларни қаламга олар экан, ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат Соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатда бўлганлигини эслатиб ўтади («Зафарнома», Тауэр нашри, 1-жилд, Байрут, 1937 й., 139-бет.). Демак, у 1398 йили Бағдодда яшаган ва унинг Амир Темур билан биринчи учрашуви ана шу йили содир бўлган. Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса «Зафарнома»нинг 1400 йил воқеалари баёнида учрайди. Ўша йили октябр ойида Амир Темур Шом (Сурия) чегарасида жойлашган Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Муаллифнинг ёзишича у ўша вақтда Ҳижоз сафарига кетаётган экан, шаҳар муҳофазачилари ундан шубҳаланиб тухтатганлар ва қалъа рубарусидаги бир бинога қамаб қўйганлар. Бу ердан у қалъанинг забт этилишини ўз кузи билан кўрган (Ўша жой, 227-бет). Шу давр муаррихларидан бўлган Ҳофизи Абрунинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ус-Ислом номли бир амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган, ҳазрат Соҳибқирон унга илтифотлар кўрғазиб, яхши қабул қилган («Зафарнома», Тауэр нашри, 2-жилд, Прага, 1956 й. 160-бет).

Жумладан, Ҳофизи Абру яна 1412 йил воқеаларини баён этар экан, Низомиддин Шомийни марҳум сифатида тилга олади (Ўша жой, 14-бет).

«Зафарнома»нинг ёзилиш тарихи ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, Мавлоно Шомийнинг узи берган маълумотга кура, ҳижрий 804

йили (1401 йил 11 августдан 1402 йил 1 август оралиғи) Амир Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратишга ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мушый ва котиблари тарафидан тузилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар бир томондан, авом халққа тушунарли, содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда ёзилишини уқтирган. Мавлоно Низомиддин бу масъулиятни ўз бўйнига олган («Зафарнома», 1-жилд, 10–11-бетлар).

Табиийки, бу учрашувдан сўнг Низомиддин Шомий сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳлик қилган. 806 йил муҳаррам ойида (1403, июл-август) Грузиядаги Биртис қалъаси забт этилишини ёзар экан, Низомиддин Шомий бу воқеани ўзи кузатганлигини айтади. Шомий юришлардан бирида ийди рамазон муносабати билан йиғилган жамоага ваъз айтиб, сўнг ийд намозида пешнамозлик қилган. Бу воқеани машхур тарихнафис Шарафиддин Али Яздий шундай тавсифлаган: «Шу йил рамазон ийдини (806/1404) ҳазрат Соҳибқирон Оби-Оғлиқ ёқасида кутди. Замонанинг балоғатли фузалоларидан бўлган ва ҳазрат Соҳибқироннинг эзгуликлари ва фахрли ишларидан бир қанчасини баён қалами билан ифодалаган Мавлоно Низомиддин Шанбий йид хутбасининг қироатига ва намозига киришди» (Яздий, «Зафарнома», Тошкент, 1972, 449-б).

Тахминан, шу вақтда, ёхуд бир неча ҳафта кейин Мавлоно Низомиддин Соҳибқирон юришларини 1404 йил баҳоригача етказиб, асарни тамомлаган ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тарадуддида бўлган Амир Темурга тақдим этган (Бундан кейинги — Темур вафотигача (феврал, 1405) кечган воқеалар, кейинроқ Ҳофиз Абру томонидан «Зайл» — (Илова) тарзида ёзилган).

Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарини ёзиш учун қандай манбалардан фойдаланганлиги хусусида, афсуски, на ўзининг ва на замондошлари асарида учрайди. Лекин «Зафарнома» асарини тадқиқ этиш натижасида Шомий қуйидаги манбалардан фойдаланганлигини тахмин қилиш мумкин:

а) Амир Темурнинг котиблари назм, насрда форсий, туркий тилларида ёзган кундаликлар ва битиклар. Булар Низомиддин Шомий ва ундан кейинги муаллифлар даврида мавжуд бўлган бўлса ҳам, бизнинг даврларга етиб келмаган ёки ҳали топилганича йўқ;

б) муаллифнинг ўзи кейинги 2–3 йил давомида Амир Темур юришлари шохиди бўлган ва ёзиб олган воқеалар;

в) Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши билан боғлиқ воқеалар баён этилган Ғиёсиддин Алининг «Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриш кундалиги» асари.

«Зафарнома» тарихий асар сифатида XIV–XV асрларда Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги давридаги Марказий Осиё, Олтин Ўрда хон-

лиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган. Асар муқаддимасида Амир Темур тарих саҳнасига чиққан 1360 йилга қадар Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукмдорлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Сўнгра Амир Темурнинг XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. Асар 1404 йил март ойида Амир Темурнинг Озарбайжонда Аррон Қаробоғида турганлигининг баёни билан якунланиб, унинг вафотига, яъни, бир йилча вақт ичида содир бўлган воқеалар ёритилмай қолган.

Низомиддин Шомий асарида келтирилган воқеалар силсиласи кейинги тарихнавислар томонидан давом эттирилган. Жумладан, Темурийлар Шоҳрух Мирзонинг тарихнависи Ҳофиз Аbru «Мажмуа» («Тўплам») асарини ёзар экан, Шомийнинг «Зафарнома»сидан ҳам фойдаланган ва воқеалар тизмасини Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилиб турган 1420 йилгача давом эттирган. Кейинроқ, 1423 йили Шоҳрух Мирзонинг ўғли Бойсунғур Мирзо (вафоти — 1433) фармони билан Ҳофиз Аbru тўрт жилдан иборат «Мажмуа ут-тавориҳи султония» («Султонга аталган тарихлар йиғиндиси») деб аталган асарни ёзишга киришган ва уни 1427 йил воқеаларининг баёни билан тугатган.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончлилиги билан XV—XVI асрларданок бошқа асарлар учун бош манбалардан бири бўлиб хизмат қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»), Фасиҳ Ҳавофийнинг «Мужмаи Фасиҳий», Муҳаммад Фазлуллоҳ Мусавийнинг «Тарихи ҳайрот», Хотифийнинг назмда битилган «Темурнома», Мирхондиннинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» («Яхши хислатлар») ва бошқа бир қатор асарлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида илгариги асарлардаги воқеалар ҳар хил тахрирларда қайтарилиши билан бирга бошқаларида учрамайдиган воқеалар тафсилоти ҳам мавжуд.

Шомий «Зафарнома»сининг фақат икки қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзмадан 1425 йилда кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истамбулдаги «Нури Усмоғия» масжиди кутубхонасида, 3367-инвентар рақами остида мавжуд. Иккинчиси, муаллиф Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар бақодир ибн Мироншоҳ (вафоти — 1409)га тақдим этган қўлёзмадан 1434 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги Британия музейи кутубхонасида, 23980-инвентар рақами билан сақланади.

Таниқли матншунос олим Феликс Тауэр мазкур қўлёзмалар ноқис бўлганлиги сабабли, уларни Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут-таво-

рих» асари билан солиштириб тадқиқ этиш асосида «Зафарнома»нинг икки жилдан иборат илмий-танқидий матнини нашр эттирган. Биринчи жилдига фақат «Зафарнома» илмий-танқидий матни киритилган. Иккинчи жилдида эса нашрнинг сўзбошиси, қўшимчалар, нусхалардаги фарқлар берилган.

Асар кейинги вақтларда Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўрганилиб, ундан қисқартирилган таржималар амалга оширилган. Жумладан, 1949 йили Анқарада Нежоти Луғол деган олим Ф. Тауэрнинг нашри асосида қисқартириб, турк тилида таржима қилган. Ундан ташқари, шарқшуносликка оид бир неча китобларда бу асардан терма таржималар эълон қилинди. Бу таржималар тўлиқ бўлмаса-да ноёб бўлиб қолган. Шунинг назарга олган ҳолда кейинги йилларда УзР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида «Зафарнома»нинг ўзбек тилига тўлиқ илмий-изоҳли таржимаси Ҳофиз Абду «Илова»си билан бирга нашрга тайёрланди. Унга институтнинг собиқ илмий ходими, марҳум Юнусхон Ҳакимжоновнинг Ф. Тауэр нашри бўйича қилинган дастлабки қоралама таржимаси асос қилиб олинган.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

(Вафоти — 1454 йил)

Шарафиддин Али Яздий Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихдан баҳс юритувчи машҳур «Зафарнома» асарининг муаллифи сифатида тарих зарварларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига туғри келади.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳрига қарашли Тафт мавзеида (Тафт-и-Язд деб ҳам аталган), тахминан XIV асрнинг охириги чорагида туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар ўз асарлари ва замондошларининг асарларида келтирилган далиллардан иборат. Унинг отаси — Шайх Ҳожи ўз даврининг йирик олимларидан саналиб, тариқат аҳли — сўфийлар билан ҳамфикр бўлган. Манбаларда айтилишича, Шарафиддин Али ҳам ёшлигида Язд сўфийлари билан яқин алоқада бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг бундан кейинги фаолияти ҳақидаги маълумотлар, унинг Шерозда Темурийлар саройида хизматда бўлганлиги билан боғлиқ. Шохрухнинг ўғли Мирзо Иброҳим Султон 1414 йили отаси томонидан Эроннинг Форс вилоятига (маркази Шероз) ҳоким қилиб тайинланади. 1435 йилгача Шарафиддин Али ана шу шаҳзоданинг саройида хизмат қилади.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Шарафиддин Алидан қолган илмий-адабий мерос, адабиёт ва тил услуби, шеърят назарияси, илми

нужум, фалсафа, тасаввуфнинг назарий масалалари буйича ёзилган асарлардир. «Шараф» тахаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум.

Яздийнинг 1446 йили Ҳиротга келгани, бу ердан Самарқандга, Улуғбек хузурига борганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлса-да, бироқ бу узоқ вақт давом этган эмас. Афтидан, Шоҳрух вафотидан (1447) кейин тез орада Шарафиддин Али ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва бу ерда хонақоҳга жойлашиб, умрининг охиригача шундай яшайди. У ҳижрий 858 (1454) йили вафот этади, шу хонақоҳга дафн этилади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нужум, шеърият ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб утишни лозим топдик:

1. «Хулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз» («Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома»).

2. «Мунтаҳиб-и Хулал» (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).

3. «Мавотин ё манозир дар муаммо» («Муаммо фанида турар жой ва манзаралар»).

4. «Кунҳ уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод» («Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чуққиси»).

5. «Ал-Китоб фи илм-и устурлоб» («Устурлоб илми буйича китоб»).

6. «Девон-и Шараф-и Яздий» («Шарафи Яздийнинг шеърлар туплами»).

7. «Ҳақойиқ ат-таҳлил» («Таҳлил, яъни «Ло илоҳа илла-л-лоҳ» нинг ҳақиқатлари»).

8. «Шарҳ-и «Қасида-и бурда» («Қасида-и бурда»нинг шарҳи).

9. «Шарҳ-и «Асамо-и Аллоҳ» («Аллоҳ исмлари»нинг шарҳи»).

10. «Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-ҳақир» («Фақирнинг туҳфасию ҳақирнинг ҳадяси»).

11. «Муншаот» («Хатлар туплами»).

12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърий баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари буйича озми-кўпми маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурий шаҳзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шухрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан урин эгаллашига сабаб бўлган «Зарафнома» асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

«Зарафнома» асари — «Фатҳномаи соҳибқирон», «Тарихи жаҳокушойи Темурий» деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фанида у кўпроқ «Зафарнома» номи билан машҳур. Асар тузилиши жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумий

тарзда сўзловчи «Муқаддима» ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосий қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштаракликка эга бўлган суз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб беради. У ҳар икки қисм ҳам Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилди, деб кўрсатади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва ҳижрий 822 (1419–20) йилда ўз вақтида бахший ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий, форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йиғиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгандан сўнг мазкур маълумот-ҳужжатларни ўрганишга киришилган.

«Муқаддима»да бу ҳол қуйидагича баён этилган: «Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан таққослаб бўлингач, бу маълумотлар билан Шарафиддин Али танишиб чиқиб, Иброҳим Султонга ахборот бериши лозим бўлган. Иброҳим Султон маъқуллагандан кейин эса Яздий «Муқаддима»ни тузишга киришган».

Темур давридан баҳс этувчи қисм — «Зафарнома»нинг бош сўзбошидан қуйидагиларни билиб оламиз: «Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърий ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўпланган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нусхаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомаки нусха асосида Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган».

«Зафарнома» асарини ўқир эканмиз, Шарафиддин Али Яздий далилий маълумотларни келтириш борасида ҳақиқатан ҳам Иброҳим Султон қўйган шартларга риоя қилганлигини кўрамиз. Бироқ бу шартни асарнинг тил услуби, айрим шахсларнинг сифатларини ҳаддан зиёд тавсифлаш ҳолларига нисбатан риоя қилинган деб бўлмайди. Асар тил услуби жиҳатидан форс тилининг ўша XV аср адабий услубини мукамал билган саводхон учун мўлжалланган, ҳатто уни ўз даври учун тарихий воқеалар асосида ёзилган баъдий асар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Асарнинг «Муқаддима» қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи «Тарихи жаҳонгир» деб номлаган, лекин фанда «Муқаддима» номи билан машҳур ва «Зафарнома»нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхалари алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сузбоши, икки фасл ва хотимадан иборат.

«Муқаддима»дан кўзда тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг узидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ва Чингизхоннинг турт улус тарихини, XIV аср биринчи ярмида Марказий Осиё ва унга қўшни мамлакатлардаги сиёсий вазиятни баён этади, тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг кучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузган Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига бир қадар шарт-шароит яратилганлигини кўрсатиб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»га Темур даври тарихидан ташқари, ундан олдинги асрлардаги тарихни ҳам (гарчи умумий тарзда бўлса ҳам) киритиши тасодифий эмас.

«Зафарнома» асарининг асосий қисми эса муаллифнинг дастлабки режасига кўра, ўрта мақоладан иборат бўлмоғи лозим бўлган. Биринчи мақола Темурга, иккинчиси, унинг ўғли Шохрухга ва учинчиси, Шохрухнинг ўғли ва Шарафиддин Али Яздийнинг ҳомийси Иброҳим Султонга бағишланиши кўзда тутилган. Бинобарин, «Зафарнома» асари фақат Темурнигина эмас, балки Темурий шаҳзодалар Шохрух (1405—1447) ва Иброҳим Султон (1414—1435) лар ҳукмронлик даври тарихини ҳам ёритиши керак бўлган. Бироқ «Зафарнома»нинг ҳозирда, фанда маълум бўлган қўлёзма нусхаларида кейинги икки мақола йўқ, улар ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

Шарқ тарихнавислигининг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темур даври тарихининг бирламчи манбаларидан бўлган «Зафарнома» узоқ вақтдан буён шарқшунос тадқиқотчилар диққатини узига жалб этиб келмоқда. Далилий маълумотларнинг тулиқлиги ҳамда ишончлилиги туфайли у ўша давр манбалари орасида ҳанузгача муҳим урин эгаллайди.

XV ва XVI асрларда «Зафарнома» қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърӣ йўл билан ўзбек тилида Лутфий, форс тилида Абдураҳмон Жомийнинг жияни Хотифий (вафоти — 1521) томонидан куйланган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг дастлабки вакилларида Кучкунчихон (1510–1530) топшириғига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан «Зафарнома» ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Хофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Булардан ташқари «Зафарнома» 1822–1823 йилларда Хивада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Сўфи ал-Хивоқий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиги ҳам маълум.

XVIII асрдан бошлаб «Зафарнома»нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887–88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг «Муқаддима» қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

Кейинги йилларда Шарқшунослик институтида «Зафарнома»ни ҳозирги ўзбек тилида илмий изоҳли таржимасини нашрга тайёрлаш устида ишлар олиб борилмоқда. Асарнинг кичик бир қисми соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги олдида, 1994 йилда чоп этилди.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

(1413–1482)

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 12-шаъбон, 816 (мелодий — 7 ноябр, 1413) йили Темурийлар давлатининг Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай «Самарқандий» деган нисба билан шуҳрат топганлигига сабаб, отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий дастлабки таълимни Ҳиротнинг ўзида олган. Кейинчалик Ҳиротдаги Темурийлар саройида қозилик ва имомлик

лавозимида булган отаси ва ўз даврининг зиёлиларидан булган акалари Абулғаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳҳоблар кумагида тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган. Атоқли адиб Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича яхши билимга эга эканлигини қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди: «Мавлоно Абдураззоқ... хушмуҳовара киши эрди... зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди...»

Отасининг саройдаги тутган мавқеига кура тахмин қилиш мумкинки, Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан яқиндан таниш булган. Унинг яхши таҳсил кўрганлиги, бу борадаги иқтисодри баландлиги туфайли отаси вафотидан сўнг, 1437/38 йили, 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга олиниши бежиз эмас. Шундан сўнг, то 50 ёшига қадар, аввал Шоҳрух, кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа Темурий ҳукмдорлар — Мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), Султон Абу Саъид (1451—1469) ва тахтга ўтирган бошқа шаҳзодалар саройида давлат ишлари билан банд бўлади. Унинг замондоши Абдулвосе ан-Низомийнинг ёзишича, Абдураззоқ «хоқони саъид (яъни Шоҳрух)нинг давлати замонида узоқ муддатлар шуҳратли ишларни бажаришни бўйнига олган, баъзи соҳибдавлат шаҳзодаларнинг хизматида садоратлик олий мансабига етишган, баъзи бошқаларнинг мулозиматида эса ноиблик ва хосликка эришган».

Бироқ Абдураззоқнинг ўзи асарларида мазкур садоратлик лавозимларини эслатмаса-да, тарихий воқеалар сирасидан унинг Темурийлар давлати хорижий дипломатик муносабатларни олиб боришда муҳим рол ўйнаганлиги англашилади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йулга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига, унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунончи «Матлаъи саъдайн»га киритилган «Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари» деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади. Элчилар 1442 йили 13 январда Ҳиротдан йулга чиқиб, шарқи-жанубий Эрон, Арабистон, Хурмуз бандаргоҳи, Маскат, Арабистон денгизи орқали 1442 йил 17 октябрида Колькуттага етадилар ва бу шаҳарда беш ой, Вижаянагарда эса 1443 йил охиригача туриб, сўнг орқага қайтадилар. Қайтишда яна денгиз йўли билан Хурмузга, у ердан 1444 йил декабр ойида Ҳиротга етиб келадилар.

Шу каби «Матлаъи саъдайн»да Абдураззоқ Самарқандийни Шоҳрух Гилонга ва бошқа ерларга элчиликка юборганлиги эслатилади.

Абдураззоқ охириги марта Мисрга элчиликка юборилаётган пайтида Шоҳрух вафот этади ва шу боис элчилик амалга ошмайди. Шу каби дипломатик алоқаларда Абдураззоқ кейинги Темурий ҳукмдорлар Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъидлар даврида ҳам фаол иштирок этганлиги, унинг ўз сўзларидан маълум.

1463 йилга келиб эса Абдураззоқ Самарқандийнинг ўз илтимосига биноан уни давлат ишларидан озод этдилар ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонақоҳига шайхлик вазифасига тайинлайдилар. Ҳижрий 887 йил жумод ал-аввал (1482 йил, июл-август) ойида шу шаҳарда оламдан ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

Асарни Абдураззоқ Самарқандий асосан 1467–1469 йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 1470 йили яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида тугаллаган.

«Матлаъи саъдайн»нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316–1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баёни Амир Темурнинг 17-шаъбон, 807 (18 феврал, 1405) йили Ўтторда вафот этганлиги, унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтирганлиги билан тугалланади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шоҳрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Хусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Абдураззоқ Самарқандий «Мутлаъи саъдайн»да тарихий воқеалар баёнини солнома тарзида жойлаштирган. Асарнинг муаллиф ўзи яшаган даврдан (XV аср ўрталари) илгариги қисмлари солномаси аввал ёзилган асарлар асосида тузилган. Бу ҳақда Абдураззоқнинг ўзи, 1427 йил воқеаларини яқунлар экан: «Ҳофизи Абрунинг ёзгани... «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» шу ерда тугади», дейди ва ўзининг асосий манбаи ушбу асар эканлигини таъкидлайди. Бундан кейинги йиллар тарихининг ёритилишига келсак, атиш мумкинки, уларнинг аксари-

ни Абдураззоқ Самарқандий ўзи куриб билган ёки шоҳидлар сўзлари-га асосланиб ёзган. Қандай бўлганидан қатъий назар «Матлаъи саъдайн» саҳифаларида баён этилган тарихий воқеалар, хоҳ Ҳофизи Аб-рудан олинган қисмлар, хоҳ ундан кейинги қисмлар бўлсин тадқи-қотлар учун манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, «Матлаъи саъдайн»да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этил-ган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқти-содий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларида-ги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғ-бек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

Эътиборга сазовор томони шуки, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» асари ўз даврида шухрат топган ва бир қанча та-рихнавислар томонидан эътироф этилган. Сунгра бу асар Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқаро муносабат-лари тарихига оид нодир ва ишончли манба сифатида Оврүпода ҳам танилиб, унинг айрим қисмлари XIX асрдан бошлаб бир неча марта француз (Ланглэ, Катрме, Блоше), инглиз (Эллиот), рус тилларида чоп этилган.

«Матлаъи саъдайн»нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покист-тон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абду-раззоқ Самарқандийнинг 1442–44 йиллардаги Ҳиндистон сафарнома-си 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асар-нинг 1405–1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса «Матлаъи саъдайн»нинг шу қисмига киритилган Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кун-далиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2–3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

МИРХОНД

(1433–1498)

Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ ибн Камо-луддин Маҳмуд ал-Балхий — Мирхонд Урта аср тарих фанининг кўзга кўринган намояндаларидан биридир. Ота-боболари бухоролик бўлиб, фикҳ илмида замонасининг етук олимлари сифатида машҳур булган. Улардан Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий (вафоти — тах. 1300) фикҳ илмида пешқадам олим бўлганлиги учун «тож аш-шариъа» (шариат тожи) номи билан ном чиқарган ва Шарқнинг машҳур фикҳ олими

Саййид Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарига «Виқоя ур-ривоят фи масоил ул-Ҳидоя» («Ҳидоя масалаларини ҳимоя қилувчи ривоятлар») номли шарҳ ёзган. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий (вафоти — 1346) «тож аш-шариъа соний» (иккинчи шариат тожи) номи билан танилган ва «Шарҳ ул-виқоя», «Ан-ниҳоя мухтасар ул-виқоя» номли машҳур китоблар ёзиб қолдирган. Мирхонднинг отаси Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ ҳам уз даврининг билимдон киши-ларидан бўлиб, Теурийлар ҳукмронлиги даврида Балхга келиб қол-ган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган бўлса-да, умрининг деярли кўп қисмини Ҳиротда ўтказди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жуда кам бўлишига қарамай, набираси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» китобида бобоси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Падарпаноҳ жаноб амир Хованд Муҳаммад йигитлик чоғларида тур-ли илмларни таҳсил этиш ва нафис фазилатларни камолига етказиш йўлида тиришқоқлик ва зур меҳнат қилди... Қисқа вақт ичида билимдонликда замон фозилларининг пешқадами бўлиб олди. У (кўпроқ) тарих илмини касб қилди ва жаҳон аҳволини ҳамда осори-атиқаларини таҳқиқ қилишга киришди. Олижаноб хотирани тез фурсат ичида бу фанни эгаллашдан фориг қилди, аммо феълу атвори маи-шат аҳли билан қўшилишга йўл бермади, завқу шавққа берилмади... Дарс бериш ва амру маърифатга иштиёқ унинг равшан хотирида асло кўринмади. Аммо (бу ҳол)... орзу ва омонликнинг қиблагоҳи, яъни олижаноб Султон (Хусайн) ҳазратлари яқин дўсти (Амир Али-шер Навоий)нинг ҳузурларига боргунича ва унинг ҳар турли наво-зиш, марҳамат, илтифот ҳамда мурувватларини топмагунларича да-вом этди».

Хондамирнинг яна бир маълумотига қараганда, Навоий Мирхонд-га ўзининг «Ихлосия» хонақосидан бир ҳужра ажратиб берган ва ун-дан бир тарихий асар ёзиб беришни илтимос қилган. Мирхонд бу асарни қисқа вақт ичида ёзиб тамомлаган, сўнг умрининг охирида, тахминан бир йил Гозиргоҳда истиқомат қилган. 1497 йилнинг баҳор-ида оғир касалликка чалиниб, 1498 йилнинг 22 июн куни оламдан ўтган.

Навоийнинг кўрсатмаси ва ҳомийлиги билан Мирхонд яратган асар-нинг номи «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хула-фо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») бўлиб, ундан дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг баён этилган.

«Равзат ус-сафо» муқаддима, хотима ва жуғрофик қўшимчадан ташкил топган. Асар етти жилддан иборат: 1) Дунёнинг «яратили-ши»дан, то Сосоний Яздигард III (632—651) давригача ўтган тари-хий воқеалар; 2) Муҳаммад пайғамбар ва биринчи турт халифа дав-

рида бўлиб ўтган воқеалар; 3) Ун икки имом тарихи, Умавия ва Аббосия халифалари; 4) Аббосийлар билан замондош бўлган сулолалар (асосан, Эрон, Марказий Осиё ва Ҳиндистонда); 5) Мўғуллар, Чингизхон, унинг авлоди, Эрон ва баъзи қўшни мамлакатларда мўғуллар ҳамда улардан кейин Темур давригача мавжуд бўлган сулолалар; 6) Амир Темур ва унинг замонидан, то Султон Абу Саъид ўлимигача (1469) бўлиб ўтган воқеалар; 7) Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзандларининг тарихи (1523 йилгача).

Хондамирнинг таъкидлашича, ушбу асар бизга маълум бўлган ҳолда Мирхонд томонидан тугатилмаган. Унинг еттинчи жилдининг матни, шубҳасиз, Хондамирнинг қаламига мансуб. Бу фикрни тасдиқлайдиган қуйидаги маълумотларга эътибор бериш кифоя: Хондамир «Маъосир ул-мулук» ва «Хулосат ул-ахбор»нинг хотимасида Мирхондга тўхталиб, Темур тарихига оид қоғозга туширилган ҳар хил материалларга эга булмаганлиги учун, ўз асарини тугата олмаган ва агар фурсат топилса, (Хондамир) бобоси асарини тугатишга йўл топган; асарда баён этилган тарих то 1523 йилгача етказилган, ваҳоланки, Мирхонд 1498 йили вафот этган; еттинчи жилднинг матни Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ини III жилд 3 қисмининг иккинчи ярми билан деярли бир хил.

«Равзат ус-сафо»нинг «журфик қўшимчаси» эса Мирхонд ва Хондамир томонидан амалга оширилган. Унда турли «ажойиботлар», баъзи денгизлар, дарёлар, муҳим шаҳарларнинг қисқача таърифи баён этилган. Асар устида олиб борилган охириги таҳрир ҳам Хондамир томонидан бажарилган.

Асарнинг I—VI жилдлари бир-бирига боғлиқ бўлиб, мустақил аҳамиятга эга эмас. Унинг сўнгги қисми, хусусан, VII жилди оригинал бўлиб, XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

«Равзат ус-сафо»нинг қўлёзма нусхалари кўпгина жаҳон кутубхоналарида сақланган бўлиб, асар матни Бомбей (1845, 1848, 1864), Техрон (1853—1857, 1954) ва Лакхнав (1874, 1883, 1891)да чоп қилинган. Асардан айрим парчалар рус, француз, инглиз ҳамда немис тилларида кўп бора нашр этилган. Асарнинг эски ўзбек тилига ўтирилган нусхалари ҳам мавжуд.

ХОНДАМИР

(1473—76—1534)

Ҳиротлик тарихчи Хондамир (тўла исми Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Ҳумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараққиётига кириб келган алломалардандир. Унинг ҳаёти, ижоди ҳақида ўз асар-

лари, замондошлари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотлардан ташқари, деярли бошқа маълумот йўқ.

Она томонидан у «Равзат ус-сафо» («Мусаффолик боғи») муаллифи, машҳур тарихчи Мирхонднинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Муҳаммад ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Хожа Бурхонуддин Муҳаммад Шерозий ўз замонининг зиёлиларидан эди ва Султон Маҳмуд Мирзо Темурийнинг (Ҳисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473–1476 йиллар орасида Ҳирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олими сифатида ном қозонган тарихчидир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг ҳиссаси катта бўлиб, у бўлажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган.

Тарихчининг ўзи ҳақида келтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий қўлига келган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Хусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилади. Айни шу пайтда Бадиуззамон Қундуз ҳокими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500–1510) лашкари томонидан қўтилаётган ҳужумдан Хуросонни ҳимоя қилишда иштирок этишга оғдириш орзусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи Бадиуззамоннинг махсус топшириғини бажарди. Шу даврда унга «садр» унвони берилган. Хондамир бироз фурсатдан сўнг яна Бадиуззамон топшириғига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифоққа Кандаҳор ҳокими бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Бадиуззамон қизининг вафоти туфайли Хондамир сафарни тўхтатиб, Ҳиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Ҳиротнинг забт этишини шохиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Ҳиротни топширишдаги шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулолалар ҳукмронлиги ўзгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Ҳиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шуғулланади. Ҳирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шоҳ Исмоил (1407–1424) келиши биланок, 1510 йили Хондамир Ҳиротга қайтиб келади. Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг (1527) Ҳиротдан буткул юз ўгириб, Кандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Ҳиндистон) Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши пайтида кузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Ҳумоюннинг (1530—1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айни вақтда, у «Ҳумоюннома» асарини ёзади ва бу хизмати учун «Амир ал-муаррихин» («Тарихчилар амири») унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кура жасади Деҳлидаги қабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Деҳлавийлар ёнига дафи этилади.

Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Маҳмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Маҳмуд Шоҳ Исмоил ва Шоҳ Таҳмасп (1524—1576) ҳукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Муҳаммадхон Шарафиддин Такалийга бағишланган. Ушбу асар «Равзат ус-Сафавия» («Сафавийлар боғи») да келтирилган маълумотга кура, ўша давр олимлари орасида катта эътибор қозонган.

Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгача шу асарларнинг саккизтаси етиб келган.

Муаррихнинг «Маъосир ул-мулук» («Ҳамаср подшоҳларнинг тарихи») асари Алишер Навоий илтимосига кура ва унга миннатдорчилик изҳори тариқасида 1498—1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Қайюмарсдан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмеҳргача бўлган ҳамда Муҳаммад пайгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгра муаллиф Уммавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва бошқа сулолаларга тегишли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк хоқонлари тарихини ёритган. Асарнинг охириги қисмида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийга замондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

«Хулосат ул-ахбор фи баён ул-аҳвол ул-аҳёр» («Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси») 1498—1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоийга бағишланган. Унда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Ҳирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, мусиқашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Мақорим ул-ахлоқ» («Олижаноб хулқлар») асари ҳам Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган (лекин Навоий вафот этиб, Хондамир унга китобни тақдим этишга улгурмаган).

«Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилати, олижаноб ахлоқи, асарлари, унинг ташаббуси билан қурилган бинолар, унга замондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар хусусида ҳикоя қилади.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Ҳусайн Бойқаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Маҳмудга бағишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишланган ва кенгайтирилган. Ундан Шарқ мамлакатларининг VII–XVI асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи инқирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазири, кейинроқ муғулларнинг Хитойдаги ноиб, хоразмлик Маҳмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги вазири Масъудбек тўғрисида маълумотлар жой олган.

Алломанинг «Номаи номи» («Атоқли номалар»)сида 1522 йилда кечган воқеалар баён қилинган (Асарнинг «Иншои Фиёсиддин» ёки «Иншои Фиёсий» деган номи ҳам бор). Китоб иншо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш қоидалари) бўлиб, Шарқ мамлакатларида ўтган турли табақадаги тарихий шахсларга (шоҳлар, амирлар, садрлар, қозилар, шайхлар, шоирлар) доир маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлиқ ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг қиммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муставфий, ихтисоб (муҳтасиб), қалантар, мубашшир, ҳофиз) келиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ-ҳуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусаффолик боғи») асарига Хондамир томонидан 1522 йилда ёзиб тугатилган илова (7-жилд) ва «Жуғрофий қўшимча» қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмунан Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан мосдир. Асарнинг «Жуғрофий қўшимча»си, тахминан 1495 йили Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Асар мазмуни ҳам «Ҳабиб ус-сияр»га кирган матндан ташкил топган ва бу ўринда воқеаларни «Ҳабиб ус-сияр» орқали ўрганган маъқулроқ деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг энг йирик асари «Ҳабиб ус-сияр» 1520–1524 йиллар мобайнида ёзилган ва вазир Каримуддин Хожа Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишланиб, асар номи ҳам қисман шу вазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан, то 1524 йилга қадар Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Марказий Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг

сўнги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳволини акс эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг «Хумоюннома» асари «Қонуни Хумоюн» номи билан ҳам машҳур бўлиб, Ҳиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳукмронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, аҳволини уч табақага, ҳокимиятни эса тўрт идора усулига бўлиниши ва Хумоюннинг меъморчилик фаолияти ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Хондамирнинг қолган бешта асарининг фақатгина номлари маълум, холос. Булар: «Осор ул-мулук ва-л-анбия» («Подшоҳ ва пайғамбарлар ҳақида ҳикоялар»), «Ахбор ул-аҳёр» («Яхши инсонлар ҳақида хабарлар»), «Мунтахаб-и тарих-и Вассоф» («Вассоф тарихидан сайланма»), «Жавоҳир ул-ахбор» («Хабарлар гавҳарлари») ва «Ғаройиб ул-асрор» («Қизиқарли сирлар») деб номланган асарларидир.

Навоий асарларидан шу нарса маълумки, Хондамир «Нақий» тахаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар «Хумоюннома», «Макорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти ҳазинасига муносиб ҳисса қўша олган.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483–1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Урта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур кенг дунёқараши ва мукамал ақл-заковати билан Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома» асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеъриятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, «Мубаййин» («Баён этилган»), «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши», Аруз ҳақидаги рисоалари эса ислом қонуншунослиги, шеърият ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 феврилида Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо оиласида дунё-

га келди. Бу даврда Марказий Осиё ва Хуросонда турли ҳокимлар, ака-укалар, тоға-жиянлар, амакиваччалар ўртасида ҳокимият — улўф боболари Амир Темур тузган йирик давлатга эгалик қилиш учун кураш нихоят кескинлашган эди.

Адабиёт, нафис санъат, табиат гузаллигига ёшлигидан меҳр қўйган Заҳриддин, барча Темурий шаҳзодалар каби бу илмларнинг асосини отаси саройида, етук устозлар раҳбарлигида эгаллади. Бироқ унинг беташвиш ёшлиги узоққа чўзилмади. 1494 йили отадан етим қолди. 12 ёшида отаси ўрнига Фарғона улусининг ҳокими этиб кутарилган Бобур қаламни қиличга алмаштириб, Андижон тахти учун укаси Жаҳонгир Мирзо, амакиси Султон Аҳмад Мирзо, тоғаси Султон Маҳмудхон ва бошқа рақибларга қарши курашишга мажбур бўлди. Бобур укаси Жаҳонгир Мирзо билан муросага келиш учун унга ён беришга — Фарғона улусини иккига тақсимлаб, ярмини укасига топширишга қарор қилди ва ўзи Самарқанд учун олиб борилаётган курашга киришиб кетди. Бир неча йил давом этган бу кураш қирғин-баротдан бошқа бирор натижа бермади: унда катта ҳарбий куч билан аралашган Шайбонийхоннинг қўли баланд келди ва Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. 1504 йили Шайбонийхон Андижонни ҳам қўлга киритгандан сўнг, Бобур жанубга қараб йўл олди ва Кобул улусида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1505–1515 йилларда у Марказий Осиёга қайтишга бир неча бор уриниб кўрди. Аммо бу уринишлардан ҳеч қандай натижа чиқмади. Сўнг ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш мақсадида, 1519–1525 йиллар давомида Ҳиндистонни қўлга киритиш учун бир неча бор жанглар олиб борди. 1526 йил апрел ойида Панипатда Ҳиндистон султони Иброҳим Лўди билан ва 1527 йили март ойида Читора ҳокими Рано Санго билан бўлган жангларда Бобурнинг қўли баланд келди. Тарихий маълумотларнинг баён қилишича, Бобурнинг Ҳиндистонга юришида Дехли ҳукмдори Иброҳим Султон сиёсатидан норози бўлган Панжоб ҳокимлари ҳам Бобурни қўллаганлар ва Сикри жангидаги бу ғалаба Бобурга Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини узил-кесил ўрнатиш ва Бобурийлар сулоласини барпо этиш имкониятини берди. Оврупо тарихчилигида «Буюк мўғуллар» номи билан «ғаллати машҳур» бўлган, аслида «Бобурийлар сулоласи» Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди.

Бобур бу ғалабадан кейин узоқ яшамади — 1530 йил декабр ойида, Агра шаҳрида вафот этди ва кейинроқ унинг васиятига кўра фарзандлари унинг хокини Кобулга олиб келиб дафн этдилар.

Бироқ қисқа бир вақт ичида Бобур Ҳиндистонда сиёсий муҳитни барқарорлаштириш, Ҳиндистон ерларини бирлаштириш, шаҳарларни ободонлаштириш, савдо-сотик масалаларини тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғлар яратиш ишларига ҳомийлик қилди. Ҳиндистонни ободонлаштириш, унда ҳозиргача машҳур бўлган меъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар, карвонсаройлар қурдириш, айниқса,

унинг уғиллари ва авлодлари даврида кенг миқёсга ёйилди. Ҳиндистон санъати ва меъморчилигига Марказий Осиё услубининг кириб келиши сезила бошлади. Бобур ва унинг ҳукмдор авлодлари ҳузурида уша даврнинг илғор ва зеҳни уткир олимлари, шоирлари, мусиқашунослари ва давлат арбобларини мужассам этган мукамал бир маънавий-руҳий муҳит вужудга келди. Бобурийлар давлатидаги маданий муҳигнинг Ҳиндистон учун аҳамияти ҳақида Жаваҳарлаъл Неру шундай ёзган эди: «Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди».

Бобур Ҳиндистонда катта ҳажмдаги давлат ишлари билан бир қаторда узининг адабий-бадиий фаолиятини ҳам давом эттирди ва юқорида зикр этилган асарларини яратди. Бобурнинг бутун жаҳон оммасига машҳур булган шоҳ асари «Бобурнома»дир. Маълумки, унда Бобур яшаган давр оралигида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи ёритилган. Асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда руй берган воқеаларни; иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Кобул улуси, яъни Афғонистонда руй берган воқеаларни; учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. «Бобурнома»да уша даврнинг сиёсий воқеалари мукамал баён қилинар экан, уз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-иқтисодий аҳволи, унинг пойтахти Андижон шаҳри, Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари: Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Уш, Урганч, Уратена, Термиз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда нодир маълумотлар келтирилган. Унда Кобул улусининг йирик шаҳарлари Кобул, Фазна ва улар ихтиёридаги купдан-куп туманлар, вилоятлар, Шимолий Ҳиндистон ҳақида маълумотларни учратиш мумкин.

«Бобурнома»ни варақларканмиз, куз олдимиздан Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларига хос булган фазилат ва нуқсонлар, уларнинг тафаккур оламини кенглиги ва мураккаблиги билан бирга, уша даврдаги ҳаёт муаммолари, Бобур давлатидаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг тулиқ манзараси намоён бўлади. «Бобурнома»да келтирилган бу тарздаги маълумотлар Бобур даврида ёзилган бошқа тарихий манбалар: Мирхонд, Хондамир, Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Муҳаммад Ҳайдар, Фаришта, Абул-Фазл Алломий ва бошқа тарихчиларнинг асарларида бу даражада аниқ ва мукамал ёритилган эмас. Муаллиф «Бобурнома»да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Беҳзод, Мирзо Улуғбек ва бошқа алломалар ҳақида узининг энг юқори фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

«Бобурнома» — Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири — XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жугрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қабила ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одаглари, муҳим тарихий иншоотлари — ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзида қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис «Бобурнома» тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Узоқ йиллар давомида Фарб ва Шарқнинг машҳур шарқшунос олимлари «Бобурнома» мазмунини жаҳон жамоатчилигига етказиш борасида катта фаолият кўрсатдилар. Масалан, голландиялик олим Витсен, англиялик олимлар Ж. Лейден, В. Эрскин, Р. Колдекот, А. Беверез, Т. Албот, германиялик Ю. Клайнрат ва А. Кейзер, франциялик Паве де Куртейл, ҳиндистонлик Мирзо Насриддин Ҳайдар Ризви, туркиялик Р. Р. Арт ва Н. И. Баюр ва бизнинг давримиздаги франциялик олим Бакке Громон, афғонистонлик олим Абулҳай Ҳабибий, покистонлик олимлар Рашид Ахтар, Надви ва Шоҳ Олам Мавлиёт шулар жумласидандир. «Бобурнома»ни ўрганиш соҳасида жаҳоннинг машҳур шарқшунослари қаторидан япониялик олимлар ҳам жой олмоқдалар.

Маълумки, Бобурнинг тарихий, илмий ва адабий меросини ўрганиш ва оммалаштиришда Ўзбекистон, Тожикистон, Россия олимларининг фаолиятлари ҳам диққатга сазовордир. XIX—XX асрлар давомида Георг Кер, Н. Ильминский, О. Сенковский, М. Салье, Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев, В. Зоҳидов, Я. Фуломов, Р. Набиев, С. Азимжонова, А. Қаюмов каби олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан «Бобурнома» бир неча бор рус ва ўзбек тилларида чоп этилди, уларга сўзбоши ёзилди ва кенг китобхонлар оммасининг маънавий мулкига айлантирилди, унинг шеърлари ҳам бир неча бор нашр этилди.

Бобур ўзбек адабиётида ўзининг нозик лирик асарлари билан ҳам машҳурдир. Унинг ҳаёти ва адабий фаолияти Мовароуннаҳрда сиёсий ҳаёт ниҳоят мураккаблашган феодал гуруҳларнинг бошбошдоқлик ҳаракатлари авжига чиққан ва Темурийлар давлатининг инқирози давом этаётган бир даврга тўғри келган эди. Бундай мураккабликлар инъикосини «Бобурнома»да кўрган бўлсак, шоир руҳиятида қандай акс этгани эса, унинг шеърларида намоён бўлади. Мовароуннаҳрни бирлаштиришга уринишлари натижа бермагач, Бобур руҳан қийиналган, амалдорларнинг хиёнатлари таъсирида умидсизликка тушган кезлардаги кайфияти шеърларида акс этган. Кейинча-

лик ўз юртини тарк этиб, Афғонистон ва Ҳиндистонга юз тутганда Бобур шеърлярида Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, унга қайтиш умиди мавж ура бошлади.

Толё йўқки жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Шу билан бирга Бобур лирикасида шеърлярининг асосий мазмуни бўлган инсоний фазилятлар, ёр васли, унинг гўзаллиги, унга чексиз муҳаббат, ҳижрон азоби, айрилиғ аламлари ва висол қувончлари ниҳоят гўзал ва моҳирона ифода этилган.

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Қуруб раҳм айлагил, эй лола руҳ, бу чеҳран зардим.

Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёгингга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Бобур ўз лирик шеърларида ҳар доим одамларни яхшиликка, адолат, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни қадрлашга чақирди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур лирик шеърлари ва тарихий «Бобурнома»сидан ташқари, ислом қонуншунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган «Мубаййин» номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шарият бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. «Хатти Бобурий» деб аталган рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили нуқтаи назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида «Хатти Бобурий» алифбосида Қуръони Каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вазни ва қофия масалаларига бағишланган «Муфассал» номли асари ҳам бўлганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига ўз ҳиссасини қушган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб урин эгаллайди.

ТУРКИСТОНДА XVI—XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА МАДАНИЙ ҲАЁТ

XVI асрда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ўзаро низолар, тахт учун кураш, катта давлатнинг аста-секин парчаланиб кетиши умумий ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ривожланишга катта таъсир кўрсатди, илм-фан, санъат, адабиёт соҳаларидаги аввалги қўлга киритилган ютуқлар, маънавий мерос катта мавқега эга бўлиб борди. Кўпгина олим ва шоирлар, донишмандлар ўз давридаги уруш-жанжаллардан паноҳ излаб Самарқандга, сўнг Бухорога интилдилар ва бу маълум маданий ривожланиш даражасини сақлаб туришга имкон яратди.

Шу билан бирга тежурийзода Заҳриддин Бобурнинг Ҳиндистонда барпо этган давлати ҳам маданий жиҳатдан Тежурийлар анъанасини давом эттиришга интилди. Кўпгина олимлар, санъаткорлар Бобурийлар саройидан паноҳ топдилар. Бобурийлар даври маданияти ўз навбатида Ҳиндистон маданияти ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. Мовароуннаҳр, Хуросон ҳамда Ҳиндистондаги маданий ҳаёт маълум вақтга қадар ўзаро таъсир ва яқин алоқалар даврини бошидан кечирди.

XVII—XVIII асрларда Туркистонда ҳукмронлик учун ўзаро курашлар, бошбошдоқлик, парокандалик авж олди. Мустақил хонликка ажраб чиққан Хива билан Бухоро хонлиги ўртасида ҳамда уларнинг ўзидаги ички зиддиятлар ниҳоятда кучайиб, узоқ вақт давомида нотинчликни бошларидан кечирдилар. Бу ҳаммаси маданиятга салбий таъсир этмай қолмади. Нисбий тушкунлик, олдинги ютуқларни йўқотиш, сусайиш бу давр маданиятини тасвирловчи хислатлар бўлиб қолди ва маданият арбоблари шундай шароитда жон сақлашга интилдилар. Маданият соҳасидаги айрим янгилликлар, ўзгаришлар асосан Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарлари билан боғлиқ бўлди.

XVIII асрнинг охири — XIX аср бошларига келиб хонликлар ўртасидаги чегаралар ва муносабатлар маълум даражада мўътадиллашганини кузатамиз. XVIII асрнинг охирига келиб Фарғона водийсида Қўқон хонлиги вужудга келди ва қисқа давр ичида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан ўз мавқеини яхшилаб, Бухоро ва Хива хонликлари қаторидан мустақил урин эгаллади. Бу даврда Туркистон халқлари маданияти, асосан шу уч хонлик ҳудудида ривожланди. XIX асрнинг биринчи ярмида, айниқса, Қўқон ва Хива хонликларида маълум маданий силжишлар руй берди,

маданиятимиз тарихига муҳим ҳисса қўшган адиб, санъаткор олимлар этишиб чиқди.

Умуман XVI—XIX аср биринчи ярми маданиятида илм-фан, хусусан, табиий фанларнинг урни сусайганини, диний билимлар, диний таассубнинг роли кучая борганини кўрамиз. Узро урушлар туфайли ташқи олам билан алоқалар, маънавий-маданий муносабатларнинг камайиб кетиши ҳам маданий ҳаётдаги маълум биқиқликка, янгликлардан узилиб қолишга олиб келди. Илм-фан, маданият соҳасида олдинги эришилган ютуқлар ҳам уз таъсирини йўқотиб, уларга мурोजаат этиш ўрнига диний таълимотлар кучайганини кўрамиз. Натижада бу даврда анъанавий ислом, унинг қоидалари жамият ҳаётида ҳал этувчи ўринни эгаллаб, тасаввуф, хусусан, нақшбандия ҳам маънавий ҳаётдаги олдинги таъсирини йўқота борди.

Шу билан бирга бу даврда туркий-ўзбек тилидаги бадиий адабиёт намуналарининг кўпая борганини, адабиёт, шеърят маънавий ҳаётнинг энг муҳим асосий соҳасига айланиб, анъанавий лирик асарлар билан бирга шоир, адиблар дунёвий ҳаёт қийинчиликлари, диний таассубнинг кучайишига бўлган норозиликлари, суфиёна фикрларини шеърят орқали ифода этишга интиланликларини кўрамиз.

Бу давр Махдуми Аъзам, Мирзо Ҳайдар, Абдулғозихон, Бухорий каби гуманитар илм вакиллари, Машраб, Турди, Нодира, Увайсий, Мунис Хоразмий каби машхур шоирларни этиштирдик, улар асарларида ўз замонасининг сабоқлари, истаклари, аламларини акс этдирдилар. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистон ўз мустақиллигини йўқотди, рус чоризми томонидан босиб олинди.

МАХДУМИ АЪЗАМ

(1463/64—1542)

Мовароуннаҳрлик аллома, йирик диний ва сиёсий арбоб, Нақшбандия тариқатининг раҳнамози ва назариётчиларидан бири Махдуми Аъзамнинг тулиқ исми — Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедийдир. У Фарғона водийсининг Косон шаҳрида таваллуд топган. Косонийнинг отаси Қорахонийлар (840—1212) сулоласига мансуб султонлардан Бурҳониддин Қилич (XI аср) авлодларидан бўлиб, онаси эса Косон саййидлари оилаларига мансуб эди.

Махдуми Аъзам илк таълимни Косон мактабларидан бирида олган. Сунг Аҳсикатда, Хожа Муборак мадрасасида ўқишни давом эттиради. Косонийнинг домласи Мулла Зиё уз шогирдининг аъло даражадаги қобилиятини эътиборга олиб, унга «илм уз-зоҳир» (оддий, умумий илмлар)дан яхши таълим беради ва шу билан бирга «илм ул-ботин»ни чуқур ўргатади. Чунончи, ёш Аҳмад устозининг раъйига

кўра таниқли сўфий шоирлардан Жалолиддин Румийнинг (1207—1273) «Маснавий маъновий» деб номланган машҳур девонини қайта-қайта ўқиб, ундаги чуқур фалсафий фикрларни «қалб кўзлари» билан кўриб, англаб олишга ҳаракат қилади.

Мадрасани битиргач, Аҳмад Косоний Шайх Мир Саййид Алига шогирд тушади. Мир Саййид Али янги шогирдини билимини синаб кўриш учун қийин-қийин саволлар беради. Аҳмад Косоний саволларга тўлиқ жавоблар қайтаради. Шогирдининг билимидан мамнун бўлган шайх: «Энди мен сенга эмас, балки сен менга устоз булдинг», деган экан. Яна бир неча кундан сўнг Шайх Али шогирдига бундай деган экан: «Шош вилояти томон йўл олки, ул вилоятда замонимиз қутби Муҳаммад Қози бордур; Хожাগон (Нақшбандия) тариқати қорхонасининг бутун ишлари ул жавонмарднинг қўлларидадур». Муҳаммад Қози (ваф. 1516) машҳур Хожа Аҳрор (1404—1490) шогирди ва ўз замонида Нақшбандия тариқатининг раҳбари эди. У Хожаги Аҳмадни шогирд қилиб олади ва тез орада ўзига халифа этиб тайинлайди. Манбаларга қараганда, Махдуми Аъзам ўша чоғларда (тах. 1491—92 йиллар) устози билан Ҳиротга сафар қилиб, у ерда таниқли аллома ва шоир Абдураҳмон Жомий билан бир неча бор учрашиб суҳбатлашади.

Олти ойлик сафардан сўнг Мовароуннаҳрга қайтгач, Махдуми Аъзам устози билан Токентга келади. 1503 йилда Бухоро шаҳрининг ҳокими Муҳаммад Султон (1500—1504) таклифи билан Бухорога кўчиб боради. Орадан бир оз вақт ўтгач, Махдуми Аъзам Муҳаммад Қози рухсати билан Аҳсикатга қайтади ва бу ерда мустақил ваъзхонлик қилиб, Нақшбандия тариқатини тарғиб этишга астойдил киришади.

Муҳаммад Қози вафотидан сўнг, Нақшбандия тариқатининг барча мовароуннаҳрлик шайхлари Махдуми Аъзамни «пешвои тариқат» (тариқат пешвоси) сифатида эътироф этишди. Тез орада Махдуми Аъзамнинг шухрати бутун Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги қўшни мамлакатларга ёйилди.

Айнан ўша кезларда буюк шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Бобур Махдуми Аъзамнинг эътиборини қозониш мақсадида унга Хожа Аҳрорнинг «Рисолайи волидия» асарини туркий тилга афдариб, Ҳиндистонда битилган ўз рубойлар девони — «Девони Бобур»га қўшиб юборади. Афтидан «Бобурнома»да бу ҳодиса асарнинг бизгача етиб келмаган (1509—1520 йиллар воқеалари зикри) қисмида тавсиф қилинган. Бироқ Мирзо Бобурнинг мазкур девонида Махдуми Аъзамга бағишланган рубойлар ҳам учрайди:

Дар ҳавоии нафси худӣ мо умри зоӣи кардаим,
Пеш аҳлуллоҳ аз афъали худ шармандаим.
Як назар ба мухлисони хастайи дил фармон ки, мо
Хожаги (Аҳмад) ро мондаим ва Хожагиро бандаим.

этувчи) деб ҳисобланади» («Зубдат ус-соликин ва танбеҳ ус-салотин» рисоласидан).

Маҳдуми Аъзамнинг тасаввуф таълимотига оид фикрлари Нақшбандия назариясига асосланган. Алломанинг фикрича, Нақшбандия тариқати уч зарурий қоидага бўлинган: 1) Ихвон (биродарлик). Яъни, тариқат аъзолари хатти-ҳаракатларида ҳамдард, ҳамнафас ва ҳам-фикр бўлишлари лозим; 2) Макон (ўрин, мавқе). Ҳар бир толиб муршидининг насиҳатларига амал қилиб, баркамолликка интилмоғи лозим ва шу жараёнда тариқат аъзолари орасида ўзига муносиб мавқе соҳиби бўлиб, ўз мартабасига лойиқ иш қилмоғи керак; 3) Замон. Агар маълум бир замоннинг халқлари ва қавмлари орасида зиддият ва ихтилофлар пайдо бўлса, булар тариқат биродарларини қарама-қаршилиқларга келтирмаслиги лозимдир. Аммо Маҳдуми Аъзам фикрича, ушбу қоидалар қаторига яна бир муҳимини қўшмоқ даркор — Хон. Яъни, тариқат фаолиятининг самаралари халққа етиб бориши учун, сўфий тоифаларининг муршидлари амирлару султонларга яқинроқ бўлмоғи керак. Асосий мақсад бу ерда шуки, давлатда осойишталик, барқарорлик, фуқароларни ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилишларига барча қулай шароитлар мавжуд бўлса, ундай ҳолда сўфий шайхлар давлат арбобларини қўллаб-қувватлайдилар.

Маҳдуми Аъзам асарларининг энг тўла мажмуаси ЎЗР ФА Шарқ-шунослик институти хазинасида сақланмоқда. Аллома фикрлари ва дунёқарашларига асосан Ғаззолий (1058—1111), Ибн Араби (1165—1240), Хожа Муҳаммад Порсо (1348—1420) ва бошқа таниқли файласуф сўфий олимларнинг асарлари таъсир қилган. Маҳдуми Аъзам Нақшбандия таълимоти ва умуман тасаввуф фалсафасини ўз замонага мослаштирган ҳолда янги ғоялар билан бойитди.

«Мирот ус-сафо» («Софлик ойнаси»), «Асрор ун-никоҳ» рисола-сида Ибн Арабининг «Дунё азалий (илоҳий) мавжудотнинг ойнавий акси» мавзуидаги назариясига қуйидагича шарҳ берилган: Мутлақ ва азалий мавжудотни дарвеш юрагининг кўзгусида инъикос этиши мумкин. Маҳдуми Аъзам эса: «Ҳар бир инсон юрагида бундай кўзгу мавжуд, аммо уни ғофиллик занги босган. Зангни йўқотиш учун инсон тариқатга киришиб, руҳий камолотга интилиши лозимдир», — дейди.

Яна бошқа қатор рисоаларида («Одоб ус-соликин», «Одоб ус-сиддиқин») буюк аллома Нақшбандия таълимотида мурид — муршид муносабатлари борасида ҳам ўзига хос фикрларни илгари сурган. Унинг фикрича, шу тариқат одобу қоидаларида мурид ва шайх муносабатлари ўзаро ҳурмат-иззат асосида қурилмоғи лозим. Шу билан бир қаторда мурид (солик) Аллоҳга восил бўлиш йўлидаги тўсиқларни осонроқ енгмоқ учун ўз пирига тўла бўйсунити керак.

Маҳдуми Аъзам фикрича, тариқат аъзолари халққа яқин бўлиб, унинг дардлари ва эҳтиёжларига қайғудош бўлса ҳам тариқатга, ҳам

ҳалққа фойдалидир. Шу борада Махдуми Аъзам қуйидагича тушунтириш берган: «Толиб (ҳақиқат изловчи) учун унинг Аллоҳ йўлида қилган ибодатлари фақат халқ билан бўлган алоқа ва суҳбатларида самарали бўлиши мумкинким, агар ул номард бўлса, мард бўлур, мард бўлса, ширмард бўлур ва агар ширмард бўлса, фардмард (тенги йўқ мард) бўлғай» («Зубдат ус-соликин»).

Махдуми Аъзам Нақшбандия назариясига яна бошқа ислоҳотлар киритди. Жумладан, Нақшбандия шайхларидан биринчилар қаторида жаҳр зикри, самоа ва шунга ўхшаш тасаввуф маросим тартиблари шариатга хилоф эмаслигини исботлади ва ҳатто уларни маълум бир даражага етган шогирдлари орасида талбиқ этди. Бундай ислоҳотларнинг ягона мақсади — «Нақшбандия тариқатини турк (ўзбек) ва тожиклар учун бир хил қилиб, яқинлаштиришдир». Алломанинг гапига қараганда, Хожакон тариқати «узида куз кўрмаган ва кулоқ эшитмаган тариқатларни мужассамлаган ва шу сабабдан уни тариқатлар сараси ва тузи, ёхуд «силсилат уз-заҳаб» (олтин занжир) деб аташ мумкин.

Махдуми Аъзамнинг таржимаи ҳоли ва фаолияти яқин шогирдлари томонидан бир неча асарларда ёритилган. Улардан: Муҳаммад Шаҳри Сафойи ал-Котибнинг «Анис ат-толибин» («Ҳақиқат изловчиларнинг яқин дўсти»), Дўст Муҳаммад Фозилзорнинг «Танбият уз-заллин вал-музиллин» («Йўлдан адашган ва адаштирувчиларга танбеҳлар»), Дўст Муҳаммад ибн Наврўз Аҳмад ал-Кеши ал-Косонийнинг «Силсилат ус-содиқин ва анис ул-ошиқин» («Садоқатлилар силсиласи ва ошиқлар дўсти») каби асарларда энг тўлиқ ва ишончли маълумотларни учратишимиз мумкин. Шу манбалар асосида тузилган Махдуми Аъзамнинг тўлдирилган таржимаи ҳоли ҳам маълумдир. 1617 йилда Абул-Бақо ибн Баҳоуддин ибн Махдуми Аъзам томонидан тузилган «Жомеъ ул-мақомат» деб номланган асар шулар жумласидандир.

Махдуми Аъзам ёзган рисоаларга махсус битилган шарҳлар кам бўлса-да, аммо бу асарларнинг тариқатнинг сўнгги XVI–XX аср бошларида битилган назарий адабиётларга катта таъсири бўлган.

Нақшбандия тариқатининг таниқли назариётчиси Бадриддин Кашмирий (ваф. тах. 1620) ўзининг қатор асарлари («Раузат ар-Ризвон», «Раузат ул-жамол»)да Махдуми Аъзам рисоаларидан фойдаланган. Унинг асрдоши Нақшбандия ва Яссавия тариқатларининг буюк намояндаси, назариётчиси ва тарғиботчиси Султон Аҳмад Хазиний ал-Ҳисорий асарларида ҳам Махдуми Аъзам баён этган фикрларга кенг шарҳлар битилган. Маълумки, Хазиний 1567–68 йилларда ҳажга сафар қилиб, сўнг умрининг охиригача Усмонийлар салтанатига қарашли улкан шаҳар ва вилоятларда (Сурия, Қоҳира, Истанбул) яшаб, уша ерларда Махдуми Аъзам ғояларини тарғиб этди.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН

(1451–1510)

Шайбонийлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмдор Абдулхайрхоннинг набираси Шоҳ Будоқхоннинг ўгли бўлиб, 1451 йил туғилгандир. Болалигидан уни Муҳаммад Шоҳ Бахт («Шоҳ бахти») деб атар эдилар. Муҳаммад Шоҳ Бахтнинг отаси Шоҳ Будоқ Султон эрта вафот этган. Кўчманчи олий табақадагиларнинг ўзаро низолари қурбони бўлган Абдулхайрхон вафотидан сўнг (1469), унинг ҳокимиятига бирлашган қабилалар тарқаб кетди. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида ғалёнли йиллар бошланди. Шайбонийхон ҳокимият учун кураш олиб борди ва бир маданий марказдан иккинчи бир маданий марказга ўтиш чоғида баъзи қалъаларга юриш қилди. Кейинчалик у Самарқандга, Темурийлар саройига таклиф этилди.

Темурийлар саройида Шайбонийхон «буюк хон»нинг набирси сифатида яхши кутиб олинди. Темурий ҳукмдорлар Шайбонийга умид билан Дашти Қипчоқда ўз сиёсатларини амалга оширувчи шахс сифатида қарар эдилар. Марказий Осиёнинг маданий марказларида маърифатли кишилар билан яқиндан танишув Муҳаммад Шайбонийга ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, Бухорода яшаган йиллари унинг ҳаётида учмас из қолдирди, бу ерда Қуръонни жуда яхши ўқувчи қорилардан бири Мавлоно Муҳаммад Хитойи унга дарс берган.

Шайбонийхон ўз даврининг маърифатли кишиси, жасур жангчи бўлиши билан бирга моҳир саркарда ҳам эди. Ўзининг шеърӣ солномаси — «Шайбонийнома»ни Шайбонийхонга бағишлаган Муҳаммад Солиҳ уни ҳарбий маҳоратга эга киши сифатида таърифлайди.

Шайбонийхон Дашти Қипчоқда ўз давлатини тиклашга муваффақ бўлди.

Шайбонийхон 1510 йил Марв яқинидаги Маҳмуд қишлоғида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Жанг тугаганидан сўнг унинг жасади аскарлар жасаdlари орасидан топилган. Шайбонийхоннинг ваҳшийларча таниб бўлмас ҳолга келтирилган бошсиз танаси Самарқанддаги Баланд Суфа деган ерга дафн этилди. Ҳозирда бошқа шайбонийлар ҳам дафн этилган Суфа Регистон майдонида жойлашган бўлиб, Тиллакори ва Шердор мадрасалари ўрғасидаги бурчақдир.

Тарқоқ қабилаларни тушлаш ва шахарлардаги эътиборли шахслардан ўзига иттифоқдошлар йиғишдан ўз фаолиятини бошлаган Муҳаммад Шайбонийхон қўлга киритилган қалъаларни мустаҳкамлаш ва уларда ўз ҳокимиятини янада кучайтиришга катта эътибор берди. У ҳарбий юришлар ва давлат ишлари орасидаги қисқа танаффусларда турли фанлар: исломни ўрганиш, тарихий ва шеърӣ асар-

лар битиш билан шуғулланди. Шайбонийлар давлатига асос солган Муҳаммад Шайбоний ўз саройига кўплаб тарихчилар, шоирлар, олимларни жалб этди. Унинг саройида Камолиддин Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Мулло Шоди, Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон кабилар паноҳ топиб, ўз асарларини битдилар. Муҳаммад Шайбонийхоннинг Ҳиротни қўлга киритганидан сўнг Камолиддин Беҳзод томонидан чизилган портрети бизнинг кунларгача сақланиб қолган. Расмнинг диққатга сазовор томони хон олдидаги ёзув қуроллари бўлиб, улар ҳукмдорнинг илм-маърифатга қизиққани ва ёзишни яхши кўрганлигини кўрсатади.

Шайбонийхон тарихни севган ва тарихий асарлар яратилишида иштирок этган. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Шайбонийхон ўзбек («турк») тилида битилган ўзига хос манба — «Таворихи гузидаи нусратнома» асарининг ёзилишида бевосита иштирок этган. Бу манбада келтирилган аниқ далиллар билан тасдиқланади.

Ҳозирда «Таворихи гузидаи нусратнома» ҳамда Шайбонийхон фаолиятига оид бўлган бошқа тарихий асарларнинг бир манба асосида вужудга келганлиги ҳақидаги фараз исботланган деб айтиш мумкин (В. П. Юдин, Р. Г. Мукминова). Бу ҳол муаллифи номаълум «Таворихи гузидаи нусратнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома», Мулла Шодининг «Фатҳнома» асарларида баён этилган воқеаларнинг ўхшашлиги ва уларда келтирилган бир хил шеърлар, шу жумладан, Муҳаммад Шайбонийга нисбат бериладиган шеърларнинг мавжудлиги билан ҳам тасдиқланади. «Таворихи гузидаи нусратнома» муаллифи номаълум асардир. Асарнинг сақланиб қолган ҳеч бир қўлёзмасида (Санкт-Петербург ва Лондондаги асосий қўлёзмалардан ташқари, яна қисқартирилган қўлёзма нусхалари ҳам мавжуд) муаллифнинг номи кўрсатилмаган. Санкт-Петербург қўлёзмаси матнида муаллифнинг номи кўрсатилиши лозим бўлган жой бўш қолдирилган. Шу нарса аниқки, «Таворихи гузидаи нусратнома»ни ёзишда Шайбонийхоннинг ўзи иштирок этган.

Давр талабига биноан Шайбонийхон туркий тилидан ташқари форс тилини яхши эгаллаган, шеърятга қизиқиб, ўзи шеърлар ёзган. Хоннинг байтлари унинг атрофидаги муаллифларнинг асарларида келтирган. Ҳасанхожа Нисорий ўзининг «Музаққир ал-аҳбоб» асарида Шайбонийхоннинг байт ва ғазалларидан намуналар келтиради. Хон ҳақида ёзар экан у: «яхши шеърлари бор эди» деб таъкидлаб шундай деб қайд қилади: «...Ҳазрати шайх Нажмиддин Кубронинг... вафоти тарихини яхши айтган. Тарих:

«Онинг таърихидур шаҳи шуҳадо,
Яна бир алиф бирла бўлур адо».

Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхоннинг шеърӣ асарларини юқори баҳолаб, уни юксак маълумотли киши деб таърифлайди. Темурийлар жамиятига яқин шоир сифатида тан олиншини истаган Шайбонийхон уз шеърлари битилган қоғозларни одамлар гавжум булган ерлар, бозорларда осиб қўйишни буюрган.

Шайбонийхон Куръонни яхши билган ва диний уламолар билан суҳбат қуришни ҳуш кўрган. Ҳукмдорнинг сиёсий рақибӣ булган Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам унинг мусулмон дини борасида яхши билимга эга эканлигини кўрсатиб ўтади. Муҳаммад Шайбонийга ҳамроҳ ва маслакдош булган шахслар ичида шайхлар, саййидлар ва хожалардан чиққан билимдон кишилар эслатиб ўтилади. Уларнинг баъзилари хонга нибатан «буюк муҳаббат ва садоқат»ларини кўрсатган бўлиб (Хондамир), кейинчалик ҳам ҳукмдорнинг яқинларидан бўлиб қолганлар. Уларнинг ичида Муҳаммад Солиҳ томонидан «олим киши» деб аталган Абдурахим садр алоҳида имтиёзли ўрин эгаллаган эди.

Шайбонийхон исломдаги сунний йўналишга риоя қилар эди. Хон ўзини «имом аз-замон ва халиф ал-рахмон» деб, суннизмни эса, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий томонидан давлат дини этиб тайинланган шиизмга қарама-қарши, Шайбонийлар давлатининг дини деб эълон қилди.

Муҳаммад Шайбоний кун тартибига турли масалалар қўйилган мунозаралар ўтказар эди. Уларда Мовароуннаҳрнинг йирик олимлари иштирок этиб, фикрларини билдирар эдилар. Самарқанд яқинидаги Конигилда ўтказилган шундай мажлисларнинг бирида урушлар ва ўзаро тортишувлар натижасида қаровсиз ерларга айланиб қолган мулк ерларидан фойдаланиш ҳақида қарор қабул этилган эди.

Шайбонийхон ҳукмронлиги даврида тарихий ва бадиий адабиётга ўзбек тилининг мавқеи кучайди.

Хоннинг буйруғи билан форс тилидаги ва мўғул ёзуви билан битилган асарлар турк тилига таржима қилинган.

ПОДШОХОЖА

(1480—1547)

Саййид Подшохожа ибн Абдулваҳобхожа мутафаккирнинг тўлиқ исми бўлиб, Хожа унинг тахаллусидир.

Хожа 1480 йили Нисо шаҳрида дунёга келган. У дастлаб отаси қўлида, сўнгра Нисо ва Марв мадрасаларида муфассал таълим олган. Ижтимоий фаолиятини темурийзодалардан Нисо вилояти ҳукмдори Кепак Мирзо ҳукуматида 1496 йили ёзида садрлик (ер ўлчовчи) билан бошлаган. 1508 йили Нисо ва Обивард вилоятлари Шайбонийлар томонидан забт этилганда Хожа етук шоир ва адиб сифатида танил-

ган эди. Шу йили Шайбонийхон урушдан қайтаётганида Нисода тўхтаб, Хожани Дурун вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. Шу орада Нисога шоир амир Муҳаммад Солиҳ ҳоким этиб юборилди. 1510 йили кеч кузида Хожа ва Муҳаммад Солиҳ Марв мудофаасига келдилар, Шайбонийхон ҳалокатидан кейин эса Хожа мамлакат ичкарисига — дастлаб Самарқанд ва сал кейин Бухорога келиб ватан тутади. 1514 йилгача Темур Султон, кейин Кучкунчихон хизматида бўлиб, 1515–1516 йиллардан эътиборан Кармана ҳокими Жонибек Султон ҳукуматида Жумлатулмулк, садрлик лавозимларини бошқаради.

У 1529 йили Бухоро ҳокими Убайдуллохон замонида қисқа вақт шайхулисломлик қилган. 1534 йили Убайдуллохон Нишопурга келганда Балх ҳокими Кистан Қаро ундан Хожани Балхга юборишини сўрайди. Шундан сўнг Хожа Балхда аввал садрлик, кўп ўтмай эса шайхулисломлик вазифасини бажаради. 1543 йили ҳоким Кистан Қаро руҳий касалликка чалингандан кейин Хожа ўз вазифасидан кетиб ижод билан машғул бўлди. Хожа 1547 йили Бухорода вафот этади ва Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси ёнига дафн қилинади.

Хожанинг бизгача Темур Султонга аталган «Мифтоҳ ул-адл» («Адолат калити» 1508–1510 йиллар), Кистан Қаро Одилга бағишланган «Гулзор» (1538 йил) фалсафий-ахлоқий асарлари ва Жонибек Султонга аталган «Мақсад ул-атвор» (1514–1520 йиллар) ахлоқий-дидактик маснавий-достони ҳамда бир неча ғазаллари етиб келган. Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққир ал-аҳбоб» тазкирасида келтирилишича, Хожа «Лайли ва Мажнун» номли асар ҳам ёзган, аммо бу асар ҳалигача топилгани йўқ.

Хожа буюк мутафаккир-устоз Алишер Навоийга эргашиб, «Хамса» яратиш орзусида бўлган бўлиши мумкин. Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» номли асарлари аксар қўлёзмаларда битта китоб қилиб муқоваланган. Бу икки асар мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин туради. «Мифтоҳ ул-адл» асари ўн беш бобдан ташкил топган бўлиб, ҳар бир бобда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларга бағишланган бирор назария, кўп ҳолларда ҳадис ёки Қуръон оятларидан келтирилади ва уларни изоҳлаш мақсадида шоир «Назир ҳикоятлар» баён қилиб, ўзининг хулосаси билан яқунлайди. Масалан, асарда келтирилган боблар: «Олимларнинг баёни», «Одил султонларнинг баёни», «Золим султонларнинг ва золим бекларнинг баёни», «Султонларга мутеъ бўлмоқнинг баёни», «Ўғурликнинг баёни», «Зино ҳаддининг баёни» каби масалалар таҳлилга бағишланган.

Хожа ҳар бир бобда инсоният маънавий тараққиётида барча даврлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммоларни изоҳлаб беришга ҳаракат қилган. Шоирнинг «Гулзор» асари ҳам мазмун ва кўтарилган муаммоларнинг долзарблиги билан «Мифтоҳ ул-адл»га ўхшаб кетади. Хожа «Гулзор» асарини Балх давлатининг шайхулисломи лавози-

мида туриб, хоннинг дин борасидаги маслаҳатчиси бўлган пайтида ёзган. Дин ҳомийлари эса у пайтларда катта нуфузга эга булганлар. Бинобарин, Подшохожа асари ҳам беклар учун давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда булиш ҳақида битилган ўғитларга тўла асар ҳисобланади.

«Мақсад ул-атвор» достони Хожанинг дунёқарашини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хожа инсонни фақат яхшилик қилиш учун яратилган, деб билди ва ундаги салбий иллатларни ақл-заковат ва донолик ёрдамида йўқотиш мумкинлигига ишонади. Хожа зеб-зийнат, бойлик ва мартаба инсонга маънавий фазилат бермайди, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам у ўз қарашларида хон, бек ва катта мол-дунё эгалари бўлган кишиларни инсофли, диёнатли, саховатли бўлишга чақириб, бева-бечоралар, камбағал-қашшоқлар ҳақидан қурқмайдиган ситамгар, зolim, қонхўр, хасис кишиларни фoш қилади.

Хожа ўз даврининг етук мутафаккири, шоири, дин ва тасаввуф илмларини ҳам чуқур эгаллаган, ўша даврда Мовароуннаҳрда кучли оқимга айланган яссавия, қаландария, нақшбандия тариқатлари моҳиятини тўла англаб етган шайхулислом даражасига кўтарилган сиймолардан бири эди.

Хожа ўз қарашларида ер юзидаги барча инсонлар дини, жинси, ирқи, миллати, тили қандай бўлишидан қатъий назар худо яратган бандалар, деб билди, одамларни тутган ўрни, мавқеи, мартабаси қанақа — шоҳми, гадоми — Ҳақ таоло олдида тенг ва жавобгар эканлигини айтади. Шу боис инсон нафсоний ҳавасларга берилиб, ўткинчи дунё ташвишларига мукка кетмаслиги, ботиний дунё ғамини ҳам ёддан чиқармаслиги керак деган фикрни олға суради. Ҳақга руҳий комиллик туфайли эришиш мумкин. Бунинг учун инсон ростгўй, ҳалол, диёнатли, инсофли, меҳр-шафқатли, камтар бўлмоғи, бошқаларга яхшилик қилиб, меҳр-оқибат кўрсатиш фикри билан яшамоғи, дилозорлик, ўғрилик, мунофиқлик каби ярамас иллатларни ақл-фаросат ва қаноат билан енгиб ўтмоғи керак.

Инсон бу дунёда нимаики иш қилмасин, қандай шароитда яшамасин ундан фақат яхшилик қолади:

Одам улдирким жаҳонда яхши сўздин панд олур,
Қолмас ушбу одам, аммо олам ичра сўз қолур.
Сўзки келди аршдин ер юзини ислом учун,
Ояти Куръондур улким, нуридин партав солур.

Қолган барча нарсалар ўткинчи ва бу зоҳирий дунё моҳиятини-гина акс эттирувчи ҳодисалардир.

Хожа жамиятда ижтимоий адолат барпо этилиши учун шу жамиятни бошқариб борадиган султон, бек ва йирик амалдор шахслар,

дини ислом ҳомийларини инсоф ва диёнатга, тўғрилиқ ва ҳалолликка даъват этади, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ҳуқуқ ва бурчидан тўғри фойдалансин, деган фикрга келади. Айниқса, унинг мукамал жамиятда одам тенгҳуқуқли бўлиши лозим, деган фикри диққатга сазовордир.

Шоир инсон муайян ижтимоий муҳитда, таълим-тарбия натижасида яхши хулқли бўлиши мумкин, деб ўйлайди. Адиб ўзининг «Мақсад ул-атвор» деган асарида дин ва илм кишини ростгўйликка, ҳалолликка, покликка, ёмонни яхшидан ажратишга олиб келади, деган фикрни илғари суради.

XVI асрнинг етук шоирларидан Бобур Хожанинг бир неча ғазалари билан танишиб, унга ижодкор сифатида ҳурмат билан қарайди ва ўзининг мулоҳазалари, маслаҳатларини бериб туради. Хожагон тариқатининг XVI асрдаги буюк тарғиботчиларидан бўлган мутасаввуф олим Махдуми Аъзам Косоний асарларида Хожани «юксак парвозли лочин» деб таърифлайди.

МИРЗО МУҲАММАД ҲАЙДАР ДУҒЛОТ

(1499–1551)

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот — Марказий Осиёнинг XVI асрдаги атоқли муаррихи, адиби ва давлат арбоби бўлиб, машҳур «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи сифатида тарих саҳифаларидан мустақкам ўрин олган. Адабиётда кўпинча Мирзо Ҳайдар исми билан аталади. Унинг ота аждодлари XIV–XVI асрларда Мўғулистонда ҳукм сурган нуфузли дуғлот амирларидан бўлиб, Чигатоё хонлари томонидан инъом этилган имтиёзларга ва тархонлик унвонига эга бўлганлар, Кошғар вилоятининг ҳокимлиги ворисий тарзда уларнинг ихтиёрига топширилган эди.

Мирзо Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Мўғулистон хони Султон Маҳмудхон (1487–1503) билан яқин муносабатда бўлиб, 1493 йили унинг синглиси Хўб Нигор хоним (Юнусхоннинг кичик қизи)га уйланган ва кўрагон (хон куёви) унвонини олиб, 1495 йили Ўратепа вилояти ҳокимлигига тайинланган. Шу билан бирга бир неча йил Тошкентда Султон Маҳмудхон ҳузурда яшаган ва Мирзо Ҳайдар бу шаҳарда ҳижрий 905 (1499 йил, август — 1500 йил, июл) йили таваллуд топган. Юнусхоннинг уртанча қизи Қутлуқ Нигор хоним Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг онаси эканлиги билан Мирзо Ҳайдар Бобурга қариндош бўла (холавачча)дир.

1503 йили Султон Маҳмудхон Аҳсида Шайбонийхон лашкари билан жангда мағлубиятга учрагач, Муҳаммад Ҳусайн Уратепани ташлаб Қоратегинга, у ердан Кобулга Заҳририддин Муҳаммад Бобур ҳузурига боради. 1506 йили Бобур Хуросонга кетган вақтида Муҳам-

мад Ҳусайн ҳукуматни эгаллашга қасд қилган кишилар билан бир-лашади. Аммо бу уриниш натижасиз чиқади. Бобур қайтиб келгач, гарчи гуноҳидан ўтган булса-да, Муҳаммад Ҳусайн энди бу ерда туролмайди ва Фарғонага жўнайди. 1509 йили у Шайбонийхон буйруғи билан қатл этилади.

Отасини Шайбонийхон қатл этган вақтда 9 яшар бола — Мирзо Ҳайдар ўз мураббийси Мавлоно Муҳаммад билан Бухорода, Убайдуллахон никоҳида бўлган опаси ҳузурда эди. Шайбонийхон уни ҳам қатл этиш учун Бухорога махфий одамлар юборди. Буни пайқанган мураббий Мавлоно Муҳаммад турли ҳийлалар билан уларни чалғитиб, дарвеш кийимида болани шаҳардан олиб чиқиб кетади. Улар Бадахшонга, Мирзохон (1507—1521) олдига келадилар. Буни эшитган Бобур Мирзохонга хат ёзиб, унинг вилояти Шайбонийхон хавфидан эмин эмаслигини айтиб, болани Кобулга юборишни талаб қилади.

Мирзо Ҳайдар Кобулда, 1509—1512 йилларда Бобур саройида истиқомат қилади. Ундан 17 яшар катта бўлган Бобур Мирзо Ҳайдарга оталарча ғамхўрлик кўрсатади, тарбиялайди, билим, ҳунар ўргатади. Бобурнинг кўрсатган ғамхўрлиги ҳақида Мирзо Ҳайдар ўз асарида чуқур миннатдорчилик билдириб, бир неча бор эслаб ўтади.

1512 йили Мирзо Ҳайдарнинг амакиси, Мўғулистон хони Султон Саййидхон уни Бобурдан сўраб олади. Мирзо Ҳайдар аввал Андижонга, Саййидхон ҳузурига, сўнгра эса Саййидхон Кошғарда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, у билан бирга Кошғарга жўнайди ва то Саййидхон вафот этгунига қадар (1533) унинг хизматида бўлади. Саййидхон унга, «Тарихи Рашидий»да айтилганидек, «бутун лашкар ва давлат ишларини бошқаришда ва барча бошқа ишларда чексиз ишонч билдириб, шуларнинг барчасини топшириб қўйган». Ҳатто ўз ўғли Абдурашидни тарбия қилишни ҳам Саййидхон Мирзо Ҳайдарга ишонган эди.

Ҳаётининг кўп қисми худди Бобурникидек тинимсиз сафарлар ва ҳарбий юришларда ўтганлигига қарамай, Мирзо Ҳайдар ўз даври учун юқори даражада билим олишга муваффақ бўлган эди. Чунончи, Мирзо Ҳайдарнинг чуқур билимли, барча ҳунарлардан хабардор, юксак қобилиятли эканлигини Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да қайд қилиб ўтган: «Отасини Шайбонийхон ултургандан сўнг Кобулга келиб менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туриб, сўнг ижозат тилаб Кошғарга (Султон Саййидхон) қошига борди... Бу тарихда (яъни, «Бобурнома» ёзилаётган 1525—1530 йиллар орасида) дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тариха пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зиҳир — ҳар нимага илики часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошт қилиб эрди, иншоси ҳам ёмон эрмас» («Бобурнома», Тошкент, 1960, 68-бет).

Ҳақиқатан ҳам «Тарихи Рашидий»ни ўқир эканмиз, муаллиф Мирзо Ҳайдар ўзининг ҳаётий-фалсафий мулоҳазалари, ўз даври маънавий-маданий тушунчалари ҳақида сўзлаганида айтиб ўтгани — ўзи ўқиган олтишдан ортиқ асарларни назарга олсак, айтиш мумкинки, тарихнависнинг билим доираси ўз даврининг юксак маърифатли, билимли кишилари қаторида бўлган. Чунончи, мазкур асарлар мазмунига кўра, Мирзо Ҳайдар таниш бўлган қуйидаги соҳаларни санаб ўтиш мумкин: тарих, адабиёт ва шеърят назарияси (аруз, муаммо, иншо санъати), жуғрофия, астрономия, тасаввуф, фикр. Ислом дини тарихи, фалсафа, араб грамматикаси ва ҳоказо. Асарда келтирилган Темурийлар, айниқса, Алишер Навоий доирасидаги адабий-маънавий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар эса мукамаллиги билан Мирзо Ҳайдарнинг ўзи ҳам шу давр илмий-маданий ва адабий анъаналари бўйича тарбия олганлигини билдиради.

Султон Саййидхон хизматида эканлигида Мирзо Ҳайдар Бадахшон, Кофиристон, Тибет, Кашмирларга бир неча ҳарбий юришларни бошқарган.

Султон Саййидхон 1533 йили вафот этди. Унинг ўғли Абдурашидхон тахтга ўтиргач, у дуёлот амирларини давлат ишларидан четлата бошлади. Дастлаб у кўп йиллар давомида Султон Саййидхон қошида давлатнинг иккинчи шахси ҳисобланиб, улусбеги мансабини эгаллаб турган Мирзо Ҳайдарнинг амакиси Саййид Муҳаммад Мирзони қатл этди. Бу вақтда Тибетда ҳарбий юришда бўлган Мирзо Ҳайдар бундан воқиф бўлиб, Мўғулистонга қайтишга журъат қилолмай, бир қанча вақт Бадахшонда юрди, сўнг у ердан Лоҳурга, Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо ҳузурига, 1539 йили эса Аграга, Ҳумоюн хизматида борди, унинг Шерхон билан ҳарбий тўқнашувларида қатнашди. 1551 йили номаълум кишилар томонидан уюштирилган суиқасд натижа-сида ҳалок бўлди.

Баъзи адабиётларда қайд этилишича (Ч. А. Сторийнинг форс адабиёти тарихига оид асарида), Мирзо Ҳайдарнинг «Жаҳоннома» номли туркий тилда назм билан битилган асари ҳам бор. Муаллиф туркий ва форсий тилларда шеърлар ёзганлиги «Тарихи Рашидий»нинг ўзида келтирилган шеърӣй парчалардан ҳам куринади ҳамда Мирзо Ҳайдарнинг Бобур айтганидек, «таъби назми ҳам бўлганлиги»ни исботлайди.

«Тарихи Рашидий»га келсак, уни Мирзо Ҳайдар Кашмирда эканлигида, 1541—1546 йиллар орасида ёзган. Асарнинг муқаддимасида айтилишича, уни ёзишдан мақсади Мўғулистон мамлакатининг 1347 йили тахтга ўтирган Туғлуқ Темур давридан, то муаллиф замони-гача тўлиқ тарихини яратишдир. У айтади: «Мўғуллар ислом динини қабул қилгандан сўнгги давр ҳақида кичкинагина бўлса ҳам бир тарихий асар йўқ».

«Тарихи Рашидий» икки қисмдан иборат. Муаллиф уларни «дафтар» деб атайди. Биринчи дафтарда Мўғулистон ва Кошғарда ҳукм сурган Чигатой хонлари тарихи, улардан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Туғлуқ Темурхондан бошлаб, то 1533 йили тахтга ўтирган Абдурашидхон тарихи изил равишда ёритилган.

Иккинчи дафтар 1541—1542 йилларда ёзилган. Унда тарихий воқеалар ва муаллифнинг ўз саргузашт-кечинмалари эсдаликлар жанрида баён этилган. Эсдаликлар XV аср охирларига оид воқеалардан бошланиб, 1542 йилгача, яъни Мирзо Ҳайдар Кашмирни забт этиб, шу ерда муқим туриб қолган вақтигача давом этади.

Асарнинг биринчи қисми иккинчисидан тўрт йил кейин ёзилган. Муаллиф ўз эсдаликларини ёзар экан, кўп ҳолларда воқеабандлик тақозасича, ўтган даврлар тарихини эслатиб ўтишига тўғри келган. Бундай тафсилотлар давом этаверса, мақсадни ифодалаш чалқашиб кетиши муқарра эди. Шунинг учун муаллиф кўпичча эсдаликлар орасида «бу ҳақда биринчи дафтарда сўзлаймиз» дейиш билан чекланиб, эсдаликларни давом эттираверади ва орадан бир қанча вақт ўтгач, ҳақиқатан ҳам биринчи дафтарни ёзиб, қарийб 200 йиллик Мўғулистон тарихини ёритади.

Асарнинг биринчи қисмини ёзишда Мирзо Ҳайдар Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгўшо» ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарларига таянган. Чунончи, соҳибқирон Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда мустақил давлат барпо этиши, уни ташқи тазйиқлардан ҳимоя этишда Мўғулистон хони Туғлуқ Темур (1360 йиллар), кейинроқ эса асли дуғлот амирларидан бўлиб, ҳокимиятни қўлга олган Қамариддинга қарши юришлари бутунлай «Зафарнома»дан олинади. Бундай ҳолларда муаллиф «Зафарнома»дан нақд, деб ўқувчини огоҳлантиради. Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгўшо»сидан олинган баъзи парчалар олдидан ҳам шундай огоҳлантириш берилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ҳам Мирзо Ҳайдар учун манба вазифасини ўтаган.

Булардан ташқари, Мирзо Ҳайдар ёши юзларга бориб қолган одамлар, отасидан эшитганлари, амакилари ва бошқа ишончли замондошларининг ҳикояларидан ҳам манба сифатида фойдаланади. Ўз даври тасаввуф намояндalarининг рисолалари, адабий асарларидан ҳам парчалар келтиради.

Аmmo «Тарихи Рашидий»нинг иккинчи дафтарини ёзишда муаллиф асосан ўз эсдаликларига таянади, уларни гарчи айрим-айрим сарлавҳалар остида маълум воқеаларга бағишлаб ёзса-да, эсдаликлар услубини сақлайди. Бунда холаваччаси ва тарбиячиси Бобурнинг «Бобурнома»сига тақлид қилади. Балки, айтиш мумкинки, «Бобурнома» Муҳаммад Ҳайдарнинг ҳам эсдалик услубида асар ёзишига тимсол-урнак бўлган. Бироқ Бобур ўз асарини ўзбек тилида ёзган бўлса, Мирзо Ҳайдар форсий тилда ёзган. Аммо асар матнида баъзи

уринларда келтирилган туркий парчалар муаллифнинг она тили туркий тил эканлигидан далолат беради.

«Тарихи Рашидий»ни чуқур ўрганиб, уни «Бобурнома» билан солиштирган В. В. Бартольд ёзган эди: «Мирзо Ҳайдарнинг асари кўп ҳолларда унинг ҳолаваччаси Бобурнинг ёдномаларини эслатади. Унинг тарихий маълумотлари худди Бобурникидек ҳаққонийлиги ва бета-рафлиги билан кўзга ташланади, жуғрофий тавсифлар эса жойларни аниқ ва равшан тасвирлайди. — Бартольд яна хулоса қилиб айтадики: — Гарчи «Тарихи Рашидий» майда тафсилотларнинг изчиллиги, воқеалар кечган саналарнинг аниқлиги борасида «Бобурнома»дан кейинда турса-да, бироқ унда Мўғулистон тарихига оид шундай маълумотлар келтириладики, уларни бошқа тарихий манбалардан топиб бўлмайди».

В. В. Бартольднинг фикрини давом эттириб айтадиган булсак, «Тарихи Рашидий»нинг маълумотлари, тадқиқотчилар аниқлаганидек, «Бобурнома»нинг бизгача етиб келмаган ёки ўз вақтида ёзилмай қолган айрим камбуд жойларини тўлатишга ҳам ёрдам беради. Ундан ташқари «Бобурнома»да баён қилинган воқеаларнинг жуғрофий кенглиги Бобурнинг ўзи босиб ўтган жойлар — Мовароуннаҳр, Хуросон, Кобул, Бадахшон, Ҳиндистон доирасида ифодаланса, Мирзо Ҳайдар эсдаликларида бу ерлардан ташқари яна унинг ўзи юрган жойлар: Мўғулистон, Кошғар, Тибет, Кашмирлар тасвирланади. Бинобарин, ҳар икки асарни бир-бирига қиёслаб ўрганиш, улардаги тарихий маълумотлар доирасини кенгайтиради ва ҳар иккала асарнинг ҳам тарихий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарнинг «Тарихи Рашидий» деб аталганлигига Мирзо Ҳайдар уч сабабни кўрсатади:

1. Мўғулистон хони Туғлуқ Темурни Исломга келтирган Шайх Аршадуддин номини абадийлаштирмоқ учун.

2. «Ҳақ йўл», «Тўғри йўл» маъносини англатувчи «Рушд» сўзини таъкидламоқ учунки, Исломни қабул қилган Туғлуқ Темур ўз тобеъларини ҳам шу йўлга бошлаган.

3. Асар ёзилаётган вақтда Мўғулистонда ҳукм суриб турган Абдурашидхон номини эслатмоқ учунки, гарчи у ўз тарбиячисига ёмонлик истагида бўлиб, дўстлик ваъдаларини унутган бўлса-да, унинг отаси Султон Саййидхоннинг муаллифга қилган яхшиликларини қадрлаш учун.

Мирзо Ҳайдар ўз асарида Марказий Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, жануби-шарқий Қозоғистон ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган ўлкалар ҳақида ёзар экан, бу жойларда яшовчи ўзбек, қозоқ, уйғур, қалмоқ каби халқларнинг сиёсий, ҳужалик соҳаларига, маданий ҳаёт ва бир-бирлари билан алоқаларига оид кўплаб маълумотлар келтиради. Тибет, Кашмир Бадахшон ҳудудларига бўлган ҳарбий юришларни ёритганида, бу

мамлакатлар ҳақида ҳам тарихий, этнографик, жуғрофий маълумотлар беради.

«Тарихи Рашидий»да булардан ташқари Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар доирасидаги Хирот маданий-адабий муҳитига, Мовароуннаҳрда Улугбек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор давридаги илмий-маънавий ҳаётга оид, тасаввуф намояндалари, уларнинг рисолаларига оид ишончли ва қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

«Тарихи Рашидий»нинг қўлёзма нусхалари бир мунча кенг тарқалган. Ундан Мирзо Ҳайдардан кейинроқ ёзилган Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Ҳиндистон тарихига оид асарларнинг барчасида фойдаланилган.

XVIII–XIX асрларда «Тарихи Рашидий» Муҳаммад Содиқ Кошгарий ва Муҳаммад Ниёз ибн Абдулғафурлар томонидан туркий тилига таржима қилинган.

Оврўполиклардан бу асарга биринчи бор 1840 йилда В. Эрскин эътибор бериб, ундаги маълумотларни ўз асарига жалб этган. Ундан сўнг асардан Г. Эллиот фойдаланган. Шарқшунос С. Д. Росс 1895 йили «Тарихи Рашидий»ни инглиз тилига таржима қилиб, нашр этди. Бу нашрга В. В. Бартольд каттагина тақриз ҳам ёзган. Хуллас, «Тарихи Рашидий» маълумотлари ўзбек, қozoқ, қирғиз, қалмоқ ва бошқа Марказий Осиё халқларига, уларнинг ўтмишдаги алоқаларига, иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига, шу минтақанинг жуғрофий шароитига оид тарихий тадқиқотларнинг деярли барчасидан фойдаланилиб келинмоқда (Бу ҳақда тўларoқ маълумот учун: Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий, «Фан» нашриёти, Тошкент. 1996, 710–719-бетларга қаралсин).

Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида асарнинг рус тилига таржимаси бир неча форсий оригинал нусхалари асосида бажарилиб, илмий изоҳлари билан 1996 йилда нашрдан чиқарилди.

ЮСУФ ҚОРАБОҒИЙ

(1563–1647)

Марказий Осиёнинг XVII асрдаги ижтимоий ва илмий тафаккурининг йирик намояндаси Ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий ал-Муҳаммад Шоҳий аслида озарбайжонлик бўлиб, ўзининг буюк салафлари асарларидаги баъзи илғор анъаналарни давом эттира олган ижодкордир. Шарқ манбаларида олимнинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар учрайди. Аммо улар етарли эмас. Муаллифлар унинг вафот этган йилини ва баъзи асарларини санаб ўтиш билан чекландилар, холос. Фарбий Оврўпо адабиётида эса Қорабоғий ва унинг ижоди ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ.

Юсуф Қорабоғийнинг барча асарлари Самарқанд ва Бухорода ёзилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот рус олими, профессор А. А. Семенов тадқиқотларида учрайди.

Озарбайжонлик А. А. Аминзода ўзининг монографиясида Қорабоғийга махсус боб ажратган. А. А. Семеновнинг кичикроқ асарида Қорабоғий таржимаи ҳолига оид маълумотлар келтирилади ва унинг «Рисолаи ботинийяси»нинг мухтасар таржимаси берилган. «Озарбайжон фалсафаси тарихидан очерклар»да Юсуф Қорабоғийга бутун бир боб бағишланган. Бу ерда у озарбайжон файласуфи ва фикҳшуноси сифатида талқин этилади. Файласуф 1563 йилда Қорабоғ қишлоғида туғилган. Устози Мирзажон Шерозий билан Марказий Осиёга келганда (1585) у 23 ёшда булган. 1579 йили 16 ёшлик Юсуф Ширвонга келади. Бу вақтларда Ширвондаги сиёсий вазият оғир эди. У ердаги сиёсий нотинчликлар туфайли бўлса керак, Қорабоғий Шерозга жўнайди ва Ҳабибулла Мирзажон ал-Шерозий ал-Боғнавийдан таълим ола бошлайди. Уша вақтдаги ижтимоий илмларни, хусусан, фикҳ, фалсафа, тасаввуфни чуқур ўрганади. Бу фанлар юзасидан тадқиқотлар олиб боради. Қорабоғий устози Шерозий вафотидан сўнг (1587), Самарқанднинг таниқли сиймоларидан «Кубравийя» тариқатининг фаол тарғиботчиларидан бўлган Халидулло Бадахший билан алоқа боғлади. Кейинчалик Қорабоғий Бадахшийнинг содиқ шогирдига айланади. Бу даврда тасаввуф адабиёти ривожланди, унинг янги намояндалари пайдо бўлди, бу янги авлод ўз салафларининг анъаналарини давом эттириб, бойита бордилар.

Халқ орасида Қорабоғийнинг обрў-эътибори ошиб кетди. Бу нарса олимнинг ғоявий-сиёсий, ижодий рақибларининг ҳасадини кўзғатди. Улар иғво қилиб Қорабоғийни Бухородан икки чақирим масофада жойлашган Сепулон деган ерга бадарға қилдирдилар. Қорабоғий умрининг сўнгги йилларини шу ерда ўтказди.

Қорабоғий асарларини ўрганиш ва таҳлил қилиш унинг ғоят кенг маънодаги аллома ва чуқур билимли файласуф эканлигини кўрсатади. У аниқ фанлардан хабардор, тиббиётни билган, бошқа кўпгина фанлардан рисолалар ёзган. Олимнинг асарларида машҳур мутафаккирлар ва табиатшунослардан Арасту, Платон, Пифагор, Суқрот, Анаксагорларнинг номларини тез-тез учратамиз. Шарқ олимларидан Форобий, Ибн Сино, Беруний, Бахманёр, Ғаззолий, Тусий, Тафтазоний кабилар қаторида ас-Суллабий, Ибн Аммуна, Абул Ҳасан ал-Қошийларнинг исмларини ўқиймиз.

Олимнинг «Рисолаи ботинийя» рисоласида инсондаги нафсоний қучлар, одамдаги руҳий олам ҳақида ҳикоя қилинган. Бу асар «Етти жаннат» номи билан ҳам машҳурдир.

«Рисолаи ҳилватийя» асари араб тилида ёзилган бўлиб, олти қисмдан иборат. Ҳилватлар эса ўз навбатида «тўхталиш»ларга бўлинган. Бу асарда муаллиф борлиқ билан боғлиқ булган жуда кўп фалса-

фий муаммолар ҳақида сўз юритган. Асар давомида узидан олдин яшаб ўтган машҳур алломалар билан у ёки бу масала ҳақида мунозаралар қилган.

«Фи таърифил илм» асарида илмнинг ҳикмати ҳақида фикр юритган. Қорабоғийнинг «Рисолаи фи баёнил жуз ла йатажазза» асари олимлар ўртасидаги фалсафий мунозараларни ёритишга бағишланган.

Қорабоғийнинг «Мафатих» асарида эса диний урф-одатлар, ҳуқуқий қоидалар ва уларни бажариш масалалари хусусида баҳс юритилган. Шунингдек, Қорабоғий Давоний, Қазвиний, Тафтазоний, Шаҳобиддин Сухравардий каби олимларнинг асарларига шарҳлар, мантиқ, араб тили, риёзиёт, луғатшунослик, диний масалаларга оид қатор рисоалар ёзган.

Қорабоғий илмий фаолиятдан ташқари шеърят билан ҳам қизиққан, унинг номи ўша давр шоирлари орасида тез-тез ёдга олиб турилади. Қорабоғий асарларининг кўпчилиги, аниқроғи, 24 та рисола-сининг қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фондида сақланади.

Кейинги йилларда Марказий Осиёнинг XVI–XVII асрлардаги фалсафа тарихини тадқиқ этиш, хусусан, Қорабоғий меросини ўрганиш соҳасида анча иш қилинди.

АБДУЛҒОЗИЙХОН

(1605–1664)

Абдулғозийхон «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» номли катта илмий аҳамиятга эга бўлган тарихий асарларни ижод этган ўзбек тарихнавис олими, узоқ вақт Хива хонлигини бошқарган йирик давлат арбобидир. Абдулғозийхон адабиётдан ҳам хабардор бўлган. Тиб илмини яхши ўрганган бўлиб, бу борада «Манофеть ул-инсон» номли махсус тиббий асар ҳам ёзган.

Абдулғозийхон Хива хони Араб Муҳаммадхоннинг ўғли бўлиб, уз асарларида таржимаи ҳолига оид анча маълумотларни келтирган.

Муаррих таваллуд санасини қуйидагича баён этади: «Урганч вилоятида тарих ҳижрий минг тақи ўн тўртда (1605–1606) асад буржи ва рабиъ ал-аввал ойининг ўн бешида душанба куни офтоб бирлан баробар тулуъ қилибмиз»¹.

¹ Абдулғозийхон. «Шажарайи турк». ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма инв. № 851, в: 168^б–169^а қуйида қисқача, шу асар, инв. № 851.

си 851 рақамли нусха бўлиб, XVII аср охири ёки XVIII аср бошларида кўчирилган. Шунингдек, Абдулғозийхоннинг «Шажарайи тарокима» ва «Манофеъ ул-инсон» асарларининг қўлёзма нусхалари ҳам мазкур институт қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Абдулғозийхоннинг маданий-илмий меросини тадқиқ этиш анча илгари бошланган. Унинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар қомуслар, журналлар ва тўпламларда келтирилган. «Шажарайи турк» асарининг матни 1824 йили Қозон шаҳрида академик Френь томонидан нашр этилган. Сўнгра бу асарнинг матни (1871) ва француз тилига қилинган таржимаси 1874 йили Санкт-Петербургда, профессор Барон Демезон томонидан нашр этилган. Кейинчалик Г. С. Саблуков бу асарни рус тилига таржима қилиб, Қозонда нашр эттирган. Абдулғозийхоннинг туркманлар тарихига оид «Шажарайи тарокима» асарининг матни ва таржимаси тадқиқотлар билан академик А. Н. Кононов томонидан (Москва, Санкт-Петербург) 1958 йили нашр этилди.

«Шажарайи турк» асарининг матни ҳозирги жорий алифбода 1992 йили Тошкентда академик Б. Аҳмедов сўзбошиси билан нашр этилди. Шундай қилиб, Абдулғозийхон қатор тарихий асарлар ижод этган ўз даврининг етук тарихнавис олими, давлат арбоби ва лашкарбошиси эди. Абдулғозийхоннинг турли маълумотларга бой тарихий асарлари Хоразм тарихини, умуман айтганда, туркий халқлар тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

Абдулғозийхоннинг Хоразм тарихи бўйича ўзбек тилида асарлар ёзиши анъанаси Хивада, кейинги даврларда атоқли тарихнавис олимлар, айни вақтда ажойиб шоирлар Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди.

Абдулғозийхон Хива хонлигида вужудга келган ана шу тарихнавислик мактабига асос солган олимдир.

МУҲАММАД ШАРИФ БУХОРИЙ

(XVII аср)

Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорий (вафоти — 1697 йил) ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача йигирмадан ортиқ асари етиб келган ва улардан «Ар-рисола ад-давриййа» («Даврийлик ҳақидаги рисола») асари Бухорода ёзилган. Битилган йили номаълум. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири «Рисолату

истилзами давр мин тасалсул» («Даврийликнинг муттасилликка за-
рурий тобелиги ҳақида») рисолаасидир.

Рисола ниҳоялик ва бениҳоялик масалаларига бағишланган. Му-
аллиф бу масалани юқорига юксалувчи айланма ҳаракат кўриниши-
да ҳал қилади. Олимнинг тасаввурича «юқорида турувчи» ва «қуйида
турувчи» деган босқичлар мавжуддир.

Изчиллик занжиридаги юксалувчи айланма босқичларнинг уз-
луксиз қайтарилиши муаллифнинг фикрича, чексизликка олиб ке-
лади. Шундай қилиб, узлуксиз юксалиш занжирининг шарти доира-
вий изчиллик билан боғланган ниҳоялик босқичларининг чексиз
қатори ҳисобланади. Муаллиф бу билан қаноатланмайди. У ўз салаф-
лари билан юқорида турувчи босқичнинг қуйида турувчи босқичдан
сифат ўзгаришлари ҳақида ғойибдан мунозара қилади. Унинг яна
бир асари «Такаммуле ат-татимме» («Такмилнинг тўлдирилиши»)
Асар Юсуф Қорабоғийнинг «Татимматул ҳавоши фи изолатил ҳаво-
ши» («Ноаниқликларни тузатишда ҳошияларнинг яқунланиши»)
номли фалсафий асарига тўлдириш, шарҳ тарзида ёзилган.

Муҳаммад Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда
машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан
бири «Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа» («Адудиййа ақида-
лари шарҳига ҳошия») асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муал-
лифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат
вад дин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддиқий ал-
Мутаразий аш-Шибанкорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақида-
лар ҳақидаги бу рисола муаллиф улимидан икки ҳафта олдин, ҳиж-
рий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

Кейинги асрларда кўплаб муаллифлар унга шарҳ битганлар. Бу-
лар орасида XV асрнинг машҳур файласуфи Жалолиддин Даввоний-
нинг шарҳи диққатга сазовордир. Ана шу шарҳга Муҳаммад Бухорий
ҳошия битган. Бу асар икки бобдан иборат: Даввоний шарҳига эски
изоҳ, янги изоҳ. Иккала боб муаллиф томонидан ҳаётининг икки
босқичида яратилган қўлёзма нусхадан кўчирилган. Шу номда кўрса-
тилгандан ташқари яна икки нусхаси мавжуд. Қадимги нусхалари
сақланмаган. Бизгача XIX асрнинг 80-йилларида кўчирилган нусха-
лари етиб келган.

«Ҳошияи Мавлавий Шариф бар шарҳи таҳзиб» («Мавлавий Ша-
рифнинг таҳзиб шарҳига ҳошияси»)нинг тўлиқ номи «Мантиқ ва
каломнинг тузатилиши» бўлиб, қарийб барча манбаларда у қисқа
тарзда «Тузатилиш» («Таҳзиб») деб берилади.

Рисола муаллифи Ўрта аср Шарқда машҳур бўлган самарқанд-
лик олим — мантиқ илмининг билимдони Саъдулдин Тафтазоний-
дир. Бу асар Мовароуннаҳр ва бошқа ўлкаларда ҳам маълум бўлган,
унга олимлар XIX асрга қадар қатор шарҳ ва изоҳлар ёзганлар. Кейин-
чалик XX аср аввалларигача рисолага шарҳ ва изоҳлар тошбосмада
нашр этилган.

Муаллифнинг ижтимоий-ахлоқий фикрларга бағишланган асари «Китоби фавоиди хоқониййа» («Хоқонга фойдали маслаҳатлар китоби») деб аталади. Асарда ижтимоий ҳаёт ва ахлоқий муаммоларга оид аниқ маълумотлар ёритилган. Рисоланинг «Хукмронлик ва шарриятга биноан у билан боғлиқ ҳамма нарсалар ҳақида» деган боби қулдорнинг фазилатларига оид сўзлар билан бошланади: «Халиф мусулмон бўлмоғи керак, оқил, балоғат ёшига етган, нутқ, кўриш ва эшитиш қобилияти бўлмоғи лозим. У шаррият кўрсатмаларини бажара билиши зарур, ислом давлати ҳудудларини ғайридин ва босқинчилардан асраши, мазлумларни зулм ва ёвузликдан ҳимоя қилиши даркор. Агар Халиф ана шу сифатларга эга ва яна хушфёъл бўлса, у вақтда хукмронликка лойиқдир».

Учини қисм Халифнинг одиллиги ҳақида бўлиб, жумладан муаллиф бундай деб ёзади: «Подшоҳлик қилишда адолат эзгулик саналади».

Тўртинчи қисм исёнкорлар ҳақида. Муаллиф уларни шундай таърифлайди: «Куръон ва пайғамбар ҳадислари асосида хукмронлик қилаётган одил мусулмон шоҳ билан ҳақиқат талашиш исёнкорлик ҳисобланади».

Олтинчи қисм солиқ, тўловлар солиш ва улардан шоҳнинг фойдаланиши ҳақидадир. Жамиятнинг солиқ тузуми ҳақида қимматли маълумотлар бергани учун бу қисм гоёт аҳамиятлидир. Жазолар ҳақидаги қисмда муаллиф фаҳш ишлар билан шуғулланиш, май ичиш, ҳақорат қилиш ва ҳоказоларда айбланганларга қарши жазо белгилаш тўғрисида сўзлайди.

Файласуфнинг шеърӣ девони ҳам мавжуд. Унда шоирнинг адабий мероси тўпланган. Девон турли котиблар томонидан XX асрга қадар кўчирилиб келинган. Бу ҳол Бухорий шеърӣятига Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларида катта қизиқиш билан қаралганидан далолат беради. Девонни тадқиқ этиш бир жиҳатдан олим дунёқарашини ўрганишга ёрдам берса, иккинчи тарафдан адабиётимиз тарихини бойитади.

Муҳаммад Бухорийнинг араб тилишунослигига оид асари «Хошияи Мавлавий Шариф бар фавоиди Зиёиййа» («Мавлавий Шарифнинг Зиёий фойдаларга изоҳи») деб аталади. Изоҳлар «Ал-Кофия» номли Ибн ал-Ҳожиб қаламига мансуб бўлган грамматика ҳақидаги асар шарҳига битилгандир. Шарҳ муаллифи машҳур шоир ва олим Абдурахмон Жомийдир. Шарҳ Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф учун 1491 йилда тузилган ва ўша давр мадрасаларида дарслик сифатида қўлланилган. Оддий халқ орасида «Шарҳи мулло» номи билан маълум бўлган. Шундай қилиб, Муҳаммад Шариф Бухорий ўтмишда яшаб ижод этган ёрқин сиймолардан биридир. Олимнинг асарларида дин, шаррият, фикҳ, илоҳиёт, тасаввуфнинг муҳим жиҳатлари ёритиб берилган. Муҳаммад Шариф Бухорий меросини ўрганиш фалсафамиз тарихини тадқиқ этиш соҳасидаги илк қаламдир.

ТУРДИ ФАРОҒИЙ

(XVII аср)

XVII асрда яшаб ижод қилган Турди Фароғий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган шоир ва мугафаккирлардан биридир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда «Турди» номи, баъзан эса «Фароғий» тахаллуси билан ёзган. «Фароғ» Жиззах ҳудудидаги қишлоқлардан бирининг номи бўлиши эҳтимоли бор.

Турди Фароғийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тарихий манбаларда аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Бу тўғрида асосан унинг бизгача етиб келган санокли шеърлари бўйича фикр юритиш имконимиз бор, холос. Турди ижодини ўрганишга А. Фитрат, О. Шарафуддинов, Ҳ. Ёқубов каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Шоирнинг А. Мажидий томонидан топилган ва 1924—25 йилларда нашр этилган шеърлар қўлёзмаси 30-йиллардаги қатағонда йўқолиб кетган бўлиб, уни қайтадан топиш ва илмий муомалага киритиш 1959 йили ушбу сатрлар эгасига насиб этди¹. Шоир асарлари қўлёзмасининг қайта топилиши унинг асарлари матнларини тўғри ўқиш ва қайта нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қўлёзма ҳозир Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти фондида — 1407- рақам билан сақланмоқда.

Турди тахминан XVII асрнинг 40-йилларида туғилиб, Бухородаги Аштархоний ҳукмдорлардан Нодир Муҳаммад ва унинг ўғиллари — Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихонлар даврида фаолият кўрсатган. У бир шеърда ўз утмишини эслаб:

Аҳли давлатлар билан ёру ҳариф, ҳамдуш эдим,
Ҳою-хуёи базмларда шаҳд нўшонўш эдим,
Хуш замонлар юз қазони бошида сархуш эдим...²

— деб ёзишидан англаниладики, у олдин ўтган бир замонларда амалдорлар сафида қайноқ ва суронли ҳаёт кечирган, юз уруғининг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан булган. Шу билан бирга у ўзи ҳам шу уруғга мансуб бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Турди ўзбек ва форс тилларини яхши биларди. У қариган чоғларида ёзган «Дар мазаммати сипоҳигари» деган шеърда ўзининг асосий касб-кори сипоҳийлик («ҳарбийлик») булганини, шу касби билан узоқ йиллар давомида нималарнидир тамаъ қилиб, шоҳларга

¹ Биз бу ҳақда биринчи марта «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1959 йил 1 июл сонидида, сўнгра «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1961 йил 2-сонидида ахборот берган эдик. — А. Ҳ.

² Турди. Шеърлар. Тошкент, 1971. 34-саҳ. Нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов. Бундан кейинги шеърий мисоллар ҳам шу нашрдан олинди. — А. Ҳ.

хизмат қилганини, лекин охир-оқибатда ҳеч нарсага эриша олмаганини афсус-надомат билан маълум қилади.

Лекин ҳарбийлик билан бир қаторда Турди ўз замонасининг энг ўқимишли, Шарқ адабиётидан мукамал хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга бир киши бўлиб етишган эди. Унинг жамиятда тутган мавқеи эса ўз атрофида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга фаол аралашни тақозо этган. Афтидан у оддий аскар эмас, балки қўшин бошлиқларидан бири, баъзан бирон сиёсий гуруҳнинг раҳбари бўлган ёки бирон шундай гуруҳга ён босган.

XVII аср Бухоро сиёсий ҳаётидаги энг муҳим воқеа Аштархонийлардан Нодир Муҳаммаднинг тахтга чиқиши, орадан кўп ўтмай ўгли Абдулазизхон ҳукмдорликни ундан тортиб олиши, бу аҳвол билан келиша олмаган кичик ўгли — Субҳонқулихоннинг эса акасига қарши узоқ йиллар давомида кураш олиб бориши ва ниҳоят, 1680 йилда ўз мақсадига эришуви бўлган эди. Субҳонқулихон давлат тепасига келгач, рақиб — Абдулазизхонни Мадина шаҳрига кетишга мажбур этиш билан бирга Турди каби унга яқин турган кишиларни ҳам қувғин остига олди.

Субҳонқулихон даврида зулм ва жаҳолат авж олиб, айрим уруғ ва аймоқларнинг манфаатларига катта зиён етган, мулклари тортиб олинган, порахўрлик кучайган. Илм, маданият ҳам орқага кетган. «Тарихи Муқимхоний» асари муаллифи Юсуф Муҳаммад Муншининг хабар беришича, у 2000 байт шеър ёзган жияни шоир Қосим Султонни ҳам вақти келганда аямайди — улдиртиради¹. Орадан кўп вақт ўтмай мамлакатда қаттиқ норозиликлар юз бериб, бу пировардида янги ҳукмдорга қарши уюшган халқ қўзғолонларига айланади. Турди шубҳасиз, халқ томонида туриб бу ҳаракатларда иштирок этади.

Лекин бу қўзғолонлар Субҳонқулихон томонидан аёвсиз равишда бостирилди. Турдининг шундан кейинги ҳаёти Хўжанд томонларда, муҳтожлик ва узлуксиз маънавий тушкунликда кечган. Унинг Хўжанд ҳокими Оқбўтабий даргоҳидан кетиб, Жиззах ҳокимига мутъ бўлиб яшаган вақтида ёзган туркий мухаммаси бунинг ёрқин далилидир. Унинг бизгача етиб келган шеърларининг катта қисми шу даврда яратилган. Турди тахминан 1699—1700 йилларда вафот этган.

Турдининг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард турига оиддир. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машҳур ҳажвияни ташкил этади. Бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

¹ Ёқубов Ҳ. Турди Фароғий. Адабий мероси. (Қаранг: «Ўзбек адабиёти тарихи». III том. Тошкент, 1978, 215—226- саҳ.).

Диққат билан назар ташланса, Турди ҳам ўз ижодини бошқа шоирлар каби анъанавий ишқ мавзуидан бошлагани, бу соҳада ўзигача мавжуд ижодий тажрибани пухта эгаллагани сезилади. Шоирнинг:

Туркона хиром айлади ул шўхи дилоро,
Дил мулкани бир гўшаи чашм айлади яғмо —

матлаи билан бошланган ишқий ғазали лириканинг яхши намуналаридан деб баҳолашга лойиқ. Яна диққатга сазовор томони шундаки, Турдининг лирик ғазаллари бошқа шоирларникидан ўзининг ниҳоятда ихчамлиги, яъни 3—4—5 байтдан иборатлиги билан ажралиб туради. Турдининг тасаввуфий шеърлари ҳам ғоят гўзал ва фалсафий теран мазмунга бой.

Турди ўзининг тасаввуф билан боғлиқ қарацларини «Бурун» раидифи билан ёзилган туркий мухаммасида шундай баён этган:

Лобақодур қалбий, қалбининг боғлама ихболинга,
Бўлма ғарра орият дунё-ву мулку молинга,
Ёд этиб гўру қиёмат, йиғла доим ҳолинга,
Бур назар мо-у манидин, ёниб ўз аҳволинга,
Ибрат ила бок, кўзунг туфроққа тўлмасдан бурун.

Лекин Турди ғазалларининг аксарияти ҳали ҳеч ким қаламга олмаган, ўткир ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ахлоқий мавзуларга бағишланган. Айниқса, шоирнинг куйидаги ғазалида юртни бошқараётган бекларга мурожаат қилиб, уларни кенг феълли, ўзаро иттифоқ бўлишга, бир-бирини қабилачилик белгиларига қараб камситмасликка чақариши, уни ўз даврининг энг юксак фикрли, ватанпарвар ва ҳақиқий инсонпарвар киши бўлганлигидан далолат беради:

Тор қўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Туқсон икки бўли ўзбек юртидур, тенглик қилинг,
Бирни қипчоку хитою бирни юз, найман деманг,
Қирқу юз минг сон бўлуб, бир хон ойинлик қилинг.
Бир яқодин бош чиқариб, барча бир тўнға кириб,
Бир ўнгурилик, бир тиризлиқ, бир яқо-енглик қилинг...

XVII аср шароитида Бухоро хонлигида туркий, хусусан, ўзбек уруғлари ўртасида ўзаро низолар кучайган бўлиб, шоир уларнинг бир-биридан узоқлашиб, мамлакатнинг эса майда бўлақларга бўлиниб кетишини уларнинг ўзлари учун ҳам ғоят хатарли деб билар, бунинг олдини олишга интилар эди. Шу билан бирга у хонлиқнинг бошқаришда ишлаётган, «ўзбекман!» деб талончилик билан шуғулланаётган вакиллари динсизликда айблаши, муттаҳам, бебош сифатида фош этиши ачиқ ҳаётий ҳақиқатга асосланган эди.

Турдининг шоҳ асари, албатта, Субҳонқулихон тўғрисидаги ҳажвий мухаммасидир. Шоир фикрича, Субҳонқулихон давлат тепасига келиши билан бутун мамлакатда аҳвол ёмон томонга ўзгарган, озо-йишталик ўрнини тартибсизлик, адлу карам ўрнини ўзаро нифоқ эгаллаган.

Турди ёзишича, Субҳонқулихоннинг айби шундаки, у тахтга ултириши биланоқ таржибали, ишбилармон мулозимларни қувиб, уларнинг ўрнига ўз атрофида давлатни бошқариш ишидан бутунлай хабарсиз, фикр-мулоҳазалари саёз, ахлоқан тубан кишиларни йиға бошлаган. Субҳонқулихон ва унинг беқларига хос нуқсонларни фош этишда Турдининг ҳажвий қалами сатрдан-сатрга, банддан-бандга тобора ўткирлаша боради. Шоир бу шоҳ ҳақида:

Бидъату зулм ани хилқату асли зоти...
Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўзи зору наҳиф,
Зулмдан бўлди раият эликим хору заиф —

деб ёзса, унинг беқларига:

Эй юзи қора, кўзи кўр, қулоғи кар беқлар...
Едингиз барчангиз итдек фуқарони этини;
Фасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини...

— деб хитоб қилади. Субҳонқулихон фаолиятида ҳам айрим ижобий томонлар бўлиб, Турди эса улардан бутунлай кўз юмади. Масалан: у шоҳлик билан бир қаторда тиббиёт масалалари билан изчил шуғулланган ва ўз даврида «Тибби Субҳоний» деган асарни ёзган. Биз 1972 йили Афғонистонда бўлганимизда, Балхга яқин Дехдоди қишлоғи масжидида Субҳонқулихоннинг катта кутубхонаси бўлгани ҳақида маълумотга эга бўлган эдик.

Тўғрироғи, Турди бу асарида Субҳонқулихон қиёфасида қаттиққўл, жоҳил шоҳ тимсолини яратишга ҳаракат қилган ва бунга эришган. Бунда Субҳонқулихон образини биз тўла тарихий реал шахс сифатида эмас, балки адабий тип сифатида баҳоламоғимиз зарур. Бу ҳажвий асари билан Турди ўзбек ҳажвийетини Алишер Навоийдан кейин янги бир юксакликка кўтарди.

Турди Шайх Саъдий ғазалига боғлаган мухаммасида эса ўз улуг салафи асарида инсонпарварлик ғояларини янада чуқурлаштирди. Саъдий бу ғазалида шундай ёзган эди:

Нест он лолаки, дар бодияҳо жилвагаранд,
Куштагонандки, аз хок бар оварда саранд.

Мазмуни:

Саҳроларда жилва қилаётган нарсалар лола эмас,
Балки сўйилган одамлардирки, туфроғдан бош чиқариб турибдилар.

Турди бу байт олдига қуйидаги уч сатрни қўшиб, янги банд яратган ва Саъдий ғазалини тулдирган:

Барги ҳар тоза гуле шоҳиди мадди назаранд,
Вараҳи сафҳаи манзур зи аҳли басаранд.
Хушқлаб, доғ ва дил ташна ба хуни жигаранд.
Нес он лолаки, дар бодияҳо жилвагаранд,
Қуштагонандки, аз хок бар оварда саранд.

Мазмуни:

Гулнинг ҳар бир япроғи киши диққатини ўзига тортади,
Унинг ҳар бир гулбарги эса зийрак кишиларга манзур бўладиган
бир варақдир.
У гуллар лаби қуриган, дили доғ, жигарининг қонига ташнадирлар.
Саҳроларда жилва қилаётган нарсалар лола эмас,
Балки сўйилган одамлардирки, туфроғдан бош чиқариб турибдилар.

Турди мухаммасининг яна бир қимматли томони шундаки, унинг шу мухаммаси туфайли Саъдийнинг бошқа қулёмаларда йўқ бир ғазали бизгача етиб келган. Биз 1996 йили Шерозда бўлганимизда, у ердаги «Саъдий маркази» илмий ходимлари ҳам бу ғазални улўғ шоир асарларининг Эрон нашрларидан топиб бера олмадилар.

Турди ўз шеърларида Шарқ шеърлятидаги бадиий санъатлардан маҳорат билан истифода этган ҳолда, биринчи ўринга ҳаётий мазмунни қўяди, кўп ўринларда унинг шеърӣ услубига фалсафӣ тафаккур хосдир.

У ўз ижодида ҳамма вақт фикрни ўткир ва тиниқ ҳолда, катта билим ва тушунчалар асосида, ўзига, ўз орзуларига, ўз асарларини жамият ҳаётини ўзгартира олиш кучига қаттиқ ишониб қалам тебратган.

Шунинг учун унинг адабий мероси бизнинг давримизда ҳам катта маъно касб этиб, кишиларимизнинг тарбиясида муҳим ўрин тўтиб, халқимизнинг чинакам маънавий мулкига айлангандир.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ

(1640–1711)

Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машраб ўз ижоди билан ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунявийликнинг чуқурлашувида, жаҳолат ва бидъатга қарши кураш ғояларининг кучайишида, шеърӣ шаклларининг такомиллашуви ҳамда бадииятнинг камолга эришувида катта ўрин тўтган сўз усталаридан биридир.

Машраб фақат оташзабон ижодкор сифатидагина эмас, балки, айна замонда, адолатсизлик, зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат билан асло келиша олмайдиган довюрак шахс сифатида ҳам донг таратган. Халқ тасаввурида у жоҳил амалдорлар устидан кулувчи, ахлоқан тубан кишиларни, мунофиқ дин арбобларини аёвсиз фош қилиб, меҳнатқашлар манфаатини ҳимоя этувчи ботирсўз, талбиркор курашчи тарзида шақланган: оддий халқ Машраб тимсолида ўз ишончли вакилини, ўз орзу-интилишларини баралла айта олувчи оташин сиймони кўрган.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII–XIX асрларда тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадеъ Малехоннинг «Музаккир ул-асҳоб», «Тазкираи Фаҳмий», «Мусавваи Абдушшукур Зиё», «Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний») зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узук-юлуқ ва бири-бирига зид. Машрабнинг қолдирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат «Девони Машраб», «Девонаи Машраб», «Эшони Машраб», «Ҳазрати шоҳ Машраб» номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчилликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади. Машраб фаолиятининг қатор нуқталари аниқ ва тарихан тўғри қайд этилганидан қиссанинг биринчи нусхалари шоирни яқиндан билган ва асарларидан яхши хабардор шахс томонидан, ўша даврлардаёқ яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Айна замонда, у узоқ йиллар давомида ўзгартириш ва тузатишларга дуч келган, турли тўқималар, янги-янги ривоят, нақллар, саргузашт ва латифанамо лавҳалар билан тўлдирила борилган. Натижада қиссаларда тарихий Машраб фаолияти халқ тасаввуридаги тўқима Машраб ҳамда у ҳақидаги саргузашт — ривоятлар билан қоришиб-чатишиб кетган. Шундай бўлса-да, Машраб ҳақидаги қиссалар шоир ҳаёт йўлини нисбатан тўла ва босқичма-босқич ўзида жамловчи адабий-тарихий манба сифатида илмий аҳамият касб этади.

Бобораҳим Машраб 1640 йилда (ҳижрий ҳисоб билан 1050) Наманганда камбағал косиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди. Қисса маълумотларига кўра, Бобораҳим отадан ёш етим қолади, оиланинг моддий қийинчиликлари янада ортади. Онаси ип йигириб тирикчилик ўтказди. Қиссада бўлажак шоирнинг гўдаклигиданоқ ниҳоятда ҳалол, зийрак, тўғрисўз бўлганлиги, ҳозиржавоб ва мушоҳадалиги билан тенгқурларидан ажралиб туриши алоҳида таъкидланади. Ҳар ҳолда ўз даври билимдонларидан, хусусан, дин асослари

ва фалсафадан дурустгина бохабар бўлгани учун Наманганнинг сўфий эшони Мулла Бозор Охунд номи билан шуҳрат қозонган Хўжа Убайдулло қўлига таҳсил тақмилига топширилган. Бобораҳим маълум муддат Мулла Бозор Охундда диний таълимот ва сўфий тариқатлари бўйича билимини оширади, форсий тилни ўрганади, айни замонда, Шарқ шеърятини, хусусан, унинг йирик вакиллари меросини қизиқиш билан мутолаа қилади.

Тахминан 1665 йилларда Мулла Бозор Охунд тавсиясига кўра ўша замонда катта обрўга эга бўлган йирик дин арбоби кошғарлик Ҳидоятullo Офоқ Хожа эшон хузурига боради. Бобораҳим кўп билимлар соҳиби, фозил Офоқ Хожага сидқидилдан мурид тушади, уни ўзига муршиди комил деб қабул қилади ва етти йил унинг даргоҳида хизматини ўтайди, юмушларини бажариб, сабоқ олади, муридлари қаторида кун кечиради. Қиссаларда таъкидланишича, шеърятни юксак қадрлаган Офоқ Хожа Бобораҳимнинг ижодий иқтидорини юқори баҳолайди, ҳатто «Машраб» таҳаллусини ҳам у тавсия этади. Машраб ғазалларининг бирида учровчи мана бу байтда ҳам худди шу мазмун ифодаланган:

Куддиса сирриҳу Хожам отимни «Машраб!» дедилар,
Кошғару Ёрканд ичида соҳиби гуфтор ўзим!

Шоир адабий меросидаги диний мазмун ва тасаввуфий йўналиш руҳидаги шеърларнинг кўпчилиқ қисми Офоқ Хожа даргоҳида ва унинг тарғибот-сабоқлари таъсирида яратилган, десак хато бўлмас. Офоқ Хожанинг шахсий хислат-фазилатларини мадҳ этувчи, уни «пиру раҳбар» деб тан олувчи байт-мисраларни таркибида жамъ этган ғазал ва мухаммаслар ҳам («Кошки», «Ўзим» радифли ғазаллар, «Қолмади» радифли мухаммас) шу муридлик йиллари маҳсулидир.

Машраб тахминан 1672–73 йилларда Офоқ Хожа даргоҳини тарқ этишга мажбур бўлди. Шоир ҳаёт йўлини баён этувчи қиссаларда қайд этилишича, бунга Машрабнинг пири даргоҳидаги канизларининг бирига кўнгил кўйгани, севиб-севилгани расмий сабаб бўлган. Аммо Машрабнинг оғир жисмоний жазоланиб қувилиши заминида пир билан мурид ўртасидаги жиддий гоявий зиддиятлар бўлган дейилса ҳақиқатга мувофиқ бўлади.

Машраб Кошғардан 1673 йилда Наманганга — онаси ёнига қайтади. Қасалманд онасининг вафотидан кейин ҳеч кими қолмаган шоирнинг кўнимсиз ҳаёти бошланади. Унинг кейинги деярли қирқ йиллик умри доимий сафарда, дарбадарликда, гурли ўлкаларда мусофирликда ўтди. Турли адабий-тарихий манбалар, шунингдек, қисса нусхалари Машраб борган шаҳар-юртлари, сафар тартиби ҳақида хилма-хил, кўпинча бири-биридан фарқли маълумотлар беради. Уларда шоирнинг Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро,

Андижон, Бадахшон, шунигдек, Яқин Шарқнинг қатор ўлкалари-га борганлиги ҳақида сузланади. Машрабнинг адабий меросида ҳаёт йўлининг қатор нуқталари жумласида юқорида саналган шаҳар — ўлкаларнинг кўплари зикр этилади. Машрабнинг бирор шаҳар-қишлоққа келиши изсиз ўтмас эди, маълум шов-шувларга сабаб бўларди: оддий халқ самимият ва хурсандчилик билан, ҳоким, амалдорлар, риёкор руҳонийлар эса ҳадиксираб, душман кўзи билан совуқ қарши олардилар. Машраб кўнимсиз ҳаётининг сўнгги нуқтаси Балхда ҳам худди шундай бўлди: ҳоким табақа, риёкор руҳонийлар, мутаассиб муллолар унга ўзларининг ашаддий душмани деб қарадилар ва жисман йўқотиш ниятида бўлдилар. Натижада, «Тазкираи Фаҳмий»да қайд этилганидек, «дар соли 1123 ҳижрий дар Кундуз бафатвои уламо ва ҳукми Маҳмудбий Қатоғон шаҳид карда шуда», яъни «1123 ҳижрий (1711 милодий) йилида Кундузда (Балх вилоятида) уламоларнинг фатваси ва Маҳмудбий Қатоғон (Балх, Кундуз ҳокими)нинг ҳукми билан шаҳид бўлди». Оташин шоир, довюрак шахс, жасур қалб соҳиби Бобораҳим Машраб осиб ўлдирилди. У худди Мансур Халлож ва Имомиддин Насимий каби ҳурфикр ғоялари йўлида, ўша замонадаги ҳукмрон табақалар ва жоҳил уламолар расмий сиёсатига номувофиқ дунёқарashi йўлида қурбон бўлди.

Бобораҳим Машраб мумтоз адабиётимиз буюк намояндаларининг илғор анъаналарини ўрганиб йирик шоир бўлиб шаклланди, камолга етди. У қолдирган меросда, биринчи навбатда, ишқий мавзудаги ғазал-мухаммаслардан ана шу анъаналарнинг баракали таъсирини аниқ кузатиш мумкин. Масалан: Машраб Лутфийнинг машҳур:

Сен-сан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма —

матлаини ўзгартирмай қабул қилиб, уни шу ўйноқи вазн, шу қофия ва радиф, шу руҳда давом эттиради, буюк устозига ҳурмат ҳамда санъатини тан олиши белгиси сифатида ўхшатма ғазал яратади.

Машрабнинг ижодий камолотида, айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди. Шоирнинг энг яхши асарларида биз Навоий ижодига хос фалсафийлик ва дунёсеварликни кўрамыз, мазмуннинг ҳаётийлиги, халқчиллигини, вазн равонлиги ва ўйноқчилигини қайд этамыз, мавзу танлаш ва уни бадний талқинида яқинлик ва ўхшашликни учратамыз. Машраб мухаммасларидан бирида маъшуқанинг учрашув ҳақида ошиққа ваъда бергани, ошиқнинг тунларни бедор ўтказиб, интизорлик билан васл дақиқаларини кутиши тўғрисида сўз боради. Аммо, маъшуқа ваъдани бузади, вафосизлик кўрсатиб учрашувга келмайди. Муҳаммас ошиқнинг ана шу ҳолатдаги ҳаяжонини, ҳис-туйғуларини, ҳижронда ёрни кутишдаги нозик кечинмаларини юксак бадийлик билан ниҳоятда жонли ифодалайди:

Ваъда қилди бир келай деб, кўзга уйқу келмади,
Термуруб йўлида қолдим, шуки бадхў келмади,
Неча келди шум рақиблар, ул париру келмади,
Дардидин ўлдим, табиб, дардимга дору келмади,
Мен шаҳиди ишқ бўлдим, қатран сув келмади.

Ўн икки банд давомида мавзуни шу юксак савияда бадиий таҳлил этувчи бу мухаммас Машраб ижодига Навоийнинг барақали таъсирини кўрсатувчи яққол мисол була олади. Бунда улуг шоирнинг: «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади» мисраси билан бошланувчи машҳур ғазалидан Машраб илҳомланганлиги кўзга равшан ташланади.

Машраб Навоий меросидан лирикада жиддий ижтимоий мазмун ифодалашни, норозилик оҳанглари ва танқидий фикрларни ишқ-муҳаббат мавзуидаги шеърлар жисмига «жойлаб юбориш» маҳоратини ҳам ўзлаштирди, ижодий ривожлантирди.

Машраб ижодидаги ижтимоий мазмундорлик ва кучли танқидий йўналиш шоирнинг илғор дунёқараши, халқчил фалсафаси, замонасидаги салбий воқеа-ҳодисаларга аниқ танқидий муносабатидан шаклланган. Қатъий айтиш мумкинки, чуқур ижтимоийлик ва кучли танқидий муносабат Машрабнинг умумижодий фаолиятида устиворлик қилган ҳамда яратган кўпдан-кўп асарларининг асл ғазилати даражасига кўтарилган.

Шаҳар ва қишлоқлар эзилган оммасининг ғаму ҳасратларга тўла кулфатли ҳаётини бадиий тасвирлаш халқчил шоир ижодида етакчи мавзулардан бири бўлган. Доимо халқ ичида юриб, унинг яшаш шароити ва орзу-интилишларидан яқиндан хабардор бўлган Машраб машаққатли ҳаётни ҳаққоний бадиий лавҳаларда маҳорат билан тасвирлади, ниҳоятда содда, равон, аммо мазмунан залворли мисраларда самимий ҳамдардлик ва юракдан ачиниш туйғуларини таъсирчан ифодалади. Шеърларидан бирида «Азалдин мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим!» деб ёзган шоир бошқа бир ўринда «Ўзимдек хонавайронларни кўрсам зор йиғларман!» дея эзилган оммага тўла хайрихоҳ эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Машраб шеърлятида «кўзи ёшли», «бахти қаро», «дард аҳли»га, «ғам хайли»га ҳамдардлик, улар билан ҳамдамлик ғоялари қайта-қайта такрорланиши бежиз эмас.

Машрабнинг «Танҳо» радифли мухаммасида бевосита халқ ва унинг турмуш шароитини ҳаққоний кўрсатувчи лавҳалар чизилган. Ҳар бир ўқувчи юрагини ўртовчи мана бу мисралар шоир ижодининг тўла халқчил моҳиятига ишончли далилдир:

Дили тиги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тану дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим...

Бобораҳим Машраб қолдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, уша замонда кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанглари ҳам сезиларли урин эгаллайди. Шоир исломнинг асосий назарий қоидаларини шубҳасиз қабул этади. Аммо, айни замонда, ислом таълимотининг бир қатор зоҳирий белгиларини, бирламчи деб ҳисобланган қонун-қоидаларини, шариатнинг айрим кўрсатма-талабларини, фарз-суннатларини тан олмаслик ва паст назар билан қараш ҳам кўзга ташланади, айрим диний руқну-тушунча ва муқаддас деб билинган маросим ва одатларга, талқин ва ақидаларга шубҳа билан қараш, ҳатто, очикдан-очик менсимаслик ва масхараомуз муносабат анча-мунча учрайди.

Турли-туман шакл ва талқинларда жиловланувчи бу дунёқарашнинг бутун моҳият-мағзи шоирнинг куйидаги қатъий эътирофида ниҳоятда яққол ва лўнда ифодаланган:

Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо,
Гул агар бўлмаса илкимда тиконни на қилай?!

Ҳа, биргина қудратли яратувчидан бошқа ҳамма-ҳаммаси «ғалат», яъни хатодир, дейди шоир. Байтда Машраб биринчи мисра мазмунини иккинчи мисрада ҳаётӣй ва тасаввуфӣй рамз-гимсоллар воситасида намоён этади.

Машраб шеърятида учровчи шаккоклик заминиди, жумладан, намоз, рўза, жаннат (беҳишт), Макка, Каъба (байтул-ҳарам), ҳур гилмон, дўзах тушунчаларига ҳурматсиз муносабат, баъзан эса очикдан-очик менсимаслик, «бир пулга сотиш»га тайёрлик остида, шунингдек, риёкор, мунофиқ дин арбобларининг, зоҳиду муллоларнинг аёвсиз фош этиш асосида ана шу эътиқодга буюк ишонч, қатъий садоқат мавжуд. Умуман тасаввуф таълимотида бўлганидек, Машраб ижодида ҳам, фақат Аллоҳнигина тан олиш, якка унгагина чин муҳаббат кўйиш ва унинг васлига талпиниш жараёнида барча «ғалат»ларни рад этиш сўфӣй адабиётда асрлар давомида қарор топган рамз-гимсоллар, тушунча-иборалар («Ишқ», «Муҳаббат», «Ёр», «Жонона», «Гул», «Май», «Бода», «Висол» ва бошқалар) воситасида амалга оширилган. Шоир шеърларида бу мазмун қатъий кескин руҳда, баъзан, ҳатто қўпол, дағал оҳангда, аммо доимо равшан ифодасини топган:

...Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак?!
...Урайинму бошима саккиз беҳишту дўзахин?!
...Кўрмасам бир дам Сени байт ул-ҳарамни найлайин?!
...Икки дунёдин кўзум юмдум Сенинг завқинг билан!
...Мени девона Машрабга Муҳаббатдин баён айланг!
...Номозу рузадан фориг бўлиб сайёра Машрабман!
...Хонақою Каъбадин, Машраб, мурода етмадим!

Юқорида айтилганлар тўла назарда тутилсагина Машраб ижодий меросида кўплаб учровчи бу каби хитоб-таъкидларнинг асл мазмуни, тасаввуфий моҳияти юзага чиқади, фақат шундагина шоир фалсафаси, кузатаётган бош мақсади тўғри баҳоланади.

Албатта, Машраб шеърятининг ҳар бир намунасида тасаввуфий мазмун ва сўфий рамз-символларни қидириш, ҳар бир ҳолатда маъшуқа мадҳи ва унинг васлига интилиш заминиди Яратувчи мадҳи ва унга сифиниш, талпинишни тушуниш ҳатодир.

Машраб қолдирган ижодий меросда ҳаётийлик, тирик инсон ва унинг инсоний кечинмаларини ифодалаш, хислат-фазилатларини таърифлаш, орзу-умидлари, шодлик-қувончлари ва ғам-ташвишларини ҳаққоний тасвирлаш ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бу мавзу асосан, ҳаётий ишқ-муҳаббатни улуғлаш, гўзал ёрни — маъшуқа ҳусну латофатини таърифлаш, ошиқнинг севги-садоқатини, ёр васлига интилишини ишончли тасвирлаш жараёнида таҳлил этилади.

Ҳаётий ишқ-муҳаббат мавзуи Машраб ижодида Шарқ шеърятининг ғазал, мустазод, мураббаъ ва мухаммас, шунингдек, мусалдас ва мусаббаъ турларида ишланди. Бу гуруҳ асарлари асосида ташвиш ва лаззатларга тўла инсоний севги ётганлигини кўрамай. Шоир маъшуқа сиймосини чизар экан, шундай бадий маҳорат намоиш этадики, натижада лирик «мен» кўнглини забт этган ёр ўқувчи кўзи олдида ўзининг бутун аёллик латофати, назокати, ички ҳиссиёти, хулқ-атвори, шарму ҳаёси, нозу жилваси, кийиниши, юриш-туриши билан жонли гавдаланади; ўқувчи ҳам уни ошиқ қаторида севиб қолади, ўзида ҳам қандайдир латиф ҳиссиёт жўш ураётганини, кўнглида нозик кечинмалар туғенга келаётганини сезади. Худди шунинг учун ҳам ўқувчи ошиқнинг алам-изтиробига, ҳижронда чексиз қийналаётганига ишонади, ошиқ билан ҳамкорликда ҳаёлга чўмади, эзгу орзуларга берилади, унинг қайғусига шерик бўлади.

Чиндан ҳам Машрабнинг ишқий лирикаси, унинг барча шеърлари каби, ҳаётий мавзуи ва жўшқинлиги, ниҳоятда раво ва ўйноқчилиги, халқ кўшиқлари каби содда ва самимийлиги билан тингловчилар қалбига тезда йўл топа билади, уларга бадий завқ бахш этади. Шоир агар таъбир жоиз бўлса, асарларининг шу фазилатлари билан шеърятда Машрабона услуб яратди. Айтилган фазилатлар жумласига шўх вазн ва жарангдор радиф-қофиялар танлаш, халқ жонли тилидан ўринли ва унумли фойдаланиш, ҳар бир мисрага суръат ва жўшқинлик бахш этиш маҳоратини ҳам киритиш жоиз.

Машрабнинг адабий мероси тўғрисида сўз борганда, унинг мустазод ва мураббаълари ҳусусида алоҳида тўхташ зарурати бор. Таъкидлаш лозимки, шоир ўтмиш шеърятимизда энг кўп ва ҳар жиҳатдан етук мустазод яратган ижодкор сифатида бу ўйноқи ва шўх лирик турнинг адабиётимизда узил-кесил мустаҳкамланиши ва бойишига катта ҳисса қўшди. Машраб мустазодларида инсоний севги-

муҳаббатни куйлади, шу замин гўзалини мадҳ этди, унинг баркамол чиройи ва латофатини улуғлади, садоқат ва вафодорликни чин ижобий фазилатлар сифатида тарғиб этди.

Шоирнинг бутун ижодий фаолиятига хос бўлган халқона услуб ва бадиий-тасвирий воситалар ранг-баранглиги унинг мураббаъ ва мухаммасларида ҳам кузга равшан ташланади. Айниқса, ҳар бир банди:

— Эй бод, еткур, ёра саломим!

— Ёрга етар кун борму, ёронлар?! —

мисралари билан яқунланувчи романтик руҳда битилган мураббалари ўз гоёвий-бадиий камолоти жиҳатидан алоҳида ажралиб туради.

Машрабнинг лирик шоир сифатида юксак бадиий маҳорати унинг сажиз банд — эллик олти мисрадан ташкил топган мусаббасида ҳам бутун фазилатлари билан юзага чиққан.

Ваҳ-ваҳ, на гўзалсан, на ажойиб, на қиёмат!

Ҳай-ҳай, на жафо қилса санам — жонима роҳат!—

байт-радифи ҳар бандида тақрорланувчи бу мусаббани умуман ўтмиш шеъриятимизда яратилган бу тур асарларининг энг етук намуналари қаторига киритиш мумкин. Машраб кўп бўлмаса-да, форс тилида ҳам қалам тебратди, қатор ғазал, мухаммаслар яратди, «ширу шакар» (муламмаъ) шаклида намуналар битди.

Кўп асрлик адабиётимиз тарихининг энг ёрқин намояндаларидан бири бўлган Бобораҳим Машраб ижоди шеъриятимизни кўпдан-кўп етук асарлар билан бойитди, унинг кейинги ривожига баракали таъсир кўрсатди.

Табийий ғурур билан фахрия услубида:

— Шухрати шеър бобида, Машрабо, мўтабар ўзум!

— Машрабо, ҳар бир сўзингдур гавҳари қимматбаҳо! —

мисраларини битган шоирнинг бадиий баркамол асарлари халқимиз маънавий мулкининг муқаддас ва мўтабар бир қисмига айланган.

СҶҒИЙ ОЛЛОЁР

(1644—1724)

Сўфий Оллоёр ўзбек мумтоз адабиётида тасаввуф адабиёти анъаналарини изчил давом эттириб, ўзига хос мактаб яратган адиб, шоир ва мутафаккирдир. Шоир 1644 йилда Каттақўрғон беқлигига қарашли Минглар қишлоғида Оллоқули (Темирёр) хонадонида дунёга келган. Сўфий Оллоёр дастлаб Шайхлар қишлоғидаги масжид қошидаги мактабда, сўнг Бухородаги мадрасаларда таълим олган. Мадра-

сани тутатгандан кейин Жуйбор шайхлари қулида таҳсил кўрган. Сўнг Сўфий Оллоёр маълум бир муддат Бухорода, Абдулазизхон саройида солиқ йиғувчи бўлиб ишлаган. Лекин табиатан раҳмдил, кўнгилчан Сўфий Оллоёр бу ишда кўп ишламади. Бойлик орттирмади. Илм олишга, тасаввуфни чуқур ўрганишга, бадий ижодга қаттиқ киришиб кетди. Тинмай ижод этди. Бунга ҳам қаноат қилмай ўздан бир поғона юқори турган машҳур мутасаввуф шайх Ҳабибуллоҳга шоғирд тушди. Ун йилдан кейин шайхлик мартабасига кўтарилди.

Мутасаввуф шоир бу давр ичида «Маслак ул-муттақийин», «Сабот ул-ожизин», «Мурод ул-орифин», «Сирож ул-ожизин», «Маҳзан ул-мутиън», «Нажот ул-толибин» каби диний-фалсафий асарлар яратди. Сўфий Оллоёрнинг бу асарларида Қуръони Карим оятлари, Ҳадиси Шариф ҳикматлари ва тасаввуф ғоялари ажиб бир тарзда узвий боғланиб кетган. Файласуф шоир ожизларга, йўлдан озганларга ҳидоят ва нажот йўлини кўрсатиб беради. Толибларга тўғри йўл кўрсатади. Инсофу адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқлик, хилват ва узлатни тўлиб-тошиб куйлайди, нафс ва худбинликни қаттиқ танқид қилади. Дунё лаззатларидан воз кечиб, ўзни Ҳақнинг инон-ихтиёрига топшириш фалсафасини илгари суради. Марказий Осиёда кенг тарқалган Яссавия — Жаҳрия тариқати ғоялари учун курашади.

Сўфий Оллоёр шеърларида дунёвий ишқ-муҳаббатни ҳам тўлиб-тошиб васф этган. Шоир ғазалларида қўлланилган бадий-тасвирий воситалар кишини мафтун қилади:

Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тутти суҳбат Хизр ила Кавсар қирғоғинда ҳилол.
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудир?
Ё будурким долазор ичра тушан ваҳши ғизол...

Сўфий Оллоёр дунёвий ишқ мавзусида битган шеърларида ижтимоий мазмундаги фикрларини ҳам баён этади. Шоирнинг куйидаги байтлари фикримизни тўла тасдиқлайди:

Ҳеч ишим рўйи замин ичра кифоят бўлмади,
Бахти кажимни сўроғин берди Қоф арқосида.
Қўл сунуб олгунча тегди давр аёғи ўзгага,
Кўз юмуб очкунча умр ўтти жаҳон ғавғосида...

Шоир ғазалларида маҳбубанинг маънавий латофатини алоҳида шукуҳ билан тараннум этади. Уларда тасвир этилган маҳбуба мавҳум илоҳий пари пайкар, ҳуру ғилмон эмас, сиз билан биз яшаб турган ҳақиқий дунёдаги гўзал қиз сиймоси. Сўфий Оллоёрнинг ғазалларини дунёвий адабиётнинг яхши намуналари қаторига қўйиш мумкин.

Сўфий Оллоёрнинг «Сабот ул-ојизин» деб номланган асари фалсафий-дидактик адабиётнинг энг яхши намуналаридан биридир. Унда пир билан шогирдлар уртасидаги муносабатлар хусусида фикр юритилган. Устознинг шогирдлари олдидаги вазифалари, аксинча, шогирднинг пир олдидаги бурчлари ҳақида баён қилинган:

Керак мушид берган монанди уммон,
Муборак ботини пур дурри маржон.
Жаҳолат даштидин ким келса сувсаб,
Анинг тоҳир сувидан бўлса сероб.
Агар бўлса касе, ким толиби дур,
Чўмуб ботинга жайбин айласа пур...

Асарда комил инсонни тарбиялаб етиштириш асосий масала қилиб қўйилган. Муаллифнинг фикрича, инсон маълум эътиқодга эга бўлиши зарур. Эътиқодсиз, аниқ мақсадсиз киши беҳуда умр кечирган бўлади. Умри зое кетади. Унга тўғри йўлни кўрсатиш даркор.

Сўфий Оллоёр инсон феълдаги салбий жиҳатларни қанчалик изтироб билан тасвирласа, ижобий томонларни шунчалик завқ-шавқ билан куйлайди. Одамларни очикқунгилликка, ширинсўзликка, раҳмдилликка, меҳр-оқибатга, саховатга даъват этади:

Очуқ қўлик, кушода юзли бўлғил,
Мурувватлик, мулойим сўзли бўлғил.
Мулойим тил билан беҳарбу безарб,
Бировни келтирурлар шарқдан гарб,
Сучуқ тилдир ажиб ганжи муаззам,
Ато қилгон ҳеч бўлмагай кам...

Сўфий Оллоёр ўзбек адабиёти тарихида тасаввуф таълимотини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган шоирдир. У ўз шеърларида сўфийликнинг ахлоқий масалаларини кенг тарғиб қилди. Одам фақат шу йўл билан ҳақиқат ва комилликка эришади, деган фалсафани олға сурди. Сўфий Оллоёр асарларини форс, араб тилларини пухта билган ҳолда содда ўзбек тилида ёзди. Шунинг учун шоир асарлари халқ оммаси орасида кенг тарқалгандир. Шоир асарлари Тошкент, Қозон, Боку, Истамбул ва бошқа шаҳарларда тошбосма йўли билан бир неча марта босилиб чиққан.

МАХТУМҚУЛИ

(1733–1793)

Махтумқули машҳур туркман шоири ва мутафаккири, туркман адабиёти, маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган талант соҳиби. У шоир Озодий Давлатмамат оиласида 1733 йилда туғилиб, бошланғич

саводни овул мактабида олади. Сўнг ўз илмини ошириш мақсадида Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида таҳсил олиб, ўзбек адабиётининг ўтмиш намояндалари асарлари билан яқиндан танишади. Махтумқули бир қанча фанларни ўзлаштириш билан бирга, заргарлик ҳунарини ҳам эгаллайди. У Туркистондаги шаҳарлардан ташқари Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга ҳам саёҳат қилиб, ажнабий юрт ҳаёти, у ерлардаги халқлар турмуши билан ҳам танишади. Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон фольклори ва адабиётини чуқур ўрганади, Низомий, Фузулий, Алишер Навоий, Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлади. Махтумқули айниқса, ўзбек маданияти тарихи билан яқиндан танишиб, бир қанча лиро-эпик дostonлар, жуда кўп ғазаллар яратиб, ўз даври ҳаётини, ўз халқи урф-одатлари, ўтмиш тарихини куйлайди.

Махтумқули ижодининг туркман адабиёти тарихидаги ўрни, унинг ўзбек-туркман адабий алоқалар соҳасидаги аҳамияти Б. Қориев, Г. Чориев, М. Косеев, У. Абдуллаев, А. Қиличдурдиев каби таниқли туркменистонлик олимларнинг илмий ишларида қаламга олинган.

Истеъдодли туркман шоирининг ўзбеклар ўртасидаги обрў-эътибори, унинг жушқин шеърояти профессор Ж. Шарипов, Қ. Тоҳиров ва К. Курамбоев каби ўзбек олимларининг ишларида ҳам тадқиқ этила боргани мароқли бир ҳолдир. Махтумқули асарларининг мавзулари, жанрий хусусиятлари, шаклий ўзига хослиги, асарлари тилининг ниҳоятда халқчиллиги билан кўп асрлик туркман адабиётини янги бир босқичга кўтарди. Шоир асарларининг етакчи ғояси — бу туркман ерлари устига ёпирилиб турадиган чет эл босқинларига барҳам бериш, тарқоқ яшаётган, ўзаро нифоқ ва зиддиятлардан зада бўлган қабила ҳамда уруғларни бирлаштириш билан осойишталик ва иттифоқликка асосланган қудратли бир давлатни барпо этишдек миллий ватанпарварлик ҳис-туйғуларидан иборат. Ана шу миллат манфаатлари йулида қайғуриш, маърифатпарварлик йули билан бу ғояни самарали кучга айлантириш шоир ижодининг асосига айланди. Бу йўлдаги изланиш, шеъроят кучи билан юксак уфқларга талпиниш Махтумқулини ўз даврининг кўзга кўринган тараққийпарвар сиймоси даражасига кўтарди.

Туркман адабиёти тарихи тадқиқотчиларининг таъкидлашлари-ча, Махтумқули ўз даврида эл ва юрт қадр-қимматини оёқ ости қилиб келаётган иллатларни ҳаммадан кўра кўпроқ англаб етди. Шоир асарларида замондошларини ўз даврида рўй бериб турган воқеаларнинг моҳиятини чуқур идрок қилиб иш тутишга чақирди.

Панд-насиҳат Махтумқули ижодининг муҳим бир йўнлиши бўлиб, шоирнинг бизгача етиб келган поэтик мероси ўша давр адабий ҳаётининг ҳамма мавзуларини қамраб олади. Зотан, Махтумқули ижодининг халқчиллик касб этиб, равнақ топиб боришида Шарқ лирика-

си анъаналари билан бир қаторда туркий қушиқлар, фольклор мураббалари шаклидаги ижод намуналарининг ўрни катта бўлди.

Махтумқули ижодида Аҳмад Яссавий пандномалари услубининг излари яққол кўзга ташланиб турадики, одамнинг ҳаётда ўз мақомини идрок қилиши, ота-боболарнинг ҳамма яхши хислатларини ўзлаштира бориши ва аксинча, такаббурлик, манманлик, дилозорлик, мол-давлатга ҳирс қўйиш, нафс куйига кириб кетиш каби иллатларни енгиш ғоялари пандномаларнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Махтумқули ўз шеърларининг бирида ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоийни устоз сифатида ҳурмат билан тилга олади. Унинг «Чордевон»и ҳақида тўлқинланиб гапиради. Шоирнинг бу талқинларида асос бор, албатта. Алишер Навоий туркман халқи тарихи, маданиятини яхши билган. Унинг бевосита Марв, Сарахс, Аливерд каби туркман манзилларида бўлганлиги ҳақида маълумотлар сақланган. Бутина эмас, Навоий ўз замонида Марвда «Хусравия» номи билан мадраса қурдириб, бу ерда толиби илмларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб турган. Шу ўринда Навоийнинг Оққуюнли туркманларнинг султонларидан Яқуббек билан яқин муносабатини ҳам эслаш керак бўлади.

Навоий «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» каби асарларида туркман мавзеларидан бўлган ёки шу ерлардан Хуросонга келиб ижод қилаётган бир қатор туркман сўз усталарини қаламга олади, уларга ҳурмат билдиради. Жумладан, улардан Рухий Ёзирийни «таъби хўб ва сулуки марғуб киши эрди», деб таъриф этади.

Алишер Навоий асарлари ўзбек ва туркман адабий алоқаларининг тараққий этиб боришига катта ижобий таъсир кўрсатди. Туркман адабиёти тарихчилари Андалий, Шайдоний, Ғойибий, Шукрий ва Озодий каби туркман шоирларининг Навоий анъаналарини ижодий давом этдиришда муваффақиятга эришганликларини ёзадилар.

Махтумқули Навоийнинг лирика соҳасидаги анъаналаридан кўп баҳраманд бўлди. Устознинг ғазал ва мухаммаслари услубида манзур асарлар яратди. Ўз асарларида гўзаллик тимсоли бўлган маҳбуба сиймосини чуқур муҳаббат билан чизди. Махтумқули гўзалга «Олтинмисан, кумушмисан, намасан?», «Ё ёқутми, ё маржонми, дурмисан?» деб савол билан мурожаат этади.

Шоир эл-юрт қисматига бепарво одамларни «нодон», «номард» сифатлари билан атайди. Номард бирор ишга қўл ургудек бўлса дарҳол ҳориб қолади. Бирор киши билан гаплашганда қатъиятсизлигини дарҳол билдириб қўяди. Уйга келган меҳмонга ҳам заҳрини сочади. Мардлар кирган майдонга киролмайди. Бутун бир қабила ёки уруғнинг иззат-нафсини ерга уришдан қайтмайди. Агар шундай номард салтанат тахтига ўтириб қолса, у тақдирда ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Махтумқули «Фаттоҳ» деб аталган ҳажвий асарида шундай шахсларнинг умумлашма образини яратган деб айтиш мумкин:

Сен туркманнинг элин гулин сўлдирдинг,
Қонлар тўкиб гўзал юртим тўлдирдинг,
Шаҳид бўлганларнинг бошин қолдирдинг,
Унутарсан тахти равонни сен Фаттоҳ.

Махтумқули ўз даврининг жароҳатларига ақл-заковатни, имон ва эътиқодни, аҳиллик ва ҳамжиҳатликни, ажлодлар удумига асосланган ҳамдардлик ва адолатли курашни қарши кўяди ва бу туйғуни поэтик сўз қудрати билан маънавий қурол даражасига кўтарди.

Махтумқули исломий билимларни чуқур ўзлаштирган ориф бир шахс эди¹. Шунга кўра ҳам унинг панд-насиҳат руҳидаги шеърларида Қуръон оятлари, Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига кўп мурожаат этилган... Улардаги пурмағз таълимий-ахлоқий дастурлардан даврдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини очиб беришда моҳирона истифода этган. Махтумқули асарларининг тил хусусиятларини кузатаётган олимлар ҳақли равишда унинг соддалиги, ширадорлиги, халқ жонли сўзлашувига яқин туришини таъкидлайдилар. Шоир ўз асарлари тилида халқ мақоллари ва образли ибораларини маҳорат билан қўллаш орқали ҳам тилнинг жонлилигига эришган... Шоирнинг шеърларида қўлланган бадий воситалар ҳам ўз талқинлари билан халқона, айна пайтда маънолидир. Унинг айрим мисралари халқ ҳикматларига айланиб кетган. Махтумқули бир ўринда туркман ерларини «Хизр кезган чўллар» деб фахр қилади. Унинг биноларининг мангу қад кўтариб туришига умид боғлайди. Шундай бўлгач, унинг йигитлари ҳам чилладаги мастлик уйқусидан, яъни гафлат уйқусидан уйғониш, аҳил бўлиб бир дастурхон атрофига тўпланиши керак. Шоир бу ўринда ўз ватандошларини бирлаштиришга чақиради.

Махтумқули шеърлари мазмунлилиги ва латиф бадийлиги билан ўзига мангулик ҳайкалини қўйди. Асарларидан бирида ўзига хитоб қилиб: «Гўзал дostonларингни элингга бахшида қил» деб ёзган эди. Шунга кўра шоирнинг мероси даврлар оша туркман халқи ардоғида яшаб келмоқда. Шоир туркманлар орасида машҳур донишманд адиб сифатида ном қозонган бўлса, ўзбекнинг ҳам энг сеvimли шоири сифатида маълум бўлиб кетгандир.

Туркменистон Фанлар академиясининг қўлёзма фондида Махтумқули асарларининг юзга яқин нусхаси тўплагандир. Унинг «Танланган асарлари» таржимашунос Ж. Шарипов томонидан ўзбек тилига ўтирилиб, 1958 йилда Тошкентда чоп этилган эди. 1976 йилда «Махтумқули шеърлятидан» номи билан янгидан нашр юзини кўрди. Ўзбекистонда шоир ижоди юзасидан бир қатор тадқиқотлар эълон қилинган. Ҳар субҳидам ҳаво тўлқинларида Лutfий ва Алишер Навоий қўшиқлари сирасида ўзбеклар учун сеvimли бўлиб қолган Махтумқули қўшиқларини ҳам эшитамиз.

¹ Чориев Г. Махтумқули. Танланган асарлар. Сўз боши. Тошкент, 1958. 13-бет.

УВАЙСИЙ

(1779—1845)

Ўзбек адабиёти тарихида муносиб ўринга эга бўлган Жаҳон отин — Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдўхтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилда дунёга келган. Жаҳон отиннинг отаси тўқувчи, ҳам қосиб бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган, онаси Чиннибиби эса ўз даврининг донишманд аёлларидан бўлиб, мактабдорлик қилган. Жаҳонбиби оилада хат-саводини чиқариб, сўнг онасининг ёнида мактабдорлик, акаси Охунжон ҳофиз ёрдамида эса куй-мусиқага рағбат пайдо қилган. Жаҳонбибининг ҳаёт йўлдоши То-жихон жуда эрта вафот этгач, у қизи Куёш ва ўғли Муҳаммадхонлар-ни ўзи тарбиялаб вояга етказди. Жаҳонбиби оила аъзоларининг таъси-рида кўпроқ шахсий мутолаага берилиб, ўзбек, тожик ва озарбайжон алломаларининг асарларини муҳаббат билан ўқиб, Вайсий, Увайсий тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада шоира, отин си-фатида танилади.

Увайсийнинг ҳаёти ўз даврида Марказий Осиёнинг катта илм-фан ва маданият марказларидан бўлган Марғилон ҳамда Қўқоннинг истеъдодли адиб ва шоирлари даврасида ўтди. Моҳларойим — Нодира билан ижодий ҳамкорликда бўлган. Саройда шеърят илмидан дарс бериб, устозлик қилди, Нодира билан Конибодом, Хужанд, Ўрате-па, Тошкент, Андижон каби шаҳарларда бўлиб, ижодий доиралар ва зиёлилар билан муносабат ўрнатди. 1842 йили Бухоро амири Насрул-лахон Қўқонни эгаллагач, Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшади.

Олтмиш йилдан кўпроқ умр кўрган Увайсийдан бизга каттагина адабий мерос етиб келган. Унинг қўлёзма девонлари Ўзбекистон Фан-лар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Ан-дижон Давлат Педагогика Университети кутубхонасида сақланмоқда. Шоира девонининг қўлёзмаларини аниқлаш, оммалаштириш ва та-дқиқ этишда академик А. Қаюмов, профессор Ҳ. Раззоқов ва Э. Ибро-ҳимоваларнинг хизматлари каттадир¹.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадиий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижо-дий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Фузу-лий ғазалларига боғлаган кўплаб мухаммаслари ва назиралари, Бедил шеърларига издонлиги унинг поэтик балоғатидан далолат беради. Шоира

¹ Увайсий. Девон. Тошкент, «Фан», 1958 йил. Увайсий. Девон, Тошкент, 1963, Э. Иброҳимова. Увайсий, Т., «Фан», 1963.

адабиётда тараққийпарвар намоёндаларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъзозлаш, одамнинг табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини Куръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди. Унинг шеърларида тариқатнинг талаб ва қоидаларига тааллуқли бўлган талқинлар кўп учрайди. Шоира шундай ёзган эди:

Фано мардумларини сирридин ҳеч кимса йуқ огоҳ,
Қабиҳ гуфтор мардумдин кўнгул доғ улди, доғ улди.

Шоиранинг бу каби орифона сатрлари Алишер Навоийнинг инсонни комиллик йўлидаги изланишларида тасвирлаган — юз куфр кетганда ҳам бир тавба қилишни ҳаёлига келтирмайдиган, покни нопокдан ажрата билмайдиган дилозор кишиларни қаттиқ қоралаган сатрларига ҳамоҳангдир.

Увайсий ўз асарларида инсонга хос бўлган илоҳий муҳаббат туйғуларини эъзоз билан куйлайди. Табиатнинг ҳисобсиз гўзалликлари мавжида ишқ ҳиссиёти ҳам шалолодек туғён уради. Бу ишқ-севги ҳаётни қадрлашга, унинг лаззатларидан баҳраманд бўлишга чақиради. Шоира муҳаббат туйғулари завқига берилиб, бора-бора унинг нозик қаърига назар ташлайди:

Забонингни кетургил, эй шакарлаб тути гуфтора,
Нечухким марҳамат улсун неча мендек дил афгора.
Нигоҳинг ташлагил, лутф айлабон, эй шўхи бепарво,
Йулингга интизор улғон мени бул ошиқи зора.

Увайсий дастлаб юксак одамийликни, шу одамийликни қалб турида авайловчи вафодор ёрни улуғлар экан, уни қуёш билан қиёс қилади. Қуёш ҳар тонг уфқдан бош кутариб ўзининг оташин нури билан оламга, одамларга ўз меҳр ва шафқатини сочади. Шоира ёр ва офтоб ташбехларини қаршилантириш санъати орқали катта маҳорат билан энг гўзал туйғулар силсиласини гулдаста қилади. Унинг лирик қаҳрамони мушоҳадакор донишманд, вафоли ошиқ. Шунинг учун ҳам шоира:

Вайсий, бошинг узра қўй, хуршед талъат ёрни,
Билмадингму зарралар бошинда дастор офтоб,—

деб вафоли ёрни энг зариф сатрлар билан улуғлайди. Унинг учун ёр билан суҳбат, дўст билан мубоҳаса, дилкаш мутриб тароналари юксак бир шарафдир.

Маълум бўлишича, Увайсий узоқ вақт мактабдорлик қилиб, ўз даврининг ёш толибларига Аллоҳ каломи бўлган Куръон ва ҳаёт гузалликларидан сабоқ берган. У талабалар учун тез фикрлаш, чиройли сўзлаш ва бошқа таълим-тарбия воситалари билан боғлиқ бўлган чистон-топишмоқлар яратган. Унинг анор ҳақидаги машҳур чистони ўзининг муҳим мазмуни ва юксак бадийлиги билан шоира ижодининг ёрқин бир саҳифаси сифатида кўзга ташланади:

Бу на гумбаздур, эшиги, туйнутидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон?
Туйнутин очиб аларнинг ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турурлар бағри қон.

Увайсийнинг лирик шеърларидан ташқари «Шаҳзода Ҳасан», «Шаҳзода Хусан» каби лиро-эпик асари ва «Воқеоти Муҳаммад Алихон» каби тарихий дostonлари мавжуд. Шоиранинг лиро-эпик дostonлари ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар асосида яратилган бўлиб, бу Увайсийнинг ўз даврининг билимдон отини — муаллимаси ва динимиз тарихидан чуқур хабардорлигидан далолат беради.

Увайсий ҳаётлик давридаёқ нафис лирикаси билан машҳур бўлди ва замондошларининг эътиборини қозонди. Унинг замондоши ва издоши шоира Дилшод — Барно ўзининг Нодирабегимга бағишланган «Тонг маҳал чиқди ҳарамдин турфа моҳ» деб бошланган газалида Нодира билан бир қаторда Увайсийни ҳам жуда катта эъзоз билан хотирлайди:

Ким? — дедим, Нодира — дедилар ани,
Ёнида Вайсий турур олампамоҳ.
Ҳар бири минг шоира ўрнидадур,
Икхони бирла гўлур ҳар боргоҳ.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-туганмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оmmasи орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача куйланиб келади.

НОДИРА

(1792—1842)

Моҳларойим — Нодира XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонқулбий оиласида таваллуд топди. Унинг онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. Ўзининг оила-

вий силсиласига кўра Бобур наслига мансуб бўлиб, шоиранинг ота-онаси ҳам даврнинг эътиборли кишилари эдилар. Моҳларойимнинг таълим-тарбияси шу муҳитда камолотга етди ва у таҳсил йилларида халқимизнинг тарихи, маданияти, илм ва адабиёти равнақидан яхшигина хабардор бўлиб ўсди.

Моҳларойим шеърятга жуда эрта ҳавас қўйди. Устоз Навоий, Жомий ва Бедил каби алломаларнинг асарларига бўлган эътиқодмандлик билан руҳан баркамоллашиб борди.

Маълумки, бу йилларда Қўқон хонлигини Олимхон идора қиларди. Унинг укаси Умархон эса Фарғона водийсининг нуфузли шаҳарларидан бўлган Марғилонда ҳоким эди. 1807 йилда илгаридан бир-бирларига кўнгили бўлиб, севишиб келган Умархон ва Моҳларойим турмуш қурадилар. Шу муносабат билан Моҳларойим Марғилонга келади. Кўп ўтмай Қўқон хонлигида давом қилиб келаётган зиддиятлар оқибатида 1810 йил Олимхон қатл этилиб, унинг ўрнига Умархон тахтга кўтарилади. Шундан бошлаб Моҳларойим тақдири Қўқон билан боғланиб қолади. Унинг шоира сифатида кенг кўламда ижод майдонига кириб келиши ҳам шу йилларга тўғри келади.

Нодира Қўқонда хон саройида экан, давлат ишларидан ҳам воқиф бўлиб борарди. Хусусан, адабиёт ва санъат аҳли билан яқинлашишга, кўп асрлик адабиётимиз йўлидан бориб, давр шеърятини юқори кўтаришга астойдил киришади. Моҳларойим ва Умархоннинг оиласида икки ўғил туғилади. Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонлар ўсиб-улғайиб борадилар. Умархоннинг 1822 йили бевақт вафотидан кейин ёш Муҳаммад Алихон давлатни бошқаришга киришади. Нодира ҳам ёш ўғлининг ёнига кириб мамлакатни бошқариш ишида фаол иштирок эта бошлади.

Нодира давлат ва мамлакат ишларини тadbир ва адолат билан идора қилишда ҳомийлик намуналарини кўрсатаркан, бу йилларда мамлакатда нисбий осойишталик сақланди. Қушни ўлкалар ва уларнинг ҳукмдорлари билан савдо-сотик ва бошқа соҳаларда келишувлар амалга оширилди. Нодиранинг мамлакатдаги қурилишлар соҳасида олиб борган ишлари, маданият ва адабиёт борасида кўрсатган ташаббускорликлари шоира девонининг дебочасида таъкидлаб утилган.

Шоира келтирган бу маълумотларни унинг замондошлари Нодир, Хотиф ва Мушриф каби тазкира ва тарих асарларининг муаллифлари тўлдирадилар ва тасдиқ этадилар. Шоир Нодир Моҳларойимга бағишлаб ёзган «Ҳафт гулшан» достонида уни олимларга, фозилларга аҳамият бергани, истеъдодли шоирларни ижодга ташвиқ этгани, айниқса, хотин-қизлардан чиққан шоира ва фозилаларни ўз ҳимоясига олгани ҳақида гапиради. Ўша даврда яшаган қози Абдунаби Хотифнинг Нодира ҳақидаги хотиралари ва шоиранинг ҳаёти ҳамда ижтимоий фаолиятига бағишланган, аммо тамомланмай қолган воқебанд достонида шоиранинг илмий ва ижтимоий фаолиятини ишонарли далиллар билан

кўрсатишга ҳаракат қилади. Хотиф «Асар ёзишдан мақсадим Нодиранинг оқида, фаҳми, илм ва сўзнинг қадрига етадиган донишманд аёл эъанлигини кўрсатишдир», дейди. Нодиранинг маданият ва адабиёт ҳомийси сифатидаги сарварлиги алоҳида таъкидланади: «Умархон вафогидан сўнг, — деб ёзади Хотиф, — бу ифбат садафининг инжуси кунларни ҳасрату фироқ билан шу тариқа ўтишини ношукурчилик деб билди. У гулистондек Чаҳорчаман боғига бориб, Фаргона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди. Мамлакат хирожларидан беҳисоб тилла ва жавоҳирларни сарф қилиб бир мадрасаи олий, нақшдор масжид, ҳаммом, карвонсарой бино қилдирди ва мадраса, масжидларга ҳисобсиз вақфлар тайин қилди... Бу кунларда яна китоблар ёздириш ва уларга зеби зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Ундаги котиблар, хаттотлар, наққошларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздик, бунинг овозаси атроф оламга машҳур бўлди. Амударёнинг бу томонидаги ёқутқалам котиблар, Мирали рақам роқимлар, Моний каби мусаввирлар бу ерга жамъ бўлдилар. Шундай қилиб, бу аёл ақлу дониш ва яхши фазилатлари билан ягонаи замона, «Нодираи даврон» бўлиб танилди ва халқлар таҳсинига сазовор бўлди»¹.

Бироқ хонликлар ўртасида давом этиб турган муттасил келишмовчиликлар Моҳларойимнинг ўз фаолиятини кенг равнақ топтиришига раҳна солиб турар эди. Оқибат шунга олиб келадик, Бухоро амири Насрулло турли ваз-корсонлар билан Кўқон устига бостириб келиб, гўё бу ерда изидан чиққан шарият қоидаларини низомга солмоқчи бўлади. Хонлиқнинг ҳамма эътиборли кишиларини таъқиб этади ва Моҳларойимни, икки ўғли — Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмудхон ва набираси Муҳаммад Аминхонни ваҳшийларча қатл этади.

Ўзбек халқининг ажойиб шоирасининг ҳаёти шу йўсинда фожиали якун топади.

Нодира ўзбек мумтоз адабиётидаги улкан бир босқичнинг намояндасидир. Шоира яшаб ижод этган даврда Кўқон хонлигида ўзбек адабиёти кенг ривож толиб, ўзига хос адабий муҳит вужудга келади. Бу адабий муҳит бошида Кўқон хони, Нодиранинг умр йўлдоши Умархон — Амирий турарди.

Моҳларойимдан бизгача ўзбек ва форс-тожик тилларида «Комила», «Нодира» ва «Макнуна» тахаллуслари билан яратилган лирик асарлардан иборат катта мерос етиб келган.

Нодиранинг ҳаёт йўли ва адабий мероси ҳақида Лутфулла Олим, Фитрат, С. Айний, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Уткир Рашид, Т. Жали-

¹ Қаранг: Қодирова М. Нодира (ҳаёти ва ижоди), ЎЗР ФАнинг «Фан» нашриёти. Тошкент, 1965, 91—92-бетлар.

лов каби олим, шоирлар ва айниқса, унинг ўз даври адабиётидаги ўрни ҳақида А.П. Қаюмов яратган тадқиқотлар диққатга сазовор. Адабиёт тарихига оид манба ва таъкирларда Нодиранинг катта мерос эгаси эканлиги қайд этилса-да, лекин 1960-йилларгача ҳам шоира лирикасининг жуда кам қисми маълум эди. Кўп йиллик изланишлар натижасида шоира меросининг бир қатор манбалари аниқланди. Ушбу сатрлар муаллифининг тинимсиз изланишлари натижасида шоира девонининг қўлёзмалари топилди, уларни ўрганиб, таҳлил этиш бўйича илмий ишлар давом эттирилди. Натижада ўтган давр ичида Самарқанддан шоиранинг Комила тахаллуси билан ўзбек ва форс-тожик тилларида жамланган, ўзи ҳаётлик даврида кўчирилган девони маълум бўлди. Ўз навбатида шоиранинг Нодира тахаллусидаги асарларидан иборат девони Наманган шаҳридан топилди. Тошкентда эса Макнуна тахаллуси билан яратилган форс-тожик тилидаги шеърлари жамланган яна бир девони аниқланди¹.

Шоиранинг Комила тахаллуси билан жамланган катта илк девони ўз даврида машҳур бўлган. Кейинчалик шоиранинг маданият ва адабиёт соҳасидаги фавқуллодда ташаббускорлик фаолияти ва гўзал истеъдодини тақдирлаган замондошлари унга «Нодираи даврон» номини муносиб кўргач, Нодира девони ҳам юзага келган эди. Айни пайтда шоиранинг форс-тожик тилидаги девонига сўзбоши ёзган номаълум адибнинг таъкидлашича, ушбу девон Умархон вафотидан сўнг жамланган бўлиб, ундаги форсий шеърларга шоира теварагидаги фозилларнинг маслаҳати билан Макнуна тахаллуси қўйилган. Шундай қилиб, бу учта тахаллусда ёзилган девонлар ўн минг мисра атрофидаги шеърларни ўз ичига олади.

Нодиранинг ўзбек ва форс-тожик тилидаги девонлари шу тилларда ёзилган дебочалар билан бошланади. Ушбу дебочаларни шоиранинг ҳаёт йўли, ижод босқичлари, уни ўраб турган адабий муҳитнинг хусусиятлари, сўз бораётган девонларнинг мундарижалари ҳақида муҳим маълумотларга эга бўлган манба сифатида баҳолаш мумкин.

Шоиранинг юқорида суз бораётган девонлари қўлёзмаларини кўздан кечиран эканмиз, уларда Шарқ адабиёти, хусусан, ўзбек адабиётининг тематикаси, жанр хусусиятларига хос бой манзарани кўра-миз. Айни пайтда Моҳларойим ўтмишнинг теран анъаналаридан баҳраманд бўлиб яратган гоёвий ва бадий етук асарлари алоҳида диққатга сазовордир.

Нодира ижод борасида Алишер Навоийни ўзига устоз деб билди. Навоий ижодининг асосий мазмуни унинг инсонпарварлиги билан изоҳланади. Нодира инсоннинг руҳий ҳолатини баланд оҳангларда тараннум этади. Шоирнинг «Азиз» радифли ғазалининг:

¹ Шоира девонларининг қўлёзмалари ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунос-лик институти фондида сақланмоқда.

Келди ашраф барча одам аҳлидин,
Йўқтурур дунёда инсондин азиз,—

мисралари бевосита Навоийнинг «Жондин сени кўп севарман, эй умри азиз» сўзлари билан бошланувчи рубойисини эсга солади.

Нодира шеърят майдонига қадам қуяр экан, бу йўлда Жомий, Фузулий, Бедил, Бобур ва Машраб шеърятидан ҳам баҳраманд бўлди. Нодира шу улуг устозлари изларидан бориб, асарларида инсонни ўраб турган борлиқ ва унинг нашъу намоларидан баҳра олди. Нодира ҳаётни севади, уни қадрлайди, у Муҳаббат Аллоҳ таоло томонидан инсонлар қалбига солинган мангу ёғду эканлигини куйлади:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт!..
Куйиб эй Нодира, олам элига
Муҳаббат шевасини ошкор эт!

Шоира ҳиммат, сабр, қаноат, номус, ҳаё каби хислатларни маърифат, яъни худо васлига эришишни яқинлаштирувчи манзиллар сифатида қайд этади, одам ана шу шарафли хислатларни мукамал ўз руҳига сингдириб олиши ва уни собитқадамлик билан кўнгил ганжинасида асрамоғини образли бир тарзда тасвирлайди. Одамзод шу сифатлардан маҳрум бўлар экан, у риё йўлига кириб кетади.

Нодира ўз ижодида дунёвийлик билан бир қаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган бир бутунлик билан инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал ва жонли мисраларда ифодалаб беради. Шоира учун ишқ, гўзалликнинг нашъасини ҳам, дардини ҳам куйиб, ёниб куйлаш, ҳис қилиш шарафдир. Шоира «Оташ аст» радифли газалида:

Дар каломам нест, Макнуна, ба ғайр аз сухтан,
Дафтарам мажмуаи доғу китобам оташ аст¹.

Мазмуни:

Мен Макнунанинг сўзларида куйишдан бошқа нарса йўқ,
Дафтарим доғ тўпламию китобим оташдир,—

деб ёзган эди. Нодиранинг ишқ-муҳаббат мавзуидаги шеърларида шу муҳаббатни юксак поғонада тутиб турувчи вафо ва садоқат ҳислари ҳам улугланади:

Бўлса то умру ҳаётим боқий,
Мени илгимдуру домони вафо².

¹ Нодира. Асарлар, 2-жилд, 1-китоб, 228-бет.

² Нодира. Эй сарви равон, 20-бет.

Нодира инсон қалбида юксак ахлоқ-одоб чуғи булмас экан, у ишқ-муҳаббатни қадрлай олмаслигини таъкидлайди ва «беадаб кирма муҳаббат даштига», дейди.

Нодира табиат мафтуни эди. Унинг бир қатор шеърларида сафоли баҳор айёмининг кириб келиши, Навруз туфайли шодиёна тароналарнинг бошланиши, боғларда гулларнинг очилиши билан уларнинг рангбаранг либос кийиши, муаттар ҳидлар таратиши ажойиб образларда куйланади. Нодира шеърларида ислом руҳи, тасаввуф таълими ва ҳаёт фалсафасини чуқур идрок этган ҳолда ҳаётга ҳаммавақт умидбахш нигоҳ билан қарайди ва ундан яхшилик уруғини қидиради.

Шундай қилиб, Нодира лирикасининг мавзулар доираси қанча кенг бўлса, ундаги маънолар ҳам шу даражада залворли. Шу залворли маъноларни юзага чиқаришда шоира томонидан қўлланган бадиий воситалар унинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Нодира шеърятига қаттиқ ихлос қўйганлардан бири — унинг замондоши ва издоши Дилшод — Барно (1800—1905) эди. Дилшод Нодирага алоҳида шеърлар бағишлар экан, уни «илм-адаб ва назм осмонининг юлдузи», «ушшоқлар ғазалхони», «шакар сочувчи булбул» сифатлари билан таърифлайди.

Ўз давридаёқ шеърят маликасига айланган Нодира бизнинг замонамизга ҳам нафис сўз санъаткори сифатидаги фазилатлари билан кириб келди. Нодира меросининг катта ва кичик қўлёзмалари халқимиз қўлига етиб келиши билан улар матний жиҳатдан ўрганилиб, бир қатор нашрлар юзага чиқди. Жумладан, шоиранинг 1960-йилларда чоп этилган илк сайланмаси кейинча шоира асарларининг алоҳида жилдлари сифатида бойиди (Нодира. Девон, 2-жилд, 3-китоб, 1968—72-йиллар). 1968—72 йилларда шоиранинг икки том, уч китобдан иборат ўзбекча ва форс-тожик тилидаги девони мухлислар қўлига етиб борди (форсий ғазаллари насрий таржимаси билан). Нодира асарлари Тожикистон ва Афғонистонда чоп этилди, уларнинг русча таржималари Санкт-Петербурглик шарқшунос олим С. Н. Иванов таржимасида рус китобхонларига ҳам етиб борди.

Республикамиз мустақиллик йулига қадам қўйиши билан ўтмиш қадриятларимизнинг тиклана бориши яна янги саҳифаларни очди. 1992 йилда мамлакатимизда шоира таваллудининг 200 йиллиги Қўқон, Андижон ва бошқа шаҳарларда кенг нишонланиб, пойтахтимизда ўтказилган илмий анжуманлар ва тантанали кечалар билан якунланди. Шу йилларда «Давр Нодираси», «Эй сарви равон» китоблари чоп этилди. 1994 йилда «Фан» нашриёти «Увайсий ва Нодира шеърлари»дан иборат ўзбек шоирлари баёзи туркумли яна бир янги нашрни китобхонларга ҳадя этди. Бадиий адабиётда эса Нодира образи гавдалантирилди, драма, роман, кинофильмлар яратилди. Шаҳар ва қишлоқларда бу ҳассос ижодкор номи билан аталган кинотеатрлар, кўчалар, кутубхоналар ва маданият масканлари мавжуд.

МАХМУР

(Вафоти 1844 йил)

Махмур тахаллуси билан қалам тебратган Маҳмуд Мулла Шермуҳаммад ўгли XIX аср биринчи ярми ўзбек мумтоз адабиётининг энг йирик намояндаларидан биридир. У XVIII асрнинг охири чорагида Қўқон шаҳрида, зиёли оиласида дунёга келган. Отаси Мулла Шермуҳаммад — Акмал тахаллуси билан шеърлар ёзиб, XIX аср бошлари Қўқон адабий ҳаётида кўзга кўринарли ўрин тутган, ўзбек ва форс тилларида шеърларидан икки девон тартиб этган. Акмал Амир Умархон саройида тўпланган кўпсонли ижодкорлар жумласидан бўлиб, шеърият мухлислари ўртасида ном чиқарган ва шу боис Фазлий Намангоний тузган «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида бир неча бор ҳурмат билан тилга олинган, асарларидан намуналар келтирилган.

Махмур ёшлигидан бошлаб отаси ташаббуси билан уюштирилган мушоираларда, адабий суҳбатларда иштирок этиш имконига эга бўлди. Махмурнинг Қўқондаги Мадрасаи Мирда чуқур таҳсил олганлиги, жумладан, форс тилини мукамал эгаллаганлиги маълум, уни тугатгандан кейин, ўзи қайд этганидек, маълум муддат сарбозлик-сипоҳийлик қилган. Бу ҳақда Махмур ўз шеърларининг бирида анъанавий фахрия услубида «ҳам илму фанда, ҳам сипоҳликда моҳирам, жанг кунда ботир қахрамонам», деб гурурланади. Худди шу ўринда ўзининг «шеър илмидаги» маҳорати ҳақида сўз юритади. Бир намунада оиласи ва уч фарзанди борлиги тўғрисида сўз юритса, бир қатор шеърларида шахсий ҳаётидаги етишмовчиликдан шикоят қилади, моддий қийинчиликдан нола қилади, турмуш ташвишлари юзасидан фиғон чекади.

Шоир Қўқон хони Амир Умархон номига ёзилган шеърий аризасида ўзининг ниҳоятда оғир иқтисодий шароитини куюнч билан бундай тасвирлайди:

Кечалар ётгани на кўшим бор,
Кундузи ячгани на нўшим бор.
Бир ҳовуч на уйимда ғаллам бор,
Икки газ на бошимда саллам бор.
Бошимда газ десамки, саллам йўқ,
Салла десам, уйимда ғаллам йўқ!

Махмур ҳаётда ботирсўз, довюрак, қўрқмас киши бўлган, табиатан мунофиқлик ва риёкорликни, айни замонда қатъий қораловчи, ҳийла-найранг ва қинғир ишларни ёқтирмайдиган, нозикдил ва сержаҳл, ўз қадр-қимматини юқори тутувчи инсон бўлган. Шоир табиатидаги бу белгилар бир қатор замондошлари ва юқори лавозимдаги амалдорлар билан совуқ муносабатларни шакллантирганидек, ижоди-

да шахсий йўналишдаги туркум ҳажвияларнинг яратилишига ҳам туртки бўлган.

Махмурнинг қанча умр кўргани маълум эмас. Аммо унинг вафоти санаси Қори Қундузий — Комийнинг тарихи орқали аниқ қайд этилган. У Махмурнинг ҳижрий 1279, милодий 1844 йилда Кўқонда вафот этганлигини маълум қилади.

1950- йилларга қадар Махмурнинг ижодий фаолияти ва у қолдирган адабий мерос хусусида жуда чекланган маълумотларга эга эдик. Адабиётшунослик илмига унинг Фазлий тазкирасидан ўрин олган беш газали ҳамда Муқимийнинг ҳажвий тахмисига асос бўлган Ҳапалак қишлоғи ҳақидаги газалигина маълум эди. 1950 йилда мумтоз адабиётимизнинг етук билимдонлари Пўлатжон Қаюмов ва Асқарали Чархийлар саъй-ҳаракатлари туфайли Кўқонда Махмурнинг қарийб уч ярим минг мисрани ўз ичига олган ўзбек ва форсий тиллардаги шеърий тўплами топилди ҳамда адабиётшунос олим А. Қаюмовнинг қатор тадқиқотлари орқали илмий доирага тортилди, кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинди.

Махмурнинг ҳозирча илмга маълум асарларининг ҳаммаси, беистисно, ўз мазмун ва руҳига кўра ҳажвий ва танқидий йўналишдадир.

Мумтоз шеърятимизнинг газал, маснавий, мухаммас ва қасида турларида яратилган бу асарлар ижтимоий ҳажвиётнинг Махмур ижодида янада юқори босқичга кўтарилганини исботловчи бадий ҳужжатлардир. Шоир XIX аср биринчи ярмидаги мавжуд тузумнинг кўпдан-кўп иллатларини, ўша замондаги адолатсизлик, ижтимоий тенгсизлик, зўравонлик ва ҳуқуқсизликни аёвсиз фош этади. «Ҳожатлар чиқарувчи қози даргоҳига муножот» деб номланган мухаммасидаги қуйидаги мисралари мавжуд адолатсиз тузумга кучли қаҳр-газабни ифодалайди ва ўша тузумга айбномадек жаранглайди.

Қайси бир зулмунг этай теъдод, эй, гардуни дун
Ким, сенинг бедоду жавринг ҳадди гоътдин бурун!..
Беҳунар жоҳилга бердинг беадад дунёю дун.
Жамъи доноларни қилдинг ҳолини зору забун,
Зоғни аъло қилиб, тўтини нодон айладилинг!

Урни келганда айтиб ўтиш керакки, ўн бир банддан иборат бўлган бу мухаммаснинг олти банди форсча ёзилган. Аммо, бу бандларнинг ҳам бешинчи мисралари ҳамда умумий радифи ўзбекчадир.

Махмур ҳажвиёти ва танқидий шеърларининг деярли барчаси оддий бечора шахс тилидан ва нуқтаи назаридан мавжуд ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ва кундалик турмуш ташвишлари тўғрисидаги аччиқ ҳақиқат баёни тарзида яратилган ва худди шу боис халқчил руҳ эгаллаган. Меҳнатқаш омманинг, хусусан, деҳқон аҳлининг оч-яланғоч ҳаёти, улкани қуршаган вайронагарчилик ва харобазорга айланган

қишлоқларнинг ачинарли манзараси Махмур ҳажвиётига замин бўлган ва бу манзара «Дар сифати қишлоқи Ҳапалакки, ба махдум Махмур тааллуқ ёфта» деб номланган асарида жуда жонли чизилган:

Турфа қишлоқи газаб кардаки, паррандалари,
Товуқи игначию ўрдагу рози — капалак.

Бору йўқ уйларини баъда баён гар қилсам:
Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.

Дема уй, балки, заминкандур, агар кирса киши,
Ҳар гараф бетига ургайлар анинг кўршапалак.

Халқини кўрсанг агар ўласию қоқу хароб,
Очликдан эгилиб қомати — мисли камалак.

Ажириг томурини ўгурида майда туюб,
Қайнатиб кунда ичар, отуни кўюб сумалак.

Вайрона қишлоқлар ва уларда кун кўрувчи бечора деҳқон аҳли мавзуи Махмурнинг бошқа шеърларида ҳам, жумладан, Курама вилоятига бағишланган ҳажман каттагина мухаммасида шундай танқидий руҳда ҳаётий ишланган.

Махмур ҳажвияларининг кўпчилиги ўша замоннинг кўзга кўринган амалдорларининг кирдикорларини, алдамчи-хасисликларини, инсон сифатида тубан феъл-атворларини фош этишга бағишланган. Шоир уларни шахсан жуда яхши таниган, ифлос қилмишларидан тўла хабардор бўлган ва шу боис ўз ҳажв ўқларини улардаги етакчи нуқсонларга бехато урган. «Хожа Мир Асад ҳажви»да ўта муттаҳам шахснинг муғомбирликлари кулгили воқеа баёнида фош этилса, «Ҳажви Атойти порахўр айни савоби акбараст», яъни «Атойти порахўрга ҳажв ёзиш улуғ бир савобдир» — мисраси билан бошланувчи асарида порахўрлик фош этилган.

«Қози Муҳаммад Ражаб авж сифатлари» деб номланган ҳажвияда шоир такаббурлик билан ўзини покдомон ва билимдон тутувчи, аслида эса ахлоқан тубан ва батамом оми, нуноқ бўлган қозининг ижтимоий қиёфасини чизади:

Ажаб қозийи қоҳили, жоҳиле,
Бўлуб омийлик илмига комиле,

Анинг кўксини чок қилсанг ҳама.
Ғилу ғашини пок қилсанг ҳама.

Адамдур, «алиф» анда кўп излама,
Бу нархарни қози дебон сизлама!

Махмурнинг ижодий меросида айрим тарихий шахсларнинг табиати ва амалий-ижтимоий фаолиятларини аёвсиз фош этувчи ҳажвий жуфтликлар учрайди. Ҳар жуфтлик нишонга олинган шахсга маснавийда битилган салбий тавсифнома ва шу шахснинг ўз кирдикорларини ўзи фош этиш услубида ёзилган газалдан ташкил топган. Масалан, Махмурнинг ҳажвий қалами остида табиблик даъвосида бўлган Ҳаким Туробий аслида тамоман нодон ва фирибгар шахс эканлигини «ўзи бўйнига» олади, тан беради:

Бихамдиллоҳ, табиби шаҳри Букроти халойиқман,
Ажалдин ҳам бани одами ўлдирмоққа фойиқман...

Табиби шаҳр номи ойда бир бемор ўлдурса,
Вале, ман кунда юз бемор ўлдирмоққа ҳозиқман.

Мани бадбахт то зарбулмасал бўлдум табибликда,
Жаҳон ворица акнун кўп ҳақоратларга лойиқман!

Бу намуналар Махмурнинг барча ҳажвий усуллардан, хусусан, ўз-ўзини фош этиш санъатидан самарали фойдаланганини равшан кўрсатади.

Махмур қолдирган адабий мерос ҳақида сўз борар экан, шоирнинг «Каримқул Меҳтарнинг сифатлари» ҳажвияси устида алоҳида тўхтаб ўтиш керак. Эллиқдан ортиқ байтдан ташкил топган бу маснавийнинг асосий қисми энгил юмор билан суғорилган ва ҳар бир ўқувчида илиқ табассум, кулгу ва завқли кайфият уйғотади. Махмур хон буйруғига биноан унинг амалдорларидан Каримқул Меҳтар томонидан ўзига ажратилган отни таърифлаш жараёнида юмористик тасвирнинг гўзал лавҳаларини яратади:

...Бир замон менга от деб бердинг,
Расми Рустамсифот деб бердинг.

Бир қаро эшаки фалакзадани,
Ҳам самовату ҳам самақзадани.

Ҳам ҳарису ҳам харобу ҳам бадном,
Икки минг айб ангадур мудом.

Сув ичса ҳам тамоғига тиқилар,
Пашша гар кўнса ёлига йиқилар...

Шоир от таърифида халқ оғзаки ижодининг лоф, аския турларидан ҳам кенг фойдаланиб, ўқувчиларга завқ-шавқ бахш этувчи мисраларни битади.

Махмур ижодий фаолияти ўзбек адабиётида танқидий йўналишнинг, айниқса, ҳажвиёт тараққиётининг навбатдаги юқори босқичи бўлди. Шоирнинг адабий мероси кейинги даврлар ҳажвгўйларига, хусусан, Муқимий ва Нодимларнинг ижодига самарали таъсир қилди.

ГУЛХАНИЙ

(XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярми)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Шариф Гулханийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида тафсилий маълумотларга эга эмасмиз. XVIII асрнинг сўнгги чораги ва XIX асрнинг биринчи ярми Қўқон адабий муҳитида қалам тебратиш, ўзбек бадиий насри тараққиётига жиддий ҳисса қўшган Гулханий номи бир қатор тазкира ва тарихий асарларда зикр этилган.

Гулханий ҳақида айрим маълумотлар Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида учрайди. Манбалардаги маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, бўлажак ижодкор асли тоғли Қоратегиндан Қўқонга келиб оила қурган, тахминан 1770—80-йиллар атрофида дунёга келган, оғир иқтисодий қийинчиликларда кун кечирган. Баъзи манбалар унинг Наманган мадрасаларининг бирида маълум муддат таҳсил олганлигидан дарак беради.

Муҳаммад Шариф бир неча йил ҳаммомда ўт ёқувчи — гўлохлик вазифасида ишлаган ва шунга ишора тарзида Гулханий тахаллусини қабул этган. Маълум вақт сипоҳийлик (навкарлик) ҳам қилган. Шоир вафоти санаси ҳам маълум эмас — XIX асрнинг 30—40-йилларида дунёдан ўтган, деб тахмин қилинади.

Гулханий XIX асрнинг бошларида шоир сифатида давр адабий ҳаётининг фаол иштирокчиларидан бирига айланган эди. Амир Умархон Қўқон хонлиги тахтига ўтиргач (1811), ўз саройи атрофига истеъдодли қалам аҳлини жалб этганида, улар орасида Муҳаммад Шариф ҳам бор эди. Ўзи ҳам қобилиятли шоир бўлган хоннинг топшириғига кўра Фазлий Намангоний тузган «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида Гулханий асарларига бир неча ўрин ажратилган. Шоирнинг ўзбекча ғазаллари, шунингдек, «Аз чащмаи ман», «Эй тўти», «Бирун» радифли форсий ғазаллари ғоявий-бадиий жиҳатдан ниҳоятда пишиқдир. Уларни ишқий лириканинг етук намуналари қаторига киритиш мумкин.

Фазлий тазкирасида Гулханийнинг кейинчалик Журъат тахаллусини қабул қилиб, шу тахаллус билан ҳам қалам тебратганлигини ёзади. Бизга Журъат тахаллуси билан битилган «Ангуштам» радифли форсий ғазал етиб келган.

Гулханий истеъдодли шоир бўлган. Аммо миллий адабиётимиз тарихидан моҳир наср устаси, машҳур «Зарбулмасал»нинг муаллифи сифатида фахрли ўрин олган. «Зарбулмасал»нинг муқаддимасида

қайд этилишича, Гулханий бу асарни ёзишга Амир Умархоннинг тавсиясига кўра киришган. «Зарбулмасал» жиддий ижтимоий мазмунни мажоз йўли билан бадий ифодаловчи ахлоқий-дидактик ва танқидий-ҳажвий йўналишдаги асардир. Унда ижтимоий ҳаёт муаммолари, жамиятда турли табақа — гуруҳлар ўртасидаги мураккаб муносабатлар, инсонларнинг ўзаро муомалалари, урф-одатлар, халқ маросимлари ҳақида мажозий услубда сўз боради.

Гулханий ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни, инсонлар табиати ва амалий фаолиятидаги олижаноблик ва пасткашлик, адолат ва зўравонлик, саховат ва хасислик, камтарлик ва манманлик, қаноат ва очкўзлик, хушмуомалалик ва кўполлик, ҳалимлик ва дағаллик каби фазилат ва салбий белгиларни бадий маҳорат билан қушлар ва ҳайвонлар тили ва ҳаракатларига, интилиш ва қилмишларига кўчиради ва улар иштирокидаги ҳаётий лавҳаларда ўз муносабатини билдиради. Албатта, асар билан танишган ҳар бир ўқувчи унда гап қушлар ва ҳайвонлар фаолиятлари ва ўзаро можаролари ҳақида эмас, балки, аслида кишилик жамиятидаги турли табақа — гуруҳлар вакиллари ҳақида бораётганини дарҳол англаб олади. Асар иштирокчиларининг нутқлари халқ мақоллари, матал, ҳикмат ва қолиплаган бирикма-ибораларидан кенг фойдаланиш асосига қурилган. Асар воқеаси қадимги «Фарғона иқлимида» жойлашган «эски бир шаҳристонда» юз беради. У ерда истиқомат қилаётган Япалоққуш ўз ўгли Кулангирсултонни уйлантириш тараддудига тушади, шу манзилда яшайдиган Бойўғли ва Бойқушнинг қизи Кунушбонуга совчи қилиб Кўрқушни юборади. Баҳс ва тортишувлардан сўнг қиз тарафга бериладиган қалин миқдори минг чордевор деб белгиланади, никоҳ маросимлари ўтказилади. Воқеалар давомида бўлажак қудалар ва уларнинг манфаатларини ифодаловчи иштирокчиларнинг табиатлари, фалсафаси, ички дунёси ва интилишлари босқичма-босқич очила боради.

«Зарбулмасал»да етакчи мазмун билан мантиқий мазмун узвий боғланиб кетган ўндан ортиқ насрий ва назмий масала, қисса ва ҳикоятлар мавжуд. Бу мўъжаз бадий асарлар, асосан, ахлоқий-таълимий йўналишда бўлиб, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат ғояларини олға суради, хасислик, манманлик, бепаросатлик, жоҳиллик, сотқинлик каби салбий белгиларни қоралайди. Хусусан, «Маймун билан Нахжор» ва «Тошбақа билан Чаён» каби масаллар юксак бадий маҳорат билан ёзилган.

Зикр этилган масалларнинг бирида ҳаётий лавҳа орқали «билмаган, урганмаган ва ақлинг етмайдиган ишга ҳовлиқиб уринма, аввал ҳунарни яхшилаб эгалла, шунда панд емайсан!» деб ўғит берилса, иккинчисида, ҳаётда дўст танлашда ниҳоятда эҳтиёт бўлишликка, ёмонга асло яқинлашмасликка даъват этилади. «Зарбулмасал»даги бу каби ахлоқий-таълимий йўналишдаги масаллардан фарқли улароқ «Туя билан Буталоқ» масалида соф ижтимоий мавзу бадий интиҳосига етказилган. Унда эркисиз Туянинг оч ва сувсиз қолган Бўтало-

гининг ёлвориб қилган фиғону ноласига берган ғамгин жавоби аниқ эшитилади:

Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб:
«Кўрки,— бурунлуқ кишини қўлида,
Ул кишининг кўзлари ўз йўлида!
Менга агар зарра каби ихтиёр
Бўлса эди — бўлмас эдим зори бор!»

«Зарбулмасал» ўзбек бадий насрининг энг етук намуналари қаторида фахрли ўрин олган. Ранг-баранг тасвирий воситалардан, жумладан, мураккаб саждан кенг фойдаланиб ёзилган бу асарнинг тили ниҳоятда ширадор, жозибали бўлиб, асарнинг чин маънода халқчил рух эгаллашида жуда катта хизмат қилган.

МУНИС ХОРАЗМИЙ

(1778—1829)

Амир Авазбий ўгли Шермухаммад, адабий тахаллуси Мунис Хоразмий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Хоразмда яшаб ижод этган шоир, тарихнавис олим, таржимон, хаттот ва маърифатпарвардир.

Мунис ўзбек адабиёти, умуман маданияти тарихида салмоқли ўринни эгаллайди. У муаррих сифатида ўзининг «Фирдавс ул-иқбол» тарихий асарини ёзди, шоир сифатида девон тузди. Таржимон сифатида тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилди, педагог сифатида «Саводи таълим» номли рисола ёзди. Муниснинг ҳаёти ва ижодини ўрганар эканмиз, аввало унинг адабий ва тарихий асарларига мурожаат қиламиз. У ўзининг «Мунис ул-ушшоқ» девонига ёзилган сўзбошида ва «Фирдавс ул-иқбол» номли тарихий асарида таржимаи ҳолига оид анчагина маълумотлар келтирган.

Мунис 1778 йили Хивада туғилди. «У Хивадаги Қиёт қишлоқлик Авазбий Миробнинг ўғлидир»¹. Унинг ота-боболари хонлар саройида мироблик ишларини бошқариб келганлар.

У ёшлик чоғларидан бошлаб илм олишга қизиқиб, тарих ва адабиётга меҳр қўйди. Дастлабки маълумотни Қиёт қишлоғида олиб, кейинчалик Хива мадрасаларида ўқиди. 1800 йилда отаси вафот этгач, Хива хони Аваз-Иноқ Мунисни Хива саройининг фармонна-

¹ Ҳасан Мурод Муҳаммад Амир ўғли «Лафасий», Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари, ЎзР ФА Абу Райҳон Бериуни номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма асарлар фонди, инв. № 9494, в. 2^а.

вис котиби қилиб тайинлайди. Мунис замонасининг машҳур олим, шоир ва санъаткорлари билан яқин алоқада бўлиб, ўзини илм-фан, маърифатга бағишлади. Ўзидан илгари яшаган шоир ва тарихчиларнинг асарларини иштиёқ билан ўрганди. Бу ҳол Муниснинг қуйидаги шеърда яққол кўзга ташланади:

Волийи мулки тариқат гар Низомийдур манга,
Манзили маънига Хизри роҳ Жомийдур манга.
Хотиримға Хисравийдин ҳар замон шўре етиб,
Банда давроннинг бари ширин каломидур манга.
Пир Ансорий сўздан чошни нутқум топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳял Низомийдур манга.
Ҳофизи Шероз, Лутфийдин тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ ақли тасаввуфнинг мақомидур манга.
Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атрпарвар жон машомидур манга.
Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглум очиб фирдавсдек,
Гоҳ Хоқоний футухининг паёмидур манга.
Гоҳ таълим Анварий нури била равшан бўлуб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.
Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъайи,
Ҳосил аҳли ишқнинг шўри тамоми дур манга.
Нусхаи таъйид Бедилдин топиб, Файзи сухан,
Маъни ичра номайи Иқбол номидур манга.
Қилса ҳосил даҳд бежо сўз аро йўқдир ғамим,
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.
Тонг эмас, Мунис, агар бўлсам Киромий қадриким.
Устози зоҳиру ботин — Киромийдур манга¹.

Бу ғазалда келтирилган маълумотдан Муниснинг қатор Шарқ мумтоз шоирларининг ижодидан баҳраманд бўлганлиги кўриниб турибди. Мунис ёшлигиданоқ шеър ёзиш билан машғул бўлган ва ўзидан илгари ўтган тарихчиларнинг асарларини зўр ҳавас билан ўрганган. Шоир биринчи девонини 1804 йилда тузди. 1813 йилда эса барча шеърларини тўплаб «Мунис ул-ушшоқ» деб номланган девон тузди².

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Шарқ кўлэзма асарлар фондида Мунис девонларининг бир неча кўлэзма нусхалари сақланмоқда³. Улардан 1330-рақамли кўлэзма Мунис 27 ёшга кирган вақтда 1804—1805 йили шоир таржиман ҳолидан кўчирилган. Девон охирида қуйидаги тўртлик келтирилган.

¹ Девони Мунис, мазкур фонд, кўлэзма, инв. № 940, в. 6^б.

² Мазкур фонд, кўлэзма инв. № 9494, в. 3^а.

³ Мазкур фонд, кўлэзма, инв. № 940, 1330, 1793, 7865, 9356.

Мунисо, тўқмай йигирма етти ёш,
Ваҳ, йигирма етти узра етти ёш.
Ёш каби машғуллик қилмоқ недур,
Ҳар қачонким суҳбатингга етти ёш.

Шоирнинг бу девонидан унинг ғазаллари, мухаммаслари, мусад-
даслари, рубойлари ва бошқалар ўрин олган. Девоннинг охирида му-
аллифнинг «Саводи таълим» номли илмий асари ҳам бор бўлиб, унда
хаттотлик қоидалари баён этилган.

Шоир гузаллик ва муҳаббатни куйлаган бўлса-да, унинг ғазалла-
рида ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳам ўз ифодасини топ-
ган. Замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида ўзи яшаётган
ҳаётда фаол иштирок этди. Мунис тарихнавис олим сифатида Хо-
разм тарихига оид қимматли «Фирдавс ул-иқбол» номли муҳим та-
рихий асарини ижод этди. Олим ўз асарини Шарқ тарихчиларининг
аънарасига мувофиқ ҳамда ва наъг булимлар билан бошлаган. Сўнгра
ўз ҳаёти ва асарининг ёзилиши ҳақида қисқача маълумот бериб, Хо-
разм тарихини ёзган.

Асар муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат.

I бобда Одам Атодан то Нуҳ пайгамбар авлодигача бўлган ҳодиса-
лар баён этилган. II бобда Ёфасдан Қунғирот шўъбасигача бўлган Мўғул
ҳукмдорлари даври хусусида фикр юритилган. III бобда Курлос авло-
дига мансуб подшоҳлар даврида содир бўлган воқеалар тўғрисида ёзил-
ган. IV бобда Элтузорхоннинг ота-боболари ҳаёти тасвирланган. V бобда
Элтузорхоннинг туғилишидан бу асарнинг ёзилиб тамом бўлишига
қадар содир бўлган воқеалар хусусида қалам тебратилган.

Хотима эса олимлар, авлиёлар, амирлар, беклар, шоирлар, хунар-
мандлар ҳақида маълумотларни ўз ичига олади¹.

Мунис «Фирдавс ул-иқбол» номли асарини ёзиб тамомлай олма-
ган. У қадим замонлардан бошлаб Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронли-
гининг еттинчи йилигача (1813) бўлган воқеаларни ёзишга улгурган.
Унинг бу чала қолган асарини шогирди Огаҳий давом эттирган. Ога-
ҳий бу асарни қандай қилиб давом эттирганлигини қуйидагича баён
этади. Элтузорхон хонлик қилган даврда Мунисни чақириб, Хоразм
тарихини ёзишни буюради. Мунис ўз асарини Шерғозийхон давригача
ёзиб етказганда Элтузорхон вафот этади. Ундан сўнг давлат тепасига
унинг биродари Муҳаммад Раҳимхон I келади.

Муҳаммад Раҳимхон I Мунисга ўз асарини давом эттиришни бу-
юради. Мунис асарни давом эттираркан, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукм-
ронлигининг еттинчи йилида содир бўлган воқеаларни ёзиб та-
момлаганда, хон 1819 йили Мунисга Мирхонднинг машхур «Равзат

¹ Мунис ва Огаҳий, «Фирдавс ул-иқбол», мазкур фонд, қўлёзма, инв. № 5364/1;
в: 5^о.

ус-сафо» номли тарихий асарини ўзбек тилига таржима қилишни буюради. Мунис бу асарнинг биринчи жилдини ўзбек тилига таржима қилиб, иккинчисини давом эттираётганида Муҳаммад Раҳимхон I вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Оллоҳқулихон келади. Бу ҳам Мунисга таржимани давом эттиришни буюради. Бироқ Мунис иккинчи китобни охирига етказолмай, 1829 йили вафот этади. Оллоҳқулихон тахтга ўтиргандан кейин, 1839—1840 йили Муниснинг шогирди ва унинг тарбиясини олган Огаҳийни чақириб, 1813 йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган «Фирдавс ул-иқбол» асарини давом эттиришни буюради. Огаҳий 1813 йилдан бошлаб Хоразмда содир бўлган воқеаларни ёза бошлайди.

Тарихнавис олим Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол» номли асари узоқ даврни қамраб олган Марказий Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда қимматли тарихий асардир. Асарда Хоразмнинг қадимий даври билан бир қаторда, Хива хонлигининг 1825 йилгача бўлган сиёсий тарихи муфассал баён этилган, тож-тахт, бойлик учун олиб борилган курашлар ва шунингдек, Хива хонларининг қўшни туркман ва қорақалпоқ халқлари билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилган.

Асарда Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганиш бўйича ҳам анчагина маълумотлар бор. Хива хонлигининг Бухоро, Қўқон хонликлари, Россия билан олиб борган дипломатик ва савдо-сотик муносабатлари, хонликдаги суғориш, солиқ, қурилиш ишлари ўша даврда яшаган олимлар, шоирлар ҳаёти, ижоди қаламга олинган.

Шундай қилиб, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий ўз даврининг талантли шоири, атоқли тарихнавис олими, давлат арбоби ва моҳир таржимони бўлган. Унинг асарлари ўзбек халқи маданияти тарихини ўрганишда ажойиб манба бўлиб хизмат қилади.

ОГАҲИЙ

(1809—1874)

Муҳаммадризо Эрниёзбек ўғли — Огаҳий XIX аср Хоразм адабий муҳитининг йирик сиймоларидан бири бўлиб, Навоийдан кейин энг «қўп ва ҳўб» шеър айтган шоирлардандир.

Огаҳий 1809 йил 17 декабрда Хива атрофидаги Қиёт қишлоғида (Ҳозирги Огаҳий номли жамоа хўжалиги) дунёга келган.

Отаси Эрниёзбек вафот этгач, ёш қолган Огаҳийни тоғаси Мунис ўз тарбиясига олди. Мунис атрофига тупланган ижодкорлар бўлғуси шоир Огаҳий ижодига катта таъсир қилди. Огаҳий дастлабки билимни Мунис Хоразмийдан, кейинчалик Хива мадрасаларида таҳсил олди. 1829 йил Мунис вафот қилгандан кейин Оллоҳқулихон унинг ўрнига Огаҳийни бош мироблик вазифасига тайинлайди. Шоир

хизмат юзасидан Хоразм воҳасининг кўп жойларида бўлиб, деҳқонларни, хунармандларни аянчли ҳаётини ўз кузи билан кўрди. Бу Огаҳий ижодига таъсир этмай қолмади.

Огаҳийдан бой ижодий мерос қолди. У мадрасада ўқиб юрган пайтларидаёқ «Баёзи мутафарриқан форсий» номли баёз тузди. Бу баёзга Жомий, Навоий, Ҳофиз, Шерозий, Бедил, Фузулий ғазалларини киритиш билан бир қаторда уларга эргашиб ёзган ўзининг ўн беш ғазали ва икки мухаммасини қўшди. Огаҳий устози Мунис бошлаб қўйган, ammo, тамомлай олмаган тарихий «Фирдавс ул-иқбол» асарини ёзиб тугатди. Бундан ташқари Хива хонлиги тарихига оид «Риёз уд-давла», «Жомеъ ул-воқеоти Султоний», «Зубдат ут-таворих», «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол» номли тарихий асарлар ёзди. Огаҳий жаҳон маданиятини нодир дурдоналари ҳисобланган Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо», Кайковуснинг «Қобуснома», Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» каби бадий, тарихий, ахлоқий, фалсафий, дидактик асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Огаҳий 1872 йилда пароканда бўлган бадий меросини жамлаб «Таъвиз ул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») номли девон тузиб қолдирди. Маданиятимизнинг дурдонаси бўлган бу девон ўзбек мумтоз шеърятининг 22 жанрига оид асарларни ўз ичига қамраб олган.

Огаҳий ижодида XIX аср Хива хонлигидаги ижтимоий ҳаёт ўз ифодасини топган. Бу даврга келиб, Туркистон Россия томонидан босиб олинганди, халқ икки ёқдан зулм остида қолганди. Огаҳий бундан қаттиқ қайғурарди, халқ ҳур, озод яшашини орзу қиларди.

Огаҳий дунёга, инсонга туганмас муҳаббат, ҳаётга чексиз меҳр билан қарайди, ижтимоий жараёнларга қаттиқ қизиқади. Шоир инсонни ҳаёт гўзалликларини, муҳаббат шавқ-завқини тўлиб-тошиб тарафнам этади. Мутафаккир ўз асарларига ижтимоий фикрларни маҳорат билан сингдириб юборади. Мисол учун машҳур «Феруз» ашуласидаги қуйидаги сатрларни эслайлик:

Эй шоҳ, қарам айлар чоғи тенг тут ёмону яхшини,
Ким, меҳр нури тенг тушар вайрону обод устина.
Хоки танинг барбод улур, охир жаҳонда неча йил,
Сайр эт Сулаймондек агар тахтинг қуриб бод устина.

Огаҳийнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ғоялари хон ва шоир Ферузнинг сиёсий-маърифий тарбиясига таъсир қилади. У тарихчи олим сифатида Хива хонларига, йирик тарихий шахсларга бағишлаб қасидалар ёзган. Шоирнинг «Қасидаи насиҳат» деган асари бунга яққол мисол бўлади. Асар Ферузга бағишланган. Огаҳий ўз насиҳатларида салтанатни бошқаришнинг йўл-йўриқларини кўрсатади, мамлакат ва халқни адолат билан идора этиш йўллари бел-

гилаб беради. Бу қасида маснавий жанрида ёзилган бўлиб, шоирнинг сиёсий-маърифий қарашларини ёрқин ифода қилади. Шоир фикрича, ҳар қандай давлат бошлиғи ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун барча ижобий фазилатларга эга бўлиши лозим. Подшоҳи ҳимматли, шижоатли, адолатли, ғайратли, саховатли, ҳаёли, соф ниятли, маданиятли, ҳамиятли, камбағалпарвар бўлиши зарур. Ҳукмдор шу фазилатларга эга бўлса, ҳокимияти камол топади, мамлакати фаровон бўлади, деган фикрни илгари суради.

Огаҳий давлатни бошқаришнинг йўллари ҳам кўрсатиб ўтган. Шоирнинг фикрича, шоҳ шариат аҳкомларига қаттиқ амал қилмоғи даркор. Айш-ишратдан, фитна ва гийбатдан, гафлатдан, ялқовликдан, зулм-разолатдан, чақимчиликдан, молпарастликдан узоқ бўлиши керак. Хива хони Феруз Огаҳийнинг давлатни бошқариш тўғрисидаги маслаҳатларига қулоқ тутган, унинг ҳикматли байтларини мармар тошларга ёздириб арзхоналарига қўйдирган, кўп эзгу ишларни амалга оширган.

Бу даврда Хоразм халқи маҳаллий бойлар ва рус босқинчилари зулми остида қолганди. Лекин шунга қарамай хонликда маданий-маърифий ишлар ривож топди. Бунда Огаҳийнинг маърифий ҳиссаси катта бўлди. Огаҳийнинг Ферузга берган сиёсий сабоқлари бугун ҳам ўз қийматини йўқотган эмас.

Мутафаккир шоир жамиятнинг инсонпарварлик имкониятларини оширишнинг барча йўлларидан фойдаланишга ҳаракат қилди, ҳукмдорларни адолатга, раҳм-шафқатга даъват этди. Огаҳий Сайид Муҳаммадхон илтимосига биноан 1857 йилда қасида ёзди.

Бас, энди раиятга қил имдод,
Топай десанг икки жаҳонда мурод.
Илоҳе, бу қаср ичра қилгон макон,
Бу манзилни фаҳм этмагил жовидон.
Вафосиз дурур лаҳр иқболи бил,
Бақосиз дурур мулк ила моли бил.
Кўнгил қўймагил мулк бунёдиға,
Ет, албатта, мазлумлар додира!

Қасида кўҳна Арқда хоннинг арзхонасидаги мармар устунга ўйиб ёзилди. Шоир ўз қасидасида инсонпарварлик ғояларини олға сурди, адолатпарвар, маърифатпарвар давлат раҳбарларини орзу қилди ва хонни шунга даъват этди.

Огаҳий Хива хонлигининг 1813 йилдан 1873 йилгача бўлган тарихини изчиллик билан бой манбалар асосида ёзиб қолдирган. Огаҳийнинг тарихий асарларига академик В. В. Бартольд юқори баҳо берган: «Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар... воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган далилий манбаларнинг

куплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича бўлган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдиради»¹.

Отаҳийнинг тарихий асарлари далилий манбаларнинг бойлиги ва ишончли бўлиши билан ажралиб туради. Унинг тарихий асарлари қўшни қардош халқларнинг тарихини ўрганишда биринчи манба ҳисобланса, таржима асарлари Хоразм ижодкорларини араб, форс-тожик адабиётининг ноёб дурдоналари билан таништирди, халқнинг маънавий савиясини бир поғона баландга кўтарди, ўзбек адабиёти хазинасини янги асарлар билан бойитди, халқлар ўртасидаги дўстлик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлади.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ

(1825—1899)

Комил Хоразмий XIX асрда яшаб ижод этган маърифатпарвар шоир, санъаткор, хаттот, давлат арбоби, ўз даври илғор маданиятининг машҳур вакиллари билан бирдир. Комил — шоирнинг адабий тахаллуси бўлиб, унинг асл номи Паҳлавон Ниёз Муҳаммаддир. Паҳлавон Ниёз Муҳаммад 1825 йилда Хивада, мударрис Абдулла Охун оиласида туғилди. У дастлабки сабоқларни маҳалла масжиди қошидаги мактабдан, сўнг ўз отасидан олди. Абдулла Охун ўғлига араб, форс тилларини ўргатди ва адабиётга ҳавас уйғотди. Комил маҳалла мактабини тамомлагач, Хива шаҳридаги мадрасалардан бирида таҳсил кўради, мумтоз адабиёт вакиллари ижодини зур ҳавас билан ўрганади. Навоийни ўзига устоз билиб, унга тақлидан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада машҳур шоир бўлиб етишади. У мусиқа ва хаттотлик санъатини ҳам мадрасада ўқиб юрган даврида урганган эди.

Комилдаги истеъдодни кўрган Хива ҳукмдори Сайид Муҳаммад (1856—1865) уни саройга тортади ва у хон саройида хаттот, Муҳаммад Раҳим II — Феруз (1865—1910) даврида эса мирзабоши ва девонбегилик лавозимларида хизмат қилади.

Комил ўз асарларида анъанавий ишқ-муҳаббат, маърифатпарварлик, тинч-тотув яшаш гоյларини тарғиб қилади. Аммо шоир ижодида маърифатпарварлик гоյлари етакчи ўринни эгаллади. Бунга шоирнинг «Камол», «Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд», «Тилло соат» каби асарлари яққол мисол бўлади. Комил 1891 йил сентябр ойида Петербургда бораётиб Тошкентда тўхтаб, «Туркистон вилоятининг газети» таҳририятининг илтимоси билан «Тошканд» деб номланган қасида ёзади. Унинг бу қасидаси ўзбек адабиётида янги ижтимоий тараққиётни акс эттирган йирик шеърый асардир.

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана. Л.— 1927. 113-бет.

Петербург, Москва, Тошкент каби шаҳарларни томоша қилиш, халқ аҳволи билан танишиш шоир қалбидаги ватанпарварлик ҳиссини янада кучайтирди. Ватан тақдири ва унинг келажаги шоирга тинчлик бермади. Шунинг учун ҳам шоир ўз шеърларидан бирида:

Не суд очилса гул, ўлса баҳор гурбат аро,
Менгаки бўлмаса ёру диёр гурбат аро,
Очилмади чаманистон ҳавомидин кўнглум,
Кўзимга гул эрур андоққи, хор гурбат аро.
Чикай Ватан салафидин дема гуҳар янглиғ,
Гарчи бўлса сенга эътибор, гурбат аро,—

деб ўз элида, диёрида туриб ўзини гурбатда ҳис қилади.

Комил биринчи бўлиб ўзбек нота ёзувини ихтиро қилди. Ферузнинг фармони билан «Танбур чизиклари» деб аталувчи Хоразм нотасини яратди ва «Рост» мақомининг бош қисмини нотага туширди. Комилнинг «Рост» мақомига боғланган «Мураббаи Комил», «Пешрави Феруз» сингари куйлари нотага ёзилгани ҳолда ҳозиргача сақланмоқда ва хонанда, созандалар томонидан куйланмоқда.

Шоирнинг бу ишини ўгли Муҳаммадрасул Мирзо давом эттириб, Хоразм мақом куйлари учун нота асосида мусиқа яратди. Таниқли бастакор Матниёз Юсупов эса беш томлик Хоразм мақомлари китобини нашрдан чиқарди ва кенг ўқувчилар оммасига тақдим қилди.

Комилнинг маданий-адабий мероси хилма-хил ва бойдир. Уларнинг қўлчилигини анъанавий севги-муҳаббат мавзуси ташкил қилади. Бу мавзуда кўп асарлар ёзилган бўлса ҳам, шоир унга ўзининг янги шеъру дostonлари билан муносиб улуш қўшди. Хусусан шоирнинг:

Йиғлатур ошуқларинг лаъли лабинг хандаси,
Тубию шамшод эрур сарв қаддинг бандаси,
Ҳусну жамол авжининг меҳри дурахшандаси,
Кўрса меҳр оразинг, бўлғуси шармандаси,
Сўйла манго эй санам, кимни севар ёрсан?

каби оташин сатрлари кишини беихтиёр мафтун этади, уни ўйлашга, фикрлашга ундайди. Мисол учун: «Йиғлатур ошуқларинг лаъли лабинг хандаси». Ажаб, нима учун ошиқни маъшуқанинг лабини хандаси йиғлатади? Чунки ошиқ севгилисининг васлига етолмайди. У ҳижрон азобида ўртанади. Маъшуқа эса унинг бу аҳволини лабда ханда билан томоша қилиб туради. Маъшуқа жафо қилса ҳам ошиқ ундан нари кетаолмайди. Негаки, маъшуқа бениҳоя гўзал. Унинг қома тига тубию шамшод банда, гулгун юзидан қуёш шарманда. Қаранг, шоир бир неча мисрага қанча маънони жо қилган. Навоий, Мунис, Огаҳий каби шоирларнинг ижоди Комил учун адабий мактаб бўлди.

У ўз салафлари ижодини чуқур урганди. Уларнинг асарларида куйланган инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларидан ижодий фойдаланди. Шунинг учун шоир ижодида халқчиллик ғояси алоҳида ўрин эгаллади. Бу ғоя Комил асарларининг мағз-мағзига сингиб кетган.

Комил яшаган даврда Хива хонлиги Рус чоризмининг вассали бўлиб, халқ турмуши ниҳоятда аянчли аҳволда эди. Зулм ва зўрликларни ўз кўзи билан кўрган шоир меҳнаткаш халқ ҳаётига ачинди, уни енгиллаштириш чораларини излади. Аммо тополмади. Шунинг учун у хон ва унинг амалдорларини инсоф ва адолатга, меҳр-шафқатга даъват этди:

...Гар олтин қаср эса жоҳинг, улус ҳолига раҳм этгил,
Сендек неча шаҳаншоҳни ўткарди бу айвон...

Комил ўзбек мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, ижодий ривожлантирди. Шунинг учун унинг кўпгина асарларида ҳукмрон табақаларнинг жоҳиллиги, мунофиқлиги, шафқатсизлиги фош этилган. Бунга шоирнинг «Тамаъ», «Рўза», «Мулло-имом» каби шеърлари ёрқин мисол бўлади.

Комил форс тилини ҳам яхши биларди. Хива хонлигидаги адолатсизлик, жабр-зулмни, турмуш иллатларини фош қилишда форс тилидан ҳам унумли фойдаланди. Шоирнинг «Алғиёс», «Зи бедоди гардун», «Дод аз дасти чархи дун» матълаи билан бошланадиган ғазаллари исёнкорлик руҳи билан йўғрилган. Комил одамларни эзгуликка даъват этади. Ёмонлик қилишдан, қабохатдан нари юришга чақиради. «Ким кимга чоҳ қазиса ўзи шу чоҳга йиқилади» деган фикрни илгари суради:

Бировни ёқса киши ёнғай ўзи ҳам ул ўтда,
Ки шамъ ўртади парвоналарни топди гудоз.

Комил моҳир хаттот эди. У кўпгина бадий асарларни ва девонларни чиройли қилиб кўчирди. Кўплаб хаттотлар етиштириб чиқарди. Устод Муҳаммад Паноҳ, Худойберган Муҳрикон, Шариф Тарро девон, Матёқуб Харрот девонлар шулар жумласидандир. Комил Хоразмий ва унинг шогирдлари томонидан кўчирилган девонлар жаҳоннинг бир қанча мамлакатлари кутубхоналари фондларида кўз қорачиғидек сақланмоқда.

Комил Хоразмий хаттот бўлиш билан бирга моҳир таржимон ҳам эди. У XVIII асрда яшаб ўтган Бархўрдор бин Маҳмуд туркман Мумтознинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарини таржима қилган. Асар насрий йўлда ёзилган бўлиб, кичик-кичик ҳикоя ва латифаларни ўз ичига олган.

Фахриддин Али Сафийнинг «Латоиф ат-тавойиб» («Турли тоифаларнинг латифалари») асарини таржимаси ҳам Комил Хоразмий

қаламига мансубдир. Китобдан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа машҳур кишилар ҳақидаги ҳикоя ва латифалар урин олган.

Комил Хоразмий бу асарларни таржима қилиш билан бирга уларга айрим ўзгаришлар ҳам киритган, баъзи ҳикояларни қайта ишлаган, китобнинг услубини ўз давридаги китобхонларнинг дид ва савиясига мослашгирган.

Бир сўз билан айтганда, Комил Хоразмий ўзбек мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттирди ва илғор адабиёт ривожига катта ҳисса қўшди. Ўз халқини маърифатли, диёрини озод, обод, фаровон куришни орзу қилди. Шоирнинг орзулари фақат бизнинг кунларимизда рўёбга чиқди.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — ХХ АСР БОШИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЙ ЖАРАЁН

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Оврупо ва Шарқ мамлакатларида руй бераётган иқтисодий-ижтимоий, маданий ўзгаришлар турли йўллар билан Туркистон ҳаётига ҳам аста-секин кириб келди ва ўзининг айрим аломатларини кўрсата бошлади.

Бу даврга келиб Россия чоризми кўпдан бери мўлжаллаб келган ўз мақсадини — Туркистонни босиб олиш ва ўз империяси чегараларини янада жанубга қараб кенгайтиришни тезлик билан амалга оширишга киришди ва 1860-йиллардан бошлаб Туркистон хонликларига қарши ўз ихтиёридаги барча қуроллардан фойдаланган ҳолда шиддатли ҳужумга ўтди. Хонликлар ва ерли халқнинг кескин кураши, қаршилигига қарамай 1870-йилларга келиб Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро ва Хива хонликлари Россиянинг вассалига айланди: Туркистонда рус мустамлакачилик тузуми урнатилди, у рус бош губернатори томонидан бошқарила бошланди. Рус чоризми Туркистонда ўз мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш йўлида барча чораларни амалга ошириб, унинг бойликларидан имкони борича кенг фойдаланишга киришди. Жаҳон ва айниқса, Яқин Шарқ мамлакатларидаги ўзгариш ва Россиянинг янги мустамлакасига оқиб келаётган Оврупо маданияти янгиликлари Туркистон маданиятида ерли халқнинг мустамлакачилик сиёсати, камситилишига қарши маърифатчилик ҳаракатини кучайтириб юборди. У асосан, халқни янги маданият, маърифатга чақиритишга, миллатни уйғотишга, янгилаётган маънавиятни эгаллашга йўналтирилган эди. Аста-секин маърифатчиликдан жаҳидчилик усуб чиқди ва у маълум даражада сиёсий масалаларни олға сура бошлади. Янги таълим-тарбия, янги мактаб, янги маориф, уни бошқариш, маданий тарғибот, ташкилотчилик масалалари асосий ўринга кўтарилди. Янгиликларга асосланган ҳолда рус ва эски феодал маорифидан фарқ қилувчи фикр-ғоялар олдинга сурилди, улар ерли матбуот, турли китоблар орқали кенг тарғиб этилди. Бу маданиятдаги мустамлакачиликка қарши курашда халқ онгини ошириш, ўз аҳволини яхшилашга интилишининг кўринишларидан эди.

ХІХ асрнинг охири — ХХ аср бошида Туркистон маданияти қатор талантили олим, сайёҳ, шоир, педагог, журналистларни етиштириб чиқарди, улар халқимизнинг умумий маданий ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатди.

Бу даврда Аҳмад Дониш, Бердақ, Феруз, Муқимий, Фурқат, Завқий, Баёний, Аваз Утар каби олим, шоирлар ўз даврининг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар ва халқни илм-фан, маърифатни эгаллашга ундадилар.

Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Фитрат, Айний, Ҳамза каби талант эгалари жаҳидчилик ғояларини олға суриш ва тарғиб қилиш соҳасида байроқдор бўлиб танилдилар, Туркистоннинг ўз ривожланиш йўлини тарғиб этишда жонбозлик кўрсатдилар.

АҲМАД ДОНИШ

(1827—1897)

Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла деб ном қозонган Аҳмад ибн Мир Носир ибн Юсуф ал-Ханафи ас-Сиддиқий ал-Бухорий Бухоро амирлигида, XIX асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган, илғор фикрлари билан ном қозонган шоир, мутафаккир, маърифатпарвардир. У 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилди. Шу ердаги мактаб ва мадрасаларда билим олиб, ўз даврининг илғор олими ва мутафаккири даражасига кўтарилди.

Аҳмад Дониш мадрасада олган билимлар билан кифояланмай, риёзиёт, фалакиёт, адабиёт, мусиқа, меъморчилик, тарих ва фалсафа билан шуғулланди, айниқса, Шарқ шоирлари ва мутафаккирларининг асарларини кўп ўқиди ва урганди. Ибн Сино, Умар Хайём, Навоий, Фузулий, Бедил асарлари билан яқиндан танишиб, уларнинг фикрларидан ўз рисоаларида кенг фойдаланишга интилди. Фалсафий, ижтимоий-сиёсий, бадий масалалар билан бирга табиий фанларни, айниқса, астрономия илмини ўрганишга катта эътибор берди. Ўзининг таъкидлашича, астрономия илмини Мирзо Абдулфаттоҳхон мунажжимдан урганди. Дониш юқори малакали хаттот, меъмор ҳам эди. Шунинг учун XIX асрнинг 50-йилларида Бухоро амири Амир Насруллоҳ (1827—1860) саройида хизмат қилди. 1870 йили сарой хизматидан кетди.

Аҳмад Дониш 1857, 1869 ва 1874 йилларда уч марта Бухоро элчилари таркибида Петербургда бўлиб, Оврўпо маданияти, илм-фан соҳасидаги ютуқлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиши, мутафаккир дунёқарашида катта бурилиш ясади ва ўз таассуротлари таъсирида Бухорода мавжуд тартибларни ислоҳ қилиш лойиҳасини олға сурди. Бу эса Амир Музаффариддин (1860—1885) норозилигига сабабчи бўлади ва амир Аҳмад Донишни Ҳузарга қози этиб жунатади. Дониш амир ўлимидан сўнг Бухорога қайтади ва 1897 йили вафот этади.

Аҳмад Дониш фалсафа, тарих, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, хаттотлик масалаларига бағишланган асарлар ёзган.

Ўзбекистон Республикаси ФА Беруний номи Шарқшунослик институтининг қўлёзма фондида Аҳмад Донишнинг 16 та рисола ва яна бир қанча шеърлари киритилган тазкиралар, Ғаззолий, Жомий асарларидан кўчирган қўлёзма нусхалари сақланади, уларнинг кўпчилиги асл нусха бўлиб, муаллифнинг ўзи томонидан битилгандир. Масалан, 1877 йилда ёзилган «Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Калла» деб номланувчи қўлёзмада муаллиф турли тарихий, адабий, фалсафий масалалар ҳақида фикр юритади. У Улуғбек даври, Абдураҳмон Жомий таълимоти, шиалар ва сунналарни муросага келтириш масалаларига бағишланган рисола ҳам ёзган. Рисолада ислом тарихи, ундаги турли йўналишларнинг келиб чиқиш сабаблари, Румий, Ғаззолий, Жомий, Бедил каби донишмандларнинг бу масалаларга муносабатлари ҳусусида баҳс юритилган. Аҳмад Дониш ижтимоий илмлар соҳасида Марказий Осиёнинг ўтмиш тарихи, фани, адабиёти, давлатчилиги, дини каби масалаларига оид ҳамда ўзига хос мазмунга эга бўлган шеърый асарлар яратиш билан бирга табиий илмлар, ҳусусан, астрономия, космология муаммолари устида ҳам муттасил тадқиқотлар олиб борган ва бу соҳада қатор асарлар ёзиб қолдирган. Аҳмад Дониш ўзининг «Мунозир ал-Кавокиб» («Юлдузларни кузатиш») деган асарида фалакиёт илмига оид муҳим масалани ҳал қилган.

Дониш «Рисолат дар илми курра» («Глобус ҳақида рисола») деб номланган асар ҳам ёзган бўлиб, унда глобуснинг вазифаси, унинг илм учун аҳамияти, ундан амалий фойдаланиш ҳақида гап боради. 12 бобдан иборат бўлган «Изтиғрожи бул ва арзи балат» («Жойларнинг узунлиги ва энини ўлчаш») асарида Аҳмад Дониш жойларнинг ўрнини ўлчаб чиқариш осмон меридианини соатларда белгилаш масалалари ҳақида мулоҳаза юритади.

Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари «Наводир ул-вақое», «Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони манғития» каби асарларида ўз аксини топгандир. Сунгги асар қисқача «Рисола» номи билан ҳам юритилиб, Бухоро хонлигидаги Манғит сулолаларининг ҳокимияти тарихига бағишланган ва Амир Дониёл (1758—1785) ҳокимлигидан Амир Абдуллоҳ (1885—1910) ҳокимлиги давригача бўлган тарихни ўз ичига олади. («История мангитской династии» И.А. Нажифованинг кириш сўзи, изоҳи ва таржимаси. Душанбе, 1967 йил). Аҳмад Донишнинг энг муҳим асари «Наводир ул-вақое»дир. Бу асарда жуда кўп ижтимоий-ахлоқий масалалар ҳусусида фикр юритилган.

«Наводир ул-вақое» китоби Аҳмад Донишнинг асосий асари ҳисобланиб, унда олим ўзининг турли масалаларга муносабатини ифодаллагандир. Юқорида кўрсатилган ҳар икки асарда Аҳмад Дониш ижтимоий тараққиётга ғов бўлиб қолган феодал ижтимоий-сиёсий тузум, тартиб ва муносабатларни танқид остига олади. Ўрта аср фалсафасида кенг тарқалган таваккул назариясини танқид этиб, бундай деб ёзди: «Агар киши таваккулга ишониб ҳаракат қилмаса, меҳнат қилма-

са ва қийинчиликда, камбағаллик билан ҳаёт кечириш ёки мулкликда яшаш қисматда бор экан, деб айтса, ундай киши хато қилади. Демак, у ақлли эмас»¹. Бухоро хонлигини Оврўпо мамлакатлари, хусусан, Россия билан таққослаб, Дониш ўз ватанини иқтисодий, маданий жиҳатдан орқада қолганлигини кўрсатиб беради ва бу қолюқликдан чиқиш учун ижтимоий-сиёсий тузумда ислохотлар қилиш зарурлигини уқтиради.

Донишнинг фикрига кўра, «давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур. Биз дунёни гуллаб-яшнатиш учун, денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз», — деб ёзган эди Дониш. Бунинг учун ҳукмдор билимдон, маърифатли, одил ва ўз фуқаролари манфаатлари учун хизмат қилмоғи шарт. У қандай масалани ҳал қилмасин, энг аввал ўзини фуқаро ўрнида, уларни эса ўз ўрнида тасаввур қилмоғи лозим. Бу адолатни таъминлашга имкон яратади. «Мамлакатни идора қилишда, — дейди Дониш, — ҳукмдор муҳим давлат муаммоларини ўз атрофидаги маслаҳатчилар билан биргаликда ҳал қилиши керак. Маслаҳатчилар ҳам донишманд ва адолатли кишилар бўлиши керак ва уларнинг фикри билан ҳисоблашиши шарт, чунки кўпчиликнинг ақли, бир кишининг ақлидан ортиқроқдир».

Аҳмад Дониш ўз ватанини қолюқликдан чиқариш йулларини тинмай излади. «Киши ўз ватанини ҳимоя қилсагина, ўз халқи билан бирга бўлсагина, — дейди Дониш, — у ҳар доим барҳаётдир». У Шарқ мутафаккирлари таълимотини ўрганиш билан бир қаторда Фарбда тарқалган ижтимоий-сиёсий таълимотлар билан ҳам қизиқади. Гарчи бу таълимотларни Дониш қабул қилмаган бўлса-да, унинг буларга нисбатан бўлган муносабати мутафаккирни кенг қуламдаги тадқиқотчи ва ижтимоий-сиёсий орзулари кенгроқ эканлигини кўриш имконини беради.

Аҳмад Донишнинг ижтимоий ғоялари ўз даври учун муҳим аҳамиятта эга эди. Дониш мавжуд иқтисодий-сиёсий тузумнинг тараққиётига ғов бўлиб қолганлигини кўрсатади ва бу ғояни олиб ташлаш йулларини қидиради.

Аҳмад Дониш меросининг бир қисмигина ўрганилган бўлиб, бу соҳада рус олимлари ва Ўзбекистон, Тожикистонда олиб борилган тадқиқотларни қайд этиб ўтиш лозим. Дониш асарларининг асл нусхаси — тожик тилида, рус ва ўзбек тилларида нашр этилган. Бу қомусий билим эгасининг бой ижодий меросини, табиий-илмий қарашларини ҳар томонлама ўрганиш ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

¹ Аҳмад Дониш асаридан келтирилган барча парчалар И. М. Муминовнинг «Ўзбекистонда XIX аср охирида XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тафихидан» китобидан олинди. Муминов И. М. Танланган асарлар. Биринчи том, Тошкент, 1969.

БЕРДАҚ

(1827—1900)

Бердақ қорақалпоқ халқининг машхур демократ шоиридир. У XIX асрда яшаб ижод этган. Шоирнинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғли бўлиб, Бердақ унинг тахаллусидир. Мутафаккир туғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Унинг таржимаи ҳоли ва ижодига оид маълумотларни, асосан, ўзининг асарларида учратиш мумкин. У Орол денгизининг жанубида жойлашган Мўйноқ туманининг Оққалъа деган жойида дунёга келган. Бердақ ўн ёшлигидаёқ отаси Қарғабой Буронбой ўғли ва онасидан айрилгач, амакиси Қучқорбойнинг қулида тарбия кўра бошлайди.

Бердақ ўн ёшидан овул мактабига, мактабни битиргандан сўнг ўз билимини янада чуқурлаштириш мақсадида ўша даврда йирик илм маскани ҳисобланган Қорақум эшон мадрасасида таҳсил олди.

У ёшлигидан бошлаб шеър ёзишни машқ қила бошлади. Халқ кўшиқлари, турли афсоналар, эртақлар, мақол ва маталлар, достонлар билан танишиш, машхур шоирларнинг шеърларидан баҳраманд бўлиш мутафаккир бадиий ижодини камолга етиб, шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Шундай қилиб, Бердақ аста-секин машхур шоир ва халққа танилган бахшига айлана борди. Энг муҳими, шеърларига ўзи куй басталаб, куйлай бошлади.

Бердақ кўп шаҳарларга саёҳат қилди. Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида бўлди. Урганч ва Бухорони зиёрат қилиб, қадимий ёдгорликлар билан танишди. Бердақ Алишер Навоий, Фузулий ва Махтумқули ижодларини чуқур ўрганиб, шеърларини мутолаа қилди. Замондош шоирлар билан мусоҳиб бўлди. Бердақ шеърларининг аксарияти камбағал, бева-бечораларнинг аянчли ҳаёти, уларнинг оғир меҳнати, бой-зодагонларнинг уларга нисбатан қилган шафқатсизлиги, зўровонлиги ва адолатсизлигига бағишланган. Унинг шеърларида инсонпарварлик, тенглик, сахийлик, адолат, ватанпарварлик, меҳр-шафқат, қаҳрамонлик ва мардлик, мустақиллик, миллий озодлик ва ҳақиқат учун кураш, меҳр-муҳаббат каби умуминсоний ва миллий қадриятлар ўз аксини топган.

Бердақнинг шеър ва дostonлари халқ оммасининг турмушини ҳолисона ва ҳаққоний тасвирлаб бериш билан ажралиб туради. Айниқса, Хива хонлиги ва Чор Россияси ҳукмронлиги даврида оддий халққа нисбатан ўтказилган зулм-зўрликлар шоирнинг бир қатор шеърларида очиқ тасвирлаб берилган. Шунинг учун у ўз замонасидаги адолатсизликдан, хон гунаҳкорларидан, солиқ йиғувчилардан, миробларнинг ўзбошимчилигидан, золимлигидан нолийди, инсон қанча меҳнат қилмасин, муҳтожликдан чиқолмаслигидан зорланади:

Чақдон одим ташлаб, меҳнат қилмасанг,
Кун кўрмоқлик қийин бўлди бу замон.
Мақсадинга ўйлаб-ўйлаб етмасанг,
Қийин бўлди кун кўрмоқлик бу замон.

Бердақ ўзининг «Солиқ», «Бўлган эмас», «Бу йил» каби шеърларида хон ва бекларнинг олиб бораётган сиёсатини қоралайди, уларнинг меҳнаткаш халққа ўтказётган зулмини, шафқатсизлигини тасвирлайди. Бердақ инсонни юксақликка кўтаради, халқни катта куч эканлигини таъкидлаб, ҳукмрон синф вакилларини меҳнаткаш халқни ҳурмат қилишга, уларга ёрдам беришга чақиради. Шоир ўзини халқнинг ажралмас бир қисми, деб тасаввур қилади.

Сўзим ўлмас, доим тирик қоламан,
Халқим борку, ёвдан ўчим оламан...

Бердақ ўзи яшаётган тузумни, унинг тартибларини танқид остига олади. Шоирнинг фикрича, мавжуд сиёсий тузум меҳнаткаш халқни ҳақ-ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қила олмайди. Бундай тузумда фақат адолатсизлик, ҳақсизлик, таъмағирлик, ўзбошимчалик ва бошқа инсонга хилоф иллатлар ҳукм суради. Шоир золимлардан зорланиб бундай дейди:

Золимлар тингламас фақирнинг зорин,
Улар ўйлар ўз фойдасин, ўз қорнин,
Ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин,
Эп кўрмаслар, бор бўлса-да, халқ учун.

Бердақ ўзининг ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган асарларида, Шарқнинг бошқа мутафаккирлари каби жамиятни одил ва маърифатли подшоҳ бошқариши лозим, деган фикрга келади. У ўз давридаги адолатсиз ва золим хон давлатни бошқаришга яроқсиз, деб ҳисоблайди.

Шоирнинг «Омонгелди», «Халқ учун», «Айдосбий», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Ерназарбий» асарларида қорақалпоқ халқининг хонлар зулмига қарши қаҳрамонона кураши, миллий-озодлик ҳаракати акс эттирилган.

Бердақ инсон ўз фаолиятида, хатти-ҳаракатида, мақсадига эришишида эркин эканлигини ёзади. Масалан, у «Аҳмоқ подшо» достонида айрим бойлар ва амалдорларнинг жабр-зулми охириги нуқтасига бориб тақалгандан сўнг сабр-тоқати тугаган халқ ўз ихтиёри билан уларга қарши бош кўтаради, дейди.

Бердақ ижодий меросида ахлоқ, хулқ-оодоб, нафосат ва гўзаллик масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Унинг шеърларида миллий ва умуминсоний қадриятлар, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, оддий

БЕРДАҚ

(1827—1900)

Бердақ қорақалпоқ халқининг машхур демократ шоиридир. У XIX асрда яшаб ижод этган. Шоирнинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғли бўлиб, Бердақ унинг тахаллусидир. Мутафаккир тўғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Унинг таржимаи ҳоли ва ижодига оид маълумотларни, асосан, ўзининг асарларида учратиш мумкин. У Орол денгизининг жанубида жойлашган Мўйноқ туманининг Оққалъа деган жойида дунёга келган. Бердақ ўн ёшлигидаёқ отаси Қарғабой Бўронбой ўғли ва онасидан айрилгач, амакиси Кўчқорбойнинг қўлида тарбия кўра бошлайди.

Бердақ ўн ёшидан овул мактабига, мактабни битиргандан сўнг ўз билимини янада чуқурлаштириш мақсадида ўша даврда йирик илм маскани ҳисобланган Қорақум эшон мадрасасида таҳсил олди.

У ёшлигидан бошлаб шеър ёзишни машқ қила бошлади. Халқ кўшиқлари, турли афсоналар, эртақлар, мақол ва маталлар, дostonлар билан танишиш, машхур шоирларнинг шеърларидан баҳраманд бўлиш мутафаккир бадий ижодини камолга етиб, шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Шундай қилиб, Бердақ аста-секин машхур шоир ва халққа танилган бахшига айлана борди. Энг муҳими, шеърларига ўзи куй басталаб, куйлай бошлади.

Бердақ кўп шаҳарларга саёҳат қилди. Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида бўлди. Урганч ва Бухорони зиёрат қилиб, қадимий ёдгорликлар билан танишди. Бердақ Алишер Навоий, Фузулий ва Махтумқули ижодларини чуқур ўрганиб, шеърларини мутолаа қилди. Замондош шоирлар билан мусоҳиб бўлди. Бердақ шеърларининг аксарияти камбағал, бева-бечораларнинг аянчли ҳаёти, уларнинг оғир меҳнати, бой-зодагонларнинг уларга нисбатан қилган шафқатсизлиги, зўровонлиги ва адолатсизлигига бағишланган. Унинг шеърларида инсонпарварлик, тенглик, саҳийлик, адолат, ватанпарварлик, меҳр-шафқат, қаҳрамонлик ва мардлик, мустақиллик, миллий озодлик ва ҳақиқат учун кураш, меҳр-муҳаббат каби умуминсоний ва миллий қадриятлар ўз аксини топган.

Бердақнинг шеър ва дostonлари халқ оммасининг турмушини ҳолисона ва ҳаққоний тасвирлаб бериш билан ажралиб туради. Айниқса, Хива хонлиги ва Чор Россияси ҳукмронлиги даврида оддий халққа нисбатан ўтказилган зулм-зўрликлар шоирнинг бир қатор шеърларида очиқ тасвирлаб берилган. Шунинг учун у ўз замонасидаги адолатсизликдан, хон гумашталаридан, солиқ йиғувчилардан, миробларнинг ўзбошимчилигидан, золимлигидан нолийди, инсон қанча меҳнат қилмасин, муҳтожликдан чиқаолмаслигидан зорланади:

Чаққон одим ташлаб, меҳнат қилмасанг,
Кун кўрмоқлик қийин бўлди бу замон.
Мақсадингга ўйлаб-ўйлаб етмасанг,
Қийин бўлди кун кўрмоқлик бу замон.

Бердақ ўзининг «Солиқ», «Бўлган эмас», «Бу йил» каби шеърларида хон ва бекларнинг олиб бораётган сиёсатини қоралайди, уларнинг меҳнаткаш халққа ўтказаетган зулмини, шафқатсизлигини тасвирлайди. Бердақ инсонни юксакликка кўтаради, халқни катта куч эканлигини таъкидлаб, ҳукмрон синф вакиллари меҳнаткаш халқни ҳурмат қилишга, уларга ёрдам беришга чақиради. Шоир ўзини халқнинг ажралмас бир қисми, деб тасаввур қилади.

Сўзим ўлмас, доим тирик қоламан,
Халқим борку, ёвдан ўчим оламан...

Бердақ ўзи яшаётган тузумни, унинг тартибларини танқид остига олади. Шоирнинг фикрича, мавжуд сиёсий тузум меҳнаткаш халқни ҳақ-ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қила олмайди. Бундай тузумда фақат адолатсизлик, ҳақсизлик, таъмагирлик, ўзбошимчалик ва бошқа инсонга хилоф иллатлар ҳукм суради. Шоир золимлардан зорланиб бундай дейди:

Золимлар тингламас фақирнинг зорин,
Улар ўйлар ўз фойдасин, ўз қорнин,
Ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин,
Эп кўрмаслар, бор бўлса-да, халқ учун.

Бердақ ўзининг ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган асарларида, Шарқнинг бошқа мутафаккирлари каби жамиятни одил ва маърифатли подшоҳ бошқариши лозим, деган фикрга келади. У ўз давридаги адолатсиз ва золим хон давлатни бошқаришга яроқсиз, деб ҳисоблайди.

Шоирнинг «Омонгелди», «Халқ учун», «Айдосбий», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Ерназарбий» асарларида қорақалпоқ халқининг хонлар зулмига қарши қаҳрамонона кураши, миллий-озодлик ҳаракати акс эттирилган.

Бердақ инсон ўз фаолиятида, хатти-ҳаракатида, мақсадига эришишида эркин эканлигини ёзади. Масалан, у «Ахмоқ подшо» достонида айрим бойлар ва амалдорларнинг жабр-зулми охириги нуқтасига бориб тақалгандан сўнг сабр-тоқати тугаган халқ ўз ихтиёри билан уларга қарши бош кўтаради, дейди.

Бердақ ижодий меросида ахлоқ, хулқ-одоб, нафосат ва гўзаллик масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Унинг шеърларида миллий ва умуминсоний қадриятлар, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, оддий

ахлоқ ҳоидалари тўғрисида қимматли фикрлар учрайди. Шоирнинг айтишига қараганда, баъзи мулла ва эшонлар халқ олдида ўзларини ҳалол ва пок, адолатпарвар этиб кўрсатадилар. Амалда эса бунинг аксини кўрамиз. Шоир уларнинг мунофиқлигини фош этиб ташлайди.

Бердақ ўзининг ахлоқий қарашларида Шарқнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. «Издадим», «Халқ учун», «Яхшироқ», «Менга керак» каби шеърларида кишиларнинг ҳалол меҳнатини улуғлайди. Унингча, ҳар бир одамнинг асосий бурчи халққа ва унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилишдир. Бердақнинг ахлоқий қарашларининг яна бир муҳим томони — кишиларни ҳурмат қилиш, айниқса, қарилар, заиф ва ногиронлар, камбағал ва бева-бечораларни иззат нафсига тегмаслик, уларга иложи борича ёрдам кўрсатишдир. Бердақ худди Навоий каби одамларни ахлоқ-одобига қараб, уларни иккига: яхши ва ёмонга бўлади. Яхши одам деганда, у бутун инсоний фазилатларни ўзида тўплаган доно, ақлли, билимдон, ўзгаларга ёрдам берувчи, феъл-атвори гўзал кишиларни кўз олдига келтиради. Ёмон одам эса, Бердақнинг назарида, халқнинг офатидир, у халқни ҳам, оға-инини ҳам қадрига етмайди. Умуман олганда, шоир ахлоқий қарашларининг марказида инсонийлик туради.

Бердақ кўп шеърларида болаларни тарбиялаш, катталарни ҳурмат қилиш, ёш авлодга ватанпарварлик, ўз халқига муҳаббат, халқлар ўртасида дўстлик ва биродарлик ғояларини сингдиришга интилди.

Бердақ қорақалпоқ халқининг машҳур шоири, асл фарзандидир. Қорақалпоғистондаги купгина мактаблар, кўчалар, кинотеатрлар, кутубхоналар шоирнинг номига қўйилган. Шунингдек, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти таъсис этилган. Бу мукофот бадиий адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасидаги энг яхши ишларга берилади.

Бердақнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган адабий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий ғоялари ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

ЧЎҚОН ВАЛИХОНОВ

(1835—1865)

Чўқон Чингиз ўғли Валихоновнинг асл исми — Муҳаммад Ҳанавия бўлиб, қозоқ халқининг буюк олими, демократ-маърифатпарвари, тарихчиси, этнографи, фольклоршунос, сайёҳ ва жуғрофидир.

Чўқон Валихонов 1835 йилда Қозоғистоннинг ҳозирги Кустоной вилоятида Кўчмури деган жойда туғилган. У Абилойхоннинг эвараси Чўқон илк бор Кўчмуридаги қозоқ мактабида ўқиб, арабча хат танигандан сўнг, «хон боласи еттита тил билиши керак» деган гап билан Шарқ тилларини, шу жумладан, араб, чиготой, шунингдек, Марказий Осиё халқлари тилларини ҳам мукамал ўрганди.

1847 йили 12 яшар Чўқонни отаси Омскдаги кадет корпусига ўқишга беради. Унда аъло баҳолар билан ўқиган Чўқон ўз дўстлари орасида обрў-эътиборга лойиқ бўлиб вояга ета бошлайди. Кадет корпусида Г.Н. Потанин билан бирга ўқийди, улар самимий дўст бўладилар. Чўқон ўқиб юрган вақтида Тўқтамишнинг «Хон ёрлигини» чуқур ўрганди. Бу Чўқон Валихоновнинг илмий изланишидаги илк қадами эди. Шундай қилиб, 14—15 ёшли Чўқонга кадет корпус ўқитувчилари меҳр билан ёндошиб, унга келажакдаги буюк олим деб қарай бошладилар. Шу пайтларда у тарих, жуғрофия фанларига алоҳида эътибор бериб, кунт билан ўқиб-ўрганadi.

Чўқон 1853 йили 18 ёшида Омскдаги кадет корпусини, яъни ҳарбий ўқув юртини тамомлагач, Сибирь казак-рус 6-чи отлиқ аскар полкининг зобити бўлиб ишга ўтади. 1861—1862 йиллари Санкт-Петербург университетининг тарих-филология факультетида маърузалар тинглаб, илмий савиясини ошириб боради.

Ғарбий Сибирь генерал-губернаторлигида хизмат қилган Чўқон Валихонов, Хитой ва Марказий Осиёга уюштирилган илмий-текшириш экспедицияларида иштирок этади. 1858—1859 йилларда Кошғарга саёҳат қилади, 1855 йили Омскдан Семипалатинскка, шунингдек, Аякўз, Қопал орқали қирғиз Олатоғларигача бўлган ерлар билан танишади. Қайтишида, Жонғор орқали Олакўл, Тарбоғатойга саёҳат қилади. Сўнг Марказий Қозоғистон — Қорғорали, Бояновул, Кўкчатов орқали юриб, кузда Омскка қайтади. Мана шу сафарларида у қозоқ, қирғиз оғзаки ижод дурдоналарини ёзиб олиб, тарихий ва этнографик материаллар туплай бошлайди ва илмий изланишлар олиб боришга киришади.

Чўқон Валихонов 1860—1861 йиллари Санкт-Петербургда яшаган пайтларида рус демократлари, олимлари билан яқиндан алоқа боғлаб, Фанлар академияси ва Рус жуғрофия жамияти ишларида фаол қатнашиб, Осиё харитасини тузишда яқиндан ёрдам беради. Тарих, жуғрофия, сиёсий иқтисод, этнография, археология, фольклоршунослик соҳаларида илмий асарлар яратади. Бу ўринда унинг «Жунғария тарихи», «Кошғар сафари кундалигидан», «Қирғизлар», «Хон Абилой», «Хитой империясининг ғарбий ўлкаси ва Фулжа шаҳри», «Кўкитой хоннинг оши», «Дала мусулмонлиги», «Қозоқлар ҳақида ёзмалар», «Суд реформаси ҳақида», «Қозоқ шажараси» каби асарлари Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Ғарбий Хитой, қозоқ, қирғиз, уйғур каби халқларнинг этнографияси, турмуши, маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Бу асарлар фақат далоил-ашёлари билан эмас, чуқур умумлаштирилган илмий хулосалари билан ҳам алоҳида эътиборга сазовордир. Уларда мазкур улкаларнинг жуғрофий, табиий, ижтимоий-маънавий ўтмиши буйича ниҳоятда қимматли материаллар бор.

Чўқон Валихонов ўша саёҳат жараёнида халқ оғзаки дурдоналарини, шу жумладан, эртақ ва афсоналарни, дostonларни, халқ қўшиқларини ёзиб олган эди. Кейинчалик «Кўзи Кўрпеш-Баян сулу» дostonини рус тилига таржима қилиб, И.Н. Березин тарафидан яратилган Хрестоматияга киритган.

Чўқон халқ оғзаки ижодини чуқур илмий ўрганиб, «Қозоқнинг халқ дostonларининг турлари ҳақида», «Ўрта юз қозоқларининг афсона-эртақлари тўғрисида», «XVIII аср ботирлари ҳақида тарихий афсоналар» каби илмий тадқиқотларини яратди. У қозоқ халқининг ботирлари ҳақидаги эпик асарларнинг ҳинду-ҳерман эпосларига ўхшашлигини биринчи бўлиб айтган олимдир. «Ер кўкча» дostonи XIV—XVI асрда яратилган бўлиб, Ер Кукча паҳлавон тарихий шахс эканлигини исботлаб берди.

Қирғиз халқ дostonи «Манас»нинг кўп қисмини ёзиб олган, рус тилига ўтирган ва чуқур ўрганган эди. Бу асарни «Илиада», «Одиссея» асарлари билан бир қаторга қўйиб, юксак баҳо берган ҳам Чўқон Валихонов эди.

У Ўғизхон замонларидан буён ривожланиб келаётган қозоқ фольклорини атрофлича тадқиқ этиб, Уринбой, Чўжа, Аристонбой, Кампирбой, Жоноқ каби оқинларнинг ижодини юқори баҳолади.

У қозоқ адабиёти тарихида биринчи бўлиб, қозоқ шеър қурилишини илмий ўрганди, қозоқ шеърятининг ўзига хос хусусиятларини очиб берди. Чўқон Валихонов ўзининг «Қозоқ халқ поэзиясининг турлари ҳақида» деган илмий-назарий мақоласида қозоқ шеърятини «Жыр», «Ўлан», «Қора ўлан», «Қайим ўлан», «Йўлов ўлан» турларга бўлиб илмий талқин этди.

Чўқон Валихоновнинг мусаввирлик фаолияти ҳам қозоқ тасвирий санъат тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Ундан бизгача 150 га яқин ранг-баранг тасвирий санъат асарлари етиб келган. У яратган расмлар XIX асрнинг 60-йилларининг бошларидаёқ «Всемирная иллюстрация», «Искра», «Русский художественный лист» каби журналлар ҳамда Рус жуғрофия жамиятининг «Хабарномасида» эълон этилган.

Чўқон Валихонов подшоҳ Россияси тузумини, мустамлакачилик зулмини кескин танқид қилди, рус маданиятини тарғиб қилди, қозоқ халқини кўчманчиликдан ўтроқ ҳолатга ўтишга даъват этди, маърифатли бўлишга чақирди. Д.И. Менделеев, П.П. Семенов-Тяньшанский, Г.Н. Потанин каби рус олимлари билан ижодий мулоқотда булди. В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский ижодлари таъсири остида қозоқ ижтимоий-фалсафий фикрида биринчи бўлиб реалистик анъаналарни илгари сурди. 1860 йили Рус жуғрофия жамиятига аъзо бўлган Чўқон Валихонов рус мустамлакачилиги туфайли бўлаётган адолатсизликларни ҳам секин-аста тушунга бошлади.

Чўқон Валихонов фақат қозоқ халқи тарихидагина эмас, Марказий Осиё халқлари маданий ҳаётида ижтимоий тафаккур тараққиёти

тарихида алоҳида урин тутган улкан олимдир. Унинг бой ва рангбаранг илмий тадқиқотлари Туркистон халқларининг муштарак маданий-маънавий мулкидир.

АБАЙ

(1845—1904)

Абай — Иброҳим Қўнонбоев — XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган қозоқ шеърятининг машъали, бастакор, файласуф ва қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоирдир. У 1845 йилнинг 8 августда Семипалатинск вилоятига қарашли (ҳозирги Абай тумани) Чингизтоғ бовуридаги Қашқабулоқ маконида дунёга келган. Отаси Қўнонбой Ўсконбой ўғли қозоқ уруғлари ичида энг бой, бадавлат кишилардан бўлиб, Абайни ўқитишга катта аҳамият берди. Абай мадрасада тўрт йил таълим олди. Араб, форс тилларини ўрганди. Марказий Осиё алломаларини, хусусан, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Навоий, Бобур, Нодира асарларини мутолаа қилди. Улардан таъсирланиб «Фузулий, Шамсий, Сайқалий» номли шеърӣ асарини яратди. Унда Шарқ алломаларини ўзига устоз деб билганлигини тан олади:

Фузулий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий. Фирдавсий,
Хўжа Ҳофиз — бу ҳаммаси,
Мадад бер, ё шуаро фариёл —

дейди.

Шунингдек, шоирнинг 1855—1881 йиллар давомида ёзган «Юзи равшан», «Алифбо», «Фузулий, Шамсий, Сайқалий» каби ва бошқа шеърлари Шарқ алломаларига эргшиб ёзган ижод намуналари эди. Шунинг учун академик ёзувчи Мухтор Аvezов «...унга тиллари тушунарли бўлганликдан Навоий, Фузулий асарлари кўп таъсир этган. Айниқса, Абай Алишер Навоийни ўзига «энг яқин устоз» деб билади ва асарларидан урнак олади...»

Абай Аҳмад Ризо мадрасасида узоқ таҳсил кўролмади. Отаси уни мадрасадан чиқариб олиб, эл бошқариш ишларига жалб этади. Лекин Абай қаламни ташлаб қуймади. Эл бошқариш билан бирга бадиий ижод билан қаттиқ шуғулланди, ўз билимини тинмай ошириб борди. Шоир учун, айниқса, 1886—1889—1895 йиллар сермахсул, қизгин ижодий давр бўлди. Бу даврда қозоқ уруғларининг ўзаро ички низолари авж олганди. Абай ўз асарларида уларни дўстликка, иноқликка, биродарликка ундади, илм-маърифат олишга даъват этди. Бунга шоирнинг «Менинг элим — қозогим», «Адашганнинг олди йўқ», «Илм топмай мақтанма», «Ёшликда илм деб ўйладим», «Бойлар юрар

молин ардоқлаб», «Интернатда ўқийди» (1886) каби асарлари ёрқин мисол бўлади.

Абай ўша даврларда Семипалатинска сургун қилинган рус демократлари И.И. Долгополов, Е. П. Михаэлис ҳамда В.Г. Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин, Л. Толстой, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов асарларни ўқиб пухта ўрганди. Баъзиларини қозоқ тилига таржима қилди. Уларнинг асарлари орқали рус, жаҳон адабиёти намояндлари асарлари билан яқиндан танишди, таржималар қилди, насрий асарлар ёзди.

Абай ижодининг муҳим қирраларидан бири — ёш шоирларни тарбиялаш бўлди. Ёшларга ҳомийлик қилди. Уларга мавзулар бериб, дostonлар ёздирди. Бу ўринда ўгли Мағавияга (1869—1904) «Медғат Қосим», «Оқилбойга (1863—1904) «Қиссаи Юсуф» каби дostonлар ёзишга даъват этилганлигининг ўзи кифоядир.

Абайдан 300 га яқин шеърый асар, «Искандар», «Масъуд», «Азим ҳикояси», «Вадим» каби дostonлар етиб келган. Унинг асарларидан халқни илм-маърифатга, инсонийликка, ҳалолликка, севги-садоқатга, муҳаббатга даъват этиш ғоялари асосий ўрин эгаллаган. Бу ўринда шоирнинг «Эй муҳаббат, эй дўстлик», «Йигитлар», «Уйин арзон, кулги қиммат», «Кўзимнинг қораси», «Қиз сўзи», «Йигит сўзи», «Ошиқ сўзи — тилсиз сўз» каби асарларини кўрсатиб ўтиш керак. Абайнинг Пушкиннинг «Евгений Онегин» асари асосида битган «Татьянанинг қирдаги қўшиғи» деган туркум шеърлари қозоқ адабиётининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қолди.

Абай шеъриятида муҳаббатсиз, дўстликсиз ҳаёт булмайдди, деган ғоя илгари сурилган. Абай ўз давридаги золим бойларни, феодалларни меҳр-мурувватли бўлишги чорлайди, эзгулик ва адолатпарварликни тўлиб-тошиб куйлайди. Абайгача қозоқ шеъриятида икки хил улан ўлчовлари мавжуд эди. У ҳам бўлса «Қора ўлан» билан «Жыр» дир. Абай эса рус ва жаҳон шеъриятини чуқур ўрганиб, ўланлар вазинини ўн еттитага етказди. Бу борада шоирнинг «Саккиз аёқ» шеъри билан 16 тармоқли «Сен мени нетасан?» асарини эслаш лозимдир.

Абайнинг бастакорлик фаолиятида «Саккиз аёқ», «Айтдим салом, қаламқош», «Мен кўрдим баланд қайин қулашин», «Желсиз тунда ёриқ ой», «Нечаро, қайтдим сездирмай» каби асарлари қозоқ халқи мусиқа тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Абай уч манбадан озиқ олиб, маънавий камолотга етди. Булар — қозоқ халқ оғзаки ижодиёти, Шарқ шеърияти ва ниҳоят рус, Оврўпо адабиёти намуналари. Бу уч манба Абайни буюк шоир этиб етиштирди, оламга танитди. Асарларини элларга манзур қилди. Абайнинг насрий асарлари, шеъру дostonлари ўзбек, татар, қирғиз, қорақалпоқ, турк, мўғул, чин, чех тилларига таржима қилинган ва мазкур халқларнинг маънавий мулкига айланиб қолган.

Шоир асарлари биринчи марта Санкт-Петербургда «Қозоқ шоири Иброҳим Қунонбой ўғлининг шеърлари» деган ном билан чоп этилган. Маърифатпарвар адибнинг насрий асарлари 1918 йилда Семипалатинскда, 1922 йилда «Танланган шеърлари» Тошкентда нашр қилинган.

Мухтасар қилиб айтганда, Абай қозоқ адабиёти ва қозоқ тилига асос солди. Шоирнинг шеъру дostonлари, насрий асарлари, таржималари қозоқ халқининг миллий-маънавий ифтихори бўлиб қолди. Абай ижоди туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг умумий маънавий мулкидир. Абай халқларни дўстлик ва биродарликка, ҳамжихатликка чақирди. Тинчлик ва осойишталикни, меҳр-муҳаббатни улуғлади. Шоир орзулари бизнинг кунларимизда рўёбга чиқди.

МУҲАММАД РАҲИМХОН II — ФЕРУЗ

(1844—1910)

Феруз XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида ўзига муносиб ўринга эга бўлган алломалардан биридир. У шоир, мусиқашунос, давлат арбоби ва ҳукмдор эди. Феруз, яъни Муҳаммад Раҳим 1844 йилда Хивада, Саид Муҳаммад оиласида таваллуд топди. У бошланғич маълумотини хусусий муаллимдан олди, биров муддат мадрасада таҳсил қуради, давлат, ҳуқуқ илмини эса унга замонасининг буюк ҳуқуқшунос олимлари ўргатадилар.

Огаҳий Муҳаммад Раҳимга устодлик қилди, унга шеърят сирларини ўргатди, тарихдан, таржима илмидан сабоқ берди. Ал-Хоразмий, Беруний, Маҳмуд Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд каби буюк алломалар ҳақида дастлаб Огаҳийдан дарс эшитди. Кейинчалик эса уларнинг ижодий меросларини тўплашга киришиб, Паҳлавон Маҳмуд рубоийларидан бир китоб тартиб этди.

Муҳаммад Раҳим 1863 йилда отаси Сайид Муҳаммадхон вафот этгандан кейин, унинг ўрнига Хива хонлиги тахтига ўтиради. Бу воқеага бағишлаб шуаро ва фузалолар тарих ва қасидалар битдилар, маснавийлар яратдилар. Огаҳий томонидан битилган тарих ва ёзилган қасида алоҳида аҳамият касб этади.

Огаҳийнинг Ферузга бағишлаган қасидасида, унга отанинг ўз ўғлига, устоднинг шогирдига берган насиҳатлари, тилак ва истаклари, адолатпарварлик ва халқларварлик ниятлари ифодаланган. Огаҳийнинг ушбу қасидаси йирик панд-насиҳат ҳақидаги асар бўлиб, мамлакатни бошқаришда Феруз фаолиятида унга берилган йўл-йўриқ ҳам эди. Феруз бу вақтда эндигина ўн тўққиз баҳорни кўрган йигит бўлиб, ўн йилча мустақил равишда хонлик қилди. Аммо Россия империясининг Хива хонлигини босиб олиши натижасида, қолган даврда унинг вассали сифатида давлатни бошқарди.

Муҳаммад Раҳим ёшлигидан адабиётга ҳавас қўйди. Алишер Навоий, Мунис, Огаҳий, Комил сингари шоирларнинг асарларини кунт билан ўрганиб, уларга эргашиб шеърлар ёзди, ёзган шеърларига «Феруз» (ғолиб, бахтли, саодатли) деб тахаллус қўйди. Айниқса, ўзига қадар ўтган Шарқ адабиёти вакилларини устод деб билди.

Огаҳий билан Феруз ўртасида шогирд ва устодлик муносабатлари мустаҳкам эди. Ҳатто Огаҳий ўз шогирди Ферузга ота-ўғилдек муносабатда бўладики, бу албатта, Феруз фаолиятига таъсир этмай қолмади. Феруз билан бир даврда яшаб ижод қилган олиму шоирлар, унинг фуқаропарвар, адолатли ва раҳмдил шоҳлардан бири сифатида талқин этидилар.

Феруз саройига шоир, тарихнавис, олиму фузало, таржимону хатот, табибу созанда ва шунга ўхшаш замонасининг маданият арбобларини тўплади. Фан-маданият ривожига катта аҳамият берди. У ўз атрофига шоиру созандаларни тўплаб, ҳар ҳафтада ғазалхонлик, шеърхонлик кечалари ташкил қилган. Бу ҳақда Баёний бундай ёзган: «Хон ҳазратлари ҳафтада икки кун: жума ва душанба оқшомларида уламо била суҳбат тузиб, китобхонлик этдурур эрдилар». Ферузнинг ўзи ҳам шеър ёзган, ашула айтган ва мусиқа басталаган. Буни унинг УзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтри, Москва, Санкт-Петербург шаҳарлари ҳамда Британия, Франция, Туркия каби мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланаётган «Ғазалиёти Феруз», «Баёзи Феруз», «Девони Феруз» асарлари ҳам тасдиқлайди.

Феруз шеърини қўлёзма девон ва тошбосма баёзларда бизгача тўлиқ етиб келган дейиш мумкин. Беруний номли Шарқшунослик институтида шоирнинг ўнга яқин ғазал мажмуалари мавжуд. Бундан ташқари унинг шеърлари ўша вақтда Хоразмда тузилган турли хил баёз, мажмуалардан ҳам ўрин олган.

Феруз ижодига назар ташлар эканмиз, унда шоир ғазалиётининг жуда кўл қисми ишқ-муҳаббат мавзуйига бағишланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ишқ элин шоҳиман, вале ошиқининг қаторида,
Ушбу хазининг ул пари кўзига илмади нетай.

Шоир инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини улуғлади ва унга ҳар бир инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири деб қаради. Инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олган Феруз севгини садоқатсиз, меҳрни оқибатсиз тасаввур қила олмайди. Булар шоир лирикасининг етакчи ғоявий асосини ташкил қилади. Унинг кўпчилик ғазаллари ўз замонасида созандалар ва гўяндалар томонидан куйга солиб куйланиб келинди. Улар бугунги кунда ҳам мусиқашуносларимизнинг диққатини ўзига тортмоқда.

Феруз ижод аҳлига ғамхўрлик қилди, уларга маош тайинлади, китобларини босиб чиқариш учун қўлидан келган барча ишларни амалга оширди. Шоирларнинг асарларидан иборат ҳар хил тазкиралар, баёзлар туздириди. «Ҳафт шуаро», «Баёзи ғазалиёт», «Баёзи мухаммасат», «Баёзи мусаддасат» каби тўпламлар шулар жумласидандир. Ферузнинг ташаббуси билан истеъдодли шоир Аҳмаджон Табибий «Мажмуат уш-шуаройи Ферузшоҳий», «Мухаммасат уш-шуаройи Ферузшоҳий» тазкираларини тузди. Бу мажмуалар Феруз ҳукмронлиги даврида яратилган бўлиб, ўша давр адабий ҳаракатини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Феруз хонлик қилган даврда, Хива давлатининг бироз марказлашуви натижасида илм-фан, маданият ва адабиёт ривожланди. Феруз ташаббуси билан Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилиб, хон фармони билан Алишер Навоийнинг «Чор девон», «Хамса» сингари асарлари илк бор чоп этилди. Мунис, Огаҳий, Комил, Баёнчй, Мирзо, Аваз Утар, Девоний, Ниёзий, Чокар сингари шоирларнинг асарлари кўплаб нусхада босилиб чиқди. Хоразм шоирларининг асарларидан ташкил топган баёз, тазкира ва бошқа халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар ҳам шу матбаада нашр қилинди. Феруз таржима қилиниши керак бўлган асарларнинг рўйхатини туздириб, турли таржимонларни бу ишга жалб этган. Натижада ўша даврда «Хоразм таржима» мактаби вужудга келди. Бу давр таржимонлари томонидан ўзбек тилига ўгирилган қатор тарихий, бадий, илмий-фалсафий асарлар маданиятимизнинг нодир дурдоналари бўлиб қолди.

Феруз таржимонлик, хаттотлик, китобот ишлари, тазкира, мажмуа ва баёзлар яратиш бўйича ҳам бир мунча ишларни амалга оширди. Тарих, тиббиёт, бадий адабиёт ва мусиқага доир кўплаб қўлёзма манбалар қайта тикланди ҳамда янгидан-янги асарлар вужудга келди.

Бу улкан меросни халққа етказиш ва уни китобот қилишда Хоразм каллиграфларининг хизматлари ниҳоятда каттадир. Улар ўзларига хос услубда содда ва аниқ қилиб, насх, сулс, райҳоний сингари араб хати шаклидан фойдаланиб юзлаб қўлёзма асарларга сайқал бердилар. Хоразмда бу даврда кўчирилган қўлёзмаларнинг кўпчилик қисми адабиётта оид бўлиб, улар ўтмиш ва замондош шоирларнинг девон, баёзлари ҳамда турли хил мажмуа, тазкираларидан иборат эди. Буларнинг барчаси Феруз фармони асосида амалга оширилди. Муҳаммад Раҳим соний — Феруз хонлик қилган даврда шу тариқа меъморчилик, мусиқа, хаттотлик, наққошлик каби бир қатор санъат турлари ривожланди. Бу даврда фотография ва кино санъати вужудга келди. Турмушга гармон, граммафон, электр сингари янгиликлар кириб келди.

Феруз мусиқашунос сифатида шоир ва бастакор Паҳлавон Ниёз Мирзобоши Комилни Хоразм шашмақомини танбурга мослаб нота ёзишга ундади. Комил «Хоразм танбур нотаси» деб юритиладиган «Танбур чизиғи»ни яратди. Комилдан кейин эса бу ишни унинг ўғли Мир-

зо Феруз талаби асосида Хоразм шашмақомини етти мақомда танбурга мослаб нота ёзди. Ферузнинг ўзи ҳам бир қанча шеърларга мусиқа басталаган. Шоир Комилнинг ташвиқи билан бутун шашмақом куйларини муқаммал ўрганган, «Наво», «Сегоҳ» ва «Дугоҳ» мақомларига боғлаб куйлар яратган эди. Бу куйлар Хоразм мусиқачилари орасида машҳурдир.

Муҳаммад Раҳим соний даврида хонликда жуда кўп қурилишлар амалга оширилди, мадраса, масжид, боғлар барпо этилди.

У 1871 йилда Кухна Арк қаршисида ўз номига мадраса қурдирди. Бу мадраса XIX аср меъморчилигидаги энг нодир ёдгорликлардан бири бўлиб, икки қаватли қилиб барпо этилган. Унда муллаваччаларнинг ўқиши учун ёзги ва қишки масжид, дарсхона ва кутубхоналар ҳамда уларнинг яшашлари учун 76 хужра мавжуд эди. Ферузнинг бевосита раҳбарлиги ва ташаббуси билан йигирмадан ортиқ мадраса, масжид, минора, хонақолар қад ростлади.

Феруз ерларни сув билан таъминлаш, боғ-роғлар барпо қилиш ишига ҳам алоҳида аҳамият берди. Унинг буйруғига мувофиқ Кўнғирот тумани сарҳадида катта ариқ бунёд этилди. Халқ ушбу ариқнинг қурилишига Муҳаммад Раҳим соний раҳбарлик қилганлиги учун ариқни унинг номи билан Хон ариғи деб атади. Катта минор, Амиробод, Сарибий каби ариқларнинг қазилиши ва қайта тикланиши ҳам Феруз номи билан боғлиқдир. Феруз Ангарик, Тозабоғ, Боғи шамол ва бошқа канал ҳамда боғларнинг қурилишига ҳам раҳбарлик қилди.

Шу билан бирга 47 йилу саккиз ой-ю, 20 кун Хоразмда ҳукмронлик қилганлигининг ўзи ҳам унинг адолатпарвар ҳукмдор, халқпарвар шоир, буюк маърифатпарвар шахс бўлганлигидан далолат беради.

Давлат арбоби, истеъдодли шоир, зукко мусиқашунос ва созанда, илм-фан ҳомийси бўлган Муҳаммад Раҳим соний — Феруз умрининг охирида чап томони бутунлай шол бўлиб, фалаж касалига учрайди.

Баёний Муҳаммад Раҳим соний жанозасида қатнашади ва ўз кўзи билан кўрганларини, Ферузнинг тобути ўзи қурдирган мадрасага қўйиб, ўша ерда жаноза ўқилганлигини, Исфандиёр бошлиқ барча уламо, фузало ва аркони давлатнинг ҳозир бўлганлигини ҳикоя қилади.

Умуман, Феруз халқимиз тилида, дилида ўзининг қилган яхши ва эзгу ишлари, ёзган шеърлари ва басталаган куйлари, қурдирган иморатлари билан абадий қолди.

САТТОРХОН АБДУЛҒАФФОРОВ

(1843—1901)

Сатторхон Абдулғаффоров Марказий Осиёда ижтимоий тафаккурнинг ривожлантириш тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Сатторхон 1843 йили Чимкент шаҳрида, йирик мударрис оиласида туғилган. 1862 йили Тошкентда «Шукурхон» мадрасасини битириб, 1864 йилгача Чимкент

шаҳрида муфтийлик, 1873 йили Чимкентда очилган биринчи рус-тузем мактабида ўқитувчи бўлиб ишлайди. Мана шу вақтдан бошлаб умрининг охиригача Сатторхон илм-фан, дунёвий билимнинг толмас тарғиботчиси бўлиб қолди.

Сатторхон Чимкентда икки йил ўқитувчилик қилгач, 1876 йил апрел ойида Кўқон шаҳрига қози қилиб тайинланади. Уша йили июл ойида Сатторхон Жўрабек, Шермуҳаммад ва Абдулла Ниёзовлар билан бирга Санкт-Петербургда Шарқшунослар Халқаро съездида иштирок этиб, олимлар ва халқлар ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик ҳақида гапирди.

Санкт-Петербургда қайтгач, Сатторхон қозилик вазифасини давом эттирди ва ўз лавозимидан маърифатпарварлик ғояларини рўйга чиқариш йўлида фойдаланди, дунёвий билимларни тинмай тарғиб қилди. Сатторхон 1879 йилда Кўқон шаҳар билим юртининг фахрий назоратчиси қилиб тасдиқланди. Бу лавозимда ҳам Сатторхон ўз бурчини шаараф билан бажарди. «Мен,— деб ёзган эди Сатторхон,— ҳар вақтда мусулмонларни ўз фойдамиз учун рус тилини ўрганмоқлиги зарур эканлигини баён қилур эдим»¹.

Сатторхон 1881 йилда Тошкентга қайтиб келди. 1883 йилда «Туркистон вилоятининг газети»га таржимон бўлиб ишга кирди ва шу даврда Оврўпо маданияти ва дунёвий билимларини тарғиб қилувчи бир қанча мақолалар ёзди. Сатторхон 1884 йилдан 1889 йилгача Тошкент ўқитувчилар семинариясида ўзбек ва форс тилларидан дарс берди ва ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини тинмай давом эттирди. 1889 йил декабр ойида бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси шаҳарларининг ўқитувчилари съезди ишида фаол иштирок этиб, маҳаллий ёшларни янги мактабларга жалб қилиш, бу йўлдаги барча тўсиқларни тугатиш чоралари ҳақида гапирди. У чоризм маъмурларининг айрим тадбирларини хато деб билиб, уларни танқид қилди.

1889 йилда Сатторхон Сирдарё вилоят Солиқ комиссиясида таржимонлик қилди. Бу комиссия 1893 йилда тугатилгач, Сатторхон Чимкент шаҳрига қайтиб, у ерда 1899 йилгача қозилик лавозимида ишлади. 1899 йилда Тошкентга қайтиб келиб, ўзининг вафотига қадар (1901) шу ерда яшади.

Сатторхоннинг ҳаёт йўли мураккаб йул эди. Бу йўлда у айрим масалаларда иккиланди ҳам, лекин илм-фанни, Шарқ маданияти ютуқларини, Оврўпо маданиятини тарғиб қилишда, мамлакатни қолоқликдан чиқариш зарурлигини ўқтиришда ҳеч вақт иккиланмади ва умрининг охиригача бу фикрга содиқ бўлиб қолди. Сатторхон ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини Фурқат, Муқимий, Завқийлар билан

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1890 йил, 32-сон.

ҳамкорликда олиб борди. Маърифатпарварнинг ижтимоий қарашлари унинг «Мусулмон эшонлар», «Россия истилосига қадар Қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақида қисқача очерк» номли рисолаларида, кўпгина мақола ва нутқларида ўз ақсини топган.

Сатторхон жамият тараққиётини илм-фанда, халққа маърифат тарқатишда деб билди. Унинг фикрича, ақлга мувофиқ ҳар қандай жамиятнинг фаровон яшаши учун билим бўлмоғи зарур. Инсон нима? У нима учун яратилган ва қаерга боради? Унинг бахти нимада? «Бу саволларнинг калити,— дейди Сатторхон,— билимдадир».

Сатторхон илм-фаннинг кишилик жамияти тараққиётини таъминловчи асосий воситалардан бири эканлигини таъкидлаш билан бирга, уни турли миллат ва динга мансуб бўлган халқларни бир-бирига яқинлаштирувчи куч деб қарайди. Мана шу фикрга қатъий амал қилган ҳолда Сатторхон ўз халқининг бошқа халқлар, жумладан, Оврўпо халқлари билан яқиндан алоқага киришиши зарурлигини уқтиради. «Шу туфайли биз умуминсоний ҳаёт ва илмий тараққиёт иштирокчилари бўлишимиз мумкин», дейди у.

Сатторхон ўз ватандошларини маърифатга, бошқа тилларни, жумладан, рус тилини ўрганишга чақиради. У ўз фикрлари таъсирини кучайтириш ва исботлаш учун ислом дини, шариат қонун-қоидаларидан, ўзининг кенг билимларидан моҳирлик билан фойдаланади.

Сатторхон маҳаллий болаларни мусулмон мактаблари билан бир қаторда рус-тузем мактабларига жалб қилиш зарурлиги ва бу йўлда амалий чоралар кўриш кераклигини уқтиради. «Энг аввал,— дейди Сатторхон,— бу мактабларга нисбатан кишиларда ишонч ҳосил қилиш зарур. Бу йўлда тўсиқ бўлиб турган сабаблардан бири шуки, бу мактабларда мусулмонлар манфаатларини ҳимоя қиладиган ва ўз иштироки билан мусулмон ёшларини тарбия қилишда уларни зўрлик билан руслаштиришга қаратилган мақсад йўқлигига кафил бўладиган, уларни диний эътиқодларига зарар етказмаслигини бўйнига оладиган кишиларнинг йўқлигидир. Шунинг учун рус мактабларига мусулмон муаллими киритилиб, унга ерликларнинг болаларини маҳаллий тилга ўргатиш ва мусулмон динидан бошланғич таълим бериш вазифаси юклатилса, маҳаллий аҳолининг рус мактабларига нисбатан ишончсизлиги тугатилган бўлур эди». Кўриниб турибдики, Сатторхон чор маъмурларининг «руслаштириш» сиёсатини сезган ва бу сиёсатга қарши норозилик билдирган.

Сатторхон халқ тақдирига ачинди, уни жаҳолат ва зулмат дунёсидан чиқариш ҳақида қайғурди, жамиятдаги адолатсизликларга нафрат билан қаради ва ўзбек халқининг тараққиёт, мустақиллик учун олиб борган курашига ўз ҳиссасини қўшди.

МУҚИМИЙ

(1850—1903)

Муҳаммад Аминхўжа — Муқимий лирик шоир ва забардаст ҳажвчи сифатида XIX асрнинг сунгги чораги ва XX аср бошларидаги ўзбек миллий адабиётининг энг йирик намояндалари қаторида донг таратди. Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон чор Россиясининг мустамлакасига айлантирилган шароитда қалам тебратган Муҳаммад Аминхўжа ижоди чин маънода халқчилдир. У эзилган меҳнаткаш омма, бечора қосибу ҳунармандлар ва хонавайрон қишлоқ деҳқонларининг оташин куйчиси бўлиб майдонга чиқди. Мустамлака тузумидаги адолатсизлик ва зўравонликни, жорий тартиб-қоидаларни халқона услубда аёвсиз қоралаган шоир ўлкамиз истиқболига ишонч билан қаради. Унинг асарларида инсоний ишқ-муҳаббат улуғланди, иймон-эътиқод, ҳалоллик, саҳийлик, покдомонлик, элпарварлик, дўстлик, она табиат гўзалликларидан завқланиш, висол онларининг лаззатлари ва ҳижрон азоб-уқубатлари ишонарли лавҳаларда жуда таъсирчан ифодаланди.

Муҳаммад Аминхўжа Қўқоннинг Бегвачча маҳалласида 1850 йилда Мирзахўжа Мирфозил ўғли оиласида туғилган. Новвойлик билан оила тебратувчи Мирзахўжа фарзандининг хат-савод чиқаришига жиддий эътибор берган бўлса, шеърятга иштиёқ ва қобилиятининг шаклланишида онаси Ойшабибининг ўрни бениҳоят каттадир. Туғма истеъдод соҳибаси бўлган бу аёл жуда кўплаб эртақ-қўшиқларни ёд билган, таъсирчан ва ифодали сўзлаб бериш қобилияти билан тингловчиларни мафтун этган. Ондаги бу фазила, шубҳасиз, гўдак Муҳаммад Аминхўжага ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Маҳалла мактаби ва «Ҳоким ойм» мадрасасида таълим олгач, Муқимий 1872—73 йилларда Бухорога бориб, «Меҳтар ойм» мадрасасида таҳсилни давом эттиради. 1876 йилда уни битириб Қўқонга қайтади, оила қуради.

Хатми мадраса қилган Муқимий аввалига Қўқон ер ўлчаш маҳкамасида мирзалик қиларкан, ўз вазифасига кура, Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларга тез-тез чиқиб, деҳқонларнинг турмуш шароитлари, қишлоқларнинг аянчли аҳволи билан яқиндан танишиш имконига эга бўлди. Лекин маҳкамда узоқ ишлай олмади. Аммо бу муддатнинг ўзи ҳам шоир ҳаёти ва дунёқарашида сезиларли из қолдирди. Мавжуд мустамлака тузумга, жорий тартиб-қоидаларга кескин салбий муносабат ва танқидий баҳонинг шаклланишига жиддий туртки бўлди.

«Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас» асаридан маълум бўлишича, Муқимий 1870 йилнинг охирларида Қўқоннинг ғарби-шимолидаги Сирдарё ёқасида жойлашган Оқжар паромиди паттачи бўлиб ишлаган. Бу янги вазифа ҳам шоирга меҳнаткаш омма вакиллари,

қишлоқ деҳқонларининг турмуш шароитлари билан бевосита танишиш имконини берди.

Қаттиққўл, муттаҳам паром хўжайинлари билан келиша олмаган Муқимий 80-йиллар бошларида Қўқонга қайтади. Оилавий ҳаётда ҳам фароғат топмаган шоир, ҳовлини ташлаб, ўша Бегвачча маҳалласидаги Ҳазрат мадрасаси хўжрасига кучиб чиқади ва умрининг охирига қадар муҳтожликда, ўз таъбири билан айтганда, ўша «хўжран танг ва торликда бекаслик ва ғариблик чирогини ёқиб» умр утказди.

Шу вақтдан бошлаб Муқимий бутун вақтини ижодий иш, шахсий мутолаага бағишлади, хусниҳат ва котиблик билан шуғулланди. Зокиржон Фурқат гувоҳлигига кўра, бу йилларда Қўқонда муттасил равишда ҳаракат қилган адабий йиғин-анжуман ишларига Муқимий йирик ижодкорлар Муҳий, Завқий, Нисбатийлар қаторида фаол қатнашади, давр адабий ҳаракатига етакчилик қилади. Доимий моддий етишмовчилик, яшаш шароитининг ниҳоятда оғирлиги шоир соғлиғига путур етказди, у оғир дардларга чалинади. Шоир меросида даврдан, машаққатли турмушдан, оғир тақдиру забун толедан шикоят, мунису ҳамдард йўқлигидан нолиш оҳанглари кенг ўрин тута бошлайди.

Шоирнинг илғор дунёқараши, фаровон ҳаёт ва озод жамият, инсоф ва адолат, барқамол инсон ва инсонийлик, иймон-этиқод ва эрк ҳақидаги орзу-интилишлари билан мустамлака шароити, мавжуд адолатсиз тузум, зўравонлик ҳукмрон бўлган замона ўртасидаги жиддий зиддият, бир сўз билан айтганда, юксак идеал билан разил борлиқ ўртасидаги номутаносиблик Муқимий ижодида воқеликка нисбатан кескин танқидий муносабатнинг узил-кесил шаклланишига олиб келди.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб шоир давр адабиётидаги кучли танқидий-сатирик йўналишнинг етакчисига айланди. Ҳаётни, борлиқни ҳаққоний тасвирлашни ижодда асосий мезон деб қабул қилган шоир, айни замонда, қалам аҳлини халқчил мавзуларни топишга, омма дили ва интилишига мос — «халқ толиб» асарлар яратишга даъват этади. Бу мезон ва даъват куйидаги мисраларда ўз ифодасини топган:

...Ғар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин!

...Шеърингизга халқ толиб ўлсалар сўнгра ўқунг!

Муқимий 1887—88 йилларда биринчи, 1892 йил бошларида эса иккинчи маротаба ота шаҳри Тошкентга сафар қилиб, бу ердаги ижод аҳли билан ижодий учрашув — суҳбатлар қурди, шаҳар ижтимоий ва маданий ҳаётида юз берган ўзгаришлар билан танишди. Иккинчи сафари вақтида «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.П. Остроумов билан учрашган. Шу газета саҳифаларида 1891 йил октябр ойида шоирнинг бир неча шеърлари машҳур ҳофиз Макайлик тилидан ёзиб

олиниб эълон қилинган эди (Кейинчалик, 1903 ва 1907 йилларда ҳам гезата Муқимийнинг бир қатор ишқий ва ҳажвий руҳдаги асарларини эълон қилган). Шоирнинг Фарғона водийси шаҳарларига, Қўқон атрофидаги қишлоқларга ҳам бир неча бор саёҳатлар уюштиргани унинг қатор асарларида ўз изини қолдирган.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб шоирнинг саломатлиги ёмонлаша борди. Жиянига йўллаган мактубларида, беш-олти ойлаб бетоб ётганлигини билдириб, «неча муддатлар бўладурким, назм айтурға табиат лоҳаси эрдим», деб ёзади. Шундай бўлса-да, Муқимий умрининг охирига қадар қаламини қўймаган.

«Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида 1903 йилнинг январ ва апрелида босилган «Хўқандлик бир бойнинг шаънига Муқимий шоирнинг айтқон шеъридура» (15 январ) ва даҳшатли Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган шеър-тарихи (22 апрел) шоирнинг ижтимоий мавзудаги сўнгги йирик асарлари жумласига киради.

Эй табиб, айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим, кўру кўрма, қаҳраболардин бири —

мисралари билан бошланувчи мухаммасда эса шоир ҳаётининг сўнгги дамларидаги руҳий кайфияти таъсирчан ифодасини топган. Келтирилган мисраларда шоирнинг сариқ касалига гирифтормулчанлигига ишора бор. Худди шу дарди 1903 йил 25 майда уни бу оламдан олиб кетади.

Муқимий қолдирган адабий мероснинг катта бир қисмини жозибадор ғазаллар, жўшқин ва шўх мураббалар, дилкаш мухаммаслар ташкил этади. Шоир лирикасининг ҳам ғоявий, ҳам бадиий камолотга эришувида халқ оғзаки ижоди билан бир қаторда кўп асрлик шеърятимизнинг, хусусан, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Амирий каби шоирларнинг ижоди самарали таъсир қилди. Муқимий ўз лирикасида чин севгини, садоқат ва вафодорликни, инсонни кўркамлаштирувчи, уни маънавий гўзал этувчи фазилатларни улуғлади, бевафолик, сублик, инсон шаънига доғ туширувчи хислатларни қоралади.

Муқимий ғазал, мураббаъ ва мухаммасларининг етакчи образи — лирик қаҳрамон, аввало, бурч, вафо ва садоқат ҳақидаги илғор тушунчаларга эга бўлган софдил, маънавий баркамол ва руҳан бой шахс сифатида гавдаланади. У шоирга замондош, аниқ тарихий шахс, мустамлака зулми ва зуравонлик ҳукмронлик бўлган давр фарзанди, меҳнаткаш халқ вакили, унинг на молу дунёси, на амалу мансаби бор. У рақибу ағъёрлар тазйиқини, фалак жабрини, чарх зуравонлигини ўзида доимо ҳис этиб, руҳан азобланади.

Муқимий лирикасидаги шикоят, норозилик, ҳаётдан бешиш ва таркидунёчилик даъвати эмас, балки моҳият-эътибори билан ҳаётсеварликдан, фаровон турмуш ва бахтли замона ҳақидаги орзу-умидларидан келиб чиққан. Худди шунинг учун ҳам шоир ҳаёт лаззатла-

ридан, дўсту улфат суҳбатларидан, севги ва висол онларидан баҳрамандликка чақиради, она табиат гузалликларидан, баҳор нашидасидан завқланишга ундайди. Бу фазилат шоирнинг:

Эй яхшилар, келайлик, бир жойга йиғилайлик!
Уйнайлик, куйлайлик, омон бўлайлик!

ва

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, уртоғлар!

байтлари билан бошланадиган машҳур ғазалларида тўла намоён бўлган.

Муқимий адабиётимиз тарихидаги энг кўп мураббаъ ёзган шоирлардан бири бўлиб, бу қадимий турнинг ривожига жиддий таъсир курсатди. Шоирнинг мураббаларининг барчаси ишқ-муҳаббат мавзудида. Халқ кўшиқлари руҳида ва ўйноқ вазнларда яратилган мураббалар ниҳоятда самимий, шўх ва жўшқин янграб, ўқувчиларни ўзига ром этади. «Эй чехраси табоним», «Бир сўрмадинг, эй дилрабо, на бўлди?», «Эмди сендек, жоно, жонон қайдадур!», «Токим, жоно, жилва бунёд айладинг» мисралари билан бошланувчи мураббалар ўша яратилган йилларидаёқ ҳофизлар ижросида Муқимийга катта шўхрат келтирган.

Шоир бир неча ўнлаб мухаммаслар ҳам яратган, улар орасида ўз мазмуни ва руҳига кўра соф ижтимоий ва сатирик йўналишдагилари учраса ҳам, кўпчилиги ишқ-муҳаббат мавзудидадир. Шоир меросида Навоий, Жомий, Фузулий, Амирий ғазалларига, шунингдек, Фурқат, Завқий, Нодим каби замондошлари ҳамда ўз ғазалларига тахмислари ҳам анча-мунча.

Муқимий лирик шоир сифатида қанчалик машҳур бўлган бўлса, кучли сатирик сифатида ҳам халқ орасида шунчалик катта шўхрат қозонган. Шоир бу тур асарлари учун мавзу ва тимсолларни ўша ҳаётдан олиб, ўзига яхши таниш воқеа-ҳодисаларни танқидий таҳлил этди, ўша давр руҳидан озиқланди. Машҳур «Танобчилар» сатирасининг яратилишида Навоий меросидан баҳраманд бўлган. Ниҳоятда ўткир «Ҳапалак қишлоғи ҳақида» ҳажвий мухаммаси эса Махмурнинг ғазалига тахмисдир. Лекин, Муқимий ҳажвиёти учун «хом ашёни», аввало чоризм ўрнатган мустамлакачилик тартиби, ҳукмрон адолатсизлик ва зуравонлик, инсон ҳақ-ҳуқуқининг топталиши, чор ва маҳаллий амалдорларнинг узбошимчалиги ва шафқатсизлиги, алдамчилик ва ахлоқий тубанликлар берди. Меҳнаткаш омма, хунармандларнинг оғир иқтисодий аҳволи, мустамлака зулми остидаги шаҳар-қишлоқларнинг вайронага айланиши, ночор шахс тақдири Муқимий ҳажвиётида етакчи уринни эгаллайди.

Шоир узбек адабиёти тарихида ижтимоий-сиёсий ҳажвиётнинг асосчиларидан бири бўлиб майдонга чиқди. Унинг қатор ҳажвияларини шу

Йўналишнинг етук намуналари сирасига қўйиш мумкин. «Танобчилар», «Воҳсаи кур Ашурбой ҳожи», «Московчи бой» каби ҳажвияларида мустамлака тузуми учун хос бўлган ҳаётий мавзулар — жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, табақаланиш, ҳукмрон адолатсизлик каби жуда жиддий масалалар таҳлил этилдики, бу Муқимий ҳажвиётининг сиёсий йўналиши ва ғоявий камолотидан гувоҳлик беради. Бу жиҳатдан Ашурбой Ҳожининг оғир жинояти ҳақидаги ҳажвиядан шоирнинг жиддий сиёсий умумлаштирувчи хулласи диққатта сазовор:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи мунда зўр эътибор.
Қачон камбағалнинг сўзи ўтар?
Агар бўлса ақчанг — сўзинг зулфиқор.

Бу кескин мисралар ҳукмрон адолатсиз тузумга берилган қатъий айбнома каби жаранглайди.

Жабрланувчи оддий деҳқон тилидан ёзилган «Танобчилар» ҳажвиясида эса мавжуд тузумдаги ижтимоий адолатсизлик, чор маъмурлар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчаликлари ва зўравонликлари, мустамлака шароитида солиқ солиш ва ундириб олиш каби ҳаётий лавҳаларда тарихан ҳаққоний тасвирланган.

Буржуа сайлов системасининг фош этилиши каби соф ижтимоий-сиёсий мавзунини ҳам Муқимий биринчи бўлиб адабиётимиз тарихига олиб кирди. Бугина эмас, масаланинг моҳиятини чуқур англаган шоирнинг биринчи ҳажвий таҳлилини берди, мустамлакачи чор маъмурлари назорати остида ўтадиган «сайлов»ларнинг батамом қалбаки эканлигини очиб ташлади. Муқимийнинг «Сайлов» ҳажвияси адабиётимизда бу мавзунинг кейинчалик янада чуқур ва кескин танқидий руҳда ишланишига мустаҳкам замин бўлди.

Шоир меросидаги «Вексель», «Дар мазаммати замона», «Уруғ», «Ляхтин», «Додхоҳим», «Асроркул», «Тўй» каби ҳажвиялар муаллифнинг замонадаги жиддий ижтимоий мавзуларни танқидий руҳда таҳлил этиш масаласига катта эътибор берганлигини тасдиқлайди.

XIX аср охирилари ва XX аср бошлари миллий адабиётимизда юмористик йўналишнинг ривожланишида ҳам Муқимийнинг ижодий фаолияти ва таъсири жуда катта бўлди. Шоир қўлида кулги қўпол қаҳқаҳа ёки шунчаки хушчақчақлик, бачкана мутойиба эмас, балки, ҳаётдаги қолюқ, тараққиётга тўсиқ ғовларни, шахслар онги ва табиатдаги ожизлик ва салбий белгиларни, хунук феъл-атвор ва ўринсиз хатти-ҳаракатларни қоралаш, танбеҳ бериш, огоҳлантириш вазифасини ўтаган.

Муқимийнинг турт қисмдан иборат «Саёҳатнома» асари муаллифнинг сафар ҳисоботи ёки тор шахсий кечинмалари мажмуаси бўлиб қолмаган, аксинча, у ўша мустамлака тузуми ва ижтимоий ҳаётнинг қатор муҳим муаммоларини танқидий назар билан таҳлил этувчи бадий асардир.

Халқчил шоир ўша мустамлака тузум устидан: «Дунё қурулгон дор экан!» — дея кескин ҳукм чиқарди. Бу билан бирга муаллифнинг ватанпарварлик туйғулари, она юртига салоқат ва ифтихор ҳислари аниқ сезилиб туради.

ФУРҚАТ

(1859—1909)

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек халқчил адабиётининг йирик намояндаси, маърифатпарвар, лирик шоир, оташин публицист Зокиржон Фурқат Қўқон шаҳрида, Мулло Холмуҳаммад оиласида дунёга келган. Булажак шоирнинг отаси замонасининг илғор фикрли вакилларида бири сифатида турли билимлардан яхшигина хабардор бўлган. Мулло Холмуҳаммад хусусан бадиий адабиёт мухлиси бўлиб, ўзи ҳам шеърӣ иқтидор соҳиби эди. Зокиржон маҳалласидаги мактабда таҳсил куради, айни замонда отаси ёрдамида мустақил мутолаа орқали ўзбек ва форс адабиётининг буюк намояндalари меросини, айниқса, Алишер Навоӣ ижодини чуқур урганadi, форсий тилни мукамал ўзлаштиради. Ёш Зокиржон Навоӣ асарларини шу даражада берилиб мутолаа қиладики, узининг гувоҳлигига кура, буюк шоир ҳатто унинг тушига ҳам киради ва суҳбат асносида шеърӣятдан имтиҳон қилиб, ижодий иш учун «оқ фотиҳа» беради. Шу йусин у Навоӣ дуосидан руҳланиб болалик йиллардаёқ қулига қалам олади ва умрининг охиригача ижод билан шуғулланади. Зокиржон ўзи ёзган таржимаи ҳолида қайд этганидек, туққиз ёшидаёқ қоғоз саҳифасига қуйидаги мисраларни битиб, муаллимининг олқишларига сазовор бўлган:

Менинг мактаб аро булдур муродим,
Хатимдек чиқса имлою саводим.

Хушнавис котиблар ва мударрислардан хаттотлик санъати ва араб тилидан сабоқлар олган Зокиржон 1873 йилда мадрасага киради. 1875—76 йилларда Қўқон хонлигида юз берган қонли, сиёсий воқеалар муносабати билан мадраса ёпилгач, яна мустақил мутолаа ва ижодий иш билан шуғулланади. Янги Марғилонда савдо ишларини йўлга қўйган тоғасининг қистовига кура, у ерга бориб ёрдамлашади, кейинчалик ўзи ҳам «чой ва дигар ашёлар савдосига дукон» очади, самоварчилик, мирзолик қилади. Бундай ижтимоӣ фаолият оддий халқ вакиллари ҳаёти ва орзу-интилишлари билан бевосита танишиш, мустамлака тузуми иллатларини чуқурроқ ҳис этиш имкониятини беради.

Зокиржон Янги Марғилонда ижодкор сифатида тула шаклланди, ўз газалларига «Фурқат» — «айрилиқ» таҳаллусини қуйиб, шуҳрат қозона бошлади. Мустамлакачи чор маъмурияти жойлашган худди

шу ерда у илк бор оврупоча ҳаёт тарзи, замонавий фан-техника янгиликлари билан танишади.

Саксонинчи йиллар бошларида Қўқонга қайтиб, оила қуради ва асосан ижодий иш билан шуғулланади. Муқимий ва Муҳйи етакчи бўлган Завқий, Нодим, Нисбат, Муҳаййир каби ижодкорлар билан бевосита мулоқотга киришади, улар мунтазам равишда уқштирадиган адабий мажлисларнинг, шеърят кечаларининг фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Бу йирик қалам соҳиблари ижодида кейинчалик камол топган ғоявий ва адабий бирлик, улар дунёқарашидаги умумийлик худди шу адабий анжуманларда шакллана борган.

Фурқатнинг Қўқондаги ижоди тур ва мавзу, мазмун ва шакл рангбаранглиги жиҳатидан ҳам, сермаҳсуллиги жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. У мумтоз шеърятимиз анъаналари руҳида кўплаб ишқий ғазаллар, мухаммаслар, Навоий асарларига гузал назира ва тақлидлар яратди, чуқур халқчиллик ва замонавийлик унинг шеърларида тобора кенг ўрин эгаллай бошлади. Унинг «Бўлди» радифли мухаммасида мавжуд мустамлака тузумининг иллатлари, тобора кенг қулоч отаётган капиталистик муносабатларнинг салбий оқибатлари бадний ифодасини топган.

Қўқон хонлигининг узил-кесил тугатилиб, батамом мустамлакага айлантирилиши воқеаси билан боғлиқ «Демиш хон бир куниким, давру давронлар қаён қолди?» мисраси билан бошланувчи мухаммаси ҳам Фурқатнинг шу давр ижодининг маҳсулидир. Тоғу тахтдан, шаъну шавкат ва аъёнларидан маҳрум бўлган Худоёрхон номидан битилган бу асар ҳам шоир ижодида замонавий ижтимоий мавзунинг кенг ўрнини исботловчи далиллардандир.

Ўзининг гувоҳлик беришича, Фурқат худди шу йилларда «Ҳаммоми хаёл» рисоласини яратиб, «Чор дарвеш» ҳикоятини форсчадан таржима қилади. «Нуҳ манзар» номли шеърый китоб яратади.

«Булардин бўлак ҳар хил ғазалиётим Фарғона музофотиға (яъни, ён-атроф қишлоқ-шаҳарларига) ва дигар мамлакатларга мунташир (машҳур) бўлди», деб ёзади шоирнинг ўзи табиий ғурур билан. Худди шу йилларда шоир илк бор шеърларини тўплаб мажмуа ҳолига ҳам келтирган. Афсуски, шоирнинг ўзи қайд этган рисола, манзума ва таржималари каби бу мажмуа ҳам шу кунга қадар топилган эмас.

Фурқат тахминан 1886—87 йилларда Марғилонга бориб, асосан шеърят билан банд бўлди, шаҳарнинг зиёлилари Хужажон Рожий, Муҳаммад Умар Умидий — Ҳавоий, Мулла Тошболту Ройиқ каби ижодкорлар билан танишиб, адабий суҳбатлар қурди. Шу ерда у илк бор газета билан танишиб, унинг «Тошкент шаҳрида босма бўлгон»-лигини билади.

Фурқат 1889 йили аввалида улканинг бош шаҳри Тошкент сафарига чиқиб, Қўқон орқали Хўжандга келади. Бу қадимий маданий шаҳарда Тошхўжа Асирий бошлиқ маҳаллий ижодкорлар, адабиёт мух-

лислари билан қатор учрашувлар, мушоиралар уюштирган Фурқат, айни замонда шаҳар аҳолисининг яшаш шароити, кундалик ҳаёти, расм-русумлари билан яқиндан танишади.

1889 йилнинг июни ўрталарида (ҳижрий 1306 йил шаввол ойи) Фурқат Тошкентга келиб, Кукалдош мадрасаси ҳужраларидан бирига жойлашади. Одатига кура, бу ерда ҳам маҳаллий зиёлилар билан тез мулоқотга киришади, адабий ҳаётда кўринарли мавқега кутарила болади.

Фурқат ғазал ва мухаммасларида ижтимоий оҳанглар ҳам кўринарли ўрин тутади. Мустамлака тузумининг иллатларини қоралаш, жорий адолатсизлик ва зўравонликдан, ҳуқуқсизлик ва ночор ҳаётдан, нодонларнинг замонада эътибор топиб, доноларнинг, ҳалол кишиларнинг хор-зор этилишидан норозилик бадий бўёқларда қатъий жаранглайди:

Чархи кажрафторнинг бир шеvasидан доғмен,
Айшни нодон суруб, кулфатни доно тортадур.
Сариг олтун қасрати кўнгулни айлайдур қаро,
Чунки сафро бўлса голиб, ўзга савдо тортадур.

Машҳур «Сайдинг қўявер, сайёд» мусаддасида эса Фурқат чор босқинчилари мустамлакасига айланган ўлкадаги ҳукмрон зўравонликка қарши Инсон шарафи ва гурурини улуғлайди. Бутун мусаддас мисралари заминида инсонпарвар ва эрксева шоирнинг зулм ўтказувчиларга қарши қатъий норозилик овози жаранглаб туради.

Фурқат ҳаётининг Тошкент даври унинг дунёқараши такомилида катта аҳамият касб этди. Чор мустамлакачилик маъмуриятининг марказига айлантирилган Тошкентда шоир кундан-кунга кириб келаётган оврўпоча ҳаёт тарзи билан бевосита танишиш имкониятига эга булди. Янги тарихий шароитда моддий-маданий ҳаёт ва ижтимоий онгда юз берган сезиларли ўзгаришларни мушоҳада этиш, яқин ўтган давр билан таққослаш натижасида Фурқат дунёқарашида жиддий сифат ўзгариши юз беради. Энг муҳими шундаки, бу ҳол унинг ижодида ўз бадий ифодасини топди — маърифатпарварлик, оврўпоча илм-маданият, фан-техникага хайрихоҳлик шоир асарларининг ғоявий моҳиятига айлана борди. Бу эса Фурқатнинг қўл асрлик адабиётимизга янги мавзулар, янги ғоявий оҳанглар олиб киришига, чин маънода новатор ижодкор сифатида қалам тебратишига замин булди. Эндиликда Фурқат замонавий маориф ва маданиятнинг янги қараш, фикрлаш ва янги ҳаёт кечирининг жонкуяр тарғиботчисига айланди. Шу тариқа ижодий, илмий ва ижтимоий фаолиятининг энг қизғин, жанговар ва энг мазмундор босқичи бошланди. Шоир ниҳоят фаоллашди, илғор ғояларнинг тарғиботида газетадан унумли фойдаланиш мумкинлигини яхши тушунди ва тез орада «Туркистон вилоятининг газети» ҳайъатига расман ишга жойлашди.

1890 йилнинг май, июл ва сентябр ойларида «Илм хосияти», «Акт мажлиси хусусида», «Тошкент шаҳрида булғон нағма базми хусусида», шунингдек, уч қисмдан иборат «Виставка хусусида» каби давр адабиётидаги маърифатпарварлик йўналишининг етук намуналари даражасида булган асарлари шу газета саҳифаларида дунё юзини кўрди.

Бу туркум асарларида Фурқат янгилик ва тараққиётнинг, илм-фан ва оврупоча маориф-маданиятнинг оташин жарчиси сифатида намоён бўлади, ўз ватандошларини замонавий билимларни пухта эгаллашга ва илғор халқлар қаторидан ўрин олишга даъват этади. Шоир битган мисралар ниҳоятда жушқин ва таъсирчан, улардаги хитоб, ҳайқириқ ҳар бир укувчи дилига кўчиб, уни бефарқ қолдирмайди:

Жаҳон басту кушоди — илм бирла!
Надур дилни муроди — илм бирла!
Кўнгулларни сурури — илмдандур!
Кўрар кўзларни нури — илмдандур!
Керак ҳар илмдан бўлмак хабардор!
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор!

Фурқат худди шу йилларда яратилган «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида» деб номланган асарида ижодкор ва бадий адабиёт муаммоларини қаламга олади.

Зокиржон Фурқат ҳақли равишда ўзбек публицистикасининг асосчиларидан бири ҳисобланади. Унинг оташин публицист сифатидаги фаолияти 1890 йилдан бошланади. «Туркистон вилоятининг газети» ходими сифатида у бир йилдан кўпроқ вақт давомида Сатторхон каби илғор маърифатпарварлар билан ҳамкорликда газетани тайёрлашда бевосита қатнашиб, газета саҳифаларида ўз мақолларини эълон қилади. Жумладан, газета 1891 йилнинг январ-июн сонларида «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти. Ўзи ёзғони» номли каттагина насрий асарини нашр эта бошлади. Шоир дунёқараши ва ижтимоий-ижодий фаолиятини белгилашда фавқулодда аҳамиятга эга булган бу асар, айни замонда, эндигина шаклланаётган ўзбек публицистикасининг ёрқин намунаси сифатида ҳам катта қимматга эгадир.

Фурқатнинг Тошкентдаги фаолияти узоққа чўзилмади. У 1891 йил майида Самарқандга жўнайди, шаҳар фозилларидан Мирзо Бухорий ҳовлисида яшаб, қадимий обидалар билан танишади, газетага хабарлар йўллайди. Сўнгра Бухорога ўтади. Июл ойи охирида эса чет эл саёҳатига чиқиб, Марв-Ашхобод-Боку-Ботуми орқали ноябр ойида Истамбулга боради. Шу тариқа шоир ҳаёти, дунёқараши ва ижодида чуқур из қолдирган ватанжудолик бошланади. Истамбулдан Тошкентга йўллаган машҳур «Сабоға хитоб» шеърий мактуби Ватан иштиёқи, соғинчи, айрилиқ азоблари ва ёлғизлик оҳанглари шоир ижодида эндиликда олдинги ўринга кўтарилганини кўрсатади. Фурқат Истам-

булдан Булгория ва Юнонистонга қисқа муддатли саёҳат уюштириб, Болқон ярим оролининг қатор шаҳарларида бўлади. Шу кезларда яратилган «Румолик қиз ҳикояти» («Юнон мулкида бир афсона»)да ватанни қўмсаш, унга талпиниш мавзуи романтик-саргузашт бўёқларида жуда таъсирчан ифодаланган.

Фурқат 1892 йил мартада Истамбулдан Ўрта ер денгизи орқали Арабистонга ўтиб, Маккада ҳаж зиёратини бажо айлаб, Жилда, Мадина шаҳарларида бўлди. Худди шу зиёрат муносабати билан унинг «Ҳажнома» асари майдонга келади. Макка зиёратини тутатгач, Фурқат Бомбайга келиб, Ҳиндистоннинг қатор қишлоқ-шаҳарларига саёҳатлар уюштиради. Шоирнинг бу даврда яратган барча асарларида насрий ва назмий мактубларида она юрт соғинчи ва ватанпарварлик ғоялари етакчилик қилди. Бу жиҳатдан, айниқса, «Адашганман» радибли лирик шеърлар туркуми алоҳида ажралиб туради. Ҳатто, шу йилларда битилган «Кашмирда», «Булбул» деб юритилувчи «соф» лирик ғазалларида ҳам Ватанни қўмсаш мавзуи кўзга аниқ-равшан ташланади. Фурқат 1893 йили мартада Кашмир-Тибет орқали уйғур ўлкасига келади. Ёрқентда турғун бўлиб қолади.

Фурқат доимо Ватанга қайтиш умиди билан яшадими, бу интилиш унинг қатор бадий асарларида, хат-хабарларида ҳам у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. «Ватаннинг иштиёқини тортарам гурбат ғами бирлан», деб ёзган шоир умрининг сўнгги кунларига қадар ўз юртига қайтиш илинжида яшади, шу боис унинг фуқаролигидан чиқмади.

Фурқат Ёрқентда доривор ўсимликлар билан савдо қилувчи кичик дўкон очади. Асосан эса ижодий иш ва хаттотлик билан шуғулланади. Шоирнинг ўз маълумотларига кўра, чет эл саёҳатига чиққани ҳамонқоқ ёзишга киришган «Саёҳатнома» асари устида кўп ишлаган. Аммо ҳажман каттагина деб тахмин этилувчи бу асар ҳанузгача топилмаган. Фурқат Ёрқентда кўплаб лирик ғазал ва мухаммаслар қаторида ижтимоий-сиёсий мавзуларда ҳам қатор маснавийлар яратди. «Масарратнома», «Қасида» асарлари, шунингдек, рус-япон уруши муносабати билан ёзган маснавийси худди шу туркум жумласига киради.

Шоир она юрти билан, Фарғона ва Тошкентдаги ёру дўстлари билан алоқани канда қилмади. Завқий, Тошболту каби ижодкор дўстларига шеърий мактублар, «Туркистон вилоятининг газети»га хат ва мақола-хабарлар юбориб турди. У худди шу йилларда миллий адабиётимизда памфлет ва фельетон каби жанговар турларнинг илк намуналарини яратиб, газета саҳифаларида эълон этди. Фурқатнинг адабиётимиз тарихида икки тиллик ижодкор сифатида ҳам ўз ўрни бор. Унинг форсий тилда битилган ишқий ва ижтимоий мазмундаги кўплаб ғазаллари ўзининг юксак бадийлиги билан ўқувчилар дилидан мустаҳкам урин олган.

Мазмунан ҳаётий ва бадий баркамол лирикаси, маърифатпарварлик йўналишидаги етук асарлари билан, жозибали насри ва жан-

говар публицистикаси билан XIX аср охири ва XX аср бошларидаги миллий адабиётимиз ривожига улкан ҳисса қўшган Зокиржон Фурқат 1909 йилда оғир касалликдан сўнг вафот этди. Унинг жасади Ёркентнинг Донгдор маҳалласидаги қабристонга қўйилган.

ЗАВҚИЙ

(1853—1921)

Завқий — XIX аср иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган йирик ижодкорлардан биридир. Завқий тахаллуси билан шуҳрат қозонган Убайдулло Қўқон шаҳрида Уста Солиҳ маҳсидуз оиласида туғилди. Ёшлиғиданоқ Уста Солиҳ унинг тарбиясига жиддий аҳамият беради, моддий қийинчиликларга қарамай аввал маҳаллий мактабда, сўнг Мадрасаи Олий ва Мадрасаи Чалпакда ўқитади.

Мадраса таълими ва шахсий тинимсиз мутолаа Убайдулло истеъдодининг камол топишида, форс ва араб тилларини эгаллашида, Шарқ адабиётининг буюк намоёндалари ижодий меросларини чуқур урганишида мустаҳкам замин булади. Мадрасада ўқиб юрган даврида биринчи шеърини машқларини ёзган Завқий тез орада Қўқон адабий муҳитининг Муқимий, Муҳйи, Фурқат каби илғор шоирлари даврасига келиб қўшилди, улар билан мустаҳкам ижодий ҳамкорлик ўрнатди.

Завқий то умрининг охирига қадар маҳсидузлик ҳунарини ташламади. Аввалига мадраса ҳужраларидан бирида, кейинчалик бозор расасида очган кичик дуконида қосибчилик билан ота-онасига қарашди, ўз оиласини тебратди. Бу ҳунар айни замонда Завқийнинг меҳнаткаш халқ билан доимо ҳамнафас яшаб, оддий кишиларнинг турмуш шароити ва орзу-интилишларидан бевосита хабардор бўлишида жуда қўл келган.

Завқий XIX асрнинг 70—80-йилларидаёқ халқчил шоир сифатида узил-кесил шаклланиб, давр адабий ҳаётида куринарли ўрин эгаллади, шеърини мухлислари орасида шуҳрат топди. Ўз ижодий фаолиятини ишқий ғазал, мухаммаслар ёзишдан бошлаган Завқий тез орада ижтимоий мавзуларда, даврнинг долзарб муаммоларига диққатини қаратди, меҳнаткаш халқ ҳаётидан, шаҳар ва қишлоқнинг эзилган табақаси турмушидан лавҳаларни бадний таҳлил этишга киришди. Мустамлака воқелигига ва ижтимоий ҳаётдаги салбий ҳодисаларга танқидий баҳо-ёндошув, шахслар фаолияти ва табиатидаги ярамаслик, пасткашлик, нопоклик, фирибгарлик каби белгиларига ҳажвий муносабат шоир асарларининг етакчи ғоявий мазмуни даражасига кўтарилиди. Давр миллий адабиётимизда Муқимий бош бўлган ҳажвий йўналишнинг кенг тараққий толишида қўплаб ҳажвий асарлар ёзган Завқийнинг хизматлари жуда катта бўлди.

Шоирнинг ижтимоий мавзудаги ва ҳажвий руҳдаги қатор асарларида чор мустамлакасига айлантирилган улка ҳаётининг энг долзарб муаммолари, жумладан, мавжуд жамиятдаги инсоний ҳақ-ҳуқуқ ва моддий бойликларга эгаллик жиҳатидан кескин табақаланиш мавжудлиги ҳамда унинг оқибатлари ҳақида жиддий мулоҳазалар, қатъий хулосалар баён этиладики, бундай асарлар давр адабиётимизда янгилик бўлди.

«Замона кимники» деб юритилувчи мухаммасида Завқий илғор ижтимоий-сиёсий қарашларини бадий юксак мисраларда ниҳоятда таъсирчан ва кескин баён этади. Чор мустамлакаси маъмурияти ва маҳаллий зуровонлар ҳукмрон бўлган мавжуд тузумда шоирнинг қатъий фикрича:

...Давлату иззу шарафлар марди болунёники!

...Бу замона ғарч кавуш кийган силлиқ саллоники!

...Давру даврон ҳама жойда ҳокиму мирзоники!

Худди шу мухаммасда шоир «Хоҳ косиб, хоҳ деҳқон қайга борса бағри қон!», «Бекасу бечора сўзига киши бермас жавоб. Шу сабабдан беваю бечоралар бағри кабо!» дея жамиятдаги эзилган табақанинг аянчли ҳаётини ҳаққоний тасвирлайди.

Мустамлака этилган жамиятдаги ҳукмрон адолатсизликни ҳаққоний тасвирлаш мавзуси Завқийнинг яна бир қатор шеърларида ҳам («Каждор замона», «Ажаб замона», «Абдурахмон шайтон» ва бошқа) худди шундай халқчил руҳда таҳлил этилган.

Завқийнинг «Мунча кўп» радибли ҳамда «Ажаб замонадур, аҳбоб, бош қотиб қолди» мисраси билан бошланувчи мухаммаслари XIX аср бошлари шеърятимиздаги энг ўткир ижтимоий асарлар жумласига киради.

Замонасидаги адолатсизлик, ҳуқуқсизлик, машаққатли ҳаёт халқчил шоир қалбини ларзага солади, хусусан, меҳнат аҳлининг чексиз азоб-уқубатга, кулфат-хорликка маҳкум этилганлигидан қатъий норозилик тигдай ўткир мисралардан ўқувчи онгига кўчади, унда ҳам ўша тузумга нисбатан нафрат, ўша ночор оммага нисбатан ачиниш ва хайрихоҳлик туйғуларини шакллантиради.

Таъкидлаш лозимки, «Мунча кўп!» радибли мухаммасида савол оҳангидан кўра қатъий тасдиқ, хитоб оҳанги устивор:

Золим фалак бисотида озор мунча кўп!

Инсон шарафли номида хор мунча кўп!

Ҳар кўчаларда қашшоқ ила зор мунча кўп!

Тархи жаҳон биносида бадкор мунча кўп!

Ҳўқанд аро балога гирифтор мунча кўп!

Завқий ижодий меросида қишлоқлар ҳолати, деҳқон аҳли ҳаёти мавзуи ҳам катта ўрин тутаяди. Бу асло бежиз эмас. Гап шундаки, Зав-

кий Фарғона водийси буйлаб якка ўзи, баъзан эса Муқимий билан ҳамроҳликда бир неча бор саёхатлар уюштиради. Бундай сафарлар қишлоқнинг аҳволи, деҳқон аҳли турмуши билан, уларнинг оғир меҳнатлари ва ночор кун кечиришлари билан яқиндан танишиш имкониятини берган. Бу таассуротлар эса Завқийнинг қатор асарларида ўзининг бадий ифодасини топган.

Бу туркумда «қишу ёз, кечаю кундуз меҳнатда куйиб ишлаётган», «ғамли куюк кулчасини ҳам умрида туйиб емаган», «орик, ранги сариқ, қорни очликдан шишган» деҳқонларнинг аянчли турмушлари уларга тўла хайрихоҳлик, ҳамдардлик руҳида кучли ачиниш билан тасвирланган. «Янгиқурғон қишлоғи», «Сув жанжали», «Шоҳимардон саёхати» шеърлари шу туркумга киради.

1898 йилда уюштирилган ана шундай саёхати чоғида Завқий Андижон қўзғолонини бостириш баҳонасида чор маъмуриятининг бутун халқ бошига балолар келтириб, аёвсиз жазо чораларини кўрганига, қанчадан-қанча кишиларни дорга осиб, таъқиб-таъйиқни кучайтирганига, кўплаб қишлоқларни тўпга тутиб ер билан яксон қилганига жонли гувоҳ булди. Худди шу таассуротнинг бадий меваси сифатида «Эшон» радибли шеър майдонга келди.

Шоир бу халқ қўзғолонининг асл моҳиятини, унинг асосий мақсадини тўғри тушуна олмади. Самимий куюнч билан «Қанча одам ўлдилар, кўп халқ бўлдилар асир!» деб ёзган Завқийни биринчи галда мустамлака маъмурияти кўрган жазо тадбирлари оқибатида оддий халқ аҳволининг янада оғир бўлганлиги, қишлоқ-шаҳарларнинг эса хонавайрон этилгани («Хонавайрон булди бир минг манзилу маъво!») ларзага солади. Таассуфки, Завқий буларнинг ҳаммасига халқ қўзғолонининг раҳбарини айбдор деб билади.

Шу муносабат билан Завқий таржиман ҳоли ва ижодининг ҳали тўла урганилмаган саҳифалари ҳам оз эмаслигини айтиб ўтиш ўринли. Катта ижод йўлини босиб ўтган шоирнинг адабий мероси афсуски, то ҳануз тўла аниқланиб тўпланмаган. Унинг ўз асарларини девон ҳолига келтиргани тўғрисида оғзаки маълумотлар учрайди, аммо бу девон илмга маълум эмас. Жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар силсиласи юз берган мураккаб даврда яшаб ижод этган шоирнинг дунёқарашида ва унга тўла мувофиқ ҳолда ижодий меросида эса зиддиятли ўринлар оз эмас.

1900 йил аввалида Завқий ҳаж сафарига отланган тоғаси Муҳаммад Сиддиққа ҳамроҳ бўлиб қатор мамлакатларни босиб, Макка ва Мадинани зиёрат қилади. Унинг таассуроти «Хужожожи Макка аҳлига чуну чаро деманг» мисраси билан бошланувчи шеърда ўз бадий ифодасини топган. Завқийнинг асримиз бошларида яратган ижтимоий йўналишдаги асарлари жумласидан «Воқеаи қози сайлов» деб номланган ҳажман каттагина маснавийси алоҳида диққатга сазовор. Халқчил шоир мустамлака маъмуриятининг қаттиқ назорати остида ўткази-

ладиган қалбаки «сайлов»ларнинг пуч моҳиятини, ундаги порахурлик ва ҳийла-найрангларни, шунингдек, (сайланувчи) шахсларнинг жирканч башараларини, ифлос қилмишларини ўқувчи кузи олдида ишонарли фош этади.

Қаҳатлик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда —

байти билан бошланувчи маснавийда эса Биринчи Жаҳон уруши туфайли мустамлакалардаги оғир ҳаёт янада аянчли бир ҳолга келгани, очлик ва вабо қасалининг меҳнаткаш омма бошига янги-янги кулфатлар солгани ҳаққоний бўёқларда тасвирланган. Бу асар халқ ҳаракатлари каби ижтимоий-сиёсий мавзунинг тўла халқчил руҳда ёритиш бобида Завқий катта ютуқларга эришганини исботловчи ҳужжатдир. Шоир дунёқарашидаги бундай ғояларнинг қатъий шаклланишида асримиз бошларида миллий озодлик ғояларини, илм-маърифат тарғиботини байроқ қилиб кутарган жадидчилик ҳаракатининг таъсири беқиёсдир. Жадидчилик ғояларини тўла қабул қилган шоир ўз амалий-ижтимоий фаолияти билан ҳам илм-маърифатни, янги усулдаги мактаб-маорифни тарғиб қилди, фан-техникани эгаллашга, замона билан ҳамқадам булишга даъват этди. Бу жиҳатдан шоирнинг «Фурсат ганимат, аҳбоб, миллатга кўз очайлик» мисраси билан бошланувчи мухаммаси алоҳида диққатга сазовор.

1916 йилда ёзилган деб тахмин этилган «Ажаб эрмас» радифли мухаммас, фақат Завқий ижодида эмас, балки XX аср бошларидаги бутун ўзбек ижтимоий-сиёсий шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Бунда шоир мустамлака асорати остида эзилаётган она юртнинг кулфатли кунлари унут бўлиши ҳақида сўз очади, оғир иқтисодий ҳаёт кечираётган халқнинг бахтли тақдири ҳақида, бўлажак катта ижтимоий ўзгаришлар хусусида башорат қилади.

Ўтиб бир қарн акроним жаҳон обод кўргайсиз!
Жаҳон аҳлини золим зулмидан озод кўргайсиз!
Гирифтори алам эрмас — ҳаммани шод кўргайсиз!

Убайдулло Завқий адабиётимиз тарихидан фақат ижтимоий-сиёсий ва ҳажвий шеърлар муаллифи сифатидагина эмас, балки, айни замонда, истеъдодли юморист ва нозикдид лирик ижодкор сифатида ҳам ўрин олган. Унинг турмуш икир-чикирлари, кундалик ҳаётда учровчи носозликлар ва кишилар табиатидаги салбий одатлар устидан беғараз кулги, енгил масҳара кўзғовчи, илиқ табассум ва ширин ҳазил билан қоришиқ «Таърифи калиш», «Отим», «Фонус», «Сигирим», «Пашшалар» каби юморлари ўқувчиларда яхши кайфият, қувноқлик уйғотади, айни замонда зийракликка ундайди.

Завқий яратган ишқий ғазал ва мухаммасларнинг кўпчилиги эса ўша даврдаёқ ҳофизлар ижросида халқ қўшиқлари қаторида катта шўх-

рат тутган. Хусусан, «Юзунгни кўрсатиб аввал ўзингга бандалар қилдинг», «Ёр келур замона йўқ, келмаса-келмасин, нетай?», «Кулбам аро, эй махлиқо, бир йўл хиром айлаб келинг» мисралари билан бошланувчи асарлари ҳаёт шавқи ва гўзалликларидан баҳрамандликка ундайди, севги-садоқатни улуғлайди, инсоний ҳис-туйғуларни, нозик кечинмаларни ниҳоятда таъсирчан тарзда равшан ифодалайди.

«Фарғона адабий муҳитида камол топган Муқимий, Фурқат, Завқий... каби улуғ маърифатчиларнинг миллатимиз маънавий хазинасига қўшган ҳиссалари ҳам беқиёсдир» (Ислом Каримов).

БАЁНИЙ

(1859—1923)

Муҳаммад Юсуф — адабий таҳаллуси Баёний XIX аср II ярми ва XX аср бошларида Хоразмда яшаб ижод этган замонасининг забардаст тарихнавис олими, ажойиб шоир ва моҳир таржимон бўлган. Баёний тарихнавис олим сифатида «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли тарихий асарларини ёзди, қатор тарихий асарларни арабча ва форсчадан ўзбек тилига таржима қилди, шоир сифатида эса мукамал девон тузди.

У Хивада хонлик қилган Элтузархон (1804—1806) авлодидандир. Унинг отаси Бобожонбек Оллоберди Туранинг ўғли бўлиб, Элтузархоннинг набираси эди. Баёний 1859 йилда Хивада дунёга келади ва ёшлигидан бошлаб илм, адабиётга, шеърятга қизиқади. Баёний ўз замонасининг атоқли хаттотларидан ва мусиқашуносларидан бири ҳам бўлган. У сулс, куфий, райҳоний, шикаста ва бошқа хил хатларни яхши билган ва ўз замонасининг истеъдодли шоири, тарихнавис олими бўлиб етишган. Баёнийнинг юксак маҳорати ҳақида Табибий бундай деб ёзади:

«Баёнийки бор шоири куш баён,
Сўз ичра қилур дурри гавҳар аён.
Бу ҳам асли бу хонадондин эрур,
Сўзи руҳи эл жисмига жон эрур.
Муҳаммад Юсуфбек номи анинг,
Хусул айламак илм коми анинг»¹.

Баёний ўзидан бой ёзма мерос қолдирди. Баёнийнинг мазмундор ва ажойиб ғазалларини ўз ичига олган девонининг бир неча нусхаси қўлёзма ҳолида сақланмоқда². Бу девонлардан унинг ғазаллари, мухаммаслари, рубойлари, қасидалари ўрин олган.

¹ *Аҳмадҷон Табибий*. Мажмуат уш-шуаро. Мазкур қўлёзма асарлар фонди, инв № 1152, варақ: 3 б.

² Девони Баёний, ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти қўлёзма асарлар фонди, инв № 1120, 7106, 6666/VI.

Баёнийнинг шеърӣ асарлари XIX аср II ярми ва XX аср бошлари ўзбек адабиётини, шунингдек, шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Шоир шеъриятида асосий ўринни лирика эгаллайди. У замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида қайноқ ҳаёт ичида яшади ва унинг ижодида ўша даврдаги ижтимоий ҳаёт ўз ифодасини топди.

Муаррихнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» рисоласида Абдулғозий-хон (Мунис ва Огаҳий қаламга олган) даври ва Хива хонлигида 1873 йилдан 1914 йилгача содир бўлган тарихий воқеалар тасвирланган. Мазкур рисола юқорида номлари зикр этилган муаллифлар асарларининг хулосаси ва давоми ҳисобланади. Мунис ва Огаҳийнинг асарлари ҳашамдор, қийин тил билан ёзилган. Уларда арабча ва форсча сузлар ва оғир иборалар куп учрайди. Баёний ана шу қийинчиликларни бартараф қилиш мақсадида Мунис ва Огаҳий асарларини бир жилдга тўплаб, қисқартириб, содда тил билан қайта ёзиб чиққан. Бу тўғрида муаллиф асар сўзбошисида бундай деб ёзди: «Мен Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллис бил-Баёний ибни Бобожонбек, бу тариқа арз қиламан. 1329/1911 йил жумод ул-аввал ойнининг йигирма иккисида бу асарни ёзишга бошладим. Бу ишни Асфандиёрхон менга Толибхўжа ибни Авазберди орқали буюрди».

Мунис Элтузархоннинг фармониға мувофиқ «Фирдавс ул-иқбол» номли асарини ёзган. Мунис бу асарни тамомлай олмай 1244/1829 йили вафот этади. Оллоҳқулихон Огаҳийға бу чала қолган асарни ёзиб тамом этишни буюради. Огаҳий бу асарни ёзиб тамомлайди. Сўнгра Огаҳий XIX асрда Хоразмда хонлик қилган хонларнинг ҳар бириға атаб, алоҳида-алоҳида бир неча асар ёзган.

Муаллиф ўз асарининг охирида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Мен, Муҳаммад Юсуф Баёний бу китобни («Шажарайи Хоразмшоҳий». — Қ. М.) ёзиб тамом этдим. Кейинчалик Асфандиёрхон вақтида содир бўлган тарихий воқеаларни ёзиб, бу китобимға қўшаман».

Хоразмда тасниф этилган Баёнийнинг мазкур тарихий асари, Хоразм, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда аниқ маълумот берувчи асосий манба бўлиб хизмат қилади. Баёнийнинг бу тарихий асарида Хива хонлигининг сиёсий тарихи жуда муфассал баён этилган. Хива хонлигининг сиёсий ҳаётида рўй берган катта воқеалардан бири Хива хонлигининг Чор Россияси томонидан босиб олиниши эди. Бу воқеа Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлиги даврида содир бўлган. Муҳаммад Юсуф Баёний ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида бу масалаға жуда муфассал тўхтаб ўтган ва бу борада қимматли маълумотларни келтирган.

Айниқса, шаҳарларни мудофаа қилишда олиб борилган ишлар, кўрсатилган қаршиликларға қарамай, Хива хонлигиға қарашли шаҳарларнинг Чор Россияси қўшини томонидан бирин-кетин босиб

олиниши ва Чор генералларининг бу ерда олиб борган шафқатсиз сиёсати, чоризм аскарлари томонидан аҳолининг, аёллар ва болаларнинг бегуноҳ қирғин қилиниши, обод жойларнинг харобага айлантирилиши ҳаққоний тасвирлаб берилган.

Хонлиқнинг иқтисодий ҳаётида ер эгаллиги ва солиқ масаласи асосий масалалардан эди. Бу масалалар бўйича ҳам мазкур асарда анча маълумотлар келтирилган. Шунингдек, хонлиқда олиб борилган қурилиш ишлари ва турли мансаблар, уларга кимларнинг тайин этилганлиги ва бошқа қатор масалалар шулар жумласидандир.

Хива хонлигида Муҳаммад Раҳимхон II даврида меъморлик бўйича ҳам анча ишлар амалга оширилган. Мадрасалар, масжидлар, миноралар, боғлар, кўприклар қурилган. Асарда бу биноларнинг қачон қурилганлиги ҳам курсатиб утилган. «Шажарайи Хоразмшоҳий»да Баёний томонидан келтирилган бир-икки мисолни олиб кўрайлик.

Баёнийнинг ёзишича: «Маълум бўлсинким, хон хазратлари (Муҳаммад Раҳимхон II. — Қ. М.) бағоят мушфиқи фуқаро ва бағоят хайр дўст киши эрдилар. Кўп мадрасалар ва масжидлар бино қилдилар. Кўп мадрасаларнинг биноларига сабаб бўладилар. Андоғким, Муҳаммад Мурод девонбеги бир мадраса бино қилди. Юсуф маҳрамга буюриб бир мадраса бино қилдилар. Қадам ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Иброҳимхожа бир мадраса бино қилди. Юсуф Ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Ҳусайн Муҳаммадбой бир мадраса бино қилди. Дўст Аълам бир мадраса бино қилди. Қозий ул-қуззот — қози Муҳаммад Салим бир мадраса бино қилди. Исломохожа бир минорали мадраса бино қилди. Бу биноларнинг ҳаммаси ул ҳазратнинг (Муҳаммад Раҳимхон II. — Қ. М.) тарғиботлари била бўлди. Яна Нуриллабек отлиғ ҳовлиларининг атрофида кўп беватанларни ватанлик этдилар. Яна Тозабоғ атрофида ҳам кўп беватанларни ватанли этдилар. Тўрт олий масжид бино қилдириб, Тозабоғда ватан тутган беватанлар, тўрт масжид қавми бўлдилар. Яна Янги қалъада, Нуриллабек ҳовли ва боғларининг шарқи шимоли тарафида кўп беватанларни ватанли этдилар. Бир олий масжид бино қилдириб, ул ерни Султонобод исми бирла мавсум этдилар. Кўп ерларни обод этдилар. Кўп масжидлар, мадрасалар ва қорихоналар бино бўлиб, кўп ерлар обод бўлди»¹.

Баёнийнинг мазкур тарихий асарида шу даврда Хива хонлигидаги адабий муҳит, шоирлар ва олимлар, Муҳаммад Раҳимхон II — Ферузнинг ажойиб шоир ва маърифатли ҳукмдор бўлганлиги ҳақида ҳам анчагина маълумотлар келтирилган. 1326/1908 йили Аҳмаджон Табибий томонидан шу даврда яшаган шоирларнинг тазкираси тuzилди. Бу ҳақда Баёний қуйидаги маълумотни келтиради: «Хон ҳаз-

¹ Шу асар, инв № 9596, варақ: 497^а.

ратлари шеърга кўп завқ пайдо қилиб эрдилар. Ўзлари ҳам бурундан Феруз тахаллуси билан мутахаллис бўлуб, шеър айтур эрдилар...»

Юқоридаги фикримизнинг тасдиқи сифатида, Баёний томонидан келтирилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга оид бир-икки мисолни қайд этиб ўтдик. Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Баёнийнинг бу қимматли тарихий асари, олимларимиз, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари Я. Фуломов, М. Йўлдошев кабилар томонидан ўрганилган ва бир қисми нашр этилган.

Баёнийнинг иккинчи тарихий асари «Хоразм тарихи» номи билан аталади. Бу асарнинг илк боблари маъно жиҳатидан «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарига ўхшаб кетади. Лекин ёзилиш услуби билан ундан фарқ қилади. Муқаддимада кўрсатишича, Баёний ўз асарини кўпчилик баҳра олсин учун содда тил билан ёзган. Афсуски, 15 бобдан иборат бу асарнинг фақат 8 бобигина сақланган. Қолган боблари йўқ. Унинг ягона нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Баёний бу асарларни ёзиш билан бир қаторда, кўпгина тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилган. У Мавлоно Дарвеш Аҳмад томонидан араб тилида ёзилган умумий тарихга оид «Саҳойиф ул-аҳбор» номли катта асарни ўзбек тилига ўгирган. Баёний шунингдек, Биноийнинг «Шайбонийнома»¹, Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» номли асарларини таржима қилган.

Баёний бошқа таржимонлар томонидан таржима қилинган асарларни таҳрир ҳам қилган. Атоулла ибн Фазлулла Ҳусайний томонидан ёзилган «Равзат ул-аҳбоб» номли асарнинг II қисмининг ўзбекчага ўгирилган таржимасини таҳрир қилган.

Бир сўз билан айтганда, Муҳаммад Юсуф Баёний ўз замонасининг талантили шоири, атоқли тарихнавис олими ва моҳир таржимонидир. У ўзбек маданияти тарихида ўзига хос фахрли ўринни эгаллайди. Олим ва шоир томонидан яратилган адабий, тарихий асарлар ўзбек халқи маданияти тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

МАҲМУДҲУЖА БЕҲБУДИЙ

(1875—1919)

Маҳмудҳужа Беҳбудий XX аср бўсағасидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатининг энг йирик намояндаси, янги давр ўзбек маданиятининг асосчисидир. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб

¹ *Биноий, Шайбонийнома. Мазкур қўлёзма асарлар фонди, инв. № 3422, варақ: 53*.*

ғоясининг назарийетчиси ва амалиётчиси, узбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни ҳолдан тойдирган, имкондан фойдаланиб улкани забт этган Россия зур бериб, уни тутқунликда сақлашга уринарди. Мана шундай бир шароитда Ватанни бутунлай йуқ бўлиш хавфидан сақлаб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди.

Туркистонда «Усули жадид», «Усули савтия» номлари билан шуҳрат топган янги мактабни шулар ташкил қилиб, шулар биринчи бўлиб замонавий мактаб ғоясини илгари сурдилар. Улар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Россия қонунлари имкон берган даражада Туркистон мусулмонларининг шаъну шавкатини ҳимоя қилдилар, инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий мана шу Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси, бошлаб берувчиси эди. У 1875 йилнинг 19 январида Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида, руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчилик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785—1800) Самарқандга келиб қолган. 1894 йилда отаси, имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Беҳбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ушиб вояга этади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Мулла Одилдан ўрганади. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида кунт билан ишлаб, шариатнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилади. Ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Россия жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспринскийнинг хизмати катта бўлган. У 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, «усули савтия»ни жорий этиш таклифи билан генерал-губернатор Н. О. Розенбахга мурожаат этади. Жавоб олмагач, 1893 йилда ўзи Тошкентга келади. Самарқанд, Бухорода бўлиб, маҳаллий халқ билан гаплашиб, дастлабки янги усул мактабларини очишга муваффақ бўлади. Беҳбудий ўз хотираларида устози билан учрашувларини ихлос ва муҳаббат билан тилга олади.

1899—1900 йилларда Беҳбудий ҳаж сафарига боради. Дунё кўриш изсиз кетмайди. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қиш-

лоқларида янги мактаблар ташкил топди. Адиб бу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903—1904 йилларда Москва, Петербургга боради, 1907 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан: Нижний Новгородда 1907 йилнинг 23 августида Россия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойи чақирилади. Беҳбудий туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди.

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмайди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ керак. Миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалик ҳаётдан огоҳ бўлмоқ лозим. Миллат учун ойна керак, токи ундан ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни театр ва матбуотга бошлади. «Падаркуш» драмаси шу тариха майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. «Падаркуш» драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқади. Китоб жилдига «Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санасига бағишланади» деган ёзув билан Тифлис цензурасидан рухсат олинади. Босилиб чиққандан кейин ҳам саҳнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетади.

«Падаркуш» — ўзбек драматургиясининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунасидир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунга кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф «Миллий фожиа» атаган 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн эди. Ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб ўз отасини ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат ҳақида эди.

«Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январидида саҳнага қўйилди. Спектакл ўз маишатида ўралиб, дунёни унутган миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. У Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда қўйилди.

Авлонийнинг «Турон» труппаси Колизей (Ҳозирги савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу «Падаркуш» билан бошланган эди. Спектакл бошланиш олдидан Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бош ролни А. Авлонийнинг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни «тарихий кун» деб ёзади. «Турон» труппаси 1914—1916 йилларда бу спектакл билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бу бир томондан миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда катта аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан, профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шохиди сифатида Абдулла Қодирийнинг: «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», деган эътирофини эслаш kifоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Колизейда «Турон»нинг қатор спектакларини кўрган А. Н. Самойлович ёзади: «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун қутилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд... Ёш қаламкашларнинг бош илҳомчиси самарқандлик муфти Маҳмудхужа Беҳбудийдир».

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланди. Апрельдан «Самарқанд» газетасини чиқара бошлади. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45- сони чиқиб, моддий танқислик туфайли тўхтаган. Сўнг Беҳбудий шу йилнинг 30 августидан «Ойна» журналинини чиқара бошлайди. «Ҳафталик, суратлик бу мажалла, асосан, узбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб борилади... Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадиждларнинг севиқли журналлари эди...» деб ёзган эди Зиё Саид.

Беҳбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизғин шуғулланди. А. В. Пясковский уни ўз босмаҳонасида Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этганини хабар беради...

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашхободга ўтади. Красноводскдан параход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние води-Кисловодск-Пятигорск, Железноводск-Ростов-Одессани кезиб, 8 июнда Истамбулга кириб келади. Кичик саёҳатдан сўнг Истамбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Қуддусга йўл олади. Байрут, Ёфа, Ҳалил ар-Раҳмон, Порт Саид шаҳарларини томоша қилади... Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан ғоят муҳим булиб, Беҳбудий уларни ўз журнали «Ойна»нинг 1914 йил сонларида «Хотиралар» номи остида пешма-пеш бериб боради. Бу «Хотиралар» ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. У адабиётимиздаги анъанавий тарихий-мемуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунаси дир.

«Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихи, тил-адабиёт масалалари, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масаласи муҳаррирнинг ҳаминиша диққат марказида турди. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Журналнинг 1913 йил 13 август биринчи-нишона сонидаяқ «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиққан эди.

Беҳбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоийдан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хусусиятларини таъкидлаб, адабиётда тенгхуққилик масаласини уртага куйди. Мақола «Танқид сараламоқдур» (1914 й. 27-сон) деб номланган эди. Адибнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган.

Беҳбудий миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларни бошқалар билан тенг муҳокама эта олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди.

Умуман Беҳбудийнинг публицист сифатида фаолияти адиб истеъдодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари 200, бошқалар 300 деб белгилайдилар. Унинг барча мақолалари аниқлаб чиқилмаган. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввал, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан, унинг 1906 йил 10 октябрда «Хуршид» (6-сон) газетасида босилган «Хайрул умури авсотуҳо» («Ишларнинг яхшиси уртачасидур») мақоласи диққатга сазовордир. Бу мақола узоқ йиллар Совет тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб, Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Россияда амалга оширишга бел боғлаган Ленин партиясини кескин рад этган эди. У ҳам устози И. Гаспринский каби социализмни зўравонлик ҳисоблайди, социал тенгликни адолатсизлик деб билади. Шахс манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрдики, худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

1917 йилнинг 16—23 апрелида Беҳбудий Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган курултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли «мустамлакот қондаси ила бизни идора этурлар» деб очиқ айтди.

Шу йилнинг 26 ноябрида Кўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда курултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шухбасиз, Беҳбудий эди. Бироқ у Советлар томонидан хоинона бостирилди. 19—20 феврал кунлари шаҳар тўпга тугилди. Минглаб туркистонлик ўлдирилди, юздан ортиқ қишлоққа ўт қўйилди.

Беҳбудий изтироб билан Самарқандга қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари

билан музокара олиб боришга уринади. Табиийки, музокаралар на-тижа бермайди. Миллатни, миллий тараққиётни инкор этган шўро-лар йули алдов ва зўравонликка асосланганини биларди. Шунинг учун ҳам уни 1906 йилдаёқ ақл ва шариятга зид деб эълон қилган эди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида, 25 мартда паришон ҳолда йўлга чиқади ва Шаҳрисабзда қўлга олиниб, тахминан икки ой ўтгач, Қаршига келтириб зиндонга ташланди. Бир неча кундан сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги «подшолик чорбоғи»да ўлдирилган. Унинг қатли ҳақида-ги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлди. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тугди.

Қарши шаҳри 11 йил Беҳбудий номи билан юритилди. Адиб но-мининг абадийлаштирилиши шунчаки бир ниқоб эди, асл моҳият эса халқдан сир сақланди. Қарши шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ жадидчиликни аксилинқилобий, аксилшўравий ҳара-кат сифатида қоралаш кампанияси бошлаб юборилган эди.

Бутун Беҳбудий кабилар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Мил-лат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдирлар.

МУНАВВАРҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ

(1878—1931)

«Мунаввар»— нур олган, нурли дегани. Туркияда ҳозир ҳам бу сўзни зиёли ўрнида қўллайдилар. «Қори» деб Куръонни маромига етказиб ўқийдиганни айтганлар. У Тошкентнинг маърифатли бир хо-надонида туғилиб, исмига муносиб бўлиб ўсди. Хужжатлардан унинг Шайхонтоҳур даҳа, Дархон маҳалласида туғилиб ўсгани маълум бўлди. Отаси Абдурашидхон мударрис, онаси Хосиятхон отин бўлган. Му-наввар онаси қўлида савод чиқарган. Дастлаб Тошкентда Юнусхон мадрасасида, сўнг Бухорода ўқиган. XIX асрнинг 90- йиллари охир-ларида жадидларга қўшилиб, 1901 йилда Тошкентда биринчилардан бўлиб «усули жадид» мактабини очади. Бу мактаб учун «Адиби ав-вал», «Адиби соний» каби алифбо ва хрестоматиялар, «Тавжид ал-Куръон» («Куръон қироати»), «Ер юзи» («География») сингари қўлланмалар тузиб, нашр этади. Бу дарсликлар 1901—1917 йиллар оралиғида энг ками 2—3, кўпи 9—10 мартагача алоҳида-алоҳида ҳолда нашр этилган.

Мунавварқори ва унинг мактаби юксак нуфузга эга эди. Масалан, шундай бир далилни келтириш мумкин. «Ойна» журналининг 1914 йил сонларидан бирида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Туркистонда олий

миллий таълим истиқболи ҳақида берган муштарийларнинг саволига жавоби босилган. Беҳбудий унда Тошкентда Мунавварқорининг мактабини мана шундай олий таҳсилга замин бўла олиши мумкинлигини айтган эди.

Ўзбек матбуотининг майдонга келишида Мунавварқорининг хизматлари катта бўлди. У ўзбек матбуотининг дастлабки намунаси — 1906 йилда чиққан «Тараққий» газетасининг ташкилотчиларидан ва муаллифларидан эди. Ҷша йили Мунавварқорининг ўзи «Хуршид» газетасини чиқарди. Газетанинг фаол муаллифларидан бири Худоёрхоннинг ўғли Фансуруллобек эди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иштирокию (социалистик) партиясини кескин рад этган машҳур «Хайрул умури авсотухо» мақоласи мана шу газетада (1906, №6) босилган эди. Сўнг Мунавварқори «Садойи Туркистон» (1914—15)ни майдонга чиқаришда жонбозлик кўрсатди. 1917 йилнинг мартида эса ўзи муҳаррирлигида «Нажот» газетасини чиқарди. Шу йилнинг июнида эса Тошкентда Аҳмад Заки Валидий томонидан «Кенгаш» журнали чиқди. Кўп ўтмай, унинг муҳаррирлигини Мунавварқори олиб бора бошлади.

Умуман ўзбек матбуотининг майдонга келишини ҳам, тарихий тараққиётини ҳам Мунавварқорисиз, унинг юзлаб эҳтиросли мақолаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мунавварқори ХХ аср бошидаги ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг, миллий озодлик кўтарилишининг энг эътиборли намоёндаларидандир. Абдулла Авлоний таржимаи ҳолидан маълум бўлишича, 1901 йиллардан бошлаб, Тошкентда маҳаллий ёшлардан «Жадидлар тўдаси» ташкил топган эди. 1914—15 йилларда «Садойи Туркистон» да муҳаррирлик қилган, 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган адвокат Убайдулла Асатиллахўжаев, шоир Абдулла Авлоний, Низомиддин Хўжаев кабилар бу гуруҳнинг фаоллари бўлиб танилдилар. Авлоний унга 1904 йилда аъзо бўлганини маълум қилади. Мунавварқори шунинг асосчиларидан эди. 1909 йилда у бошқа маърифатпарвар жадидлар билан бирга «Жамияти хайрия» тузади. 1913 йилда «Турон» жамиятини таъсис этади. «Мактаб», «Нашриёт» каби ширкатлар очади. Жамиятнинг мақсади ерли мусулмон аҳолиси орасида маориф-маданиятга рағбат уйғотиш, уларга моддий-маънавий ёрдам бериш, улар учун саҳна асарлари тайёрлаш ва кўрсатиш эди. Мунавварқори ёшларни ривожланган мамлакатларда ўқитиш, шу орқали Миллат ва Ватанни фарзандларга танитиш, дунёни англатиш ишларига алоҳида эътибор берди. 1908 йилдан 1923 йилга қадар унинг ғайрат ва ташаббуси билан юздан ортиқ туркистонлик чет элда ўқиб келди. 1920—23 йилларда бу ташаббусни Бухорода Фитрат ва Файзулла Хўжаев қўллаб-қувватлаб чиқдилар. Маълумотларга қараганда, биргина 1922 йилда Олмонияда ўқиётганларнинг сони 60 га етган. Шулардан тўрттаси (Жаббор Саттор, Саидали Хўжаев, Аҳмад Шуқурий, Вали Қаюмхон) тошкентлик эди.

Мунавварқори гарчи театр асари ёзмаган бўлса-да, Туркистондаги театрчилик ишларининг йўлга қўйилишида Абдулла Авлоний ёнида

турди. 1913 йилда тузилган «Турон» жамияти низомида театрчилик ишлари алоҳида таъкидлангани, унинг заминиди «Театр» ҳаваскорлари труппаси» ташкил топгани бежиз эмас. 1914 йилнинг 27 февралиди Тошкентдаги «Колизей» (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да мана шу труппа томонидан «Падаркуш» драмаси биринчи мартаба сахнага қўйилади. Томоша олдидан Мунавварқори театр ва унинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлайди. Матбуот бу кунни «Тарихий кун» деб эълон қилади. Шоир Тавалло эса шу муносабат билан шеър ёзади. Унда шундай сатрлар бор эди:

Чўх мунаввар этти оламини Мунавварқоримиз,
Курдимиз равшанлигининг феълимиз, атворимиз.
Ибрат олинг ёшлар, деб тўкди кўздин ёшлар,
Нутқиди таҳрир эдуб, биларни йўқу боримиз.
Чун кўнгулдан биз эшитдук, чин-ачиг айтган сўзи,
Шунча билъатларни билдук, вой, биз иқрормиз.

Мунавварқори адиб сифатида ҳам маълум эътибор ва нуфузга эга эди. Хусусан, унинг «Адиби аввал», «Адиби соний» китоблари дарслик-мажмуа йўсинида ёзилган бўлиб, кўплаб шеъринг ва насрий ҳикояларни ўз ичига олган. Ҳар бирининг сўнгида «ҳисса» — хулоса чиқарилган. Улар мавзунга кўра ҳар хил. Кўпчилиги тарихий мавзуда. Йўл-йўналишига кўра ибратомуз пандлардан ташкил топган. Тили содда, ўқилиши қизиқарли. Масалан: «Адиби соний»даги илк ҳикоялардан бири «Искандар ила Арасту» деб номланган. «Утган замонда Искандар Румий деган бир подшоҳ бор эди, — деб бошланади ҳикоя. — Онинг Арасту отлиг бир олим ва доно отаси бор эди. Искандар Арастуни ўз ёнига бош вазир қилуб, барча мамлакат ишларини топшурмиш эди. Бир иш қилса, шунинг маслаҳати ила қилур эди. Эшикдан келса, ўрнидан туруб, жой берур эди. Узининг отасидан ортуқ иззат ва ҳурмат қилурди. Бир кун вазирлардан бири Искандардан сўрадики, «На учун Арастуни отангиздан ортуқ иззат қилурсиз?»

Искандар айтди:

«Отам гўёки мени осмондан ерга тушурди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга қўтарди. Яъни отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устозим илму адаб ўргатуб, мартаба ва иззатимни ортомоғига сабаб бўлди. Шунинг учун устозимни отамдан ортуқ иззат қилурман».

Бу ҳикоядан ҳисса надур? Болаларнинг ўзлари топсунлар».

Ҳикоялар орасида XX аср бошидаги тарихий воқеалар, ижтимоий-маиший турмуш манзаралари ҳақида ёзилганлари ҳам анчагина. Маълум бўлганидек, Мунавварқори бадиий адабиёт билан яқиндан шуғулланган зиёлиларимиздан эди.

У тилшуносликка оид асарлар ёзди. Унинг 1925 йилда эълон қилган Қажом Рамазон ва Шорасул Зуннун билан ҳамкорликдаги уч

булимлик «Узбекча тил сабоқлиғи» китоби шу йўлдаги жиддий ишлардан бўлди. Муаллифлар туркча тилшунослик атамалари эндигина шаклланаётган бир пайтда шундай мураккаб ишни амалга оширган эдилар.

Лекин Мунавварқори миллат тарихида биринчи навбатда жамоат ва сиёсий арбоб сифатида қолди. У XIX асрнинг 90- йиллари охиридан умрининг сунгигача Миллат ва Ватан равнақи, озодлиги йўлида кураш олиб борди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти мана шу икки масала атрофида кечди. Айниқса, унинг 1917- йиллардаги фаолияти қизғин бўлди. У 1917 йил феврал воқеаларидан қуп ўтмай, ўша йилнинг мартадаёқ «Шуруйи исломия» жамиятини тузди. Миллий, диний заминга суянган, шариатга асосланган мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш ғоясини илгари сурди. «Шуруйи исломия»нинг 16—23 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган биринчи қурултойида «Туркистон мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси» тузилиб, Мунавварқори раис бўлиб сайланди. «Марказий Шуро»да Маҳмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқаев каби таниқли маърифат ва сиёсат кишилари бор эди.

1917 йилнинг ёзига келиб большевиклар фаоллашдилар. Улар маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмини, айрим камбағал тоифаларни ўз изларидан эргаштиришга муваффақ бўлдилар. Мунавварқори бундан қаттиқ ташвишга тушди. Октябр тўнтаришини ташвиш ва саросима билан кутиб олди. Қўқон (Туркистон) мухториятининг қизғин тарафдорларидан бўлди. Мухторият хоинона бостирилгандан кейин халқни уйғотиш, кўзини очиш йўлларини қидирди. 1918 йилнинг баҳорида Туркистон халқ дорилфунунининг мусулмон бўлимини тузди. Шу йилнинг майидан декабрига қадар ушбу мусулмон халқ университетининг ректори вазифасини бажарди, тил билимидан дарс берди, улкан ташкилий ишлар олиб борди. Туркистондаги замонавий олий таълимнинг майдонга келишида ўзининг муносиб хиссасини қўшди. 1919 йилда «Туркистон комиссияси» тузилиб, Москва назоратни қўлга ола бошлагач, Мунавварқори ишдан бўшатилди. 1920 йилда Бухорода халқ жумхурияти ўрнатилгач, уни Бухорога чақириб оладилар. Бухорода амир ҳокимияти афдарилганда у Бокуда Шарқ халқлари қурултойида эди. Бокудан қайтгач, Бухоро халқ маорифига ишга юборилади. Лекин тўрт ой утар-ўтмас, 1921 йилнинг 20 мартада Тошкентга чақирлиб, икки ойча ишлагандан сўнг, қамоққа олинади. Тўғри, у 1917 йилнинг октябридан кейин ўзининг шўроларга қарши курашини яширин равишда давом эттирган. Буни унинг қўлёзма ҳолида қолган хотиралари очиқ-ойдин кўрсатади. Жумладан, Октябр арафасида «Иттиҳод ва тараққий» жамиятида қатнашгани, жамият совет даврида ҳам фаолият кўрсатгани маълум бўлади... Бироқ қуп ўтмай Мунавварқори қамоқдан чиқарилади ва яна ўқитувчилик қила бошлайди.

1920- йилнинг ўрталаридан жадидчиликка муносабат ўзгаргач, Мунавварқорига ҳам ҳужум бошланади. Шунга қарамасдан у ўз йўли-

дан қайтмайди. 1917 йилги Тошкент округ маданиятчиларининг қурул-
тойида жадидчиликни ҳимоя қилиб чиқади. Иккинчи маротаба Му-
навварқорини 1929 йилда қамоққа олдилар. Унга миллатчилик айби
қўйилади ва 1931 йилда халқ душмани сифатида отиб ташланди.

Мунавварқорининг қатл қилиниши Сталин қатағонининг биринчи
тўлқинини бошлаб берган эди.

Ўзбекистон Жумҳуриятининг собиқ ДХК — ҳозирги Миллий
Хавфсизлик хизмати архивида Мунавварқорининг «миллатчилик» фа-
олиятига оид юзлаб тўқиб чиқарилган гувоҳликлар, айбловлар сақ-
ланиб келади. Мунавварқори узоқ йиллар давомида душман сифати-
да қораланиб келинди. Унинг тарихимиз, маданиятимиз ривожиди-
ги хизматларини ўрганиш ва тақдирлаш ишларининг ҳаммаси ол-
динда турибди.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878—1934)

XIX аср охири — XX аср бошидаги ўзбек миллий маданиятининг
машҳур вакилларида бири — маърифатпарвар шоир, драматург,
журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлонийдир. У
1878 йилнинг 12 июлида Тошкентнинг Мерганча маҳалласида, туқув-
чи Миравлон ака оиласида дунёга келди. Болалиги Миробод маҳал-
ласининг эгри-бугри кўчаларида, кўпчилик қисми руслар ташкил
қилган темир йўл ишчилари болалари орасида кечди. Уқчидаги эски
мактабда, сўнг мадрасада ўқиди (1885—1886). Мустақил мутолаа би-
лан шуғулланди. Араб, форс, рус тилларини ўрганди. Оренбург, Қо-
зон, Тифлисида чиқиб турган газета-журналларни кузатиб борди. Қисқа
муддат ичида у маърифатпарвар сифатида танилди ва ўлкадаги иж-
тимоий-маданий ҳаракатчиликнинг фаол намояндаларидан бирига
айланди.

XX аср бошларида Туркистон маданий ҳаётида юз берган энг му-
ҳим ўзгаришлардан бири мактаб-ўқув ишларида ўзгариш бўлди. Авло-
ний бу даврда жадидчилик ҳаракатига қўшилиб, Тошкентдаги жадид-
ларнинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. Авлоний 1904
йилда Мирободда, сўнграқ Дегрезликда (1903—14) худди шундай янги
усулда, янгича мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди.

1909 йилда мактаб-маориф ишларига ёрдам берувчи «Жамияти
хайрия» очиб, етим болаларни ўқитди. «Адабиёт ёхуд миллий шеър-
лар» номли тўрт қисмдан иборат шеърий тўпламининг биринчи жуъ-
ини нашр қилдирди. Мунавварқори, Муҳаммадjon Подшоҳўжаев,
Тавалло, Рустамбек Юсуфбеков, Низомиддин Хўжаев, Шокирjon
Раҳимий каби тараққийчилар билан шерикликда «Нашриёт» (1914),
«Мактаб» (1916) ширкатларини тузди. «Тараққий», «Шуҳрат» (1907),
«Осиё» (1908), «Турон» (1917) газеталарини чиқарди. 1918 йилда

Туркистон Шуrolар ҳукуматининг биринчи газетаси «Иштирокию-н»нинг ташкилотчиларидан ва унинг биринчи муҳаррирларидан бўлди. У совет даврида турли масъулиятли лавозимларда хизмат қилди, қайси вазифада ишlamасин илм-маърифат тарқатиш, таълим-тарбия масалалари билан шуғулланиб келди, билим юрғларида, олий мактабларда ўқитувчилик қилди. 1930—34 йилларда Ўрта Осиё давлат университетида (ҳозирги ЎзМУ) кафедранини бошқарди.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат Қаҳрамони» унвонига сазовор бўлди.

Авлоний 30 йилдан ортиқроқ ижод қилди. 1916 йилги мардикорлик воқеаларининг, сўнг инқилобий талотумлару миллий-озодлик курашларининг гувоҳи бўлди. Ўтган давр ичида, ўзи таъкидлаганидек, «ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, тўрт театр китоби» қолдирди. Унинг маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида гап кетганда, икки жиҳатини алоҳида таъкидлаш зарур: педагогик фаолияти ва адабий-бадиий ижоди. Унинг педагогик фаолияти, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари XX асрнинг бошларида янги босқичга кўтарилган маърифатчиликнинг хусусиятларини белгилашда муҳим манбалардандир.

Авлоний мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий ва илғор илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган, ёшларни мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишини таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди. Адиб бу мактаблар учун дарсликлар тузди. Унинг аввалги синф шогирдлари учун «Биринчи муаллим»и (1911) Октябр ўзгаришигача 4 марта, «Алифбедан сўнгги ўқув китоби»—«Иккинчи муаллим» (1912) 3 марта қайта нашр этилган. Ахлоқий-дидактик мазмундаги «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» дарслиги (1913) XX аср бошлари ижтимоий-педагогик фикр тараққиётида алоҳида ўрин эгаллади. Унда тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба XX асрнинг талаб ва эҳтиёжлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Авлоний хулқларни анъанавий яхши ва ёмонга ажратар экан, мулоҳазаларини Гиппократ, Платон, Аристотель, Саъдий Шерозий, Бедил фикрлари билан далиллаган ҳолда замонавийликни асосий мезон қилиб олади. Адиб Ватан муҳаббатини, унинг учун курашмоқни энг яхши инсоний хулқлардан ҳисоблади. Ватан — бу ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакати. Уни қадрламоқ, севмоқ, яшартмоқ керак. Шоир Ватан ва унга муҳаббат деганда шуни тушунган эди. Тилга, маданиятга муҳаббат эса, ҳар бир кишининг ўз халқига бўлган муҳаббатидир: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур».

Авлоний Ҳижрон, Набил, Индамас, Шухрат, Тангриқули, Сурайё, Шапалоқ, Чол, Аб, Чегабой, Абдулҳақ тахаллуслари билан шеър, ҳикоялар ва мақолалар ёзган. Шуни айтиш керакки, Авлоний анча мураккаб ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. У адабиётга гоёвий

курашлар ғоят кескинлашган бир даврда кириб келди. Ҳеч иккиланмасдан маърифат ва тараққиёт учун курашишини маслак этиб қабул қилди. Шоир шеърияти билан танишар эканмиз, қизиқ бир ҳолга дуч келамиз. Унда бирорта ишқий шеър йўқ. У ижтимоий муаммоларни, эл-юрт ғамини муҳимроқ билади. Халқ ва Ватан бахтсизлиги олдида ҳар қандай муҳаббатни рад этади. Ўз она-диёрини бамисоли «ёр каби севади». Бутун меҳрини шунга бағишлайди. Асримиз бошлари Туркистон тақдирида ғоят масъулиятли бўлган, унинг ҳаёт-мамот масаласи ҳал қилинаётган бир пайт эди. Бунини Авлоний даврнинг пешқадам зиёлиси, йирик маърифатпарвар, жадидлар таълимотининг фаол тарафдори сифатида тезда илғаб олди.

Дастлабки поэтик асарлари «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» (I, II, III, IV жузлар), «Мактаб гулистони» (1916), «Мардикорлар ашуласи» (1917) китобларида ва «Сабзавор» тазкираси (1914) ҳамда вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган асарларидир. Уларда илм-маърифат тарғиб қилинган, жаҳолат ва нодонлик, эски тузумнинг ижтимоий-ахлоқий асослари қораланган, озод ва бахтиёр замон ҳақида фикр юритилган. Шу жиҳатдан Авлонийнинг бу даврдаги шеърлари Ҳамза, Анбар отин поэзиясига оҳангдошдир. Авлоний бармоқ вазнини адабиётда кенг қўллаган. Миллий куйларга мослаб шеърлар ёзган ва поэзиянинг имкониятларини бойитган.

Авлонийнинг адабиёт олдидаги муҳим хизматларидан бири шу бўлдики, у мардикорлик шеърияти деб аталган янги адабий ҳодисанинг яратувчиларидан бўлди. 1916 йилги мардикорлик воқеаларини ифодаловчи «Бир мардикорнинг отаси ўғлига айтган сўзлари», «Онасининг ўғлига айтган сўзлари», «Афсус» каби шеърлар ёзди. Она юртдан узоқ шимолнинг қорли-музли ерларига, фронт орқасидаги қора хизматга олиб кетилган мардикорларнинг хайрлашув манзараларини, ҳақсизликни ёритди. Бу шеърларнинг оҳанг ва услуби халқ қўшиқларига ғоят яқин бўлиб, улар халқимизнинг миллий уйғонишида муҳим ўрин тутди.

Авлоний 1917 йил феврал инқилобининг хурсандчилиги билан кутиб олди («Кутулдик», «Ётма» шеърлари). Октябрга бағишлаб «Хуррият марши» (1919), «Ишчилар қулоғига» каби шеърлар ёзди, янги социалистик тузумни улуғлади. Лекин куп ўтмай, рус Шуро тузуми эски Чор тузумининг олдингидан баттарроқ шакли эканлигини, Шуро сиёсати риёкорлик асосига қурилганлигини англай бошлади. Жумладан, тантанавор ваъда қилинган эркинликнинг берилмаганлиги шоир ижодида ғамгин-тушкун оҳангларнинг пайдо бўлишига олиб келди («Ҳафталик соатда» 1919). Шуларга қарамасдан Авлоний турли мазуларда шеърлар ёзди. 1919—1920 йилги Афғонистон сафарига доир «Афғон саёҳати» кундаликлари эса мамлакатимизнинг ён қўшнимиз билан ўзаро дўстлик, тотувлик алоқаларининг ўрнатилиши тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Авлоний ўзбек театрининг асосчиларидан эди. У 1913 йилда «Туркистон» театр труппасини тузди. «Туркистон» ўзининг қатъий Низомини ҳам эълон қилди. Унинг ташкилотчиси ҳам, ғоявий-бадий раҳбари ҳам Авлонийдир. Труппа «Заҳарли ҳаёт» (Ҳамза), «Бахтсиз куёв» (А. Қодирий) каби XX аср бошлари ўзбек драматургиясининг энг яхши намуналарини саҳналаштирган, театр озарбайжон драматурглари асарлари («Бадбахт келин», «Хур-хўр», «Жаҳолат», «Уликлар», «Жой ижарага олган киши», «Ман ўлмишам», «Лайли ва Мажнун», «Асли ва Қарам») ни ўзбекчага таржима қилиб саҳнага қўйган. Авлонийнинг узи Маллу («Лайли ва Мажнун»), Файзибой («Бахтсиз куёв»), Алибой («Тўй»), Бой («Падаркуш») ролларини ижро этган.

Авлоний «Адвокатлик осонми?» (1914), «Пинак» (1915) комедиялари, 1914—17 йилларда ёзган «Биз ва Сиз», «Португалия инқилоби», «Икки севги» каби фожеавий асарлари билан ўзбек драматургиясининг майдонга келиши ва театрчиликнинг халқ орасига томир отишига муҳим ҳисса қўшди. Адвокат Давронбек орқали Туркистондаги ҳуқуқсизлик, дунёдан хабарсизликни фош этди. «Адвокатлик осонми?» деган асарида бир қатор кўкнори ва қиморбозлар образини яратиб, маънавий турмушнинг тубан бир ҳолга келиб қолганлигини кўрсатди. Монархияга қарши кураш байроғи остида кечган 1910 йилги Португалия инқилоби, 1909 йили Туркияда юз берган «Ёш турklar» инқилоби («Икки севги») ҳақида ёзиб, адабиётимизда мавзу ва ғоялар қўламини кенгайтирди. «Биз ва Сиз» да эса XX аср бошидаги Туркистоннинг эскилик ва янгилик борасидаги курашини аниқ тақдирлар мисолида ёритиб берди.

Авлоний асосий ижодий фаолиятининг энг сермахсул йиллари 1917 йилдаги Октябр тўнтаришига қадар бўлган даврга тўғри келади.

Авлоний ижоди 1960- йилларнинг охиридан ўрганила бошланди. Ҳозирда унинг турли жанрлардаги асарларидан намуналар алоҳида китоблар ҳолида чоп этилган.

АВАЗ ЎТАР

(1884—1919)

Аваз Утар ўғли 1884 йилнинг август ойида Хива шаҳрида, сартарош оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси Полвонниёз Утар Гадойниёз ўғли халқ орасида «уста» номини олган, замонасининг машҳур шоир ва санъаткорларидан Огаҳий, Комил, Баёний кабилар билан қалин дўст бўлиб, саройда сартарошлик қилган.

Аваз дастлаб мактабда, кейин эса Мадамин Иноқ мадрасасида таҳсил олади. Авазнинг адабиётга ҳаваси жуда эрта уйғониб, мадрасада ўқиб юрган давридаёқ Шарқ адабиёти мумтоз вакилларида Хофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лutfий, Алишер Навоийларнинг ижоди билан яқиндан танишди ва уларга эргашиб машқий

шеърлар ёза бошлады. У тез орада халқ ўртасида танилиб, шеърлари созанда ва хонандалар томонидан куйга солиниб қушиқ қилиб ай-тилди.

Шоирнинг устозлари Баёний, Табибий, замондоши Жуманиёз Хивақий, дўсти Ҳасанмурод Қори — Лаффасий ва бошқалар унинг истеъдодига юксак баҳо берганлар. Ёш шоир Аваз Ўтар ҳақидаги бу хилдаги маълумотлар Хива хони Муҳаммад Раҳим соний — Феруз қулогига етиб боради ва Авазни саройга чақиртириб, Табибийга шогирд қилиб топширади. Табибий жуда кўп илм аҳлига гамхурлик қилганидек, Авазга ҳам ахлоқ, илм ва шеърят бобида кўп нарса ўргатади. Шунинг учун шоир турли даврларда ёзилган шеърларида Табибийни ўзига устоз билиб, зўр ҳурмат билан тилга олади.

Не ғам эмди, Аваз, назм илмида бўлсанг Табибийдек,
Ки дерлар, кўрган эл назмингни устодингга салломно¹.

Аваз камолотга етган бир пайтда сил касалига чалинади ва даволаниш учун Кавказга (1905—1906) боради. Аваз Ўтар Кавказга бораётиб Бокуда бир оз муддат тўхтади. Бокуда шоир озарбайжон демократлари билан учрашиб дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Кавказ сафари Аваз ижодида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У сафар давомида Россия ва Кавказ халқлари ҳаёти, маданияти, адабиёти ва бошқалар билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлди, озарбайжон халқининг илм-фан, маданият янгилликлари билан қизиқди, рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни мунтазам равишда кузатиб борди. Тошкент ва Самарқандда чоп этилган матбуот билан бевосита алоқа боғлаб, ёзган ғазалларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттирди.

Шоир ижоди жуда ҳам ранг-баранг, қамрови ниҳоятда кенг. У мумтоз адабиётимиздаги ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман, мураббаъ, муламмаъ, таржеъбанд, соқийнома, рубоий, қитъа, фард каби турларида ижод қилди. Аваз Ўтар ниҳоятда қисқа умр кўрди. У 1919 йилда 36 ёшда вафот этди. Унинг бу қисқа умри ҳам машаққатлар, фожеалар билан ўтди.

Аваз Ўтардан бизга бой поэтик мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини бир жойга жамлаб девон тартиб қилди ва уни «Саодат ул-иқбол» («Бахтли иқбол») деб номлади. Шоир тузган девонини 1908 йилда хаттот мулла Болтаниёз Қурбонниёз ўелига бериб кўчиртирган. Шоирнинг бу девони ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Бундан кейин ҳам Авазнинг шеърлари тўпланиб, улар девон ҳолига келтирилган. Унинг ғазаллари Хивада литография усулида ҳам ўзи ҳаёт вақтидаёқ чоп этилган эди. Аваз ижодидан намуналар Хоразмда

¹ ЎзР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 7102, 8-саҳифа.

кучирилган турли хил баёз ва тазкиралардан муносаб урин олди. Шоирнинг асарлари «Ойна», «Вақт», «Мулло Насриддин» каби вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган. Инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олган Аваз севгини садоқатсиз, меҳрни оқибатсиз тасаввур қилолмайди. Бу эса шоир лирикасининг етакчи ғоявий асосини ташкил қилади. Аваз Утарнинг Фузулий, Мунис, Огаҳий, Комил, Феруз ва бошқа шоирларнинг ғазалларига боғланган тахмислари ҳақида ҳам шу хилдаги фикрларни айтиш мумкин. Шоир озарбайжон адабиётининг буюк сиймоси Муҳаммад Фузулийнинг хур муҳаббат ва шахс эркинлиги масаласига бағишланган «Ёзмишлар» радифли ғазалига гузал муҳаммас боғлайди. Муҳаммасда шоир инсонларнинг бахтли булишлари ижтимоий тузум билан ҳам мустаҳкам боғлиқ деган хулосага келади.

Маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб этиш Аваз Утар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг «Тил», «Мақтаб», «Халқ», «Фидойи халқим», «Топар экан қачон?» деган шеърларида яққол кўринади:

Ҳар тилни билув энди бани одама жондур,
Тил воситайи робитайи олами ёндур.
Ғайри тилни саъй қилинг билгали ёшлар,
Ким илму хунарлар биланки ондин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилдек,
Билмакка они ғайрат эгинг фойдали кондур.

Бу ғазал бугун ёзилгандек, давр кун тартибига қўйган буюк ишлар ҳақида фикр юритаётгандек бизга хизмат қилади.

Аваз Утарнинг ҳажвий асарларида эса Чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорлар, давлат орттириш йулида алдамчилик, риёкорлик қилувчи бойлар, судхўрлар ва шуларга ухшаш разил шахсларнинг қилмишлари фош этилган.

Аваз Утар бир қатор асарларида ижтимоий тенгсизликни ва унинг кескинлашиб бораётганлигини ҳаққоний тасвирлаб, фалакни «ғаддор», замонани эса «каж» деб атайди. Шоир ижтимоий руҳдаги шеърларида ўзининг озодлик, бахтли ҳаёт ҳақидаги қарашларини баён қилган. «Хуррият», «Сипоҳийларга», «Халқ», «Топар экан қачон?» «Фидойи халқим», «Уламоларга» каби қатор асарларида Аваз Утарнинг келажак хусусидаги фикрлари ўз аксини топган.

Аваз Утарнинг ижтимоий шеърляти замирида зулм ва зўравонлик ҳисобига тўпланган бойликларга нафрат, икки томонлама зулм остида қолган меҳнаткаш халқ ҳаётига ачиниш туйғуси ётади. Шоир ўша жамиятда яшаб турган кишилар ўртасидаги тафовутларни, қарама-қаршиликларни рўй-рост очиб ташлайди.

Чор Россиясининг Биринчи Жаҳон урушига қўшилиши хоразмликлар бошига ҳам янгидан-янги кулфатларни ёғдирди. Меҳнаткаш

халқ аҳволи баттар оғирлашди, солиқларнинг кўплигидан халқнинг тинкаси қуриди. Аваз Ўтар оч-яланғоч аҳволга тушиб қолган халқ ҳаётини кўриб қаттиқ ачинади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ..
Эй, Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ.

Аваз Ўтар ўз ижодининг дастабки даврларида халқнинг азоб-уқубатда яшаганлигини кўриб зорланган ва озодликка чиқиш йўллари тушуниб етмаган бўлса, энди икки томонлама зулм ва қолоқликдан қутулиш мумкин эканлигини англади. Унинг ижодида озодлик, эркин-фаровон ҳаёт ҳақидаги фикрлар биринчи ўринга чиқди. Хивада 1917 йил апрел ойида халқ озодлик учун чоризм сиёсатига қарши курашга отланди. Аваз Ўтар бу воқеаларга бағишлаб ўзининг «Хуррият» шеърини ёзди:

Сиёсат маҳв бўлди, яшасун оламда хуррият,
Бори эл эттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат...

Шоир шеърда хуррият натижасида халқ бошига тушган кулфатни, адолатсизликни куйиниб куйлайди. Исфандиёрхон хуррият натижасида «содиқ фуқароларима идораи маршрутга бердим. Олар ўзлари тилаганча мамлакатни идора қилсун, ҳам фуқароларнинг маслаҳати билан сайлов қилиб ҳукумат ишларини халқ тилаган одил одамларни тайин қилсунлар» деб фармон чиқаради. Лекин чоризм бунга қарши генерал Мирбадалов қўшинларини Хивага юборди ва улар Идораи мушрутага сайланган вакилларни маҳв қилдилар, қўзғолон кўтарган халқдан қаттиқ ўч олдилар. Бунда Аваз халқ манфаатларини ҳимоя қилиб шеърлар ёзди. Элнинг орзу-умидларини ҳамма нарсадан юқори қўйди. Халқ саодати учун курашишни бахт ва эзгулик деб билди. Бу эзгу иш учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди:

Фидойи халқим ўлсун танда жоним,
Бўлуб қурбон анга руҳи равоним.
Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Булдур мақсади ҳалби нотавоним.
Мани солса фано йулига даврон,
Юрур устимдан авлоди замоним.
На яхши ўйлаким маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним.

Аваз Ўтар ўзининг бутун ижодий кучини халқига хизмат қилишга бағишлади. Шоир бахт-саодат, озодлик ҳақида ёниб куйлади. Шу боисдан бўлса керак, ўзининг девонига рамзий маънода «Саодат ул-иқбол» деб ном қўйди. У вафотидан сал илгари ёзган шеърларидан бирида:

Хуш ул кўнглум, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
 Кўкаргай мавж уруб, қирларда лола бўлгуси пайдо.
 Мани ёд этгай авлодим, мазоримни ураб гулдин,
 Ишончим шундадир бўлгай мазарим бир зиёратгоҳ.
 Қабиҳ онларда эркин куйладим, дуслар, биродарлар,
 Эзилган элга, бўлгай бу замон иқбол ёруқ даргоҳ.
 Аваз, ўлган билан жисминг, қолурки ўчмагай номинг,
 Ва кому истагинга гов бўлолмас бўлса-да Доро!

— деб ёзганида тамоман ҳақ гапни айтган эди. Шоирнинг бу истаги ва ёниқ орзулари бизнинг давримизда рўёбга чиқди. Ҳозир Аваз Ўтар узининг иккинчи умрини яшамоқда. Унинг номига мактаб, муассаса, жамоа ва давлат ҳўжаликлари, куча ва хиёбонлар қўйилган. Шоир юбилейлари ўтказилиб, китоблари қайта-қайта нашр этилмоқда, газаллари созанда ва гуяндалар томонидан ашула қилиб айтилмоқда, адабий мероси олимларимиз томонидан ўрганилмоқда, ижоди мактаб ва олий ўқув юртларида ўқитилмоқда.

ФИТРАТ

(1884—1938)

Фитрат XX аср ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакили, қомусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, бетакрор драматург ва шоир, жанговар публицист, ношир ва журналист, талантли давлат ва жамоат арбоби.

Абдурауф Фитрат ўз таржимаи ҳолида ёзишича, 1884 йилда Бухорода туғилган (С. Айний уни 1886 йилда дунёга келган дейди, ҳозирги дарсликлар ва илмий тадқиқотларда ҳам шу санани такрорлашади). Фитрат — Абдурауфнинг тахаллуси бўлиб, «туғма истеъдод» маъносини беради. Отаси Абдурахимбой савдо билан шуғуллангани боис чет элларга чиқар, дунё аҳволидан бохабар, ўқимишли ва таниқли одам эди. Фитрат оиланинг тўнғич фарзанди бўлиб, бошланғич тарбияни диний мактабда, сўнг машҳур «Мирараб» мадрасасида олган. Форс ва ўзбек тилларининг мукамал билимдони бўлмиш Фитрат араб тилини ҳам чуқур эгаллаб, шаҳарда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга, айниқса, жадидчилик ҳаракатларига қизиқиб қаради. Узининг айтишича, аввал жадидлар ҳаракатига қаршилиқ қилди, кейин унинг моҳиятини англаб етгач, бу ҳаракатга қўшилди, ҳатто ашаддий тарғиботчиларидан бирига айланди. Жадидлар маслаҳати ва ёрдами билан бир гуруҳ ёшлар, жумладан, Фитрат Истамбулга ўқишга юборилади. У 1909—1913 йилларда Туркияда таҳсил олди. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқарashi, сиёсий онги ва адабий дидини узгартириб, устириб юборди. Туркистон халқи ҳаётига Туркиядаги узаришлар (бу пайтда у ерда «Ёш турклар инқилоби» воқеаси бўлган эди) ва илғор мамлакатлар нуқтаи назаридан қарай бошлади: диний

хурофотларни кескин танқид қилишга, ҳатто динни, мактаб-маорифни ва Туркистондаги идора усулини ислоҳ этиш ғояси билан нафас олди. Фитрат 1909 йилда Истамбулда «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳамда усули жадида хусусида қилган мунозараси» китоби босилиб чиқди. Амир асарни Бухорода босилишига рухсат бермагач, Истамбулда нашр эттирган эди. Асар форсча ёзилган, уни Ҳожи Муин ўзбекчага айлантирди ва «Туркистон вилоятининг газети»да бостирди (1911 й.). 1913 йилда эса асар алоҳида китоб ҳолида чиқди, унга Бехбудий кириш сузи ёзди. «Ҳибис қилиш, улдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди, — деб ёзди Фитрат, — у замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асарни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир куй расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди. Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўзбоши ёздим ва шунинг билан гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлгонини кўрсатдим».

Китоб Бухорода ижтимоий онгнинг жонланишига катта туртки бўлди, ҳатто ҳукумат томонидан таъқиб қилинаётган жадид мактабларининг кўплаб очилишига, мактаб-таълим ишларининг жонланишига ёрдам берди. Ахир ундаги «Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак. Бунинг сабаби нимада?», «Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?» каби жиддий савол ва мулоҳазалар халқ онгига таъсир этмасдан иложи йўқ эди.

Фитрат адабиётнинг ҳамма жанрларида қалам тебратди ва ўз орзу-армонлари, эзгу тилаklarини тарғиб эта бошлади. 1910 йилда Истамбулда форс тилида «Сайҳа» («Бонг») деган шеърлар тўпламини бостирди. «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»ни ҳам форсчада ёзди ва 1912 йилда Истамбулда нашр эттирди.

Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоро, Самарқанддаги қизгин адабий жараён, маданий, маориф ишларига ва сиёсий ҳаракатларга фаол аралашиб кетди. Жадидчиларнинг бир гуруҳи маориф-маърифат орқали халқ аҳволини яхшилашга интилишса, иккинчи гуруҳи давлат тизимини ислоҳ этиш, қайта қуриш орқалигина халқ ва юрт аҳволини ўнглаш мумкин, деган сиёсий йўлдан юришга интилди. Шу мақсадда 1917 йил феврал инқилобидан кейин ёш бухороликларнинг инқилобий партияси тузилди. Марказий Қўмита аъзолари орасида Фитрат саркоғиб сифатида ва Файзулла Хўжаев аъзо сифатида иштирок этишди. Партия Амирни ислоҳга даъват этди ва у қоғозда кўп хайрли ишлар қилишга ваъда берди, амалда ўз билганидан қолмади. Фитрат матбуот орқали ҳам ўз ғояларини тарғиб этишга интилди. Самарқандда 1917 йил апрелидан «Хуррият» газетаси чиқа бошлаган эди, аввал унга Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода, кейин 27—28-сонларига Фитрат муҳаррирлик қилди. 1917 йил Октябр тўнтарыши муносабати билан шу «Хуррият» газетасида Фитратнинг «Ру-

сияда янги бало бош кутарди — большевик балоси!», деган қайди босилди (ўша газетанинг 1917 йил 49- сониди).

Туркистон мухторияти тузилганда (1917 й. ноябр) Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга вакил-аъзо қилиб сайланди. Ўзининг «Хуррият» газетасида бу воқеани юракдан қувватлаб мақола эълон қилди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди, шарафимиз емрулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик. Сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа буйсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтирдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу — Туркистон мухторияти.

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртқич жандарманинг тепкиси билан йиғилғонда, юртларимиз ёндурулғонда, диндошларимиз осулғонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузулди. Кузимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда тушкун руҳимизни кўтармак учун, шул қоп-қора дунёнинг узоқ бир еридин ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!» («Хуррият», 1917, 5 декабр).

Фитрат 1921 йилда Бухорога қелиб давлат ишларида фаол иштирок этди. Бир қанча масъул вазифаларда ишлаб, Бухоронинг ривожини учун қўлидан келган ёрдамини берди. Аммо Ф. Ҳўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати раҳбарларининг миллатнинг тараққиёти учун олиб бораётган кенг куламдаги яхши ишлари Москвага ёқмади. Москва Бухоро ҳукуматининг таркиби бой, садогарлардан иборат бўлиб қолган, деган айбни қўйиб, ҳукумат аъзолигидан беш кишини, жумладан Фитратни ҳам чақиради (1923 йил 12 июн Пленуми). Фитрат Москвага кетишга мажбур бўлади. У ерда Шарқ тиллари институтида илмий ходим бўлиб ишлади (1923—1924). Шу йиллар унга профессорлик унвони берилди.

Фитрат Москвадан қайтиб келгач, Бухоро, Самарқанд, Тошкент университетларида дарс берди. Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтида, тил ва адабиёт институтида, Ўзбекистон Фанлар қўмитасида ишлади. Бу йиллари у шеърлар, пьесалар билан бирга ниҳоятда қўп ва теран илмий асарлар ёзди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва Шўро ҳукумати раҳбарларига ёқмас эди. Уни А. Қодирий, Чўлпон, Боту, У. Носирлар билан биргаликда миллатчиликда айблаш тобора авж олди. Фитрат «Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда (миллатпарвари демоқчи.—С. М.) ҳар вақт Шўро ҳукуматига коммунистик фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим», деб ёзган эди. Афсуски халқ идеали ва бахт-саодати, ҳақиқат, адолат, маориф, фан, маданият ва миллат тақдири учун туну кун меҳнат қилган бу улуг зотни шу партия, шу Шўролар ҳукумати аксилинқилобчи, миллатчи, «халқ душмани» деб айблади, 1937 йил апрел-

да ҳибсага олди ва 1938 йил 4 октябрда А. Қодирий, Чулпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташлади. Уларни отиш ҳақидаги ҳукм бир кун кейин, яъни 1938 йил 5 октябрда чиққан. 1957 йилда собиқ Иттифоқ Олий судининг ҳарбий коллегияси 1938 йил 5 октябрдаги ҳукми бекор қилди ва Фитратни айбисиз деб топди.

Фитрат купқиррали ва сермахсул ижодкордир. Бу — унинг оз ва соз лирикаси, кўлқиррали драматургияси, жанговар публицистикаси ва катта ҳажмдаги чуқур илмий-тадқиқотларидир. Унинг ижодий ишлари ва ижтимоий фаолияти халқни жаҳолат, турғунлик, ғафлатдан уйғотиш, илм-маърифатга чорлаш, эркин, озод, бахт-саодатли ҳаётга, биринчи навбатда миллий мустақилликка чорлашга қаратилган эди. У ўзбекнинг узлигини таниши, ота-боболари каби улуғвор кашфиётлар қилишга, бирлашган, кучли, қудратли давлат тузишга ва дунёнинг илғор маданий мамлакатларига етиб олишга чақирди. Бутун ижодининг моҳияти халқнинг қалб кўзини очишга ва меҳнат, яратиш, ўқиш-униш, курашга даъватдан иборатдир. У илк тўплами «Сай-ҳа»нинг кучи Файзулла Хўжаев таъкидлаганидек, «Бухоро мустақиллиги ғояси ёрқин миллий шаклда биринчи бор ифодалаб берилишида эди». Шу тўфайли бу тўпламнинг Бухорода босилишига амир Олимхон қаршилиқ қилади. Тўплам Ватанга муҳаббат, халқнинг ғам-ғуссасига ачиниш ва зулмдан қутулишга ундаш туйғуси билан йўғрилган:

Ҳам моҳи мангу осойиши, иззу шарафи ман,

Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман, чамани ман.

(У — менинг осмондаги осойишта ойим, иззатим, шарафим,

У — менинг Каъбам, саждагоҳим, жону танимдир).

Фитратнинг «Учқун» деган тўпламининг чиққанлиги туғрисида хабар босилган (1923 йил), лекин у топилмаган. Республика матбуотида ва «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида (1922 йил), бошқа манбаларда унинг талайгина шеърлари босилган. Гарчанд Фитрат форс, араб тилларини яхши билса-да, ўз шеърларида иложи борича уларни ишлатмасликка ва содда ўзбек тилида ёзишга интилди. Унинг устига Фитрат ўз бадий ижоди ва илмий мақолалари орқали бармоқ вазнининг қулайлиги ва кенг имкониятларини тарғиб қилди. «Бир оз кул!», «Ишқимнинг тарихи», «Яна ёндим...», «Қор» каби шеърлари соддалиги ва туйғу, кечинмаларни ҳаққоний ифодалаб бериши билан жозибалидир. «Ўқитувчилар юртига» шеърида элни маърифат, ҳақиқат йўлига йўналтириш ва жаҳолатга қарши курашга даъват этади:

Орқадешлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,

Эл кўзин олғон қоронғу пардаларни йиртқали.

Фитратнинг «Шарқ» шеърида Шарқни, юртини талаган, оёқос-ти қилган, эркию бойлигини уғирлаган босқинчиларга чексиз нафрати очиқ айтилади.

Фитратнинг машхур шеърларидан бири «Миррих юлдузига» деб номланади. Бу шеър унинг бошига кўп кулфатлар солди, уни миллатчи деб айблашда яна бир қўшимча дастак бўлиб хизмат қилди. Шеърда Фитрат юлдуз баҳонасида Аллоҳга мурожаат этиб, большевикларнинг, босқинчи рус аскарларининг ваҳшийликларини фош этади ва юртдошларини уларга қарши озодлик курашига даъват этади:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар;
Қардош этин кўймай еган қоплонлар?
Борми сенда ўксуз йўқсулнинг қонин
Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчигин тулдиргани бузганлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатгувчи ҳоқонлар?
Борми сенда қорин, курсоқ йўлида
Элни, юртни, борин-йўғин сотқонлар?

Шу мисолларнинг ўзиёқ Фитрат шеърятининг миллий уйғониш ва инқилобий руҳдаги ҳаққоний, мардона йўналишда эканлигидан далолат беради. Фитратнинг «Сайёҳ ҳинди» («Ҳинд сайёҳининг қиссаси») насрий асари 1912 йилда босилди. Асарда жаҳон халқлари, илғор мамлакатлар фуқароси кўзи билан Бухоро, умуман Туркистоннинг давлат тузумига, тартиб-қондасига, маорифига назар ташлаб, улардаги ибратли жиҳатларни қўллаб-қувватлаб, иллатларини эса беаёв фош этади. Асарни Бухорони, умуман Туркистонни эрк йўлига олиб чиқиш дастури дейиш мумкин. «Умаро» бобида Фитрат амалдорлар «ҳукмронлик отига миниб, бечораю бадбахт халқнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этдилар», «Ҳаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг тараққиёти учун илм асосий сабабдир», дейди.

Фитрат тижорат ва бой бўлишни тарғиб этади, аммо бойликка сажда қилиш, иймон-эътиқодни, инсофни йўқотишни қоралайди. Асарда халқни бирлашишга, завод-фабрикалар қуришга, тижоратни ривожлантиришга чақиради.

Бу кўчирмани келтиришимизнинг боиси яна шундаки, Фитрат 1920 йилда «Чин севиш» ва ундан уч йил кейин «Ҳинд ихтилочилари» фожиасини ёзади. Бунда инглиз босқинчиларидан Ҳиндистонни озод қилишга киришган ёшларнинг жасорати кўрсатилади. Бу гоё «Чин севиш»да ҳам бор эди. «Чин севиш» Фитратнинг сиёсий-фалсафий йўналишдаги кучли асаридир. Фитрат тасаввуф, нақшбандлик, яссавийчилик туғрисида рисола, мақолалар ёзган. «Чин севиш»да буларнинг таъсири сезилади. Фитрат Оврупонинг давлат тузуми, фан-тех-

ника соҳасидаги барча ютуқларини урганиш, узлаштириш тарафдори. Аммо у ерда меҳр-шафқатлиликини бир чеккага суриб, бутун чоралар билан фойда кетидан қувишни, пул, олтинга сажда қилишни қаттиқ танқид қилади. Асардаги жуда кўп ўринлар қизил империяга ҳам қарата айтилган тигли сўзлар эди: «Куръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк», «чучқани масжиддан ҳайдаш» каби эзгу иш лозим, «улар таловидан қутулмоқ учун бирлашмоқ» керак ва «Масжидда номоз учун йиғилганлар — сиёсий йиғин ясагон бўлиб, тупга боғланар, эр билан хотин ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб, дорга осилар. Бу кун, устидангина шу ўлкага қараганда йиқилгон шаҳарлар, ёндирилган қишлоқлар, таланган уйлар, кесилгон бошлар, осилгон гавдалар, тўкилган қонлардан бошқа бир нарса кўрмаймиз...» Фитрат пьесаси ҳатто «Йиртқичлардан элимизни қутқарамиз!» деган нидо билан тугайди. Фитратнинг «Абулфайзхон» (1924 й.) трагедияси гарчанд XVIII асрда яшаган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон ҳаёти ҳақида ҳикоя қилса-да, аслида ўша «босмачилик» даври — халқ озодлиги кураши даврига ҳамоҳанг эди. Фитрат зулм, адолатсизлик, зўравонлик мамлакат ва халқни хароб қилади, адолатсиз шохнинг қисмати ҳам фожиа билан тугайди, «подшолик қон билан сугориладиган бир ёғочдир!» дейди.

Фитрат «Арслон» ва яна бир нечта пьесалар ёзган, афсуски уларнинг кўпчилиги ўз вақтида босилмай йўқолиб кетган. У диний мавзуда илмий рисола, пьесалар, ҳикоялар ёзди. «Қиёмат» (1924 й.), «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924 й.), «Рўзалар» «Меърож», «Зайнабнинг иймони», «Оқ мозор», «Қийшиқ эшон», «Зайд ва Зайнаб» каби асарлари шулар жумласидандир.

Фитрат зўр адабиётшунос, кучли назариячи ва ўткир тилшунос эди. Унинг «Ўзбек тили грамматикаси» («Сарф», «Наҳв», 1924—30 йилларда олти маротаба нашр этилди), «Тожиқ тили грамматикаси» (1930 й.) ва тил ҳақидаги ўнлаб мақолалари улкан, олимлигидан гувоҳдир. «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида» китоблари ҳозир ҳам илмий-назарий қимматини йўқотмаган. Фитратнинг «Эски ўзбек адабиёти намуналари», «XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш», «Чигатой адабиёти» каби йирик тадқиқотлари ва Умар Хайём, Фирдавсий, Яссавий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Бедил, Машраб, Турди, Фурқат, Муқимий, Нодира тўғрисидаги китоб ва мақолалари шу давр ўзбек адабиётшунослигида бир воқеа, бир давр бўлиб тарихга кирди. Унинг ўзбек мусиқаси тарихи, шахмат тўғрисидаги мақола, китоблари қомусий илм эгаси эканлигини тасдиқлайди. «Тилимиз» мақоласида битта «бил» ўзагидан 98 та сўз яшаш мумкинлигини ва ўзбек тилининг сўз бойлиги форс, араб тилларига нисбатан кўпроқ эканлигини исботлаб, лекин ҳозир ўз мавқеига эга эмаслигини, «энг бахтсизлигини» таъкидлайди. Фитрат улуг, бетакрор ижодкор эди.

САДРИДДИН АЙНИЙ

(1878—1954)

XIX асрнинг сўнги чорагида туғилиб, XX асрнинг урталарига қадар яшаб ижод этган Садриддин Айний ўзбек ва тожик адабиётлари тараққиётига муайян ҳисса қўшган зуллисонан ёзувчидир. У мансуб бўлган ёзувчилар авлоди халқ ва жамият ҳаётидан узоқлашиб қолган мумтоз Шарқ адабиётига янги тўлқин беришга, уни янги тарихий даврнинг ғоялари билан бойитишга интилди. Шу маънода Садриддин Айний ва унинг қаламкаш биродарлари XX асрнинг 10- йилларида янги типдаги ўзбек ва тожик адабиётига пойдевор қўйдилар.

Садриддин Айний 1878 йили Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманига қарашли Соқтаре қишлоғида туғилди. Ун бир ёшида ота ва она-сидан етим қолди. Маърифатпарвар отаси қўлида дастлабки таълимни олган Садриддин Айний 1890—1899 йилларда Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўриб, ўз даврига яраша пухта билим эгаллади. Калькутта, Боғчасарой, Уфа, Оренбург, Қозон сингари шаҳарларда нашр этилган газета ва журналлар билан танишиш, айниқса, Фитратнинг Туркияда босилиб, Бухорога яширин равишда юборилган — «Мунозара», «Сайёҳ ҳинди» сингари асарларини мутолаа этиш бўлажак ёзувчининг дунёқарашида инқилобий ўзгаришларни вужудга келтирди. У амирлик тузумининг чириганини, мамлакатни бошқариш усулини янгилаш, демократик ислохотлар ўтказиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш зарурлигини сизди. Садриддин Айний ана шу тарзда ёш бухороликлар ҳаракатига келиб қўшилди ва ўзбек жадид адабиётининг ёрқин намояндаларидан бирига айланди.

Садриддин Айний ўсмирлик йилларида турмуш тебратиш учун жисмоний меҳнат билан кўпроқ шуғулланган бўлса, ижтимоий онгида рўй берган ўзгаришлар туфайли кейинчалик ақлий меҳнат ёрдами билан кун кечира бошлайди. Чунончи, у татар мактабида таржимон бўлиб хизмат этади. Шу аснода муайян малака ҳосил қилган Садриддин Айний дўсти Мирза Абдулвоҳид билан бирга унинг ҳовлисида мактаб очиб, 1909 йилда «Тазҳиб ус-сибиён» («Болалар тарбияси») деган ўқиш китобини яратади. Ёш муаллимнинг бу дастлабки педагогик ишлари ўша давр учун катта воқеа бўлгани сабабли қаттиқ қаршиликка учрайди.

«Имтиҳонлар бошланган паллада,— деб ёзади у таржимаи ҳолида,— катта муллалар иғво бошлаб, болаларни кофир қилади, деб бизнинг мактабимизга қарши чиқдилар, улар амирга мурожаат қилиб, мактабимизни ёптирдилар ва амирга қарашли бўлган кишилар бу билан ҳам қаноатланмай, Мирза Абдулвоҳидни оломон қилиб ўлдирмоқчи бўлдилар. Улар Бухородан қочиб кетдилар, мен бир мунча вақт яшириниб юрдим». Бундай таъқиблар узоқ давом этди. 1917 йил Феврал инқилобидан сўнг эса Садриддин Айний фаол ижтимоий

ҳаракатдан узоқлашганига қарамай амир томонидан етмиш беш таёқлик жазога ҳукм қилинади.

Садриддиннинг бадиий ижодга қизиқиши талабалик йилларида бошланган. У дастлаб, Сифлий (Паст), Муҳтожий ва Жунуний (Телба), ўн саккиз ёшида эса «Айний» тахаллуси билан ижод қила бошлади.

Адибнинг 1917 йилга қадар яратган асарлари у қадар кўп эмас. Гарчанд инқилобга қадар бўлган даврда «Ойна», «Улуғ Туркистон», «Ал-ислоҳ», «Хуррият» «Садои Туркистон», «Тараққий» сингари газета ва журналларда ўз шеърлари ва мақолалари билан ёш ижодкор сифатида қатнашса-да, вақт ўтиши билан жиддий ҳаётий мавзуларга қўл уришга, даврнинг қон томирини топишга интилади. Чунончи, 1896—1904 йилларда «Тули сурх», «Базм» сингари катта мазмундан холи шеърларни ёзган бўлса, кейинчалик яратган «Ёшларга мурожаат», «Ҳасрат», «На улди, ё раб!», «Мозий ва ҳол», «Ерни яна сотманг» сингари шеърларида жадид адабиётининг нафаси уфуриб туради. «Устоз Исмоилбек жаноблари» деган марсияда эса Садриддин Айний жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоил Гаспирали вафоти муносабати билан муслмон Шарқи ўзининг буюк раҳнамоларидан маҳрум бўлганини айтади.

Садриддин Айний 1917 йилга қадар кечган ижодида, бошқа жадидлар сингари мақоланавислик (публицистика) билан ҳам самарали шуғулланди. Унинг «Ойна» журналида чоп этилган «Ҳар бир миллат ўз тили ила фахр этар» деган мақоласи муаллифнинг 1915 йилдаёқ Туркистон халқлари ўртасида ўзбек тилининг мавқеини кўтариш вазифасини ўз олдига қўйганини намойиш этди. У шу даврда назарий характердаги ишлар билан банд бўлиб қолмай, форс-тожик тилида «Бухорой шариф», ўзбек тилида «Турон» газеталарини нашр этишнинг ташаббускорларидан бири бўлди.

«Ушбу икки газета,— деб ёзган эди Садриддин Айний,— Италия ва Болқон муҳорабаси асносида нашр бўлгонларидан ҳар бир нарсадан хабарсиз Бухоро аҳолисини тарихдан, сиёсатдан, жуғрофиядан, Оврупонинг умумий аҳволдан, муслмонларнинг ҳалокат чуқурига тушаётганларидан хабардор қилдилар. Ёшлар бошига адабиёт, қалам ва ўқимоқ фикрлари тушди. Оталар эсларига бола тарбияси ва ўқитмоқ ҳоллари келди».

Садриддин Айнийнинг дастлабки ижодий фаолияти туғрисида сўз борар экан, 1909—1910 йилларда тузилган «Тарбияи атфол» («Бола-лар тарбияси») жамиятини четлаб ўтиш мумкин эмас. Садриддин Айний иштирокида тузилган бу жамият ўз олдига, биринчидан, кенг халқ оммаси орасида маориф ва турли адабиётларни тарқатиш, иккинчидан, исрофгарчиликка, майшатпарастликка ва бошқа ноҳўя урф-одатларга қарши кураш, учинчидан эса, ҳукуматга қарши кенг ташвиқот ишларини олиб бориш вазифасини қўйган. Агар 1909 йили Фитрат Туркияга шу жамият ёрдами билан таҳсил олиш учун юборилганлигини эсласак, унинг 1910- йиллар ҳаётидаги катта роли янада ойдинлашади.

Хуллас, Садриддин Айний бу даврдаги ижоди ва ташкилотчилик фаолияти билан ўзбек жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётининг шаклланишида муҳим аҳамиятга молик ишларни амалга оширди. Унинг бу борадаги хизматлари ижодий фаолиятининг мунаввар саҳифаларидан бирини ташкил этади.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

(1889—1929)

Ҳамза ХХ аср ўзбек адабиётига тамал тошини қўйганлардан бири, XIX аср охири — ХХ аср бошидаги ўзбек маданиятининг энг йирик намояндаларидан, фаол маърифатпарвар шоир, ўқитувчи, жамоат ар-бобидир. У шеърятни ҳаётга ва халққа яқинлаштириш, ҳозирги замон насрини ўзбек адабиётида қарор топдириш, айниқса, драма, комедия, трагедия яратиш бобида ва театр санъатини ривожлантиришда улкан изланишлар ва кашфиётлар қилган санъаткор. Ҳамза бастакор, режиссёр, журналист, педагог ва дарсликлар муаллифи сифатида ҳам маълум. Ҳамзанинг «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси» (1915—1917), «Заҳарли ҳаёт» (1916), «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки ялчилар иши» (1927), «Майсаранинг иши» (1926) каби драматик асарлари ўзбек адабиётида янги ҳодисадир.

Ҳамза 1889 йилда Кўқонда, табиб оиласида туғилди. Отаси маърифатли, илғор зиёли эди. Ҳамза эски мактабда, рус-тузем мактабида ва мадрасада ўқиди, форс, араб ва рус тилларини ўрганди. Шу билан бирга Фузулий, Навоий, Ҳофиз каби машҳур Шарқ шоирлари, Фурқат, Муқимий асарларини мустақил мутолаа қилди, улардан ўрганди, илҳомланди ва улар таъсирида 1905 йилдан бошлаб «Ниҳон» тахлалуси билан шеърлар ёза бошлади, 25 ёшдаёқ «Девон» тузди. Унда Шарқ шеърятига хос муҳаббат, диний тематика билан бирга маърифатга чақиритиш муҳим ўрин эгаллайди. Ҳамза ўзининг педагогик фаолиятини 1910 йилда Тошкентнинг Қашқар маҳалласида, 1911 йилда Кўқонда, 1914 йилда Марғилонда ва яна Кўқонда мактаблар очиб, болаларни ўқитишдан бошлади. Ҳамза бу мактабларда дарс берибгина қолмасдан, айна чоқда «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» (1914—1915) каби дарсликлар ҳам ёзди. У бир шаҳарда усули савтия мактабини очиб қувғин қилинса, иккинчи шаҳарда яна шундай жадид мактабини ташкил қилди, кўпроқ камбағал болаларини ва камбағалларни ўқитишга интилди. Ҳамзанинг маориф-ўқитиш ишларидаги ютуғи шунда бўлдики, исломни усули савтия билан боғлай олди — Куръон ва Ҳадисларни фаол ёрдамга тортди, халқни илм-маърифатга, янгиликка даъват этди.

1913—1914- йилларда Ҳамза чет элларда — Афғонистон, Ҳиндистон, Сурия, Туркия мамлакатларида, Маққада бўлди, у мамлакатлар ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар билан танишди. 1915—1917-

йиллар давомида Ҳамза қатор асарлар яратиб, унда халқ ҳаёти, орзу-интилишларини ифодалади, ўзининг инсонпарварлик ғояларини халқ тили билан содда ва равон услубда баён этди, оммани илм-маърифатга чақирди, бидъатни қоралади. Унинг «Янги саодат» повести, «Гул» туркумидаги тўпламлари («Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси») шу даврларда ёзилгандир. Маърифатпарварлик ғояларини оммалаштиришда театрдан ҳам унумли фойдаланди. 1915—1916- йилларда «Ферузахоним», «Илм ҳидояти», «Лошман фожиаси» каби қатор драма ва комедиялар ёзиб, баъзиларини ўзи тузган «Ҳаваскор труппа»сида саҳналаштирди.

Ҳамзанинг 1917 йилга қадар бўлган фаолияти ва ижоди ўз даври маданий-маънавий ҳаёти, маърифатчилик ва жадидчилик таъсирида шаклланиб, унинг фаол иштирокчиси бўлганлиги, мустамлака зулмига қарши халқ орасида маърифат тарқатиш йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади. У жадидларга эргашди ва жадидчиликнинг илғор вакилларидан бирига айланди. Жадидлар отаси Исмоил Гаспирали вафот этганда Ҳамза марсия ёзиб, «Дод қил даври фалакдин, ботди хуршиди жаҳон», дейди. Мунавварқорини «муҳтарам устози олий», «маънавий ота», деб атади. Ҳамза бир мақола-сида бундай деб ёзди: «Агар бу аҳволда яшайверсак, бир муддатдан сўнг бу бидъатлар орасида бир миллат туғулуб, бутун ислом фақат исми бор, жисми йўқ бир ҳолга келиб қолур. Ўзимизнинг бадъатларга мубтало бўлгонимиз етар, ўзимиздан кейинги авлодларимизнинг хуршид саодатларин заволга еткурмайлик ва ҳозирдан бу дардларнинг давосига киришуб, чорасини излайлук... Бунинг каби бидъат ва мажусият одатларини йўқ қилмак учун ёлғиз икки калима сўзни яхши тушунмак лозим: ўқимоқ ва уқимоқ». Яна бошқа бир мақоласида у «ўқув-ўқитув усулларини замонга мувофиқ таҳсил қилмоқ чораларини ахтармоқ лозим»лигини уқтиради. Ҳамза дарсликлар ёзиб, янги услубдаги мактаб очиб, журналлар чиқариб жадидчиликни тарғиб қилиш билан чекланмади, балки айни чоқда ўзининг бадиий асарларида жадидчилик руҳини кенг, дадил ва теран ифодалади. Маълумки, жадидчиликка рус мустамлакачилари ҳам, бойлар ва мутаассиб руҳонийлар ҳам қарши турган. Шунинг учун Ҳамза ўз асарларида ана шуларга қарши кураш олиб борди. «Заҳарли ҳаёт» драмасида Марямхон «Шариатда жабр ҳаром!», «Шариатда адолат бор», «Исломият ўлмайди», дейди. Ҳамза «пора олиб, диндан кечиб» халқни алдаганларни «миллат ҳисси йўқ экан» деб таъкидлайди.

Ҳамза ўз асарларида хуррият, бахт-саодатга бирлашиш, ўқиш-урганиш, меҳнат ва кураш орқали эришиш мумкинлигини таъкидлаб: «Бирлашсун эмди бошимиз, маслакда қарши ёшимиз», «Бирлашинг, Туркистон!», «Қўл ушлашинг, бирлашинг эмди, Туркистон!», «Ҳақ йўлида жон берсак, булсак миллат қурбони», дейди. 1917 йили ургаларида ёзган «У ён Ватан» шеърида Ҳамза «Эй Ислом эли! Бу кун миллатга ўлсун ҳарна ҳимматимиз!», «Битди истибод! Етсун хуррият! Битсун назорат, қуллик, асорат!» деб ҳайқирди. «Туркистон

мухториятина» шеърида «Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати кўтарилди асорат, хўрлик иллоти», «Бир санжожда тўплансин ислом давлати», деб куйлайди.

Ҳамза шеърияти, хусусан, унинг «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси» унинг ижодидагина эмас, балки умуман XIX аср охири — XX аср бошидаги ўзбек шеъриятида олға ташланган катта бир қадамдир. Ҳамза бу реалистик туркумда Туркистон халқининг ҳаққоний аҳволини, ўз сўзи билан айтганда «Туркистон қиссасини» кўрсатиб беради. Тўпландаги шеърларни содда тилда ва халқ қўшиқлари пардасида, йўсини, йўли ва оҳангида ёзади, ҳар бир шеър бошида халқ орасида машҳур бўлган бирор ашулани кўрсатиб, ундан парча келтириб ўтади. Унинг «Янги саодат» повести ҳам янгича проза асарлари яратиш соҳасида қўйилган муҳим қадамдир. Унда ҳам маърифат, эркин-бахтли ҳаётга интилиш руҳи етакчилик қилади. Асарнинг сўнгида шундай сўзларни ўқиймиз: «Худо золим эмас, бировга беруб, бировга бермай қўймас. Худойи таборак ва таоло саодат илмда, разолат жаҳлда, ҳар бир иш банданинг ўз ҳаракатига мувофиқ, деб каломида такрор хабар бергани бор».

Ҳамза драмалари ўзбек адабиётига янгилик бўлиб кирди. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» асари росмана фожиа, яъни трагедиядир. У «Истибод қурбонлари» («Лошмон фожиалари» трилогиясининг учинчи қисми, қолганлари топилганича йўқ) асарида истибод тўғрисида сўзлаб, рус чиновникларини қаҳр-ғазаб билан фош этади ва айтиш мумкинки, бу давр ўзбек адабиётида рус чоризмини Ҳамзадек фош қилган ёзувчи бўлмаса керак.

Ўзбек адабиётида ҳақиқий маънодаги комедия жанрининг туғилиши ва ривожини ҳам Ҳамза номи билан боғлиқ. Ҳамза «Майсаранинг иши» («Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши») асари билан ўзбек адабиётида комедия жанрига асос солди. Ҳамза комедиялари, энг аввало, ўзбек халқ ижоди — халқ кўғирчоқ театри, аскиячилик ва Насриддин Афанди латифалари, шунингдек, халқнинг ҳазил-ҳажвий эртаклари заминиде туғилди. Шунинг учун комедияларида халқ ижоди аъналарининг салмоғи катта.

Ҳамза ўз даврида мактаб-маориф соҳасида ишлади, драмтруппалар тузди. У тўғри сўзлиги, ҳақиқатгўйлиги ва муросасизлиги туфайли бирор ерда муқим ишлай олмади. Бухоро, Тошкент, Фарғона, Хўжайли, Аввал қишлоғида — юрт бўйлаб кўчиб юрди. 1929 йили 18 мартда Шохимардонда фожиали ўлим уни ҳаётдан олиб кетди.

Ҳамзанинг маърифатчилик фаолияти Туркистонда XX асрнинг бошидаги умумий маънавий ўзгаришлар, илғор педагогик ва ижтимоий-фалсафий фикрлар, жалидчилик ҳаракати ривожига муҳим таъсир кўрсатди. У ўз ижоди билан ўзбек миллий адабиётининг тараққиётида, ундаги реалистик йўналишнинг борган сари ривож топишида катта аҳамиятга эга бўлди. Ўз халқи, ватанининг фаровонлиги, маънавий ривожини йўлида чарчамай, ниҳоятда фойдали ишларни амалга оширди.

ХУЛОСА

(Сунгсўз ўрнида)

Икки дарё — Сирдарё ва Амударё оралиғидаги ўлка жуғрофий-табiiий хусусиятлари жиҳатидан инсон жамоасининг ривожини учун энг қулай бўлган маконлардандир. Серсув водийлари, кўм-кўк қирбағирлари, дарахтзорлари, ерости бойликлари одамларнинг яшаши, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчиликнинг ривожини учун табiiий имкониятларни вужудга келтиргандир. Шу сабабдан ҳам Мовароуннаҳр, Туркистон, Марказий Осиё каби номлар билан юртилувчи бу маконда иқтисодий-ижтимоий ривожланиш, маданият тараққийси, давлатчиликнинг шаклланиб, кучайиб бориши милоддан олдинги бир неча асрлар аввал бошланганлиги илм-фанда аллақачонлар исботлангандир. Унинг бойликлари милоддан аввал ҳам, бизнинг милоднинг 2000 йиллик тарихи давомида ҳам ташқи душманларни ўзига тортиб, жалб этиб келган.

Масалан, Эрон шоҳлари Аҳмонийлар мил. аввал VI—IV асрлар давомида бу ўлка халқлари — Турон билан узлуксиз жанглар олиб бориб, уларни ўз тасарруфларига қаратганлар. Милоддан аввал IV асрларда қадимги Юнонистон императори Александр Македонский — Македонияли Исқандар юртимизнинг довуғини эшитиб, араб, Эрон ўлкаларидан ўтиб, ҳозирги Хўжанд шаҳригача босиб келган. Лекин бу жангларга, тўқнашувларга қарамай ерли халқнинг маданияти аста-секин ривожланиб, ўз намуналари билан дунёга юз тута борган. Шунингдек, ерли халқ давлатчилиги ҳам шаклланиб, маданий ривожланишининг сиёсий-ижтимоий асосларини мустаҳкамлаб борди.

Олимларнинг таъкидлашича, энг йирик қадимги динлардан бўлмиш зардуштийлик шу Марказий Осиё — хусусан, Хоразм ўлкасида шаклланган. Унинг асосий қоидалари ифодаланган китоб «Авесто» ҳам шу ерда вужудга келган. Марказий Осиёдаги давлатчилик тарихи ҳам эрамиздан аввалги Хоразм подшоҳлигидан бошланади. Эрадан аввал VIII—VII асрларда «Катта Хоразм», «Бақтрия подшоҳлиги» каби давлатларнинг мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Амударё қирғоқларида ёйилиб ётган турли катта-кичик қўрғонларнинг қолдиқлари, улардан топилаётган турли орхеологик ашёлар — бу ерлардаги қадимги шаҳарлар ва уларда ривожланган маданият ҳақида гувоҳлик беради. Қадимги маданиятимиз тарихини ўрганиш асосан археологик қазималар билан боғлиқдир. Ёзма адабиёт деярли этиб келмаган. «Авесто»дан теризга ёзилиб қолинган айрим парчалар, хоразм, сўғд ёзувларининг айрим намуналаригина бизга маълум. Милоднинг бошларида бу ерларда Чағонийён, Сўғдийёна, Марғийёна, Паркана, Бақтрия, Хоразм каби ўлкалар мавжуд бўлган, уларда деҳ-

қончилик, савдо-сотиқ кенг ривож топган. Бу даврда Ғарб билан Шарқни — Узоқ Шарқ мамлакатлари билан Ўрта ер денгизини боғловчи буюк савдо йўли — «Ипак йўли» ривожланиб, маданий бойликларни алмашув маданий тараққиёт ишида муҳим аҳамият касб этган.

Хуллас, халқимизнинг милодий VII асрга қадар бўлган маданияти тарихи асосан археологик қазималар ёрдамида аниқланиши мумкин.

VII асрларда Саудия Арабистонида сунгги дунёвий дин — ислом дини вужудга келиб, у арабларнинг бирлашуви ва ягона давлат — араб халифалигининг шаклланишида ҳам асосий аҳамиятга эга бўлди. Халифалик ислом байроғи остида аста-секин бошқа ўлкаларни босиб олабошлади, ўзига қаратилган ерларда ислом динини изчиллик ва қатъийлик билан жорий қилаборди. VIII аср бошларида Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари Эрон ва Хуросондан сунг икки дарё оралиғи — Мовароуннаҳрни забт этишга киришди. Бу ерда зардуштийлик ва бошқа динлар сиқиб чиқарилиб, ислом дини, унинг муқаддас китоби «Қуръон» ҳоидалари ва у билан бирга араб ёзуви ҳамда араб тили ўрнатилди. Исломи аста-секин маданият ва маънавиятнинг барча соҳаларидан устунликка интилди. Араблар бу йўлда ерли халқнинг маданий бойликларини, маънавият намуналарини, динларини, ёзувларини, урф-одатларини бутунлай йўқотиб юборишга ҳаракат қилдилар.

Араб босқинчилигига қарши кўтарилган халқ қўзғолонлари шафқатсиз бостирилди. Мовароуннаҳр, Марказий Осиё Араб халифалиги таркибига киритилди. Бу Марказий Осиё маданияти тарихида янги давр, янги саҳифанинг шаклланишига олиб келди, маданиятнинг энг муҳим қисмлари бўлмиш дин, ёзув, илм ва сиёсатнинг ўзгариши маданият, маънавиятнинг умумий йўналишига ҳал этувчи таъсир кўрсатди.

IX асрлардан бошлаб Мовароуннаҳрда араб ёзувида ёдгорликлар вужудга келабошлади. Араблар итилодидан, яъни VIII асрдан то XX аср бошларигача Мовароуннаҳр, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ислом дини ва араб ёзувиге асосланган маданий-маънавий ривожланиш ҳукм сурди.

Бу маданиятни тўрт даврга бўлиш мумкин:

1) IX—XII асрлардаги маданий юксалиш; 2) XIV—XV аср — Темур ва Темурийлар даври маданий кўтарилиши; 3) XVI асрдан то XIX асрнинг биринчи ярмигача булган маданият ва 4) XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида рус мустамлакачилиги даврида маданий ҳаёт.

Биринчи давр сиёсий жиҳатдан араб итилодига қарши узоқ йиллик кураш натижасида Марказий Осиё ерларида мустақил давлатларнинг вужудга келиши билан характерланади.

IX асрнинг бошларидан бошлаб халифа Маъмун Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб халифалигининг ҳукмдори бўлиб турган вақтда шаҳар ва ўлкаларга исломга, халифаликка содиқ ерли халқ зодагонларидан ҳокимлар тайинлай бошлаган эди. Шулардан Сомонийлар IX асрнинг охирига келиб ўзларини халифатдан мустақил деб эълон этдилар. Лекин турли сулолаларнинг ҳукмронлигига асосланган ерли давлатларнинг вужудга келиши бу сулолалар ўртасидаги кескин курашлар, аёвсиз жанглар жараёнида амалга ошди. IX—XIII асрнинг 20-чи йилларига қадар Марказий Осиёда Сомонийлар, Қорахонийлар, Маъму-

нийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар ҳукмронлик қилганини кўра-
миз. XII асрга келиб Марказий Осиёда, умуман, Урта Шарқда катта ҳудудни
ўзига қаратган Хоразмшоҳлар империяси ҳукмронлик қилди. Лекин бу муста-
қил давлат 1220 йилдаги Чингизхон бошлиқ мўғул ҳужуми натижасида туга-
тилди.

Иқтисодий жиҳатдан бу давр муносабатлари, турли Шарқ ўлкалари, ху-
сусан, Яқин ва Урта Шарқ, Урта ер денгизи бўйи давлатлари билан савдо
алоқаларининг кучайиши, давлатчиликдаги бошқариш усуллариининг кенгайи-
ши билан характерланади.

Маданий-маънавий жиҳатдан бу даврда ислом Марказий Осиёда уз маъ-
қеини мустаҳкамлаб, маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига кириб бориши би-
лан муҳимдир. Шу билан бирга халифаликка кирган халқларнинг, айниқса, араб-
чага таржима этилган қадимги юнон илмий-фалсафий меросининг таъсирида
ислом доирасида турли оқимлар, фикрлар, талқинларнинг маълум жиҳатдан
ҳурфикрлиликнинг юзага келиши ва уларнинг Марказий Осиё шаҳарларида ҳам
тарқалишини кўраемиз.

Маълумки, IX асрнинг бошларида халифа Маъмун даврида (813—838) хали-
фаликнинг маркази Бағдодда илм-фан, маданият тез суръатлар билан ривож
топди, қадимги юнон илмлари кенг миқёсда ўрганилиб, юнон олимларининг
асарлари кўплаб таржима этилди, айниқса, табиий фанлар, фалсафа илмла-
ри соҳасида катта ютуқлар қўлга киритилди. Илм-фаннинг таъсири остида
исломда турли оқимлар, талқинлар кучайди, хусусан, тафаккурни табиий илм
ва дунёвий фалсафага йўлловчи мутазилия давлат мафкураси даражасига кўта-
рилди. Бу давр Ғарб шарқшунослик адабиётида «араб Ренессанси» сифатида
ўз талқинини топди. X асрлардан бошлаб халифаликда диний илмлар, анъана-
вий оқимлар кучайди.

X—XII асрларга келиб Марказий Осиёда мустақил давлатларнинг устун-
ликка эришуви, халифалик таъсиридан қўтилиш бу ерда илмий-маданий ри-
вожланиш, турли ноанъанавий исломий оқимлар — исмоилия, мутазилия, кар-
матлар ҳаракатлари, тасаввуф кабиларнинг ҳам ёйилишига имкон яратди.

Илмий-маданий юксалиш Бағдоддан Мовароуннаҳр, Хуросон ерларига кўчди,
бу давр турли илм, адабиёт соҳасида буюк сиймоларни етиштирди. Бу мада-
ний тўлқин Мовароуннаҳрни бутун ислом дунёсида илмий-маданий Марказ
сифатида ном қозонишига олиб келди. Бу даврни Марказий Осиё Уйғониш
даври — Ренессанси деб, аниқроғи, бу Ренессансининг илк даври деб атамоқ
мумкин. Бу давр маданият ютуқлари Ғарбий Оврўпо мамлакатлари мадания-
ти ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. У ердаги XV—XVI аср Ренессанси,
маданий юксалишида муҳим омиллардан бўлди.

1220 йилда бу маданий Уйғониш — Ренессанс бирдан узилиб қолди, мўғул-
лар ҳужуми 2—3 йил орасида бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни вайронага
айлантирди, шаҳарлар, сув иншоотлари барбод этилди, олимфозиллар ўлди-
рилди, қолганлари турли ўлкаларга тарқаб кетдилар.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан Мовароуннаҳрда мўғулларга қарши кураш-
нинг кескин ҳаракати мустақил давлат яратишга бўлган интилишининг авж
олишига олиб келди. Ниҳоят, Амир Темури бошлиқ ҳаракат мўғуллар устидан
ғалаба қозониб, Мовароуннаҳрда Марказлашган давлат вужудга келди.

XIV аср охири, айниқса XV аср маданияти соҳасида Марказий Осиёда — Ренессанс даврининг иккинчи, энг авжга чиққан даврини ташкил этди. Бу даврни Марказий Осиё маданияти тарихида янги мустақил — иккинчи давр сифатида таъқин этиш лозим. Табиий ва ислоний илмлар, санъат, адабиёт бу даврда бутун мусулмон Шарқи учун машҳур бўлган натижаларга эришди. Унинг доғруғи Урта аср Оғрупосида ҳам кенг тарқалди.

Сиёсий жиҳатдан бу маданый юксалиш мустақил ва ягона Амир Темур давлати асосида шаклланди. Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хуросонга қушни ўлкаларни ҳам қаратиб, ўз юртининг осойишталиғи ва равнақи учун имкон яратди, бошқа давлатлар билан дипломатик алоқаларни кучайтирди, давлатчилиқни, давлат бошқарувини мустаҳкамлади.

Иқтисодий жиҳатдан Темур ва Темурийлар институтларининг ижобий томонларини ривожлантиришга, руҳонийлар, дин, тасаввуф вакилларидан сиёсий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш ишида фойдаланишга интилдилар. Савдо-сотиқ, хунармандчилик ривожланди, бозорларга, бошқа мамлакатлар билан мол алмашувга эътибор кучайди. Бу масалалар «Темур тузуқлари»да ўз ифодасини топгандир.

Маданый-маънавий жиҳатдан ислон, унинг қонун-қондаларидан, арбобларидан тинчликни сақлаш, давлат фаровонлиғини ошириш ишида фойдаланиш, уларнинг бирлаштирувчи кучига асосланиб иш олиб боришга эътибор берилди. Тасаввуф, айниқса, унинг Мовароуннаҳрда шаклланган йўналиши — Нақшбандия маънавий жиҳатдан эркин ақлий меҳнатни таъминлашда муҳим ғоявий асос бўлиб хизмат қилди.

Туркий — ўзбек тилининг маъқеи кучайди, бадиий, табиий-илмий асарлар форс ва ўзбек тилларида яратилди. Бу даврда ободончилик ривожланди: мадрасалар, йўллар, турли иншоотлар қўлаб барпо этилди. Илмнинг турли соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу даврда Марказий Осиё — Мовароуннаҳр ва Хуросон дунёнинг энг ривожланган ўлкаси сифатида машҳур бўлди.

Бу даврдаги илмий-маданый ютуқлар олдинги IX—XII асрларда эришилган маданый бойликлар асосида тез суръат билан амалга оширилиб, уларни ижодий ўзлаштириш, ривожлантириш натижасида юз берди.

Тасаввуф соҳасида бу ворислик XII асрларда аста-секин вужудга кела бошлаган нақшбандиянинг XV асрда келиб кенг ривожли, маънавий эркинлик, маданый юксалишида ҳал этувчи етакчи аҳамият касб этиши, унга ғоявий асос бўлиб қолишида ўз ифодасини топди.

Шунинг учун бу давр Марказий Осиёда X асрда бошланган ва кескин равишда узилиб қолган Маданый Уйғониш — Ренессанснинг чуққиси, яқунловчи босқичидир.

Марказий Осиё маданиятининг учинчи даври — бу ерда Темурийлар давлатининг мағлубияти, 1405 йилда Хусайн Бойқаронинг мағлубиятидан сўнг давлатнинг парчаланиб кетиши, демак, олдинги маданый юксалишининг инқирозга юз тута боришидан бошланди. Олим-фозиллар турли ўлкаларга тарқаб кетдилар, қурилишлар тўхтаб, маданият бинолари харобаларга айлана борди, ўзаро низолар, ҳокимият учун кураш кучайди.

Темурийзода Мирзо Бобурнинг XVI аср бошларида ўз юртидаги муваффақиятсиз ҳаракатларидан сўнг Ҳиндистонда темурий давлатини барпо этиб,

унинг авлодлари даврида Марказий осиелик олим-фозил, шоир, рассомларнинг кўплари у ерда паноҳ топдилар. Марказий Осие маданияти Ҳиндистон ерида ривож топди, сўнграқ аста-секин ҳинд маданияти билан қоришиб, унга катта таъсир кўрсатди.

Мовароуннаҳрда ҳокимият учун узоқ йиллик урушлар, ички низолар кучайиб кетди. Сиёсий тушкунлик авж олди, бу мамлакат иқтисодига, зарар etkazди, ташқи олам, ўзга мамлакатлар билан ҳам алоқалар сусайиб кетди. Ва ниҳоят, XVI асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ҳудудида мустақил давлатлар — Бухоро хонлиги ҳамда Хива хонликлари шаклланиб ўзларини тиклай бошлади. XVIII асрнинг охирида узоқ урушлардан сўнг мустақил Қўқон хонлиги ташкил топди. Лекин бу давлатлар ўртасида таъсир доираси учун ҳар доим урушлар, низолар давом этиб турди. Умуман XVI—XIX асрнинг биринчи ярми, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётда, халқаро муносабатларда олдинги ютуқларни йўқотиш, кўп соҳаларда ортга кетиш билан тарихда маълумдир.

Сиёсий ҳаёт майда мустақил давлатлар вужудга келиши билан характерланса-да, бу омилнинг ўзи маданий юксалиш учун етарли эмас эканлигини намойён этди.

Иқтисодий ҳаётда ҳам ўзаро урушлар низолар, ҳунармандчилик, деҳқончилик, савдо-сотиқ ишларига катта зарар келтирилди, ташқи савдо алоқалар сусайди.

Маданий ҳаётда анъанавий ислом, ақиданарастликнинг таъсири кучайди, маориф, маърифат соҳасида ҳам асосан диний таълимотлар устунликни эгаллай бошлади, олдинги маънавий ютуқларнинг таъсири камайди, диний илмлар етакчи ўринга чиқди. Лекин шунга қарамай маданий ҳаётда қатор ижобий натижалар юз берганини ҳам кўрамыз. Хусусан, адабиёт, тарихий илмлар, санъатнинг айрим турлари соҳасида йирик адиб, шахслар етишиб чиқди. Таъсавуф ҳам ўзининг олдинги аҳамиятини ўзгартириб, ижтимоий ролини йўқотиб борди. Ўзбек тилининг мавқеи кучайиб, у адабиётда борган сари кенг ўрин эгаллаганини кўрамыз. Форс ва ўзбек тиллари адабий тил сифатида кенг фойдаланила бошланди. XIX асрнинг биринчи ярмида ҳар уч хонликда маданият, хусусан, адабиёт ва тарихнавислик соҳасида муҳим жонланиш вужудга келди.

Туркистон маданиятининг **туртинчи даври** — XIX асрнинг 60-йилларида бу ерда Россия ҳукмронлигининг урнатилиши билан бошланди. Россия Туркистонни қурол, қақшатқич уруш ёрдамида босиб олди. Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россиянинг вассалига айланиб қолди. Туркистонда тулиғича мустамлакачилик сиёсати ўрнатилиб, иқтисод, маданият ҳам шунга буйсундирилди. Лекин бошқа Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтаётган маърифатпарварлик ва мустамлакачиликка қарши ҳаракатлар таъсирида Туркистонда ҳам ҳукмрон рус мустамлакачилари хоҳишига зид ҳолда маърифатчилик ҳаракати ривож топди, аста-секин ундан маърифий масалалар билан бирга сиёсий масалаларни ҳам олға сура бошлаган жадидчилик ҳаракати келиб чиқди. Туркистон губернияси, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида жадидчилар ҳаракати кучайиб, мавжуд тузум учун хавfli кучга айланиб борди.

Мавжуд сиёсий, иқтисодий ва маданий тузум 1917 йил феврал воқеаси, сўнг Октябр инқилоби натижасида тугатилиб, тамоман бошқа — социалистик йўналишга буриб юборилди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви сиёсий-иқтисодий, маданий соҳаларда тамоман янги давр бошлаб берди. Халқимизнинг 10 асрлик маданияти тарихини кузатиш мустақиллик маданияти, маънавиятини шакллантиришда тарихдан кўп сабоқлар олиш мумкинлигини ва бу сабоқлар келажак учун шубҳасиз фойдали эканлигини кўрсатади.

— Авваламбор, ҳақиқий маънавий юксалиш, маданий тараққиёт учун халқимиз мустақил давлатга эга бўлиши, қарамлик сиқуvidан озод бўлиши зарурдир. Қарам бўлиб яшаган халқ маънавий эркинликка, тараққиётга эриша олмайдди, у ўзлигидан, ўз руҳий қудратидан маҳрум бўлади.

Ҳозирда мустақилликка эришган Ўзбекистон ўз миллий маданиятини юксак даражада ривожлантиришининг энг муҳим шартини, омилини қўлга киритди ва бу мустақиллик йўлида иккиланмай қадам ташлаб, шиддат билан бормоқда.

— Мустақилликка эришув зарур сиёсий, иқтисодий муаммоларни ечишни талаб этади, лекин маданий-маънавий ривожланишсиз сиёсий-иқтисодий тараққиёт умумий ижтимоий масалаларни ечишга, сўнги мақсад — етук инсон ва жамоани яратишга ожиздир. Шунинг учун маданий-маънавий масалаларга ҳокимият, давлатнинг махсус эътибор бериши, уларни ҳал этиши, маданий юксалиш учун, маънавий ривожланиши учун, маънавий кадриятларни кучайтириш, уларни яратиш ва яратувчиларга кенг иқониятлар қидирмоғи талаб этилади. Ҳозирги Ўзбекистонда бу йўналишда ҳам муҳим ишлар амалга оширилмоқда.

— Ҳар бир халқ маданиятининг асослари, ўзига хослиги, хусусиятлари, унинг тарихи, ривожиди давомида шаклланиб, «тахланиб» боради ва уларнинг мажмуи ушбу маданиятнинг миллийлигини белгилайди. Шунинг учун халқимиз маданиятининг ўзига хос томонлари, мазмунини билиш, унинг тарихини, ўтмишдаги ривожланиш даврларини ўрганишни талаб этади. Ҳозирги тарихни билиш, уни объектив ёритишга бўлган талабнинг кучайиши миллий маданиятимизнинг тўлиқ мазмунини, тарихини, ютуқларини ўрганишга ҳам бевоқиф оиддир. Бу — миллий маданиятимизнинг жаҳон маданияти тарихидаги роли ва ўрнини аниқлаш учун ҳам зарурдир.

— Маънавий маданият, маънавият ютуқлари аксари маданий юксалиш жараёнида вужудга келувчи ва уни ифодаловчи олим-фозил, донишманд, адиб, дин арбоблари ва улар фаолияти, ёзиб қолдирган мероси кабиларда акс этиб, муҳрланиб қолади. Албатта турли анъаналар, археологик ёдгорликлар, буюмлар ва бошқаларда ҳам халқ маънавияти ютуқлари ифодаланади, лекин ёзма адабиёт, қўлёзмалар бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ўтмишдаги буюк сиймолар, алломалар, адибларнинг фаолияти, асарларини ўрганиш, уларни ҳозирда нашр этиш, тарғиб қилиш, юбилейларини ўтказиш, маданият тарихини — маънавий бойлигимизни чуқур билиш ишида ниҳоятда муҳимдир.

— Алломалар, сиймолар мероси Марказий Осиёда ўтмишда илм-фан, маданиятнинг барча соҳалари, тармоқлари ривожлангани, уларнинг ижодлари кўпқиррали бўлганлиги, фаолиятида илм-фан билан бир қаторда дин, ахлоқ,

инсоннинг маънавий дунёси, жамоанинг ҳамжиҳатлиги, уни одилона бошқариш, саодати масалалари муҳим урин тутганлигидан далолат беради.

— Уларнинг мероси ва маданият тарихи яна илм-фан ва диний қондаларнинг бир бутунлигини ташкил этиб, умумий маънавият ривожини учун хизмат қила олишини, фойдали бўлишини исботлайди. Фан ва дин халқ маданиятининг турли соҳалари, қисмлари бўлиб, ягона мақсадга қаратилган ҳолда бир-бирини тўлдириши, халқни шу ягона мақсадга йўналтиришга хизмат қилиши мумкин. Диний таассубнинг илм-фан ҳисобига кучаюви ижтимоий ривожланишга, маданиятнинг кучайишига зарар келтиришини маълум тарихий даврларда юз берган жараёнлар ўзида ифодалайди.

— Маданий ривожланишда миллий маънавий бойликни бошқа халқлар, мамлакатлар маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлиш, маданий алоқаларни кучайтириш, миллий қобиғда ўралиб, умумий халқаро алоқалар тизмасидан четда ажралиб қолмаслик, миллий маданиятнинг умумжаҳон маданият ютуқлари билан доимо бойиб боришида ниҳоятда катта роль ўйнайди.

Бу айниқса, ҳозирда жаҳон мамлакатларининг умумийлик, ҳамжиҳатликка интилиши ортиб бораётган бир шароитда муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан хулоса чиқарган ҳолда, ҳозирда ёшларда мустақиллик маънавиятини тарбиялаш барча тарихий-маданий бойликларнинг асосий томонларини ўрганиш, миллий маданиятимиз ривожини, даврлари, тараққиёт қонуниятлари, маънавий бойликларни яратган йирик сиймолар, донишманд адибларнинг меросини ўзлаштириш, бошқа ривожланган мамлакат маданияти ютуқларини ўрганиш, уларга ҳурмат-иззатда бўлишни, бу масалалар бўйича кенг таълим, ўқув-ўқитув ишларини олиб бориш талаб этади. Бу мустақиллик шароитида ёш авлодни миллий-маданий бойликларини яхши билган, миллий ғурур, ватанпарварлик ҳисси билан йўғрилган, дунё маданий ривожланиш даражасидан хабардор бўлиб етишувида етакчи омил бўлиб хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

Муҳаддима	3
Марказий Осиёда IX—XX аср бошида маданият ривожини тарихидан — академик М. М. Хайруллаев	5
IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш — академик М. М. Хайруллаев	37
Мусо ал-Хоразмий — т.ф.д. А. Аҳмедов	38
Аҳмад ал-Фаргоний — т.ф.д. А. Аҳмедов	46
Аҳмад ал-Марвазий — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	51
Яҳё ибн Абу Мансур — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	54
Аҳмад ас-Сарахсий — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	56
Аббос ал-Жавҳарий — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	59
Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркий — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	60
Аҳмад ас-Сағоний — т.ф.н. Б. Абдуҳалимов	62
Имом ал-Бухорий — фил. ф.н. У. Уватов	64
Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий — фил. ф.н. У. Уватов	68
Абу Наср Форобий — М. М. Хайруллаев	71
Абу Бакр Наршахий — т.ф.д. А. Уринбоев	81
Қафқол аш-Шоший — ф.ф.д. А. Ирисов	84
Абу Мансур ал-Мотуридий — илмий ходим Ш. Ю. Зиётов	87
Абу Бакр ал-Хоразмий — илмий ходим И. Элмуродов	89
Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий — фалс. ф.д. О. М. Баҳодиров	92
Абу Али ибн Сино — М. М. Хайруллаев	96
Абу Райҳон Беруний — фалс. ф.д. А. Шарипов	104
Абу Абдуллоҳ Рудакий — фалс. ф.д. М. Б. Баратов	110
Носир Хисрав — фалс. ф.д. М. Болтаев	112
Юсуф Хос Ҳожиб — фил. ф.д. М. Имомназаров	118
Маҳмуд Кошғарий — фил. ф.д. М. Имомназаров	124
Абу ал-Муъийн ан-Насафий — фил. ф.н. У. Уватов	130
Маҳмуд аз-Замахшарий — фил. ф.н. У. Уватов	132
Исмоил Журжоний — фалс. ф.н. М. Қодиров	137
Маҳмуд Чағминий — фалс. ф.н. М. Қодиров	141
Бурҳонуддин ал-Маргиноний — илмий ходим О. Қориев	144
Аҳмад Яссавий — фил. ф.д. О. Усмонов	147
Адиб Аҳмад Югнакий — фил. ф.д. М. Имомназаров	150
Нажмиддин Кубро — фалс. ф.д. М. Қодиров	153
XIV асрнинг иккинчи ярми — XV асрларда маданий юксалиш — академик М. М. Хайруллаев	160
Амир Темур	161
Баҳоуддин Наҳшбанд — фил. ф.д. О. Усмонов	167
Шоҳрух Мирзо — т.ф.д. Т. Файзиев	169
Мирзо Улугбек — т.ф.д. А. Аҳмедов	172
Тафтазоний — фалс. ф.н. М. Қодиров	180
Журжоний — фалс. ф.н. М. Қодиров	183
Қозизода Румий — т.ф.д. А. Аҳмедов	186
Ғиёсиддин ал-Қоший — т.ф.н. Д. Юсупова	190
Али Қушчи — т.ф.д. А. Аҳмедов	193
Яъқуб Чархий — М. Ҳасанов, т.ф.н. О. Бўриев	198
Хожа Муҳаммад Порсо — т.ф.н. О. Бўриев, М. Ҳасанов	200

Хожа Аҳрор — т.ф.д. А. Уринбоев	204
Саккокий — т.ф.н. Қ. Муниров	208
Лутфий — фил. ф.д. С. Эркинов	211
Абдурахмон Жомий — фил. ф.д. А. Ҳайитметов	217
Алишер Навоий — фил. ф.д. М. Имомназаров	225
Қосими Анвар — фалс. ф.д. Ҳ. Алиқулов	231
Давлатшоҳ Самарқандий — т.ф.н. Д. Юсупова	233
Ҳусайн Бойқаро — т.ф.д. Т. Файзиев	236
Жалолиддин Давоний — фалс. ф.д. Ҳ. Алиқулов	238
Ҳусайн Воиз Кошифий — фалс. ф.н. Р. Ж. Маҳмудов	241
Қамолиддин Беҳзод — фил. ф.д. О. Усмонов	245
Фасиҳ Ҳавофий — т.ф.н. Д. Юсупова	249
Низомиддин Шомий — т.ф.д. А. Уринбоев	252
Шарафиддин Али Яздий — т.ф.д. А. Уринбоев	255
Абдураззоқ Самарқандий — т.ф.д. А. Уринбоев	259
Мирхонд — т.ф.н. Д. Юсупова	262
Хондамир — т.ф.н. Д. Юсупова	264
Заҳририддин Муҳаммад Бобур — академик С. Азимҷонова, т.ф.н. Д. Валиева	268
Туркистонда XVI—XIX асрнинг биринчи ярмида маданий ҳаёт — академик М. М. Хайруллаев	273
Маҳдуми Аъзам — т.ф.н. Б. Бобожонов	274
Муҳаммад Шайбонийхон — т.ф.д. Р. Г. Мукминова	279
Подшоҳожа — фал. ф.д. Алиқулов, ф.ф.н. С. Ғозиев	281
Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуглот — т.ф.д. А. Уринбоев	284
Юсуф Қорабоғий — фал. ф.д. М. Нуриддинов	289
Абулғозийхон — т.ф.н. Қ. Муниров	291
Муҳаммад Шариф Бухорий — фал. ф.д. М. Нуриддинов	294
Турди Фароғий — ф.ф.д. А. Ҳайитметов	297
Бобораҳим Машраб — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	301
Сүфий Оллоёр — ф.ф.н. И. Суванқулов, фалс. ф.н. М. Қодиров	308
Махтумқули — ф.ф.д. С. Эркинов	310
Увайсий — ф.ф.д. М. Қодирова	314
Нодира — ф.ф.д. М. Қодирова	316
Махмур — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	322
Гулҳаний — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	326
Мунис Хоразмий — т.ф.н. Қ. Муниров	328
Огаҳий — фалс. ф.н. М. Сафарбоев	331
Қомил Хоразмий — Ф. Қобулов	334
XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошида Туркистонда маданий жараён — академик М. М. Хайруллаев	338
Аҳмад Дониш — фалс. ф.д. Воҳидов, М. Хайруллаев	339
Бердақ — фалс. ф.д. Ҳ. Алиқулов, фалс. ф.н. У. Худойбергенова	342
Чуқон Валихонов — ф.ф.н. Қ. Сейданов	344
Абай — т.ф.н. Қ. Сейданов	347
Муҳаммад Раҳимхон II—Феруз — проф. Н. Қобулов	349
Сатторхон Абдулғафуров — фалс. ф.д. Х. Воҳидов	352
Муқимий — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	355
Фурқат — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	360
Завқий — ф.ф.д. А. Абдуғафуров	365
Баёний — т.ф.н. Қ. Муниров	369
Маҳмуджуза Беҳбудий — ф.ф.д. Б. Қосимов	372
Мунавварқори Абдурашидхонов — ф.ф.д. Б. Қосимов	377
Абдулла Авлоний — ф.ф.д. Б. Қосимов	381
Аваз Утар — проф. Н. Қобулов	384
Фитрат — академик С. Мамаҷонов	388
Садриддин Айний — ф.ф.д. Н. Каримов	394
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий — академик С. Мамаҷонов	396
Хулоса — академик М. М. Хайруллаев	399

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ:**
Директор *Дилбар ИКРОМОВА*
Бош муҳаррир *Илҳом ЗОЙИРОВ*
Ишлаб чиқариш бўлими мудири *Темурўлат ХОДЖАЕВ*

Илмий-оммабоп жанр

МАЪНАВИЯТ ЮЛДУЗЛАРИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир **Илҳом Зойир**
Бадий муҳаррир **Темур Саъдулла**
Тех. муҳаррир **Валентин Веремеюк**
Мусаҳҳиҳ **Зиёда Латифхон қизи**

ИБ № 289

Теришга берилди 10.01.2001 й. Босишга рухсат этилди 15.05.2001 й. Бичими 60×90^{1/16},
Босмахона қоғози. Шартли босма табоғи 25,5. Нашр босма табоғи 24,0. Адади 10000
нускада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № К-8518.

А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент — 129,
Навий кўчаси, 30- уй. Нашр рақами № 2.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кумитасининг Ижарадаги Тошкент
матбаа корхонасида босилди. Тошкент — 129, Навий кўчаси, 30- уй.

